LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. VI, sv. 2, br. 12

Izdavač
INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Radoslav Rotković (Herceg Novi)
Josip Silić (Zagreb)
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Przemysław Brom (Katowice)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljić (Osijek)
Vanda Babić (Zadar)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Čedomir Drašković (Cetinje)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Sanja Orlandić

Podgorica, 2013.

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:821.163.4.09-13
Izvorni naučni rad

Josip SILIĆ (Zagreb)
Filozofski fakultet – Zagreb
jsilic@ffzg.hr

JOŠ JEDAN PRILOG TEZI O RAZLIČITOSTI STANDARDNOGA JEZIKA I JEZIKA UMJETNIČKE KNJIŽEVNOSTI

Autor ovoga priloga na primjeru Gorskoga vijenca govori o različitosti standardnoga jezika i jezika umjetničke književnosti.

Ključne riječi: *Gorski vijenac, standard, sistem, jezik umjetničke književnosti*

O jeziku umjetničke književnosti možemo govoriti samo ako uspostavimo njegovu vezu sa sistemom jezika i sa standardom jezika. Evo te veze.

Sistem je pravilo, i to lingvističko, tj. unutarjezično. I standard je pravilo, ali sociolingvističko, tj. i unutarjezično i izvanjezično. Sistem je mogućnost (potencija). Dakle je ostvarljivo. Standard je, nasuprot njemu, ostvareno. U sistemu sud čovjeka nije bitan. U standardu jest. Sistem prihvaća i društveno pravilno i društveno nepravilno. Standard prihvaća samo društveno pravilno.

U nizu smo rasprava govorili o tome u vezi s bošnjačkim, crnogorskim, hrvatskim i srpskim jezikom. Rekli smo da sva četiri pripadaju istome sistemu - štokavskome, ali različitim standardima. Kao činjenice istoga sistema imaju isti broj fonema - 36. No ni u jednome nisu svi realizirani. Bošnjački, hrvatski i srpski imaju 31, a crnogorski 33. Ni jedan od njih nema zvučne **ʒ**, **ʝ** i **γ** prema nezvučnima ***c***, ***f*** i ***h***. A kako to da crnogorski ima 33, a bošnjački, hrvatski i srpski 31? Koji su to fonemi koje crnogorski jezik ima, a bošnjački, hrvatski i srpski nemaju? - To su ***ś*** i ***ź*** kao meki prema tvrdima ***š*** i ***ž***. (U bošnjačkome, hrvatskome i srpskome oni su potencijalni.) Tako u crnogorskome imamo, a u bošnjačkome, hrvatskome i srpskome razlike između ***śènica*** (sjenica) i ***źènica*** (zjenica) nemamo: ***śènica*** je u opreci prema ***šènica*** (*pšenica*), a ***źènica*** (*zjenica*) u opreci prema ***žènica*** (deminutiv od *žena*).

Razlog je tome u tome što crnogorski jezik nema refleksa glasa jata, pa ***j*** u ***je*** postaje običnim glasom ***j*** koji izaziva jotaciju. Tako **cjepkati** postaje **ćepkati**, **tjerati - ćerati**, **tješiti - ćešiti** itd., **djed - đed**, **djevojka - đevojka**, **vidjeti - viđeti** itd.

Ima i drugih pojava koje crnogorski jezik čine posebnim, ali ih ovdje nećemo navoditi jer bi zauzele previše prostora. Sve se one mogu naći u *Pravopisu crnogorskoga jezika* iz 2010. godine i u *Gramatici crnogorskoga jezika* iz 2010. godine. Njihovim je izlaskom crnogorski jezik postao službenim jezikom Crne Gore te prestao biti predmetom krivih prosudbi o standardnim jezicima štokavskoga sistema.

A sad najprije dvije-tri o realizaciji stihova Gorskoga vijenca. Njih (stihove) treba realizirati metrički, i to ovdje trohejsko-jampski. (Prozodijska je realizacija za njih neprirodna.) Tako *pàklenī* u *San* ***pakleni*** *okruni* ***Osmana*** mora postati ***paklêni***, a ***Òsmana*** - ***Osmâna***: *San* ***paklêni*** *okruni* ***Osmâna***. Tako je to i sa *da li ne znaš Turke od Nìkšića*, gdje ***Nìkšića*** mora postati ***Nikšîća***; sa *raspale me užasa plamovi*, gdje ***plàmovi*** mora postati ***plamôvi***; sa *Viđeste li čuda i znamenje*, gdje ***znàmēnje*** mora postati ***znamênje***; sa *uljegoše u krupne riječi*, gdje ***ùkrupne*** mora postati ***ukrûpne*** itd.

Tekst koji slijedi traži da se o sistemu i standardu kažu još dvije-tri. Učinit ćemo to na obliku ***na Lovćen*** u ***na Lovćen*** *sam vazda ljetovao* iz Gorskoga vijenca. Taj oblik standard ne prihvaća jer nije u skladu s društveno-jezičnim pravilom: Lokativ jednine imenice *Lovćen* glasi *na Lovćenu*. Sistem međutim oblik ***na Lovćen*** u ***na Lovćen*** *sam vazda ljetovao* prihvaća jer je lokativ. (Lokativom ga čini situacija u kojoj se nalazi.) Standard traži da se društvo dogovori da lokativ jednine imenice *Lovćen* glasi *na Lovćenu*. Njemu je dakle važan dogovor. Sistem međutim uvažava lokativ kao kategoriju. Što jezik umjetničkoga djela prihvaća - ono što kaže sistem ili ono što kaže standard? - Jezik umjetničkoga djela prihvaća ono što kaže sistem, ali to čini onako kako to njemu odgovara. (Sistem naime osigurava potpunu slobodu u njegovim postupcima.) U tome je smislu individualan, pa onda i subjektivan, tj. estetiziran. Kako to biva, pokazat ćemo (djelomično) na jeziku Gorskoga vijenca.

Metrička shema traži odgovarajući broj slogova. Gorski vijenac rabi različite načine da to postigne. Jedan je od tih načina redukcija slogova. Tako je s prijedlogom ***sa*** i s prijedlogom ***s***. Oblik je prijedloga ***sa*** ondje gdje stih treba 10 slogova, a oblik prijedloga ***s*** ondje gdje stih i bez njega ima 10 slogova. Usp: *Bog* ***sa*** *nama i anđeli božī* te *i* ***s*** *lomljavom strašnijeh gromovā.* Oblik se prijedloga ***s*** rabi i ondje gdje to pravopis ne dopušta. Usp.: ***s*** *sijevanjem i s velikom jekom*. Tu se on geminira, pa postaje **s:** (***s:sijevanjem***). I takav je on, dakako, jednosložan. Uz sinkronijski se prijedlog ***s*** (***sa***) rabi i dijakronijski ***su***. Usp. ***su*** *dva mača a* ***su*** *dvije krune*.

Tako se ne radi samo s prijedlozima, nego sa svime što utječe na broj slogova stiha. Čini se to, primjerice, s ***neka*** i ***nek***.Usp: ***neka*** *bude što biti ne môže* i ***nek*** *ad proždre, pokôsi Satâna.*

U stihovima Gorskoga vijenca ima i prošlosti i sadašnjosti (i sinkronije i dijakronije). Prošlost se iskazuje, pimjerice, oblikom genitiva množine na *ijeh*. Usp.: *da prelaze s* ***bojnijeh*** *poljânā*, *i s lomljavom* ***strašnijeh*** *gromôvā*, *strašnom mišlju, prsī* ***nadutijeh****, vješti zvuci* ***divnijeh*** *gusâla* itd.

Tako je i s dativom, lokativom i instrumentalom jednine i množine pridjeva i zamjenica. Usp.: *Pomoz Bože* ***jadnijem*** *Srbîma, ne razlêžu* ***ratnijem*** *klicîma, nasija ga* ***umnijem*** *śemênom, i oružjem,* ***mojijem*** *uzdânjem, Teško Turci* ***vašijem*** *dušâma, a* ***tankijem*** *glasom naricâti, za* ***onijem sivijem*** *sokôlom* itd.

O tim će oblicima još biti govora.

U sistemsku opreku ulazi i nepostojano *a*. Tako ***igumane*** (*Ti nijesi slijep* ***igumane***) *postaje* ***igumne*** (*Srećan li si* ***igumne*** *Stefâne*). Tu se vidi intervencija autora u pravilo o kojemu je riječ. Iskoristivši svoje pravo (koje mu daje sistem), on nepostojano *a* (odnosno njegovu modifikaciju) tvori od strukture koja to standardu ne dopušta. U *iguman* je završno *a* dugo (*ìgumān*), a dugo *a* u pravilu standarda ne može biti nepostojano *a*. Iskoristivši pravo o kojemu je riječ, autor stih *Srećan li si* ***igumne*** *Stefâne* prilagođuje strukturi deseterca.

Sistemsko pravilo jata dopušta da se refleks jata *ije* realizira i dvosložno (kao *ije*) i jednosložno (kao *je*). U takvim je onda situacijama (kad intervenira sistem) potrebna odluka. (Sistemsko je naime pravilo odluka.) O njoj (o toj odluci) ovisi i pisanje *svijetski*. Ona naime opravdava i pisanje *svijetskoga*, jer ono (*svijetskoga*) omogućava četverosložnost (*svȉ-jet-skō-ga*). Usp.: *sluga brata sunca* ***svijetskoga***.

Takvo pisanje zahtijeva i aorist *vidijesmo* u *u njih danas ovđe* ***vidijêsmo***.

Kad je to potrebno, dijakronijska se dvosložnost *ijeh* nadomješta sinkronijskom jednosložnošću *ih*. Usp.: *kako jata* ***divnih*** *labudôva* i *s* ***kojih*** *su se u nebo podizâli*.

Tako se ponašaju (kad je to potrebno i u skladu s brojem slogova) dijakronijsko *ijem* i sinkronijskom *im*. Dvosložno se *ijem* očituje, primjerice, u *Moje pleme snom* ***mrtvijem*** *spava*, a jednosložno u *Hajd'te k meni pod* ***mojim*** *šatôrom*.

U skladu sa sistemskim pravilom, pa onda i s odlukom, autor i *nje* u *znamenje* reflektira sa *nije*. Tako *Viđeste li čudo i* ***znamenje*** stavlja nasuprot *I ovo je neko* ***znamênije***. I ta je odluka izazvana potrebom za brojem slogova. Oblik ***znamenje*** kao trosložan reflektira u oblik ***znamenije*** kao četverosložan.

Brojem slogova upravlja i infinitiv, koji nalazimo i sa *ti* (kad je riječ o autonomnosti sloga) i sa *t* (također kad je riječ o autonomnosti sloga). Usp.: *Počeše se krvnički* ***gonîti*** i *jedan drugom* ***vadit*** *oči žive*.

I osnova se mijenja slogova radi. Tako se rabi i *vojvoda* i *vojevoda*. Usp.: *A kako te ranjahu* ***vojvôda*** (tu je *vojvoda* vokativ) i *Tri serdara i dva* ***vojevôde***.

O Gorskome vijencu kao štovatelju prošlosti govori njegova česta uporaba aorista i imperfekta na mjestima na kojima se u svakodnevnoj komunikaciji rabi perfekt. To pogoduje njegovoj estetici. Usp.: *I njih danas vođe* ***vidijêsmo***, *i svakoju uru* ***uhvatîsmo***, *naši cari zakon* ***pogazîše***, *za pravila ludost* ***izabrâše***, *pa* ***iđahu*** *kao na ključêve*, *Za svaku je rabôtu* ***pitâsmo***, ***Gledah*** *brate kao tebe sada*, *Ne* ***mogaše*** *čovjek nigda znati* itd.

Eto, to je to. No to nije sve što je trebalo reći o jeziku Gorskoga vijenca. On je, jezik, zaslužio da se o njemu govori mnogo više.

Josip SILIĆ

A CONTRIBUTION TO THE HYPOTHESIS ABOUT THE DIFFERENT CHARACTER OF STANDARD LANGUAGE COMPARED TO THE LANGUAGE OF ARTISTIC LITERATURE

The author of this paper uses the example of *The Mountain Wreath* to discuss the difference between the standard language and the language of artistic literature.

Key words: *The Mountain Wreath, standard, system, the language of artistic literature*

.

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:811.163.4(497.16)Petrović Njegoš P. II
Izvorni naučni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)
Institut za crnogorski jezik i književnost
adnan.cirgic@icjk.me

NEKE FONOLOŠKE I MORFONOLOŠKE OSOBINE JEZIKA PETRA II PETROVIĆA NJEGOŠA U ODNOSU NA CRNOGORSKE GOVORE (S POSEBNIM OSVRTOM NA NJEGUŠKI GOVOR)

Ovaj rad predstavlja kratku uporednu analizu važnijih fonoloških i morfonoloških osobina Njegoševa jezika s takvim osobinama u crnogorskim govorima, osobito u njeguškome govoru. Za osobine Njegoševa jezika koristili smo popis koji je dao Danilo Vušović u svojoj studiji *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika* (1930).

Ključne riječi: *Njegoš, crnogorski govori, njeguški govor*

Koliko su Njegoš i njegovo djelo bili inspiracija naučnika raznih oblasti u Crnoj Gori i izvan nje, najbolje svjedoči *Bibliografija NJEGOŠ* koja ovih dana treba da izađe iz štampe u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost, a koja sadrži impozantnih skoro 35.000 jedinica. Broj jedinica koje se tiču Njegoševa jezika u značajnome je zaostatku u odnosu na broj jedinica koje se odnose na njegovo književno djelo. No to ne znači da je broj jezičkih jedinica zanemarljiv.

Njegošev je jezik bio tema izučavanja svih crnogorskih filologa i većine južnoslovenskih. Taj je jezik privukao Vuka Karadžića kojemu je poslužio kao dokaz da narodni jezik može funkcionisati u književnosti – iako je kasnije njegova norma, poznato je to, zaobišla mnoštvo osobina Njegoševa i njegoševskoga jezika. U izučavanju toga jezika dva su imena nezaobilazna – Milan Rešetar i Danilo Vušović. Riječ je o prva dva školovana njegošologa, jednome iz Hrvatske i jednome iz Crne Gore. Nijesu nezaobilazni samo po tome što su prvi, no i po tome što tome jeziku nijesu prikrivali crnogorsku odrednicu. Kasniji njegošolozi, uglavnom Crnogorci, nijesu išli tim tragom.

Namjera nam nije da ovim referatom obuhvatimo sve osobine Njegoševa jezika. Za to bi bila potrebna prilično opsežna monografija. Namjera nam

je da neke fonološke i morfonološke osobine Njegoševa jezika uporedimo sa stanjem u crnogorskim govorima, prije svega sa stanjem u njeguškome govoru koji još uvijek nije opisan[1], a riječ je o govoru kraja u kojemu je Njegoš rođen i u kojemu je proveo đetinjstvo.

Polazimo od osobina koje je izdvojio Danilo Vušović u doktorskoj disertaciji *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika* (1930)[2]. Već u prvoj rečenici svoje monografije Vušović ističe: „Njegoševa su dela većinom pisana narodnim jezikom, i to onim dijalektom kakvim se govori u Crnoj Gori“.[3] Izdvajajući *Gorski vijenac* i *Lažnoga cara Šćepana Maloga* kao dva najbolja njegova djela, kaže da u njima „obično uvek nalazimo – i u fonetici i u morfologiji, i u sintaksi – osobine crnogorskih dijalekata. Izvesni tuđi elementi koje nalazimo u tim delima, poglavito turski i talijanski, obični su i u govorima u Crnoj Gori.“[4] Sve važnije „neknjiževne“ osobine Njegoševe, odnosno one osobine koje se nijesu uklapale u jezički standard onoga vremena, Vušović je iznio u 340 tačaka, od čega se na fonologiju i morfonologiju odnosi prvih 67.

U prvih devet tačaka Vušović je obradio različite alternante jata u Njegoševu jeziku. Na prvome su mu mjestu oblici s *ije* umjesto *je*, za koje kaže da nijesu „osobina narodnoga govora u Crnoj Gori“.[5] U vezi s time navodi nekoliko oblika glagola *vidijeti: vidijesmo, vidijeli, vidije* te dva usamljena primjera kao što su *zavijesa* (umj. *zavjesa*) i *pobijeda* (umj. *pobjeda*). Te dvije grupe treba razdvojiti jer su u drugome slučaju u pitanju duži oblici uslovljeni stihom, a u prvome (kod oblika *vidijeti, vidijeli, vidijesmo* i sl.) oblici koji su tipični za jedan dio podlovćenske Crne Gore, prije svega za njeguški govor, za crmničke govore, dio riječkih i govore cetinjskoga kraja. Oblik *vidijeti* i danas se može čuti u tim govorima – pored tipičnoga i dominantnoga *viđeti*.

Njegošev dvojaki alternant jata u oblicima tipa *sniježan – snježan, odsiječe – odśeče, odijelo – oođelo* i sl. preslika je stanja iz crnogorskih govora, pa i njeguškoga. Vušović je s pravom to predstavio kao odraz stanja u narodnim govorima. No to se ne bi moglo reći i za oblike tipa *pređem, pređe, prevarni*

---

1 Ispitivanje njeguškoga govora obavili su Adnan Čirgić i Aleksandar Radoman u ljeto 2008. i 2009. godine. Nakon toga objavljen je *Rječnik njeguškoga govora* (Adnana Čirgića) u izdanju Matice crnogorske, Podgorica – Cetinje, 2009. a Adnan Čirgić publikovao je „Građu za izučavanje njeguškoga govora“ u časopisu *Lingua Montenegrina*, br. 5, Cetinje, 2010, str. 599–645. Monografija koja bi obuhvatila kompletan opis njeguškoga govora još nije urađena.

2 Danilo Vušović, „Prilozi proučavanju Njegoševa jezika“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Beograd, 1930. Za ovu priliku koristili smo izdanje koje je priredio Drago Ćupić u knjizi: Danilo Vušović, *O Njegoševom jeziku,* Podgorica, 2004.

3 Danilo Vušović, *O Njegoševom jeziku,* Podgorica, 2004, str. 25.

4 Isto, str. 25.

5 Isto, str. 41.

koji se javljaju rjeđe od oblika tipa *prijekrst, prijekor, prijevara, prijevarni, prijeđem, prijeđoše, priješao* i sl. Vušović za te oblike kaže: „Razumljivo je da se upotreba ovakvih (dužih i kraćih) oblika podešava prema potrebi metra.“[6] Ta je konstatacija samo djelimično precizna, odnosno tačna je u dijelu koji se odnosi na kraće oblike. Duži su oblici bili dominantni u narodnim govorima do polovine XX vijeka, a kasnije su ih, pod uticajem standardnojezičke norme, počeli potiskivati kraći oblici. O tome ponajbolje svjedoče dijalektološke monografije i studije iz međuratnoga perioda, osobito dvije koje obuhvataju široke oblasti, autora Mihaila Stevanovića i Danila Vušovića. U ševerozapadnim govorima crnogorskim prefiks *prě-* dvojako se javlja. „Ako je *prě-* kao prefiks imenički, onda imamo zamenu dugoga *jata* glasovima *ije:*

prijelom, prijenos, prijepad, prijelaz, prijerez, prijegled, prijeskok, prijetok, prijeplet, prijerod, prijepek, prijestup, prijedlog, prijeklad, prijelog, Prijelozi (*mesto*)*, prijevod, prijekor* i sl. (...)

Ako je *prě-* glagolski prefiks, onda imamo zamenu kratkog *ě* slogom *je* (odnosno *e* posle *r*):

prelomiti, prenositi, prepasti, prerezati, preskočiti, preplesti, prepletati i preplijetati, preroditi, prenositi, prepeći, prestupiti, prelaziti itd.

Kod prideva u tom pogledu imamo dvojnost: ako je pridev sagrađen od imenice, onda imamo imenički prefiks *prije;* ali ako je načinjen od glagola, onda je glagolski prefiks *pre-:*

prijekoran, prijestupan (*prijestupna godina*), *prijepun* (nema imenice) i *prepun, prijegledan, prijetravan, prepečen, prelazan, preveden, predložen, prenešen* itd.“ – konstatovao je Danilo Vušović.[7] Takvo stanje potvrđuje i Mihailo Stevanović u jugoistočnim govorima crnogorskim: *prijelaz, prijestup, prijekor, prijeklad, prijedlog, prijegled, prijesad, prijenos, prijepek, prijepis, priješek, prijetop, prijećer, prijevljes, prijevoz, prijegon, prijekop, prijelom, prijeboj,* a u pridjevima nastalim od glagola prefiks je *pre-: prekrojen, prenešen, prevežen, preveden*, dok u pridjeva izvedenih od imenica prefiks je *prije-: prijestupan, prijekoran, besprijekoran.*[8] Duži su oblici danas samo sporadično sačuvani, i to uglavnom kod starijega stanovništva – i u njeguškome i u ostalim crnogorskim govorima.

I grupa *rj* ponaša se u Njegoševu jeziku kao i u crnogorskim govorima, i kao u njeguškome govoru. Nestabilna je, javlja se dubletno – i kao *rj* i kao *r*, a kao *rj* ne javlja se nikad iza suglasničkih grupa.

---

6 Isto, str. 42.

7 Danilo Vušović, „Dialekat Istočne Hercegovine“, Rasprave i građa, Srpska kraljevska akademija, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Beograd – Zemun, 1927, str. 8–9.

8 Viđeti: Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-34, str. 22.

Oblici *željeo, smjeo, śeo* i sl. koji se javljaju – po izuzetku – u Njegoševu jeziku nijesu odraz stanja ni u njeguškome govoru ni u govorima cetinjskoga tipa. Vušović ih navodi kao uticaj glagolskoga pridjeva radnoga ženskoga roda[9]. No u nekim crnogorskim govorima (kakav je recimo govor Zete i Podgorice) izostala je promjena jata u *i* ispred *o* i *j*, pa se u njima ne javljaju samo oblici poput *željeo, smjeo, śeo*, koji bi se mogli tumačiti kao uticaj ženskoga roda, već i oblici poput *śejati, vljejati* umjesto *sijati, vijati*. Budući da je Vušović i kod Njegoša registrovao oblik *zaśejana*, valjalo bi odbaciti pretpostavku o pomenutome uticaju. Ostaje dakle nerazjašnjeno da li su ti oblici kod njega odraz nekadašnje dubletne upotrebe u narodnim govorima u kojima takve upotrebe više nema, jesu li se pojavili kao uticaj govora zetskoga tipa ili je pak riječ o grešci priređivača Njegoševih djela sa stare ruske ortografije na savremenu.

Danilo Vušović naveo je i nekoliko primjera upotrebe ekavskih oblika u Njegoševu jeziku: *leb, celivati, ovde, onde, ovden, ovdena, ondena* pored *ovđe, ovđen* i sl. Ekavizam *leb* tipičan je za cijelu podlovćensku Crnu Goru, ekavizam *celivati* opštecrnogorska je odlika, a ekavizmi (iako nije riječ o stvarnim ekavizmima) *ovde, onde* tipični su za njeguški govor (pored *ovdena, odena, oden*). Uz takve naveo je i nekoliko ekavizama u čiju je izvornost posumnjao, pa ih tretira kao književne oblike. To su *strela, cesar, greh, mleko, kolevka, prvenac* i sl. Ti slučajevi nemaju potvrda ni u crnogorskim govorima ni u staroj književnosti ni u usmenoj književnosti, pa nije riječ ni o čemu drugome do o pogrešnoj transkripciji priređivača Njegoševih djela.

I oblici *god / gođe, svud / svuđe, đegod, ko god, štogod* opštecrnogorska su odlika. U crnogorskim govorima uz njih egzistiraju još i oblici *goj, svuj* i sl. Što se pak tiče oblika tipa *nješto, njekoliko, njeki* sasvim je ispravna Vušovićeva sumnja da oni mogu biti crta Njegoševa jezika.[10] Mi tu osobinu u njeguškome govoru nijesmo uočili.

Sekundarno *je* i *ije* (umjesto etimološkoga *e*) u Njegoševu jeziku, kao u primjerima tipa *prosvještenje, pokrijevati, talijer* i sl. odraz su stanja u crnogorskim govorima. Što se u njegovu jeziku javljaju i oblici poput *putir, oficir*, današnje stanje u njeguškome govoru daje povoda za stav da je dubletna upotreba tih oblika na *ir* i *ijer* njeguška karakteristika.

Oblike poput *otečestvo, čest, beskonečan, točka, ljubov, sovršenstvo, vozduh, vospitati, voskrsenje, načalo, načalnik* i sl. Danilo Vušović je ispravno odredio kao crkvenoslovenizme i izuzeo ih iz mnoštva narodnih osobina Njegoševa jezika. Od njih se razlikuje *so tijem* i *so tim*, što je osobina i

[9] Viđeti: Danilo Vušović, *O Njegoševom jeziku,* Podgorica, 2004, str. 43.

[10] Isto, str. 44.

narodnih govora (pa i njeguškoga), nastala vjerovatno analogijom prema *s ovijem* i *s ovim*.[11]

Osobine koje Danilo Vušović navodi u vezi s pokretnošću vokala (tipa *proza selo, oda šta, opeta, ondena, veće, teke, svuđe*) tipične su i za narodne govore. U njeguškome govoru nijesmo uočili oblike *odmaha, tadera, goođe*. Moguće je da ih je Njegoš koristio za potrebe stiha. Takođe, kao njegušku osobinu (ali ni kao tipičnu narodnu osobinu uopšte) nijesmo uočili ni oblik *igumne* (s nepostojanim *a*), *amanta* (s nepostojanim *a*) i sl.

Češća upotreba vokalske grupe *ao* u m. r. glagolskoga pridjeva radnoga od sažetoga *a* (npr. *došao – doša*) odlika je njeguškoga govora. Oblici bez sažimanja i danas su dominantni u tome govoru. Je li već u Njegoševo vrijeme bio započet proces sažimanja te vokalske grupe u njeguškome govoru, ili je to samo sporadični import iz okolnih govora – teško je odgovoriti. Nekoliko uočenih primjera sažimanja *ao* u *o* (*mogo, odgovaro, poslo*) nijesu odlika ni njeguškoga govora ni govora koji gravitiraju Cetinju. Ili su uticaj okolnih bokeških govora ili su plod nesavjesnoga priređivanja njegovih djela. I primjeri sažimanja vokalskih grupa poput *nako, pas, dako, dosim, majde* odlika su narodnih govora.

U vezi s vokalima Vušović registruje kod Njegoša i primjere s izgubljenim sufiksom *i* iz imperativne osnove, npr. *drž, bjež, izlaz, ostavte, otvorte* i sl. Ta je pojava odraz stanja i u njeguškome govoru i u ostalim crnogorskim govorima. Ista je situacija i kad je u pitanju sufiksalno *j* iz imperativne osnove, npr. *da, pročita, pita, vlada, vjenčate, date, pitate* i sl.[12] I oblici tipa *otole / otle / otale* u Njegoševu jeziku osobina su i njeguškoga i drugih crnogorskih govora.

Pri opisu konsonantskoga sistema u Njegoševu jeziku Vušović je čelno mjesto odredio konsonantu *h*, čija je sudbina posebno interesantna u crnogorskim govorima.[13] Fonem je *h* gotovo dosljedan u Njegoševu jeziku – baš kao i u svim govorima cetinjskoga tipa. Odstupanja od današnjega stanja u govorima su minimalna (npr. *uvehnuti, hrđav, heglen* i sl.). Zamjene *h* sa *k* ili *g*, poznate u nekim crnogorskim govorima, kod Njegoša nema (po nalazu Danila Vušovića).[14]

I fonem *f* i grupa *hv* se u Njegoševu jeziku ponašaju kao u njeguškome govoru. Izuzetak čini samo nekoliko slučajeva njegove zamjene fonemom *v*, što nije odlika njeguškoga govora.[15]

[11] Neće biti u pravu Vušović (Isto, str. 45) koji to dovodi u vezu s konstrukcijom *s ovoliko* jer bi u tome slučaju postojalo i *so toliko*, a takva konstukcija je nepotvrđena u crnogorskome jeziku.

[12] Isto, str. 54.

[13] Viđeti o tome: Radosav Bošković, „O prirodi, razvitku i zamenicima glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, XI, Beograd, 1931, str. 179–197.

[14] Danilo Vušović, *O Njegoševom jeziku,* Podgorica, 2004, str. 49.

[15] Isto, str. 52.

Prelazak *l* u *o* na kraju sloga i riječi kod Njegoša se javlja kao i u govorima cetinjskoga i bokeškoga tipa. Pored primjera *telal, šal, bokal* i sl., koji su svakako narodni, javlja se i nekoliko primjera s *o* umjesto *l* na kraju riječi stranoga porijekla tipa *vicekonsuo, papagao, tituo*, za koje Vušović smatra da su Njegoševa tvorevina.[16] Ipak, prije će biti da je riječ o procesu koji je mogao obuhvatiti i sve usvojenice kao i domaće riječi, ali je kasnije prekinut najvjerovatnije pod uticajem školstva i jezika knjige.

Njegoš je vjeran stanju u njeguškome govoru i u slučajevima uprošćavanja grupa *vl* i *vr* u inicijalnome položaju u riječi (kad se gubi početno *v*), u slučajevima gubljenja *p* iz grupa *pt, pš* u inicijalnome položaju (*tica, šenica*), uprošćavanja grupa *žj* i *šj* (*boži, boža, vraži* i sl.) itd.

I slučajevi disimilacije, odnosno asimilacije suglasnika, poput *mlogo* mjesto *mnogo* ili *guvno* mjesto *gumno, tavni* mjesto *tamni*, *mnadi* mjesto *mladi*, *pomotnjik* umjesto *pomoćnik* itd. odraz su ne samo stanja u njeguškome govoru, nego su donedavno bili opštecrnogorska pojava. I izostanak jotovanja labijala *m, b, p, v* (*čamju, grmjava, ljubjaše, drobjahu, pjačka, prosipju, Grahovjani, postavjati* i sl.) odlika je njeguškoga govora, premda je zbog migracije stanovništva i uticaja školstva taj proces na Njegušima danas nedosljedan. Mora biti da je uticaj okolnih govora, u kojima je jotovanje u tim slučajevima izvršeno, postojao i u Njegoševo vrijeme jer su jotovani oblici prisutni i u njegovu jeziku. Jekavska je jotacija kod Njegoša dosljedna – kao i u svim crnogorskim govorima. Oblici *ćeskota, izlećela, đed, neđelja, ođesti, šćeli* itd. potvrda su te konstatacije. Što nema jotovanja suglasnika *s* i *z* (u *ś* i *ź*), razlog je u upotrebi neadekvatnoga pisma.

Navedenim osobinama uglavnom se završava popis što ga je dao Danilo Vušović u citiranome djelu,[17] a koji je nama poslužio za usporedbu fonoloških i morfonoloških karakteristika Njegoševa jezika sa stanjem u njeguškome govoru i ostalim crnogorskim govorima. Iscrpnija analiza svakako bi donijela još mnoštvo osobina i zauzela mnogo više prostora nego što ga dozvoljava ovaj povod. No i ovoliko koliko ih je dovoljno je da se potvrdi teza da je Njegošev jezik u osnovi narodni jezik, odnosno odraz stanja u crnogorskim govorima, prvjenstveno u njeguškome govoru.

[16] Isto, str. 50.

[17] Nijesmo uzimali u obzir neke „sitnije“ osobine niti Vušovićeve napomene koje su više tiču pravopisa nego jezika.

Citirana literatura

- Bošković, Radosav: „O prirodi, razvitku i zamenicima glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, XI, Beograd, 1931, str. 179–197.
- Čirgić, Adnan & Radoman, Aleksandar: „Izvještaj o ispitivanju njeguškoga govora“, *Matica*, br. 36, Matica crnogorska, Podgorica, str. 367–372.
- Čirgić, Adnan: „Građa za izučavanje njeguškoga govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 5, Institut za crnogorski jezik i književnost „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, str. 599–645.
- Čirgić, Adnan: *Rječnik njeguškoga govora,* Matica crnogorska, Podgorica – Cetinje, 2009.
- Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-34.
- Vušović, Danilo: „Dialekat Istočne Hercegovine“, Rasprave i građa, Srpska kraljevska akademija, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Beograd – Zemun, 1927.
- Vušović, Danilo: „Prilozi proučavanju Njegoševa jezika“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Beograd, 1930.
- Vušović, Danilo: *O Njegoševom jeziku,* Oktoih – Centar za kulturu Nikšić, Podgorica, 2004.

Adnan ČIRGIĆ

SOME PHONOLOGICAL AND MORPHONOLOGICAL FEATURES OF THE LANGUAGE OF PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ COMPARED TO OTHER MONTENEGRIN SPEECH PATTERNS (WITH AN EMPHASIS ON NJEGUŠI'S SPEECH PATTERN)

The present paper presents a brief comparative analysis of the major phonological and morphophonological features Njegoš's language with such properties in Montenegrin speech patterns, especially in Njeguši's speech pattern. The list provided by Danilo Vušović in his study *Contributions to the Study of Njegoš's Language* from 1930 was used as a reference for features of Njegoš's language.

Key words: *Njegoš, Montenegrin speech patterns, Njeguši's speech pattern*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:811.163.4'367.633(497.6)
Izvorni naučni rad

Indira SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ (Tuzla)
indirasmajlovic@yahoo.com

ANALIZA PRILOŽNIH IZRAZA BOSANSKOHERCEGOVAČKOGA SREDNJOVJEKOVNOG EPIGRAFIKONA

U tekstu je urađena analiza priložnih izraza bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih epigrafa, s osvrtom na njihove funkcije. Posebno su analizirane konstrukcije kojima se određuje mjesto. Analiza će obuhvatiti i priloge s obzirom na vrijeme izvršenja radnje, te s obzirom na način, uzrok i intenzitet. Rad će predočiti i načine tvorbe pojedinih priloga definiranoga korpusa.

Ključne riječi: *sinsemantični i autosemantični prilozi, atributivni i adverbijalni prilozi, konstrukcije za mjesto, vrijeme, način, uzrok i intenzitet*

Prima elementa

Prilozi su nesamostalne i (uglavnom) nepromjenjive riječi koje se na sintaksičkoj razini mogu integrirati unutar različitih konstrukcija, odnosno mogu stupiti u odnos s drugim, promjenjivim ili nepromjenjivim riječima, a najčešće bilježe poziciju uz glagole, modificirajući ih pojedinačno ili u rečeničnom sklopu. U korpusu bosanskohercegovačkih inskribiranih stećaka bilježimo sljedeće konstrukcije s prilozima:

uz glagol – *Počteno postahь* i n[a] svoji bašt[i]ni [le]gohь ***Zb4*** $^{206}_{13}$; *Ž[ivi]h počteno* i *slavьno* jere znahь da je u[mriti]... ***Zb4*** $^{255}_{73}$;

uz pridjev – počten vitez *ovdi ħd[a]nь* dojde ***Zb3*** $^{187}_{51}$;

uz prilog *sad tuj (tu)* počiva Radosavь Grubačъ, sadь mrьtavь ***Zb2*** $^{112}_{57}$;

uz zamjenicu – nikada mnogo ne imah, a *nikada ništa* nesta ***Zb2*** $^{115}_{59}$.

Prilozi se s obzirom na postanak dvojako diferenciraju: jednima je osnova zamjenica, a drugima imenica ili pridjev. S tim u vezi, prvi se nazivaju nepunoznačnim (sinsemantičnim) ili zamjeničkim prilozima, a drugi punoznačnim (autosemantičnim) ili imenskim prilozima. U odnosu na značenje razlikuju se: adverbijalni (označavaju mjesto, vrijeme, uzrok, cilj, namjeru i sl.) i atributivni (označavaju osobine, svojstva, način vršenja radnje, intenzitet...).

U korpusu staroslavenskih priloga, zamjeničkih je manje od imenskih i oni se tvore tako da se osnovnom dijelu neke zamjenice (npr. *k-, t-, s-, ov-, on-, i (= jь)* od *kъ, tъ, sь, ovъ, inъ* ili *vьsь*) dodaju nepromjenjive čestice za oznaku načina (*-ako: kako, tako, ovako, onako, inako, jako*), smjera (*-amo, -ǫdu: kamo, tamo, sêmo, ovamo, onamo, inamo, jamo – kǫdu, tǫdu, ovǫdu* itd.), vremena (*-gda: kъgda, tъgda*, ili s vokaliziranim *ъ, ь; kogda, togda, jegda*) ili stupnja (*-lь, -li, -lê* s vokaliziranim prethodnim *ъ, ь: kolь, koli, kolê, tolь, toli, tolê, jelь, jeli, jelê, seli* itd.) (Hamm, 1974: 181). U korpusu srednjovjekovnih bosanskohercegovačkih epitafa zamjenički prilozi bilježe veću frekvenciju (prilozi za način: *kako, tako*, za mjesto: *ovdje, tu*, za smjer: *ovamo,* za vrijeme: *sad, kada, nikad*a, stupnja: *toliko*) od imenskih priloga koji se tvore uglavnom od pridjeva tako da im se uzme akuzativ jedn. u srednjem rodu *vrъrьno, virno* ***Zb3*** $\frac{182}{49}$, ***Zb 4*** $\frac{241}{53}$, $\frac{245}{57}$ *počteno* ***Zb4*** $\frac{206}{13}$, $\frac{324}{149}$, *pravo* ***Zb 4*** $\frac{241}{53}$, $\frac{245}{57}$, ***Zb 2*** $\frac{93}{41}$, *glasovito* ***Zb 4*** $\frac{226}{37}$, *slavno* **Zb4** $\frac{255}{73}$.

Dodatne funkcije priloga unutar zadanoga korpusa bismo mogli definirati na sljedeći način:

- mogu izmijeniti smisao rečenice:
  A se leži *napokon (konačno)* i Rabrenь Vukićь Dolinovićь ***Zb3*** $\frac{176}{45}$ (definiramo kao adverb, dakle uz moguće protezanje na propozicije i partikule)
- mogu izmijeniti prijedložnu frazu
  Bodoše me, i sѣkoše me, i [oder]aše, i *tuj (tu)* smrьti ne dopadoh, i umrьhь na roš[s]tvo [Hris]tovo... ***Zb4*** $\frac{224}{35}$, *kada* htehь pobiti (živjeti) *tada* i umrьhь **ZB 4** $\frac{306}{129}$, *nikada mnogo* ne imahь, a *nikada ništa* nesta **Zb 2** $\frac{115}{59}$

Adverbijalni prilozi
Konstrukcije za definiranje *locusa*

Prilozi najčešće znače prilike i okolnosti u kojima se vrši glagolska radnja, iskazujući razliku u *locusu, tempusu* i *modusu*. Sve tri semantičke grupe formalno se razlikuju samo kod priloga koji su načinjeni od zamjeničkih osnova. „Zamjenički prilozi kao *tako, ovako, onako*, su oblici srednjega roda zamjeničkih pridjeva *takь, onakь, ovakь*. Od osnove pokaznih zamjenica *ov*, on**, nastali su i zamjenički prilozi *ovdje, ondje*“ (Matasović, 2008: 249), npr. počten vitez *ovdi* ѣd[a]nь *dojde* ***Zb3*** $\frac{187}{51}$, A se neka se zna tko *ov[de]* [l]eži Tvrь[tko] M[il]carića m[i] sinь [sa] svojom Ružomь ***Zb4*** $\frac{215}{21}$, Da se zna, *ovđe* Vukmane leži ***Zb3*** $\frac{200}{61}$, A se leži *ovde* Stepko Radivojevićь ***Zb4*** $\frac{320}{145}$.

Prilozi dolaze u službi priložnih oznaka i to čini *primum* njihove sintaktičke službe. Markirajući glagolsku radnju, prilozi često preciziraju razliku u *locusu*. Kad govorimo o prilozima za izražavanje prostora, recimo da ih treba podijeliti u tri skupine: prilozi mjesta, cilja i smjera (Kuštović, 2009: 21). Dakle, u mjesne priloge ubrajamo one koji odgovaraju na pitanje *gdje* (*kъde*) i na pitanja o cilju kretanja *kamo* (*kamo*) i na pitanja o putu kretanja *kuda* (*kvdu*). Razlike između te tri vrste priloga ipak postoje, ali samo kad je riječ o zamjeničkim prilozima. Sufiksi koji stoje uz osnovu priloga kazuju je li riječ o prilogu mjesta, smjera (cilja) ili puta kretanja. Kod ostalih priloga kriterij za raspoređivanje leksema u priloge smjera ili u priloge mjesta je glagol koji je vezan uz prilog. Ako uz prilog dolazi glagol kretanja, govorimo o prilogu smjera, a ako uz prilog dolazi „statični" glagol, govorimo o prilogu mjesta (Kuštović, 2008: 269). Primjenimo li tu konstataciju na srednjovjekovni bosanskohercegovački epigrafikon, bilježimo konstrukcije sa glagolima koji označavaju *stationis* na koje se vezuju sljedeći prilozi koji označavaju prostor u blizini govornika: *ovdje, ovamo,* i prilog *tu (tui)* koji označava prostor u blizini sugovornika. Kod priloga *ovdje* zapažamo nepadežni dh-formant (*njem. nichtkasuelle Formantien*) kojeg ne nalazimo u deklinaciji ie. prajezika (Ivšić, 1970: 337). Oblik *a se* bilježi semantički *specificum* forsirajući starije zamjeničko značenje koje se širi na priložno značenje (*ovdje*). S druge strane ovaj arhaični oblik zbog frekvencionog udjela predstavlja i pojavni *specificum* epigrafikona, iako se javlja i u novijim oblicima *ovdi, ovde, ovđe, ovdie (ovdje)* koje potvrđujemo u kontekstu teritorijalne međudijalekatske različitosti i eonimskoga raspona koji je svjedočio migracije a sa time i *comutationis* paleografski, leksički, semantički i morfološki.

Sama pojavnost epigrafa ima dvojaku intenciju: s jedne strane ostavljanje eonimima u spomen vlastito bitisanje – važnost apostrofiranja ličnoga imena (usljed čega možemo pratiti razvoj antroponimijske formule), i s druge strane htijenje da se istakne mjesto na kome je pokojnik živio – važnost rodnog locusa ili locusa na kome je pokojnik doživio slavu (s tim u vezi mjestima se često priskrbljuju formule: *na svojeji zemli, na svojoj baštini, na plemenitoi*). U nastojanjima oplodotvorenja intencija služe dvije recepture: u prvome slučaju koristeći zamjeničko značenje *ovaj* uglavnom u sklopu s imenicom, u drugome priložno značenje *ovdje* uglavnom s glagolom. Tome u prilog idu i konstrukcije s novijim oblicima: A sije ovaj krsta (krst) Božičko (Božička) ***Zb*4** $\frac{319}{143}$, Da se zna, *ovđe* Vkmane *leži* **Zb 3** $\frac{200}{61}$, *Ovdie leži* Mitran **Zb 4** $\frac{281}{101}$. Zaključit ćemo da je oblik *a se* starije zamjeničko značenje proširio na priložno značenje mjesta.

Kako se svako razdoblje odlikuje specifičnostima uvjetovanim stepenom razvoja lingvistike toga perioda, svaka je dijalektologija slika

lingvističkih ostvarenja, a ista u srednjovjekovnome bosanskohercegovačkome periodu oplodotvoruje *integruum,* uz povremena interferiranja, četiri pisma i tri književna jezika i izravno svjedoči nestabilnu dijalektološku shemu. Tezu o ikavskoj genezi u govorima na terenu Hercegovine svjedoči oblik *a si,* kojeg uporedo sa oblikom priloga *ovdi* (Foča, XV–XVI stoljeće) sa ikavskim refleksima jata, nalazimo na prostorima koji su i danas (uglavnom) markirani ikavskim govorima i to na području zapadno od Neretve, kao i u međuriječju Bosne i Vrbasa odakle se prema mišljenju Belića ikavizam počeo razvijati na sve strane (Peco, 2001: 50). Kasnije širenje teritorije Bosne značilo je i širenje ne samo ikavizama kao bosanskoga pisanog manira već i širenje ijekavizama kao dijalekatske osobine, koja vazda i nije morala biti donesena migracijama, već je ponegdje bila i zatečena, starinačka odlika, kakav je slučaj npr. u istočnoj Bosni (Jahić, 2000: 121). Dakle, kako glas jat još uvijek nije ostvario *stabilis*, nailazimo na zanimljivost postojanja *tzv. pojave miješanih refleksa jata*, prvenstveno ekavsko-jekavskih, koji su u bosanskohercegovačkomu ijekavsko-ikavskom kompleksu neočekivani (Bulić, 2009: 94). Tome u prilog ide i hipoteza o jatu s etiketom glasa e-tipa u korpusu staro(crkveno)slavenskih tekstova. Isto svjedoče i različite refleksije jata u primjerima priloga *ovdje*: *ovđe* (Bileća, XVI–XVII), *ovde* (Rudo, XV; Stolac, XVI), *ovdie* > *ovdje* (Derventa, XVI). Navedeni primjeri predstavljaju svojevrsni determinator Pecine teze o tzv. *spornim ijekavizmima*, odnosno o prilozima sa partikulom *-de*. Većina takvih priloga u ijekavskom književnom izgovoru ima danas *-dje*: *ovdje, ondje, svagdje, nigdje*. T. Maretić (Maretić, 1931: 54) za te priloge kaže da imaju – ijekavski refleks ѣ mjesto izvornog samoglasnika *-e*. Tu se realizira obrnuti prijelaz, tj. iz *e* u *ѣ*, što nalazimo u mjesnim prilozima *gdje, ovdje, ondje*, koji u staroslavenskom jeziku imaju na kraju *-e*. Dakle, to su „superjekavizmi“ koje prihvata i književni jezik (Peco, 1967: 94). Dalje se o fonetskim oblicima ovih priloga kaže da u narodnim govorima nemaju potvrde, a budući da su srednjovjekovni bosanskohercegovački epitafi inskribirani čistim narodnim jezikom oni su ujedno i potvrda autohtonih jezičnih oblika.

Ta vrlo česta natpisna formula *„A se neka se zna“* ili *„A se leži“* se uspoređuje s rimskim *sepultus,* odnosno kršćanskim *depositus*. Bliže paralele te epigrafske rimske formule nahode se u izričaju HSE – *Hic situs/sita est* (Toynbee, 1996: 76) koja, u kasnijem razdoblju, s kraja natpisa seli na početak u obliku *Hic jacet*. Sličnu formulu bilježimo i u evanđelju po Luci *As ležitosь* (Luka, II_{34}). Prateći navedenu recepturu uočavamo preinake na domaćem regionu, najprije u korpusu bliskih nam crnogorskih epigrafskih natpisa: **HIE REQUIESCIT** – *Ovdje počiva* (Šekularac, 1994: 53, 99), **HIC IASET** – *Ovdje počiva* (Šekularac, 1994: 75), **HSE LEŽI** (Šekularac, 1994: 257), kao i u domaćem korpusu: **HSE LEŽI** (Vego, 1964: 39). Zadržava se

postupak svojevrsne intertekstualnosti, odnosno metatekstualnosti, ali se sa procesualnošću razvija specificum pri inkorporiranim adoptacijama i adaptacijama, što će rezultirati različitim modusima invokacija.

U početnoj fazi u uobičajenoj formulaciji – *a se ležit*, bilježimo realiziranu konstrukciju s oblikom glagola u 3. licu jednine sa T na kraju, što se veoma rijetko inskribiralo na natpisima. Navedeno T u staroslavenskim spomenicima je redovna pojava ali unutar topikalnoga korpusa bilježimo pomenuto T samo s jednim primjerom: *a se ležita dva Vlahova sinь* (Vego, 1964: 21).

Na arhaičnost na leksičkoj razini upućuje pokazna zamjenica *se: se ležitъ,* a ta se formulacija često rabi na početku ili na kraju natpisa, u ustaljenim sintagmama odnosno (pokazne zamjenice *sь, si, se): s/sa/si bilig, si kami*, ali i u nevezanoj uporabi: *se crki, sei knige, se zida*. Prateći mutacije invokacijskih formula kod domaćih dijaka primjećujemo i konstrukcije s integriranim različitim deklinacijskim oblicima pokazne zamjenice *sь* (što je posljedica različite implementacije klasičnog obrasca mehke promjene), što će stvoriti poteškoće u transkripciji i transliteraciji natpisa. Dakle, bilježimo dvojake formulacije: konstrukcije s zamjenicama koje su primile priložno značenje i konstrukcije s pokaznim zamjenicama. Njihovu različitost možemo pratiti u sljedećim primjerima, prateći njihove potencijalne ekvivalentne formulacije, odnosno primjenjivost ili hibridnost istih:

A si bilig Sulimana Oškopice **Zb 4** $\frac{230}{41}$ > Ovdje bilig Sulimana Oškopice.
> ~~A ovaj~~ bilig Sulimana Oškopice. (! kraj rečenice)

Si hram ponovi pop Vučoslav 17-3 > Ovaj hram ponovi pop Vučoslav...
> ~~Ovdje~~ hram ponovi pop Vučoslav...

Pratimo i pojavnost oblika koje ne potvrđuju deklinacija pokazne zamjenice *sь*. Većina padežnih završetaka zamjenice *sь* formirala se pod utjecajem mehke promjene iako korijenski suglasnik *-*s* nije mehki ali je zato osnovski samoglasnik mehak: **sь*. Odstupanja od ustaljenih oblika mehke promjene odnose se na one padeže koji se u mehkoj promjeni završavaju na -ѧ: npr. *NѧШѧ*, ali *СИ* i *СИ*-ѧ, ѧ: *NѧШѧ*, ali: *СИѣ*, -ѫ: *NѧШѫ* ali: *СИѣѫ*. Već u staroslavenskom periodu nastali su analogijom prema složenoj promjeni novi oblici kao što je nominativ jednine muškog roda СЬИ ili СИИ, СЕИ i СИ, u srednjem rodu: СИЄ, u ženskom *СИ*-ѧ (Đorđić, 1975: 110). Također, zamjenica *sei* je stari oblik zamjenice u ruskom jeziku sa značenjem *ovaj*, što se može pratiti kao istočnjački utjecaj.

Razlučivanje pojavnosti priloga od pokaznih zamjenica definiramo i kontekstualnošću natpisa kao snažna potentata eonimske održivosti, stacionisa, intencije opominjanja (*ne tikaj, klet i proklet bio* i sl.), kako bi u

neki mah kapitalistički izrazili svojinu, te prezentirajući *stabilis* markirali mjesto koje već postaje reprezentativno: na *svojoj zemlji, na plemenitoj, na svojoj baštini ili kućnici* (u suprotnom se ističe: *legoh u tuđoj zemlji a biljeg mi stoji na baštini*). Sa tako definiranom intencijom nužnija je inkorporacija priloga za *locus,* a ne zamjenice, koji odgovara na pitanje *gdje?*, što se kao forma zadovoljava produženim: *legoh na svojoj baštini* i sl.

U svrhu istoga potvrđivanja je i činjenica da unutar topikalnoga korpusa uglavnom nailazimo na pokazne priloge koji označavaju prostor u blizini govornika ili sugovornika, priloge koji označavaju mjesto, dok ne bilježimo nijedan primjer za označavanje cilja ili smjera, čime se potencira prostorni značaj. Također, pored starijeg oblika priloga *ovdje* bilježimo pojavnost i različitih deklinacijskih realizacija novijeg oblika pokazne zamjenice ovaj/ova/ovo, što je potvrda razlikovnosti ovih dvaju pojavnosti:

a se (kasnije novi oblik *ovdje*) + **ovaj/ova/ovo** (raniji oblik *sь/si/se*)
A se ovoj kamenije uzvuče Radovan **Zb 4** $\frac{209}{15}$; *A sije* leži Pavko R. *Ovi* kami usikoh na se za života **Zb 2** $\frac{51}{9}$; *A se* leži Radosav H. *Ovo* legoh na svojoj plemenitoj; *A se* leži Dobrilo Boban i brat mu Vigan. I *ovo* legosmo na svojoj baštini. **Zb 2** $\frac{103}{51}$; *A se* usiječe Radoje kovač *ovaj* oba kamena. **Zb 2** $\frac{105}{51}$

Kako se u staroslavenskome jeziku prilozi grade od osam zamjeničkih osnova, pomoću sufiksa **-de, *-dě, *-du, *-mo* (Đorđić, 1975: 208), njima se uglavnom grade prilozi za mjesto što smo potvrdili prethodnim primjerima različite realizacije priloga *ovdje*. Međutim, sufiks **-de* koji odgovara na pitanje: *na kojem mjestu*? ili *gdje*?, ne dodaje se osnovi od koje je načinjena zamjenica **tъ**, a odgovarajući prilog je **тоу > ту > tu,** a ne **тъде**, kao što su načinjeni prilozi od ostalih osnova *kъde, sъde, ovъde*, odnosno, *kada, sada, ovdje/ovdi/ovde* i sl. Zamjenički prilog za mjesto *tu* unutar našeg korpusa realizira se u primjerima:
i *tu* ne rovo brata Ahmata **Zb 4** $\frac{217}{23}$, i *tu* smrti ne dopadoh **Zb 4** $\frac{224}{35}$

Konstrukcije za definiranje tempusa

Korpus srednjovjekovnoga bosanskohercegovačkog epigrafikona bilježi pet različitih priloga za vrijeme koji sudjeluju u priložnim konstrukcijama s uglavnom preteritarnim glagolima, ali i oblicima prezenta i infinitiva: *davno* ti *samь legao*, vele ti mi je ležati **Zb 2** $\frac{89}{39}$, *kada htehь pobiti* (živjeti) *tada* i *umrrьhь* **Zb 4** $\frac{306}{129}$, *kьdi hьtrьhь biti* (živjeti), *tьgi ne bihь* **Zb 4** $\frac{307}{131}$, *dugo* na zemlji *živjeh* ja - osamdeset i osam ljeta (Dizdar, 1969: 25)

Sa intencijom preciziranja trenutka govornoga čina u sadašnjosti, prilog za vrijeme markira radnju izraženu oblicima prezenta, što možda biva informaciono suvišno: *sad* tui počiva Radosavъ Grubačь, *sadь* mrьtavь **Zb 2** $\frac{112}{57}$, či li je *sade* či li neć[e] b[i]ti **Zb 2** $\frac{21}{41}$.

Svi prilozi za izražavanje tempusa u topikalnome korpusu su nepadežni prilozi s d-formantom.

Konstrukcije za definiranje *caususa*

Unutar topikalnoga korpusa bilježimo primjere priložnih izraza za uzrok. Prilog za uzrok u konstrukciji sa starim oblikom prezenta, potvrđuje priložni izraz s transpozicijom u budućnost prezentom na što ukazuje kontekst iskaza: Vъ ime oca i sin[a] azъ Bogdanъ na Drag[ić]a ѣ novi kamen i postavihъ... *Zato* molju vas, gospodo, ne nastupajte na nь (nj) **Zb 4** $\frac{253}{69}$, Va vsej hrvatskoj zemlji bolega č[ovi]ka ne biše, začъ (zato) u krala Matiьša u veliki počteni biše, začъ (zato) ot cara turskoga ug[a]rskoj zimli mirъ našalъ biše. **Zb 4** $\frac{276}{93}$ Međutim, priložna oznaka zamjeničkoga tipa *zato*, služi i kao tekstna veza, tj. kao kauzalno-konsekutivni zamjenički konektor. Upućivačko-zamjeničkim konektorima svojstveno je da zamjenjuju manje ili veće tekstne cjeline i upućuju na njih (Pranjković, 2007: 361). Tako se konektorom *zato* navedenom u primjeru izmjenjuje cijeli prethodni dio teksta i upućuje na nj, pa bi taj konektor, kad bi se eksplicirao, zapravo značio: *na Drag[ić]a ѣ novi kamen i postavihъ. Molju vas, gospodo, ne nastupajte na nь (nj).*

Atributivni prilozi
Konstrukcije za definiranje *modusa*

Prilozi za način u analiziranome korpusu najčešće su oblikom potpuno jednaki s oblikom pridjeva srednjega roda. Oni se, istina, često razlikuju po akcentu, a uvijek se razlikuju po službi u rečenici. Pridjevi uvijek stoje uz imenice odgovarajućeg oblika i njih određuju, a prilozi za način određuju uglavnom glagole: *počteno postah* **Zb 4** $\frac{206}{13}$, *služih pravo* **Zb4** $\frac{241}{53}$, *počteno i glasovito prebihь* **Zb4** $\frac{226}{37}$, *sam bilь ѣko* **Zb4** $\frac{205}{11}$, **Zb1** $\frac{1}{13}$, *počteno i virno služaše* **Zb 1** $\frac{12}{27}$.

Prilozi za *locus* i *tempus* mogu se oblikovati pomoću posebnih sufiksa, dok prilozi za *modus* uglavnom od oblika neličnih zamjenica, i to od nominativa ili akuzativa jednine srednjega roda, npr. *kako, tako, toliko* i sl. Potvrdili smo ih u sljedećim oblicima:

Da je znati svakomu čoviku *kako* stekohь blago i š njega pogibohь **Zb 1** $\frac{13}{29}$
Neka se zna *kako* probi Raosav Vukičevićь putь **Zb 3** $\frac{124}{9}$
Človьče, *tako* da nijesi proklet **Zb 2** $\frac{95}{43}$
Čoče, *tako* da si blag **Zb 2** $\frac{98}{47}$
ь sam bil *kako* i vi ćete biti *kako* i ь **Zb 3** $\frac{138,143}{19,23}$

Treba istaći da bi u zadnjem primjeru značenje moglo biti i vezničko, s obzirom na mogućnost preobrazbe: ja *sam bil kao šo ćete i vi biti, vi ćete biti kao i ja*.

Konstrukcije za definiranje intenziteta

U konstrukciji za definiranje *intenziteta*, prilog specificira glagolski oblik aktivnoga participa preterita II koji se ne javlja u sastavu složenih glagolskih oblika već u specifičnim komunikativnim uslovima usljed kojih, potpomognut prilogom, preuzima na sebe (budući da je pomoćni glagol izostavljen) ulogu iskazivanja onoga što bi gramatički modus saopštavao, dok gramatički modus biva orijentiran oblikom aorista (3. lice množine) koji markira radnju izvršenu znatno prije trenutka govornoga čina, što pravi diferencijaciju u odnosu na moguću konstrukciju s perfektom koji iskazuje prošlu radnju bez ikakvih podataka o vremenskom razmaku između njezina vršenja i gvornoga čina. Pri tome oblik aktivnog participa preterita II biva sam po sebi specifičan jer je u pitanju glagol četvrte infinitivne vrste (*stsl. sьbljudati, -ajǫ, -aeši; sьbljusti, -udǫ, -udeši* – čuvati, ispuniti, rukovoditi se), te se na infinitivnu osnovu dodao prvobitni sufiks za preteritarni oblik aktivnoga participa **-us*, pri čemu je osnovski samoglasnik prešao u neslogotvorni glas **-i* > **-j* (kao pri građenju oblika za 1. lice jedn. prezenta ***NOшѫ*** > ***NOŠǫ*** > **NOSJǫ**): *sьbljudati* > *sьbljudiǫ* > *sьbljudiju*. Zatim primjećujemo pogriješku dijaka koji sa ispuštanjem grafema *j* stvara oblik drugoga glagola (*sьblǫditi, -oždǫ, -odiši* – predati se razvratu) sa posve drugačijim značenjem.

a se pisa Vukaš[i] svomь g[ospo]d[i]nu Ra[do]ьi koji me *biše veomrь sabludiju* (čuvao) **Zb 4** $\frac{253}{69}$
(*njem. nichtkasuelle Formantien* s m-formantom*: velьmi* – veoma)

Zaključak

Sinsemantični i autosemantični, atributivni i adverbijalni prilozi u korpusu bosanskohercegovačkoga srednjovjekovnog epigrafikona uglavnom nalaze pozicije unutar konstrukcija s glagolima, modificirajući ih pojedinačno ili u sintagmama, specificirajući ih u odnosu na mjesto, vrijeme,

uzrok, način i intenzitet, prema govornim sudionicima i trenutku govornoga čina. U topikalnome korpusu zamjenički prilozi bilježe veću frekvenciju od imenskih priloga koji se tvore uglavnom od pridjeva. U konstrukcijama sa glagolima koji označavaju *stationis* vezuju se prilozi za mjesto u arhaičnim i/ili nepravilnim oblicima koji predstavljaju *specificum* ovoga epigrafikona, ali i u novijim oblicima koje potvrđujemo u kontekstu teritorijalne međudijalekatske različitosti i eonimskog raspona koji je svjedočio migracije a sa time i *comutationis* paleografski, leksički, semantički i morfološki. Izrazitu frekventnost bilježe prilozi s nepadežnim formantima (*njem. nichtkasuelle Formantien*): *ovdje, kada, tada, sъde, toliko, mnogo, veoma* i dr. Osnovnim stećkovnim htijenjem da se istakne mjesto na kome je pokojnik živio – važnost rodnog locusa ili locusa na kome je pokojnik doživio slavu, najfrekventnijim ističe se oblik *a se (ovdje)* čije se starije zamjeničko značenje proširilo na priložno značenje mjesta.

Izvori

- Vego, Marko: Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine, zbornik I–IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962–1970.

Literatura

- Belić, Aleksandar: Istorija srpskohrvatskog jezika, Univerzitet u Beogradu, Dušan Ristić, Beograd, 1962.
- Bulić, Refik: Iz bosanske dijalektologije, d.o.o. PrintCom, Tuzla, 2009.
- Damjanović, Stjepan: Staroslavenski glasovi i oblici, Zagreb, 1995.
- Đorđić, Petar: Staroslovenski jezik, Matica srpska, Beograd, 1975.
- Grupa autora: Sintaksa savremenog srpskog jezika, Prosta rečenica, Matica srpska, SANU, Beograd, 2005.
- Hamm, Josip: Staroslavenska čitanka, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Hamm, Josip: Staroslavenska gramatika, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
- Ivšić, Stjepan: Slavenska poredbena gramatika, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
- Jahić, Dževad, Ismail Palić, Senahid Halilović: Gramatika bosanskoga jezika, Dom štampe, Zenica, 2005.
- Jahić, Dževad: Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora, Ljiljan, Sarajevo, 1999.
- Karl, Brugman, B. Delbrück: Grundiss der vergleichenden Gramatik der indogermanischen Sprachen II, Berlin, 1916.

– Kuštović, Tanja: Prilozi mjesta i smjera u staroslavenskom jeziku i hrvatskoglagoljskim tekstovima 14. i 15. stoljeća, Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, No. 56–57, Zagreb, 2008. Str. 269–286.
– Kuštović, Tanja: Prilozi za izražavanje prostora // Prostor u jeziku/ Književnost i kultura šezdesetih / Mićanović, Krešimir (ur.). Zagreb : Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, 2009. Str. 21–30.
– Maretić, T.: Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Naklada jugoslavenskog nakladnog d. d. Obnova, Zagreb,1931.
– Matasović, Ranko: Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
– Peco, Asim: Naš jezik knj. XVI, sv.1–2, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1967.
– Peco, Asim: Sa naših jezičkih izvorišta, Od Kulina bana do naših dana, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2001.
– Pranjković, Ivo, Josip Silić: Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta, Školska knjiga, Zagreb, 2005.
– Šekularac, Božidar: Tragovi prošlosti Crne Gore, Srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori kraj VIII – početak XVI vijeka, Cetinje, 1994.
– Toynbee J., Death and burial in the Roman world, 06, 24752: Pontia Prima / heic est sita / nolei violare, John Hopkins University, Baltimore London, 1996.
– Vuković, Jovan: Sintaksa glagola, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1967.

Indira SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ

AN ANALYSIS OF ADVERBS AND ADVERBIAL PHRASES OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN MEDIEVAL EPIGRAPHS

The text provides an analysis of adverbs and adverbial phrases of Bosnian-Herzegovinian medieval epigraphs, with an emphasis on their function. Adverbs of place are analyzed separately. The analysis will also include the adverbs of time, manner, cause and intensity. Finally, the paper presents the ways of formation of individual adverbs within the defined corpus.

Key words: *synsemantic and autosemantic adverbs, adverbs of time, place, manner, cause and intensity*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 003.349:81'22
Izvorni naučni rad

Milica LUKIĆ (Osijek)
Jasna HORVAT (Osijek)
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
Ekonomski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
milica.lukic@os.t-com.hr

GLAGOLJICA KONSTANTINA ĆIRILA I *ARS MAGNA* RAMÓNA LULLA – PARADIGME SEMIOTIČKOG KOMUNICIRANJA

Dva poznata sustava znakova izgrađena u europskom povijesnom i prostornom podneblju imala su istovjetnu nakanu – evangelizaciju odnosno širenje kršćanske misli: glagoljica Konstantina Ćirila Filozofa (9. st.) te *Ars magna* (*Veliko umijeće*) filozofa Ramóna Lulla (14. st.). Glagoljica je vrlo brzo nakon što je ustrojena postala učinkovito sredstvo semiotičkog komuniciranja te je istodobno korištena za pokrštavanje i opismenjavanje najprije Slavena na prostoru Velike Moravske i Panonije, a onda se zajedno sa staro(crkveno)slavenskim jezikom proširila među svim slavenskim narodima / zemljama, gdje je bila u uporabi bar u jednom trenutku njihove povijesti ili bar na jednom dijelu njihova matična teritorija. Jedino se na hrvatskom nacionalnom prostoru zadržala gotovo tisuću godina – od 9. do 19. stoljeća, a o njezinoj važnosti u svim segmentima života govore brojni materijalni spomenici (liturgijski, beletristički, pravni). Lullova *Ars magna* nije uspjela zaživjeti na način na koji je to uspjela glagoljica budući da za razliku od nje nije bila fonetski sustav u pravom smislu riječi (iako se koristila alfabetom od 9 slova, od B do K), već, prema tumačenju Umberta Eca (2004), sustav savršenog filozofskog jezika zadatak kojem je bio preobraćenje nevjernika. Zadatak je ovoga rada utvrditi koliko se komunikacijskih osobitosti može prepoznati, utvrditi i analizirati u ta dva semiotička sustava komuniciranja te koji su to semiotički kodovi omogućili glagoljici da bude uspješnija u ostvarivanju svojih ciljeva od Lullove *Ars magne* te se tako istakne kao uspjeli semiotički i ideološko-obrazovni sustav kojim je moguće obogatiti i suvremenu semiotičku misao.

Ključne riječi: *glagoljica, Konstantin Ćiril Filozof, Ramón Lull, Ars magna, semiotičko komuniciranje, permutacije, opismenjavanje, pokrštavanje, kibernetika*

Kao ljudska bića, mi možemo odlučiti da ne jedemo ili ne pijemo, da ne pričamo ili komuniciramo, ili možda čak i da ne živimo, ali sve dok ipak živimo ne možemo izabrati da ne prenosimo 'značenje' svijetu koji nas okružuje. Semiotika u najširem smislu proučava bazične ljudske aktivnosti stvaranja značenja. Znakovi su svi tipovi elemenata koji nose značenje bili oni verbalni, neverbalni, prirodni, umjetni itd.

Ron Asher, *Enciklopedija jezika i lingvistike*

Uvod

Zweig (1997: 20) tumači kako Boorges, *in the essay 'Kafka and His Precursors', suggests that our perception of the present alters our conception of the past, that we can look at texts from the past in a new way, influenced by things we now understand. By the light of the computer, then, we can look anew at a long history of mystical texts and combinatorial systems that reach back to antiquity. Mystical systems involving permutational procedures that purport to reveal a body of hermetic knowledge or that lead to a revelatory exhaustion of all possibilities prefigure the computer's potential to permute and, given rules, to engage in 'creative magic' by finding meaning in new combinations. A number of artists in this century, with or without the computer, have explored this realm in their work.*

O semiotičkom komuniciranju

Svrha semiologijskog istraživanja jest rekonstruirati funkcioniranje sustava značenja koji nisu jezik, i to u skladu s projektom svakog strukturalističkog čina, koji nije drugo doli konstruiranje simulakruma *predmeta koje se proučava. Da bi se poduzelo to istraživanje, potrebno je od početka (i osobito na početku) iskreno prihvatiti ograničavajuće načelo. To načelo, koje također potječe iz lingvistike, jest načelo relevantnosti: prikupljene činjenice odlučujemo opisati samo*s jednog vidika, *i prema tomu u heterogenoj sveukupnosti tih činjenica zadržati samo one značajke koje su zanimljive s toga vidika, isključujući sve ostale (za te se značajke kaže da su* relevantne*)* (Barthes 2012: 186–387).

1. Glagoljica kao paradigma semiotičkog komuniciranja

Glagoljica je pismo (azbuka) sastavljeno za staroslavenski književni jezik u drugoj polovici 9. stoljeća (862./863.) za Slavene u Moravskoj, a postalo je jedinstvenim pismom svih Slavena, šireći se zajedno sa staro(crkveno)slavenskim jezikom, barem u jednom dijelu njihove povijesti i na jednom dijelu njihova matična teritorija. Kod većine slavenskih naroda prestaje se upotrebljavati zaključno s 12. stoljećem, osim na dijelu hrvatskoga nacionalnog prostora gdje živi u liturgiji sve do sredine 19. stoljeća. Glagoljična slova istovremeno su oznake za glasove u (staroslavenskom) jeziku, oznake za brojeve i simboli[1] (filozofsko-teološki sustav), što već samo po sebi upućuje na izvanredan potencijal semiotičkog komuniciranja.

1.1 Konstantin Ćiril – tvorac glagoljičnog pisma

Konstantin Ćiril[2] rodio se u Solunu, gradu drugom po važnosti u gospodarskom, prosvjetnom, vojnom i političkom smislu u Bizantskom Carstvu, 826. ili 827. godine, u okolici kojega su živjeli Slaveni (ali i u samom gradu), zbog čega su svi Solunjani bili dvojezični – govorili su i grčki i slavenski. Taj će se podatak iz Konstantinove biografije kasnije pokazati ključnim za njegov misionarski rad među Slavenima. Obiteljski položaj i dobre veze s Carskim Dvorom omogućile su mu da se školuje na visokoj dvorskoj školi – Magnauri, gdje mu je pokroviteljicom postala sama carica Teodora preko svoga kancelara Teoktista, i gdje su predavali najveći učenjaci toga vremena. Daroviti je Konstantin „Stekao znanje u svim tadašnjim svjetovnim i bogoslovnim znanostima, naročito u filozofiji i teologiji. Nastavio je proučavati učene bogoslovne spise sv. Grgura Nazijanskog i drugih grčkih crkvenih pisaca. Udubio se također u klasična djela grčkih filozofa i pjesnika. Posebno se spominje da je učio Homera i sve grčke (helenske) znanosti i umjetnosti“ (Grivec 1985: 17). Konstantin Ćiril je 847. godine završio studij na carigradskom sveučilištu, zaređen je za svećenika te postao najprije knjižničar u patrijaršijskoj crkvi Svete Sofije (hartofilaks), a onda i profesor filozofije na carskom sveučilištu, o čemu svjedoči i naslov Filozof koji se dodaje njegovu imenu u starim slaven-

---

1 Ovdje (prema Nöth 2004: 178) govorimo o simbolu u užem smislu, kada se on drži podrazredom znakova. Tri su glavne vrsti definicija simbola u užem smislu: simbol kao *konvencionalni znak,* kao vrst *ikoničkog* (slikovnog) znaka, te kao znak opterećen posebnim *konotacijama*. Zanimljivo je da glagoljična slova kao simbole možemo definirati svim trima definicijama.

2 Ime Ćiril (Kyrillos) Konstantinovo je redovničko ime koje je prema običaju moralo počinjati istim slovom kao i krsno ime (Konstantinos).

skim i latinskim spomenicima. Taj rijedak naslov označava veleučenog i genijalnog čovjeka. Zbog svoje je učenosti Konstantin Ćiril kao državni službenik boravio u vjersko-diplomatskim misijama među Saracenima (vjerojatno 855. – Bagdadski kalifat) te Hazarima/Kozarima, narodu koji je u 8. i 9. stoljeću imao prostranu državu koja se prostirala od Crnoga mora do Kavkaza i od Kaspijskoga mora do Urala. U toj mu se misiji, u državu u kojoj su živjela turska nomadska plemena od kojih su neka prešla na židovsku vjeru, a židovski im je jezik bio službeni, pridružio i stariji brat Metod, u povijesti zabilježen kao „drugi blagovjesnik" i prvi nadbiskup Panonsko-moravske nadbiskupije. Posljednja i najvažnija među vjersko-diplomatskim Konstantinovim (i Metodovim) misijama bila je ona moravskim Slavenima – u Rastislavovu Moravsku kneževinu 863. godine. Upravo je za tu misiju stvoren originalni sustav pismena – *slavensko pismo* – kojim se *bez ostatka* mogla zabilježiti (staro) slavenska riječ, a koji je naziv glagoljica dobio tek u 19. stoljeću (prema stsl. glagolju *glagolati* što znači govoriti, sporazumijevati se) (usp. Grivec 1985; Bratulić 1992; Damjanović 2012).

1.2 Osnovno o glagoljici

Glagoljica najstarijih staroslavenskih tekstova (tzv. kanonskih spisa iz 10. i 11. st.) zbog svoga se osnovnoga vizualnog dojma naziva *oblom* (ponajviše u tekstovima bugarsko-makedonskog podrijetla, pa se zbog toga često u paleografskim studijama imenuje bugarsko-makedonskom)[3]. Budući da je njezin prirodan razvoj zaustavljen u 12. stoljeća na svim slavenskim prostorima osim hrvatskog, glagoljsko se pismo na hrvatskom tlu samostalno razvijalo što je rezultiralo stvaranjem posebnog tipa toga pisma – *uglatom stilizacijom* (kružić je zamijenjen kvadratićem) od 13. stoljeća. Da je riječ o originalnu, autorskom sustavu koje počiva na stilizaciji (i kombinacijama) geometrijskih simbola (s uporištem u kršćanskim tumačenjima), i to: križa (simbola Kristove muke), kružnice (simbola beskonačnosti i cjelovitosti Boga) i trokuta (simbola Svetoga Trojstva), zamijetio je finski slavist Georg Tschernochvostoff sredinom 20. stoljeća. Njoj se pridružuje (u ovoj prilici spominjemo samo neke) i postupno razvijana teorija Vasila i Olge Jončev prema kojoj se svako glagoljično slovo može smjestiti u jedinstvenu slovnu shemu/modul (kružnicu podijeljenu dvostrukim križem na osam jednakih dijelova), a koja

[3] Budući da iz 9. st., kada je glagoljica nastala kao pismo za staro(crkveno)slavenski jezik, nemamo nijedan sačuvani spomenik koji bi potvrdio kako je izgledala izvorna, prvotna glagoljica koju je sastavio Konstantin Ćiril, uz tu u periodizacijskom smislu *prastarocrkvenoslavensku* jezičnu fazu, kako ju naziva ruski filolog Nikolaj Trubeckoj, za pismovni se njezin izraz upotrebljava naziv *protoglagoljica*.

oblik baštini od mandale/rozete (elementa sakralne (i starije) arhitekture koja počiva na simbolici kružnoga oblika i ostalih dvaju – četvorine i trokuta – koji se u njega mogu upisati). Vasil Jončev glagoljska je slova izveo iz kružnice podijeljene na osam jednakih isječaka koju je nazvao figurata modul (rozeta). Prema Sambunjaku (1998) glagoljica je fonografsko pismo s visokim stupnjem ideografskoga karaktera koji počiva na spoznaji da pismo, u uvjetima oskudne pismenosti (o kakvoj je riječ među moravskim slavenima u trenutku dolaska Sv. braće kao misionara, op. a.), nije samo priopćajno sredstvo misli i vizualno opredmećenje glasova već i ostvarenje estetskih, magijsko-evokativnih sadržaja upisanih u temeljnim likovima slova (i njihovoj simbolici). U glagoljično je pismo dakle hotimično upisan magijski predznak, o čem već *na prvu* svjedoče mnoge začudne spoznaje o njemu: jedno od rijetkih pisama kojemu je znan autor, pismo u kojem slova oblikom i nazivom svjedoče o bogatoj simbolici, pismo čija slova ujedno imaju i brojevnu vrijednost te pismo koje počiva na čvrstoj ideološkoj pozadini. Poznato je to i Crnoriscu Hrabru u 10. stoljeću, koji prilikom zaštite slavenske kulture i pismenosti u svom poznatom traktatu *O pismenima*, rabi ideologeme pa prilikom uspostavljanja antitetičnoga odnosa grčko – slavensko ističe kako su grčka slova sastavili pogani Grci, a slavenska – svet čovjek (usp. Lukić – Blažević Krezić – Babić Sesar 2012).

1.3 Namjera ugrađena u oblikovanje slavenske azbuke – učinci pokrštavanja i opismenjavanja

Da bi se razumjela namjera Konstantina Ćirila koju je ugradio u oblikovanje slavenske azbuke, a ona je po svemu sudeći ključ komunikacijske uspješnosti toga pismovnog koda, valja dodatno upozoriti na one dijelove njegova životopisa koji ju neposredno podupiru, a u vezi s njegovim poimanjem *praotačkih časti* i odnosom prema nekršćanima – muslimanima i Židovima kojima je u 9. stoljeću okruženo Bizanstsko Carstvo. Već je rečeno (1.1.) kako je Konstantin Ćiril rođenjem bio plemenit, uz to vrlinom prokušan, a gradom određen – iskustveni su i čulni njegovi doživljaji bili naklonjeni idejama o demokratičnosti naroda i međunarodnoj univerzalnosti kršćanske vjere. Ta naklonjenost proizlazi iz suživota sa Slavenima koji su, premda tada dijelom civilizacijskoj porodici nepridodana plemena, pronašli načina da „osvoje grad Solun“, da u njem i njegovoj okolici unaprijede svoje obrte, a od sebe samih i uljuđnih Grka u godinama što nadolaze učine dvojezične građane koji uz grčki znaju i slavenski jezik. Mogli bismo zaključiti – sasvim očekivane prilike i olakotne okolnosti *kreposne mladosti* Konstantina su (zajedno s njegovim bratom Metodom) privoljele odlasku u slavensku misiju. Bio bi to ishitren

zaključak jer, sudeći prema današnjem razmjerima mržnje i netrpeljivosti naroda priveznih istim granicama grada, pokrajine ili države, čini se da su doživljaji njegove mladosti bilo pravo iskušenje vjere i gorljivosti za dobro. Tek kada znanjem sigurno obuhvatimo sve istaknuto i odagnamo sumnje, jasne postaju rečenice Franca Griveca: *Uopće nije čudno da apostoli Slavena nisu bili slavenskoga roda. Ta apostoli nekih drugih naroda nisu bili iz njihova roda. Apostoli Grka bili su Židovi, apostoli Rimljana bili su Židovi i Grci. Prvi misionari u Englesku u Irsku došli su iz Italije, Apostol Nijemaca (sv. Bonifacije) bio je Anglosas* (Grivec 1985: 11). I reći ćemo – nije čudnovato, ali je čudesno u ovom svijetu, znak je potpuna prihvaćanja i opredmećenja svetačkih vrlina čije je temeljno značenje, ne zaboravimo, usmjerenost na druge (Berčić 2008: 193). Apostolsku vrlinu i krepost ne možemo odvojiti od Kostantinovih postupaka i iskustava jer iz njih proizlazi i po njima se poznaje. Divimo se, štujemo i učimo od velikih pojedinaca u čijem smo djelovanju prepoznali nadahnuće i vrlinu: utoliko i apstolska misionarska djelatnost biva nadahnuta, modelom učenja po uzoru, onom starih Grka i Rimljana, a mi bivamo danas nadahnuti ckrvenim ocima i svecima. I Konstantin uči po uzoru, a životopisac mu na njeg jasno ukazuje – bio je to Sv. Grgur Nazijanski, crkveni naučitelj iz 4. stoljeća, cijenjen i u istočnoj i u zapadnoj Crkvi. Isusa štujemo što djelima oprimjeruje *žrtvu* i *praštanje*, Sv. Franju po *poniznosti*, Sv. Juraja po *hrabrosti*, a za Sv. Konstantina vrlina, kada bismo bili izazvani uliti sva značenja njegove zemaljske misije u jednu riječ, ne bi bila mudrost (jer mudrost bismo shvatili kao disciplinu, odabir njegov da se posveti znanosti i filozofiji koja doslovno prevedena i znači: ljubav prema mudrosti), već praotačke časti[4]. Utoliko možemo razumjeti kako i zašto Konstantin *filozofijom želi tražiti praotačke časti* (Grivec 1985: 21). Kao što mu filozofija / mudrost biva metodom, a praotačke časti vrlinom, tako mu i teologija oslobođenja Sv. Pavla koji je djelovao među Solunjanima biva materijal iz kojega crpi, sredstvo za kojim najlakše poseže kada se izražava, a vrlina – i danas teškospoznatljiva – proizlazi iz i naslanja se na učenje Sv. Grgura Nazijanskoga.Po razumijevanju sukusa Kostantinove filozfske misli i vjerske prakse razumijemo i njegovu ulogu u diplomatsko-vjerskim misijama na koje je odlazio. Susret s drugima i drugačijima u kulturološkom, vjerskom i jezičnom smislu nije imao za cilj njihovo bespogovorno pridruživanje srcu srednjovjekovnoga organizma – kršćanstvu, već djelovanje za dobro drugih prema etičkoj definiciji vrline[5]. Kako je postajao jedno s vrlinom koju je odabrao, njegovi su postupci

[4] *Velik je to dar onima koji za njima teže, ali meni nije ništa draže od učenja pomoću kojega ću doći do spoznaje kako da steknem pradjedovske časti i bogatstva*. Citirano prema Bratulić 1998: 36.

[5] Prema deontičkoj i konzekvencijalističkoj etici čovjek je *okrenut prema drugima*. Premda

zadobili okvir, a vrlina opredmećenje. Da bismo razumjeli to ostvarenje sudbinske uloge Konstantinove, i njegove misije moramo prilikom svakog izučavanja promatrati u istom lančanom slijedu: od kreposne mladosti u Solunu preko mladenačke zrelosti u Carigradu i verbalnih disputa, potom odlaska na razgovore teološke naravi k Saracenima i diplomatsko-vjerske misije k Hazarima na Krim sve do odluke za apostolski rad među Slavenima. Svaka je djelatnost otključala novi dio Konstantinova potencijala i omogućila sljedeću misiju.Bjelodano je i već istaknuto da su postaja na tom duhovnom putovanju imali biti i susreti s inovjercima: muslimanima i Židovima. Deveto je stoljeće Bizantu pred sama vrata Carstva dovelo moćne i utjecajne susjede. Bagdadski kalifat uzorne je vojne disipline, klasične naobraženosti (grčke znanosti i umjetnosti) i uljuđenosti, a s ciljem proširenja muslimanske vjere. Mlada monoteistička religija u nekim je aspektima pokazivala veću odlučnost i ekplozivnost od kršćanstva, a svoje je vojnike slala u vjerske ratove i osvajanje kršćanskih gradova i zemalja poput Damaska, Antiohije, Jeruzalema; Sirije, Armenije i Egipta. Budući da su s njima u zajedništvu živjeli i kršćani na koje nisu blagonaklono gledali, a čije su vjerske istine pogrđivali (osobito o Svetom Trojstvu), stvoreni su uvjeti za vjerski razgovor i diplomatski dogovor, a Bizant je poslao upravo Sv. Konstantina. Ovdje su već ovjereni principi ravnopravnosti dijaloških partnera i priznavanja ljudskih prava kao temelji dijaloga, uz moralno-etičko i objektivno rasuđivanje drugoga, što je suprotno od subjektivne pristranosti. Dijalozi i raspre, bez obzira na ishod, vođeni su u Konstantinovim misijama prema svim utvrđenim fazama odvijanja dijaloga (ukloniti predrasude i nesporazume, informirati se i priznati međusobna religijska uvjerenja, istaknuti sličnosti i razlike, a tek na kraju dati kritiku koja pomaže u dubljem shvaćanju vlastite vjere i tradicije[6]), a to ne bi bilo moguće bez angažiranosti obiju strana, što često ostaje nedovoljno istaknutom činjenicom prilikom povijesno potvrđenih opisa međuvjerskih susreta i dijaloga poput ovih. Enes Martinović (2013: 206) ističe kako nije moguće zanemariti povijesno potvrđene trenutke otvorenosti islama prema kršćanskoj kulturi. Žitja s iznimnom pažnjom pristupaju Konstantinovu boravku među Saracenima, iznose mnoge pojedinosti (raspra sa znalcima o pravovjernosti muslimana i kršćana) koje su znanstvenike nagnale da pomisle kako je Konstantin sam ostavio danas nesačuvan dnevnički opis te misije. Premda iznimno mlad (851. godine bile su mu tek 24), s bizantskom pratnjom stiže u vjerojatno tada glavni grad kalifa Mutavakila, prijestolnicu kalifata, Samarru i isprva pokazuje

postoje i druge teorije (aretička etika), dosadašnja nam je etička teorija govorila *Kako se trebamo odnositi prema drugima?* Usp. Berčić 2008: 195.

6 Valjalo bi i u tom smislu razumijevati Konstantinov odabir zajedničkih argumenata i citata kako iz Biblije tako i iz Kur'ana.

svoju duhovnu nadmoć. Upitan o drvenim slikama vraga na kršćanskim kućama, Konstantin odgovara: *Vidim lik demona i mislim da tu unutra borave kršćani. Ovi ne mogu živjeti s njima, i bježe van od njih. A gdje nema toga znaka vani, tamo oni žive unutra s njima* (Bratulić 1998: 42).Među Saracenima, raspravljajući i braneći kršćanske istine, Konstantin iznova pokazuje demokratičnost duha, shvaća da će svoje argumente najbolje obraniti njihovima, pa staje u obranu vjere citiranjem Kur'ana: *Poslasmo Duh svoj k Djevici želeći da rodi* (Bratulić 1998: 43). Istom je tom gorljivošću Slavenima oblikovao jezik i pismo – po uzoru grčkom dakako, to će odati prvi pogled na azbučno ustrojstvo glagoljice i gramatički sustav općeslavenskoga književnog jezika, ali već drugi i treći pogled entuzijsta i naučnika ustanovit će da je riječ o novom slavenskom jeziku i pismu koji brižno čuvaju i pretkršćanske slavenske vjerske običaje, duhovnost i tradiciju posložene u praoblike i praznačenja početaka slavenske pismenosti (Lukić – Babić Sesar – Blažević Krezić 2012). I ne samo njih, svaka zraka svjetlosnoga znanja što se odbila o misaonu prizmu Konstantina pronašla je svoje mjesto u materijalnim i duhovnim tragovima njegova stvaralaštva (glagoljsko je pismo tako spomenik i grčkom, i koptskom, i hazarskom, i sirijskom, i gruzijskom, i armenskom pismu, ali i *crtamъ* i *rêzamъ* naše slavenske pretpovijesti). Sumnjamo li još da je riječ o opredmećenju vrline? Sumnjamo li još kojom ju riječju nazvati? Retoričkim pitanjima samo osnažujemo istinitost već rečenoga.Životopisci Svete Braće svjedoče da su se poslije misije Saracenima Konstantin i brat mu Metod susreli na Olimpu. Time je ispunjen još jedan preduvjet za ostvarenje slavenske misije jer slavenska su plemena razjedinjenja, ali bratska, a upravo je bratska energija *dvaju ujarmljenika koji oru istu brazdu* bila potrebna za misijsko ostvarenje. Osim toga, međunarodno monaško središte proširilo je njihove duhovne i ljudske obzore, učvrstilo Vrlinu koja se najprije očitovala željom da se svi narodi evangeliziraju bez obzira na podrijetlo te da se postigne kršćanska univerzalnost. Tu su odgojili i prve učenike za svoje misijsko djelo među Slavenima susrevši se s predstavnicima brojnih naroda koji su već slavili Boga svojim jezikom (Armenci, Perzijanci, Abazgi, Iberci, Sugdi, Goti, Obri, Tursi, Hazari, Arabljani, Egipćani, Sirci). Ispunjenje novoga potencijala za posljednju – veliku slavensku – misiju, ali i važnije – postupak po kom se poznaje Vrlina, bio je odlazak Konstantina Filozofa i brata Metoda na Krim kod Hazara (Kazara) i pronalazak moći Sv. Klementa I. na Hersonu (gdje je Konstantin naučio i hebrejski te našao rukopise pisane „ruskymi pismeny") koji će biti zalog kasnijem papinskom odobrenju darova Svete Braće Slavenima. Hazari su narod finskoga podrijetla koji se kasnije stopio s turskim i slavenskim plemenima. U 7. stoljeću oni su osnovali državu od Dnjepra do Urala i Kaspijskog mora. U 7. i 8. stoljeću među njih su se doselili Židovi pred bizantskim progo-

nom, a židovska je vjera prevladala i kršćansku i muslimansku među Hazarima. Udruženi pred zajedničkim varjaškim (vikinškim) ruskim neprijateljem, Bizant i Hazariobnavljaju savez na poticaj Hazara, a bizantski car šalje Konstantina u novu misiju riječima: *Idi, Filozofe, k tim ljudima, propovijedaj im i daj im odgovor o Svetoj Trojici, s njihovom pomoći. Nitko drugi ne može to učiniti onako kako valja* (Žitja 1998: 48). Došavši hazarskim Židovima obraniti kršćanske dogme Konstantin iznova pokazuje duhovnu svoju nadmoć i slobodarski duh služeći se u rasprama citatima Biblije, združujući tako jedva razaznatljive potrebe isticanja pripadnosti Adamovu potomstvu (*Adamov sam, naime, unuk*), a te su: djelovanje po Vrlini i argument u polemici sa Židovima. Cilj je po drugoj bio zajedničkim njihovim i našim argumentima obraniti kršćanske dogme, u tom smislu citira i Akvilu koji je s hebrejskoga na grčki u 2. stoljeću preveo Stari zavjet (Grivec 1985: 53). Po odlasku od Hazara 861. godine Konstantin iznova djeluje po Vrlini, a djelovanje mu ima i miris i okus isprobanih biblijskih riječi: *Nema više: Židov – Grk! Nema više: rob – slobodnjak! Nema više: muško – žensko! Svi ste vi Jedan u Kristu Isusu!* (Gal 3,28) jer isprosio je od Hazara oslobođenje dvjesto grčkih zarobljenika kao *draže od svih darova* (Žitja 1998: 65). Tu se poznaje njegovo pavlovsko djelovanje za opredmećenje kreposti, a krepost sama nadahnuta je Sv. Grgurom Nazijanskim, kako smo ranije istaknuli. Valja razlikovati dakle razine dvaju nadahnuća i uzora u Konstantinovu životu kao što razlikujemo znanstvenu disciplinu i njezine metode, a što Konstantin već u 9. stoljeću jasno diferencira kad govori o mudrosti (filozofiji) i praotačkim častima.U tom smislu odnos Konstantina Ćirila kao apostola i blagovjesnika prema muslimanskoj i židovskoj kulturi nikako nije bio jednostran i obojen isključivo misionarskim (obraćeničkim) bojama. Više je u njima slavenski (i grčki i svjetski = Adamov) apostol gledao priliku za učenjem i djelovanjem po volji Vrline koju je prisvojio, praotačkih časti čijem je ostvarenju težio. Konstantin Ćiril prema tome nije proizvod kulturno-civilizacijskoga kruga iz kojega je proistekao, već faktor njegove korjenite promjene. Podrazumijeva se naravno – ako nam je i dalje misliti da smo dosada uopće dobro razumjeli priodu srednjovjekovnoga čovjeka i njegove kulture kao tamnice tijela i duhovno-dekadentnog labirinta. Mračni srednji vijek prema svemu sudeći nikada nije sjao bistrijom i jasnijom svjetlošću!

Uzme li se u obzir navedeno, ne čudi što se glagoljična azbuka Konstantina Ćirila,iako inicijalno namijenjena (i prilagođena) slavenskim plemenima na prostoru Velike Moravske, već u 9. st. počela širiti prema Panoniji, Hrvatskoj, Bugarskoj, Makedoniji (najveći dio južnoslavenskog prostora – od Istre pa do Crnog mora – bio je prožet glagoljičnom pismenosti), te postala pismo koje je živjelo među svim Slavenima bar u jednom dijelu njihove povi-

jesti ili bar na jednom dijelu njihova matična teritorija, a najduže se zadržala na hrvatskom nacionalnom prostoru (od 9. do sredine 19. st.).

1.4 Glagoljično semiotičko komuniciranje

U posljednje je vrijeme u znanosti prisutna teorija po kojoj je glagoljično prezentiranje kršćanstva učinjeno slijedom onih pravila koje će tek stoljećima kasnije propisati suvremeni semiotički marketing (usp. Horvat, Tomašević, Lendić 2011; Tomašević, Horvat 2012). Drugim riječima, Konstantin Ćiril Filozof glagoljičnim je pismom promicao ideju kršćanstva ugrađenu u vizualni i sadržajni identitet svakog pojedinačnog znaka, ali i svih znakova poredanih u azbučni niz. Pritom, ideja glagoljičnog pisma praktično anticipira naputke danas priznate teorije o pravilima učinkovite marketinške komunikacije, potvrdu čega nalazimo kod Horvat, Tomašević, Lendić (2011: 162): „Glagoljičko prezentiranje kršćanske misli moglo bi se, uz razumnu ogradu s obzirom na vremenski odmak i ne pridajući Konstantinu Ćirilu ulogu 'rodonačelnika' modernih marketinških teorija, smatrati pretečom suvremenog semiotičkog marketinga, čijim se prijeporima suvremena teorijska misao bavi posljednjih pedesetak godina." U navedenom se radu pritom naglašavaju temeljne postavke semiotike kao znanosti o znakovima, o načinima njihova djelovanja, ali i o načinima njihova korištenja. Izdvajajući glagoljično pismo iz konteksta lingvističke teorije i povezujući je s marketingom, navedeni autori glagoljicu označavaju „proizvodom osmišljenim za komuniciranje s dotad nepismenim pukom od kojega se očekivalo primanje katoličke vjere" (Horvat, Tomašević, Lendić, 2011: 170). Također, uviđaju i ističu kako se u toj dvostrukoj ulozi glagoljice (pisma koje istodobno pronosi vjeru i pismenost) ostvarila upravo iznimna komunikacijska snaga po kojoj se to pismo već duljinom svoga zadržavanja, posebice na hrvatskom nacionalnom prostoru, potvrdila kao „komunikacijski proizvod". U skladu s navedenim može se prihvatiti i misao kako je ideja promoviranja kršćanske ideologije novim pismovnim sustavom – glagoljicom – u duhu s današnjim poimanjem vizualne kulturne komunikacije. Razmišljanja o Konstantinovu izumu mogu nadalje slijediti dva traga: promišljanje glagoljice kao proizvoda i promišljanje glagoljice kao komunikacijskog sredstva vizualnog marketinga. Glagoljica je istovremeno i jedno i drugo. Zbog širine i svakodnevnosti svoje primjene, ona je „proizvod" kojim se služi velik broj „potrošača". S druge strane, njezina iznimna komunikacijska snaga osigurava joj i dimenziju „sredstva" (komunikacijskog) kako u vizualnom tako i u simboličkom, odnosno ideološkom smislu.

2. *Ars magna* kao paradigma semiotičkog komuniciranja

Na Ramóna Lulla, tvorca *Ars magne* i prvog europskog filozofa koji je pisao znanstvena djela na katalonskom jeziku, utjecao je njegov suvremenik – engleski franjevac, učenjak, teolog i filozof Roger Bacon. Bacon je *postavljao strog odnos između učenja jezika i kontakta s nevjernicima (ne samo arapskim, nego i tatarskim). Baconov problem nije bio toliko izmisliti neki novi jezik, koliko širiti poznavanje jezika drugih, bilo da bi se njih preobratilo na kršćansku vjeru, bilo da bi se zapadni kršćanski svijet obogatio znanjem nevjernika, oduzimajući im blaga mudrosti koja oni nemaju pravo posjedovati (tamquam ab iniustis possessoribus)* (Eco 2004: 57–58).

2.1 Ramón Lull – tvorac *Ars magne*

Ramón Lull (latinizirano Lullus) živio je između 1232. (ili 1235.) i 1316. godine. Rođen u Palma de Mallorci, živio je izložen kršćanskoj, islamskoj i židovskoj kulturi te pisao na arapskom i na katalonskom. Nakon stupanja u Franjevački red slijedio je porive Svetog Franje koji je „išao preobraćati Soldana iz Babilona“, a sve u duhu utopije o *univerzalnoj slozi među ljudima različite rase i religije*, jedne od *konstanti franjevačke misli* (Eco 2004: 57).

Ćepulić (2004: 501) za katalonskog blaženika Lulla navodi kako je *sav svoj život nakon vlastitoga obraćenja 1263. posvetio misijskom cilju: evangelizaciji – obraćenju nevjernika i reevangelizaciji – poticanju katolika na život u skladu s vjerom na osobnoj, društvenoj i crkvenoj razini (...) Napisao je preko 250 djela na katalonskom latinskom i arapskom (...) preteča je isusovačkih duhovnih velikana poput Mattea Riccija*.Slično Ćepuliću i Eco (2004: 58) Lulla vidi *prvim europskim filozofom koji piše znanstvena djela na pučkom jeziku – a neka i u rimi, s vrlo popularnim kadencama, 'per tal hom pusha mostrat – logica e philosophar – a a cels qui nin saben lati – ni arabichi' (*Compendium6–9*)*.

2.2 O razvoju *Ars magne* i učincima pokrštavanja i opismenjavanja

Ars *je univerzalna ne samo zbog toga što mora služiti svim narodima, nego i zbog toga što će se koristiti slovima alfabeta i likovima, i prema tome, biti otvorena neukima i nepismenima bilo kojega jezika* (Eco 2004: 58).

Uvidom u *Ars magnu* nameće se zapažanje o njezinoj istovremenoj kompleksnost, ali i jednostavnostibudući da se u njoj slova abecede (dakle postojećeg pisma koje već ima osobine globalnoga), zapošljavaju s funkcijom simboličke notacije *božanskih atributa*. Izabrana slova abecede (od B do K),

smještena su na pokretni kotač koji im omogućuje mehaničko kombiniranje s drugim podacima, a sve u cilju rješavanja prijepora vezanih uz ljudsku spoznaju. Prema Zweigovoj (1997: 22–23), Lull je vjerovao kako je njegova *Ars magna* primjenjiva na svim poljima znanja i kao takva univerzalnog koda, a sam Lull tu je misao potkrijepio riječima: *Abeceda je u* Ars magni *zaposlena tako da se može koristiti za stvaranje figura kojima se miješaju načela i pravila, sve u cilju istraživanje istine* (slika 1).

Slika 1**:** Prilagodba kombinatoričkog kotača Ramona Lulla

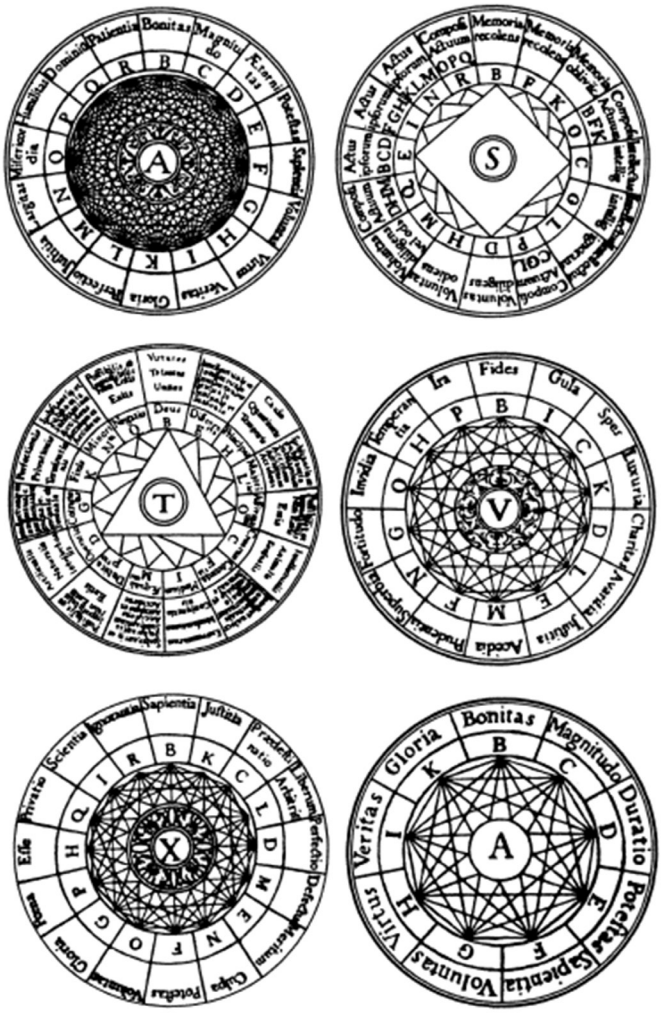

Izvor: Zweig, Janet. 1997. *Ars Combinatoria Mystical Systems, Procedural Art, and the Computer*. Art Journal, str. 22 (vidi i *Enciclopedia universal ilustrada*, Barcelona, 1923)

Lullova *Ars magna* poznata je kao prethodnica suvremene logike i računala, svojevrsan prototip današnjim ekspertnim sustavima. Njezina primjena ovisila je o korisniku (umjetniku) koji je njezinu strukturu mogao koristiti za pronalazakodgovora na svoja pitanja.

Werner Künzel, njemački filozof i računalni znanstvenik, još je koncem prošlog stoljeća preveo Lullovu *Ars magnu* na računalnu platformu (u DOS-ov program) i time otvorio prostor za razmišljanje o *Ars magni* kao ekspertnom sustavu čije se rodoslovlje usko veže uz kibernetiku. Kao potvrda toj tezi može se navesti i utjecaj koji je Lullova misao imala tijekom brojnih stoljeća, posebice u doba renesanse. Kako navodi Zweig (1997: 22), Frances Yates kaže: *Europska potraga za metodom (...) započinje s Ramonom Lullom*. Athanasius Kircher tako je u sedamnaestom stoljeću proširio Lullovu *Ars magnu* u djelo pod nazivom *Ars magna Sciendi*. Osim navedenog izravnog utjecaja Lull je svojom doktrinom djelovao i na Renea Descartesa te na Leibniza, začetnika simboličke logike, koji je razvio vlastiti *Ars Combinatoria.* Zweig (1997: 22) također navodi da je upravo do tog doba temeljni cilj *Ars Combinatorie* bilo pomicanje od mističnog ili univerzalne logike u smjeru simboličke logike, semantičkih izuma ili čistog procesiranja i igre. Taj pomak označuje kvalitativnim skokom i to skokom koji se odvijao na relaciji od mističnoga prema formalnom.

Međutim, Eco (2004: 66) uočava i ključni prijepor *Ars magne* te navodi: *Ars lulliana očarala je sljedeća pokoljenja kao da je to neki mehanizam za istraživanje beskonačnih mogućih veza između entiteta i entiteta, entiteta i principa, entiteta i pitanja, mana i vrlina (zašto se ne bi zamislilo bogohulnu kombinaciju koja bi govorila o nekoj Bonitas koja bi bila Poročni bog ili o jednoj Vječnosti koja bi bila Nepostojana Operčnost?). No, nekontrolirana kombinatorika proizvela bi principe bilo koje moguće teologije, dok principi vjere i dobro uređena kozmologija moraju, međutim, ublažiti neumjerenost kombinatorike.* Upravo u toj Ecovoj tezi leži potvrda o potrebi uspoređivanja Konstantinove*umjerene* kombinatorike i Lullove *neumjerene kombinatorike*.

3. Usporedba dviju doktrina semiotičkog komuniciranja

Kako je već navedeno, *umjerena kombinatorika* glagoljice Sv. Ćirila i *neumjerena kombinatorika Ars magne* Ramóna Lulla promatraju se kao dva različita sustava semiotičkog komuniciranja s nakanom da se dozna postoje li sličnosti i kakve su te dvije doktrine s obzirom na njihove komunikacijske spo-

sobnosti. Kako bi se utvrdile sličnosti i razlike navedenih dviju doktrina, kreće se od usporedbe okolnosti njihova nastanka. Osim razlike u tvorcima, za očekivati je kako će se analizirane doktrine razlikovati po vremenu nastanka, mjestu nastanka, dužini (ne)aktivne primjene, prostoru na kojemu su doktrine primjenjivane, potpori koju su dobile od ondašnjih vlastodržaca kao i skupini ciljnih *potrošača* kojima su namijenjene. Navedene razlike prikazane su u tablici 1.

Tablica 1. Usporedba okolnosti nastanka glagoljskog pisma i *Ars magne*

	glagoljica	***Ars magna***
Tvorac	Konstantin Ćiril Filozof (Sv. Ćiril)	Ramón Lull (blaženik)
Vrijeme nastanka	oko 863. (9. stoljeće)	1305. (13. i 14. stoljeće)
Mjesto nastanka	Bizantsko Carstvo – Carigrad	Španjolska
Aktivna primjena	do sredine 19. stoljeća (hrvatski nacionalni prostor)	– u doba renesanse – OULIPO pokret[7] svojata ga kao inspiraciju za svoj rad
Prostor primjene	(najveći dio južnoslavenskog prostora – od Istre pa do Crnog mora – bio je prožet glagoljičnom pismenosti)	prostor Europe
Potpora	bizantska carica Teodora, car Mihael III.	–
Naziv znakova u nizu	azbuka	–
Ciljna skupina	Slaveni	*neuki i nepismeni bilo kojeg jezika* (Eco 2004: 58)

[7] Jacques Roubaud (2005: 37), obrazlažući temeljne konceptualne i tematske značajke *Oulipoa*, naglašava kako je otac oulipovskog pokreta Ramon Lull. Detaljnije pojašnjenje *Oulipoa* daje Bagić (2012: 181) kada *Oulipopokret* spominje u okviru lipograma. *Praksa i teorija lipograma neodvojiva je od djelovanja francuske skupine Oulipo, osnovane 1960. na poticaj metematičara F. Le Lionnaisa i pisca R. Queneaua. Jedan od prvaka skupine, G. Perec, skovao je riječ lipogram i proglasio Lasosa iz Hermione njegovim utemeljiteljem. Inače, Oulipo je kratica izvedena iz naziva L'Ouvroir de Littérature Potentielle (Radionica potencijalne književnosti). Pripadnici skupine teorijskim su i literarnim tekstovima te stilskim vježbama nastojali pojasniti i zorno pokazati utjecaj prisile na pisanje, inzistirajući pritom na formalnim ekshibicijama i atrakcijama kao oblicima obnavljanja književne kreacije. Poznatiji članovi skupine – uz Queneaua, Le Lionnaisa i Pereca – još su M. Duchamp, I. Calvino, C. Berge i J. Roubaud.*

Iz tablice 1 slijedi kako je ključna razlika između navedenih dviju semiotičkih doktrina ciljna skupina kojoj su doktrine bile namijenjene. Naime, dok je glagoljična azbuka Konstantina Ćirila bila namijenjena (i prilagođena) najprije slavenskim plemenima na prostoru Velike Moravske, a onda i drugim Slavenima, što pokazuje njezino širenje već u 9. st. prema Panoniji, Hrvatskoj, Bugarskoj, Makedoniji (najveći dio južnoslavenskog prostora – od Istre pa do Crnog mora – bio je prožet glagoljičnom pismenosti, usp. Žagar 2009: 152), Lullova *Ars magna* usmjerila je svoju primjenu na *neuke i nepismene bilo kojeg jezika* (Eco 2004: 58). Drugim riječima, nije postavila populacijsku kategoriju ograničenu jezičnom ili kulturnom srodnošću.

Širina Lullove nakane nedvojbeno je zahtijevala vrlo široku semiotičku platformu (širu od one koju je osmislio Sv. Ćiril) na kojoj bi se permutiranjem temeljnih entiteta osiguralo prenošenje kompleksnih poruka.

Tablica 2. Usporedba semiotičkih odlika glagoljice i *Ars magne*

	glagoljica	***Ars magna***
Podloga za konstruiranje	rozeta[8] (krug s 8 isječaka)	tabela digniteta (vrijednosti) (6 stupaca i 9 redova; 4 lika – 3 kotačića – kruga i jedan trokut)
Dominantni simboli	3 znaka: – krug – križ – trokut	– dio alfabeta (9 slova)[9] – četiri lika
Razina konstrukcije	tetragonska (jedinice, desetice, stotice, tisućice)	šest skupova (principi, relativni principi, pitanja, teme, vrline, mane) sa po devet entiteta, tj. sadržaja[10]
Strukturiranost razina	temeljena na broju devet (devet jedinica, devet desetica i devet stotica)	temeljena na broju devet (devet slova – od B do K, a svako je slovo za promatrani entitet subjekt predikacije, dok su ostalih pet nizova predikati)[11]
Znakovna komunikativnost	trojaka (slovo, broj, simbol)	dvojaka (slovo i simbol)
Početno slovo	A (azъ)	B
Posljednje slovo	Ï (ižica)	K
Procijenjeni broj znakova	30	...

[8] Prema teoriji koju je oblikovao bugarski slavist Vasil Jončev 80-tih godina 20. stoljeća.

[9] Valja zamijetiti važnost broja 9 i za glagoljicu. Naime, prvih devet glagoljičnih slova u nizu tvoresmislenuporuku:*azbukyvêdê glagoljǫ dobrê estъ živêti 3êlozemli* (leksičkaimenaprvihdevetslovaazbuke: a, b, v, g, d, e, ž, 3, z) koja glasi: *jakojiznam (poznajem) slovagovorimdaje (vrlo) dobro življetinazemlji* – koja je prema Damjanoviću (2007: 9) *Poruka [je] posve kršćanska, u skladu sa svjetonazorom tvorca glagoljice KonstantinaFilozofa (...).*

[10] *Leibniz se (u svojoj Dissertatio de arte combinatoria iz 1666.) pitao zbog čega se Lull zaustavio na tako suženom broju elemenata. Doista, Lull je u raznim djelima jednom predložio 10, jednom 16, jednom 12 i jednom 20 principa, da bi se potom učvrstio na devet, no problem nije u tome koliko ima principa, nego zbog čega njihov broj nije otvoren* (Eco 2004: 67).

[11] Valja zamijetiti da oba znakovna sustava (i Konstantinov i Lullov) zapravo počivaju na broju 3 (umnožak kojega je broj 9), što je i razumljivo ako u obzir uzmemo njihovu religioznu (kršćansku) podlogu. Naime, još su pitagorejci ovom broju pridavali karakter svetoga videći u njem Više Trojstvo univerzuma. Kršćanski je bog također trojstven – jedan u tri osobe: Otac, Sin i Duh Sveti.

Razmatranje prethodne tablice ukazuje na vrlo široku platformu prve komunikacijske razine glagoljičnoga pisma i u odnosu na nju reduciranu platformu *Ars magne*. Prva komunikacijska razina glagoljičnoga pisma tako u sebi sadrži čak 30 slova (aproksimativno)[12], dok prva komunikacijska razina *Ars magne* u sebi sadrži samo 9 slova. Usložnjavanje *Ars magne* započinje kada se tablica digniteta istodobno promatra i po stupcima i po redovima, a posebno kada se primijene kotači prikazani na slici 1 u kombinaciji s odlikama digniteta prikazanih u tablici 3.

Tablica 3. Tablica Lullovih digniteta

	PRINCIPIA ABSOLUTA	PRINCIPIA RELATIVA	QUESTIONES	SUBJECTA	VIRTUTES	VITIA
B	Bonitas	Differentia	Utrum?	Deus	Iustitia	Avaritia
C	Magnitudo	Concordantias	Quid?	Angelus	Prudentia	Gula
D	Aeternitas	Contrarietas	De quo?	Coelum	Fortitudo	Luxuria
E	Potestas	Principium	Quare?	Homo	Temerantia	Superbia
F	Sapientia	Medium	Quantum?	Imaginatio	Fides	Acidia
G	Volutnas	Finis	Quale?	Sensitiva	Spes	Invidia
H	Virtus	Majoritas	Quando?	Vegetativa	Cheritas	Ira
I	Veritas	Aequalitas	Ubi?	Elementativa	Patientia	Mendacium
K	Gloria	Minoritas	Quomodo? Cum quo?	Instrumentativa	Pietas	Inconstantia

Izvor: Eco 2004: 60

Također, glagoljično komuniciranje dobiva posve drugu semiotičku dimenziju kada se u kombiniranje rasporeda glagoljičnih slova uključe njihova numerička i simbolička značenja.

Zadrži li se pozornost na prvoj, najjednostavnijoj razini, i krene li se istraživati na koliko načina može permutirati niz od tri slova ako je jedno od njih prvo u nizu, dolazi se do tablice 3.

[12] U Konstantinovoj je glagoljici (prema onom što svjedoče kanonski spisi 10. i 11. st.) bilo 40 slovnih znakova – grafema – kojima su se bilježili glasovi. Među njima su i dvostrukosti/trostrukosti koje čuvaju vezu s grčkim alfabetom: tri znaka za glas i (iže, i, ižica), dva znaka za glas o (onъ i otъ – koji je ujedno i episemon, tj. nema glasovnu već samo brojnu vrijednost), grčko f (Slaveni ga nemaju, zamjenjuju ga s p – pokoi) i th (u sustavu postoji t – tvrъdo), znakovi za umekšane slavenske nazalne samoglasnike ję i jǫ (jęnsъ i jǫnsъ) (usp. Damjanović 2012: 50–51). Kako bismo sustav prilagodili ideji o komunikacijskoj potentnosti glagoljičnog pisma, sustav smo zaokružili na približno 30 znakova izostavivši prethodno navedene.

Tablica 4. Permutiranja troslovnih skupova slova od koji kojih je jedno slovo prvo u nizu

Prvo slovo	A	B
	glagoljica	***Ars magna***
Ukupan broj slova	30	9
n	30-1=29	9-1=8
t	2	2
Permutacije troslovnih skupova slova od kojih je jedno slovo prvo u nizu $\frac{n!}{t!\,(n-t)!}$	$\frac{29!}{2!(29-2)!}$=406	$\frac{8!}{2!\,(8-2)!} = 28$
Potencijalnih permutiranja	30·406=12180	9·28=252
Ponavljanja	Trostruka, n. pr.: (ABC=BCA=CAB)	Trostruka, n. pr.: (BCD=CDB=DBC)
Reduciranje ponavljanja	12180:3=4060	252:3=84

Promotreno na ovoj, najjednostavnijoj razini, očito je kako je glagoljica za troslovne skupove, od kojih je jedno slovo prvo u nizu, ostvarivala veći broj permutiranja. Navedena postavka omogućila bi zaključiti kako je, barem na navedenoj razini usporedbe, glagoljična semiotička komunikativnost veća od semiotičkog potencijala *Ars magne*. Međutim, ona ne uključuje dodatnu „opremu“ Lullove *Ars magne* (kombinatoričke kotače prikazane na slici 1), kao što ne uključuje ni komunikacijsku sposobnost glagoljice na brojčanoj odnosno simboličkoj razini. Navedena teza tek je prva i nikako konačna te joj je cilj poticanje rasprave o tom koliko se komunikacijskih osobitosti može prepoznati, utvrditi i analizirati u ova dva semiotička sustava komuniciranja. S obzirom da oba intrigiraju do današnjih dana te da su doživljavala i brojne primjene od kojih je jedno (misli se na glagoljicu) bilo i odobrenje najviših crkvenih vlasti još u 9. st., kada je papa Hadrijan II. posvetio djelo Svete braće – Konstantina Ćirila i njegova starijeg brata Metoda, kasnije moravsko-panonskoga nadbiskupa (staroslavenski jezik, glagoljsko pismo, staroslavenska liturgija) (Grivec 1985: 71), za pretpostaviti je da će nove znanosti i njihove discipline tek početi izučavati komunikacijske odlike glagoljice i *Ars magne* kao semiotičkih sustava, njihove prednosti i nedostatke te sličnosti. Uspije li se tim i takvim analizama proniknuti u ko-

munikacijska znanja drevnog srednjeg vijeka, očekuje se kako bi ista mogla doprinijeti komuniciranju u kibernetičkom dobu.

Literatura

- Bagić, Krešimir,*Rječnik stilskih figura*, Školska knjiga, Zagreb, 2012.
- Barthes, Roland, „Osnove semiologije“, *17 europski glasnik*, XXVII/17,2012., 337–389.
- Berčić, Boran, „Etika vrlina“, *Filozofska istraživanja*, XXVIII/1, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 2008., 193–207.
- Bonner, Anthony, *The Art and Logic of Ramon Lull*, Leiden, 2007.
- Bratulić, Josip, *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost,1992.
- Ćepulić, Vladimir, „Ramon Lull (1232.–1312.)“,*Obnovljeni život*, LIX/4, 2004., 501–509.
- Damjanović, Stjepan, *Slovo iskona. Staroslavenska / Starohrvatska čitanka,* Zagreb, Matica hrvatska,[2]2007, [3]2012.
- Eco, Umberto, *U potrazi za savršenim jezikom*, Hena Com, Zagreb, 2004.
- Horvat, Jasna – Tomašević, Nives,”Glagoljica kao tema knjige – kulturnog suvenira”, u: *Arhivi, knjižnice, muzeji 14, zbornik radova*,Sanjica Faletar Tanacković, Damir Hasenay (ur.), Hrvatsko knjižničarsko društvo, Zagreb, 2011., 180–197.
- Horvat, Jasna – Tomašević, Nives – Lendić, Slaven, „Semiotički marketing Konstantina Ćirila Filozofa: glagoljičko prezentiranje kršćanstva kao preteča suvremenog semiotičkog marketinga“, *Libellarium*,II/2,2011., 2009., 161–180.
- Grivec, Franc, *Sveti Ćiril i Metod. Slavenski blagovjesnici*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb,1986.
- Künzel, Werne – Cornelius, Heiko, *Die Ars Generalis Ultima des Raymundus Lullus*. *Studien zu einem geheimen Ursprung der Computertheorie*, 5th edition, Berlin, 1991.
- Lukić, Milica, Blažević-Krezić, Vera – Babić Sesar, Tena, „Filozofsko-simbolički ustroj glagoljskoga pisma prema formuli božanskog tetrakisa“, *Lingua Montenegrina* V/2/10, 2012., 23–66.
- Martinović, Enes, „Povijesno-kulturalni susret muslimana i kršćana“, *Takvim za 2013.*, god. 1434/1435., Rijaset Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 2013., 203–218.
- Mathews, Harry – Brotchie, Alastair (ur.), *Oulipo Compendium*, Atlas Press/Make Now Press, London – Los Angeles, 2005.

– Nöth, Winfried, Priručnik semiotike [Drugo, posve novoprerađeno i proširenо izdanje. S njemačkog preveo Ante Stamać.], Zagreb, Ceres, 2004.
– Paro, Frane, „Četiri glasnika radosne vijesti Konstantina Filozofa“, *Slovo,* br. 56–57, 2008., 421–438.
– Paro, Frane, *Nevidljiva tipografija*, Katedra čakavskog sabora Roč, Zagreb, 2012.
– Roubaud, Jacques, „The Oulipo and Combinatorial Art“, u: *Oulipo Compendium, revised and updated*, Harry Mathews i Alastair Brotchie (ur.), Atlas Press/Make Now Press, London – Los Angeles, 2005, 37–44.
– Sambunjak, Slavomir, Gramatozofija Konstantina Filozofa Solunskoga, Hipoteza o postanku i značenju glagoljice, Demetra, Filološka biblioteka Dimitrija Savića, Zagreb, 1998.
– Tomašević, Nives i Jasna Horvat, *Nevidljivo nakladništvo*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012.
– Zweig, Janet, „Ars Combinatoria Mystical Systems. Procedural Art, and the Computer“, *Art Journal*, 1997., 20–29.
– Žagar, Mateo,“Hrvatska pisma u srednjem vijeku“, u: *Povijest hrvatskoga jezika – 1. knjiga: Srednji vijek*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti CROATICA, Zagreb,2009., 107–219

Milica LUKIĆ & Jasna HORVAT

THE GLAGOLITIC SCRIPT OF CONSTANTINE CYRIL AND *ARS MAGNA* OF RAMON LLULL – PARADIGMS OF SEMIOTIC COMMUNICATION

Two known sign systems created in European historical and territorial context had the same purpose – evangelization or spreading of Christian thought: the Glagolitic script of Constantine Cyril Philosopher (9th Century) and Ars Magna (The Great Skill) of the philosopher Ramon Llull (14th Century). In a very brief period of time after its creation, the Glagolitic script had become an efficient medium of semiotic communication, and was simultaneously used for christening and spreading literacy among the Slavs in the area of Great Moravia and Pannonia. After that, it spread along with Old (Church) Slavic language to all Slavic peoples/countries, where it was in use during at least one period of their history, or at least in one part of their main territory. It was only in the Croatian national territory that it stayed for nearly a thousand years – from 9th to 19th Century. The importance of the script for all segments of life is illustrated by numerous physical monuments of various kinds (liturgical, belletristic and legal). Llull's Ars Magna did not manage to persist in

the way the Glagolitic script did, because it was less of a phonetic system in the true sense of the word (even though it contained an alphabet made up of 9 letters, from B to K), and more of a system of perfect philosophical language which had a task of converting the unbelievers, as Umberto Eco interpreted it (2004). The aim of this paper is to determine how much of communicative specificities can be interpreted, determined and analyzed in those two semiotic systems of communication, and which semiotic codes helped Glagolitic script to accomplish its goals more than Llull's Ars Magna.

Key words: *Glagolitic script, Constantine Cyril, Ramón Llull, Ars magna, semiotic communication, permutations, spreading literacy, christening, cybernetics*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 811.163.42'367.623:811.112.2
Izvorni naučni rad

Ružica ZELJKO-ZUBAC (Mostar)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
ruzica.zeljko@gmail.com

O NAČINIMA INTENZIVIRANJA NJEMAČKIH PRIDJEVA I NJIHOVIM PRIJEVODNIM EKVIVALENTIMA U HRVATSKOM JEZIKU

Ukoliko nam se određeni pridjev učini nedovoljno izražajnim njegovo primarno značenje možemo intenzivirati. Unatoč činjenici da nam za to na raspolaganju stoje različite mogućnosti predmet našeg promatranja su načini intenziviranja koji se ostvaruju kroz tvorbene modele *kompozicije, derivacije (sufigiranje* i *prefigiranje*) ili jednog rjeđeg tvorbenog načina tzv. *reduplikacije.* U radu se istražuju morfološke i sintaktičko-semantičke osobine intenziviranih pridjeva. Značenje pridjeva u njemačkom jeziku određuje se pomoću preoblika, pa uzimajući u obzir sintaktičko-semantičke specifičnosti u oba jezika istražujemo njihove prijevodne ekvivalente u hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: *intenziviranje pridjeva, kompozicija, derivacija, reduplikacija, poluprefiksi, prijevodni ekvivalenti, hrvatski jezik*

Uvod

U komunikaciji često imamo potrebu nešto opisati, istaknuti neku osobinu ili dodatno precizirati već izrečeno. Pri tome se koristimo riječima kao *schön, fleißig, müde, humorvoll, altmodisch, festlich, zornig* itd. Takve riječi obilježavamo kao *pridjeve*. Osobine koje nam opisuju pridjevi mogu biti apsolutne ili relativne pa se i pridjevi označavaju kao apsolutni i relativni. Apsolutne pridjeve nije moguće komparirati niti intenzivirati na bilo koji način pa je *viereckig* apsolutna osobina, jer nešto ne može biti **viereckiger*, *optimal* je apsolutna vrijednost pa nešto ne može biti **optimaler* i sl. Za razliku od njih relativne pridjeve možemo komparirati (*alt – älter – am ältesten)* što doprinosi preciznijem opisu neke osobine.

Ukoliko nam se odabrani pridjev ipak učini kao semantički nedovoljno izražajan u njemačkom jeziku postoji niz različitih mogućnosti za njegovo intenziviranje (*steinhart*, *bläulich*, *extraglatt, tipptopp*). S obzirom da njemački pridjevi nastaju na različite načine u prvom dijelu rada istražit ćemo intenziviranje njihovih osnovnih osobina kroz tvorbene modele kompozicije, derivacije i reduplikacije.

U drugom dijelu rada analiziramo morfološke i sintaktičko-semantičke osobine intenziviranih pridjeva. Pomoću preoblika i nastalih parafraza istražujemo načine prevođenja na hrvatski jezik.

1. O tvorbi pridjeva u njemačkom jeziku

Unatoč činjenici da u njemačkom jeziku postoji tek nekoliko stotina jednostavnih pridjeva njihov udio u leksiku iznosi 10 do 15 %. To ih svrstava u treću najbrojniju vrstu riječi u njemačkom jeziku.[1] Potreba za izražajnošću, preglednošću i jasnoćom zadovoljava se osim *kompozicijom* i *derivacijom* u kojoj se realizira u najvećoj mjeri pomoću *sufiksa* i *prefiksa*[2]. Nešto rjeđi i stariji tvorbeni model tzv. *reduplikacija* također nam nudi mogućnost pojačavanja osnovnog značenja

U Duden-Grammatik[3] nalazimo slijedeći podatak o tvorbi pridjeva općenito: "*Den weitaus größten Beitrag (knapp 40%) leisten dabei die drei adjektivischen Hauptsuffixe* ***-ig, -isch, -lich****, die sehr produktiv sind und deren Ableitungen in die Tausende gehen. Dagegen beträgt der Anteil der Ableitungen mit den anderen heimischen Suffixen nur etwa ein Zehntel, auch der mit Fremdsuffixen (-****abel, -ös*** *usw.) knapp ein Zehntel."*

Značajan broj pridjeva nastaje pomoću ***halb-, schein-, erz-*** i sl. ili ***-fähig, -gemäß, -mäßig, -widrig*** i sl. koji se u njemačkom jeziku označavaju kao "*Halbpräfixe"* i "*Halbsuffixe*".[4] Fleischer/Barz iste nazivaju samo *Präfixe* ili *Suffixe*.[5]

---

1 DUDEN (1995): *Die Grammatik,* Band 4, 5. völlig neu bearb. Aufl., Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich, str. 514.

2 Tvorba pomoću sufiksa se u njemačkom jeziku označava kao *Suffigierung*, a tvorba pomoću prefiksa kao *Präfigierung.*

3 DUDEN, *nav. dj*., str. 514.

4 U DUDEN-Grammatik, *nav.dj*., str. 518–534 nalazimo termine '*Halbpräfix* i *Halbsuffix'*, dok ENGEL, U. (2009): *Deutsche Grammatik*, Neubearbeitung, 2., durchgesehehene Aufl., IUDICIUM Verlag, München, na str. 347–349 govori o '*Präfixoide* i *Suffixoide'*. WEINRICH, H. (1993), *Textgrammatik der deutschen Sprache*, Mannheim u.a.: Dudenverlag, na str. 1009. također spominje (*Halb-)Präfixe.*

5 Usp. i kod FLEISCHER, W. / BARZ. I. (1995): *Wortbildung der deutschen Sprache*, 2., durchgesehene und ergänzte Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen, str. 251-275. Oni gore

Kao posebnu skupinu unutar gore navedenih tvorbenih modela promatrat ćemo primjere čiji je zadatak intenziviranje / pojačavanje značenja osnovnog pridjeva.

1.1. Intenziviranje pridjeva unutar tvorbenog modela *kompozicije*

Kompozicija ili *slaganje* je proces u kojem se (najmanje) dvije samostalne riječi ili osnove riječi spajaju u novu samostalnu cjelinu. Kod složenih pridjeva razlikujemo **kopulativne pridjevske složenice** (*naßkalt* > *naß* und *kalt*) i **determinativne pridjevske složenice** (*tropfnaß* > *so naß, dass es tropft*). Dulje sintaktičke strukture se na taj način izražavaju na ekonomičniji način pa npr. *so schön wie ein Bild* u njemačkom jeziku možemo jednostavno reći *bildschön* ili *so fest, dass es dem Feuer widersteht* jednostavno kažemo *feuerfest* i sl.

Jednako kao kod imeničkih i kod pridjevskih složenica najveći broj pridjeva pripada skupini **determinativnih složenica** (*Determinativkomposita*). Za njih je važno istaknuti da se sastoje od dvije neposredne sastavnice, tj. **modifikatora** (*Bestimmungswort*) i **temeljne riječi** (*Grundwort*). [6]

Pridjevske složenice u ulozi **modifikatora** mogu imati različite vrste riječi, međutim kao najčešće izdavaju se tipovi **imenica + pridjev** (*lebensfremd, weltbekannt*), **pridjev + pridjev** (*schwerkrank, kleinbürgerlich*) i **glagolska osnova + pridjev** (*denkfaul, trinkfest*).[7]

Osim tvorbe složenih pridjeva pomoću osnovnog oblika moguća je i tvorba u kojoj se pomoću modifikatora ističe određeni intenzitet, tj. semantička funkcija modifikatora je u tome da pojača značenje osnovnog pridjeva. Pri

navedene *poluprefikse* i *polusufikse* obilježavaju samo kao prefikse ili sufikse pri čemu prave distinkciju samo u tome da li se radi o domaćim ili stranim *prefiksima / sufiksima.*

6 O determinativnim pridjevskim složenicama govorimo ako je temeljna riječ *pridjev.* Za njih je važno napomenuti da neposredne sastavnice ne mogu mijenjati svoja mjesta (kao što je to slučaj kod kopulativnih složenica), a da to ne dovede do promjene u značenju, ali i do promjene vrste riječi ovisno o tome kojoj vrsti riječi pripada modifikator.

7 Osim navedenih modifikatora i druge vrste riječi mogu sudjelovati u tvorbi pridjevskih složenica. Kod DONALIES, E. (2005): *Die Wortbildung des Deutschen*, 2. überarbeitete Aufl., Gunter Narr Verlag, Tübingen, nalazimo slijedeće tipove: *Nomen + Adjektiv, Adjektiv + Adjektiv*, *Verb + Adjektiv, Konfix + Adjektiv, das adjektivische Konfix + Konfix, das adjektivische Nomen + Konfix, das Satz + Adjektiv* und *Phrase + Adjektiv und das adjektivische Kompositum mit anderen Einheiten* (*Präpositionen, Partikel, Junktoren* und *Artikeln*). FLEISCHER/BARZ, u *nav. dj*., navode slijedeće vrste riječi: *Substantiv, Adjektiv*, *Verbstamm* ili druge vrste riječi (*Pronomen, Numerale, Flexionlose Wörter, Konfixe, Initialwörter* und *Wortgruppen*), koje imaju funkciju **modifikatora** u tvorbi složenih pridjeva. I u DUDEN-u, *nav. dj*., se kao najvažniji tipovi ističu *Substantiv + Adjektiv*, *Adjektiv + Adjektiv* i *Verb + Adjektiv*. Ostale vrste riječi koje bi bile u ulozi modifikatora se ne spominju.

tome se ne misli na sklanjanje ili pojačavanje značenja pomoću komparacije kao fleksijske pojave.

Pridjevi se obilato služe kompozicijom kao načinom isticanja / pojačavanja osobina. Kod pridjevskih složenica tipa **imenica + pridjev** uočavamo da se značajan broj istih transformira na način da se temeljna riječ uspoređuje s modifikatorom. U njemačkoj gramatici takve primjere poznajemo kao '*Vergleichskomposita'*, činjenica je da se kod mnogih pridjevskih složenica ovoga tipa više ne radi o pravoj poredbenoj veličini, više je tu riječ o intenziviranju sadržaja temeljne riječi (*nagelneu, pechschwarz, gertenschlank, brandaktuell, brandeilig, brandgefährlich, todunglücklich, stockdunkel, stockfinster, stocksteif, zappendunster, klitzeklein).*

Ako se vratimo na pridjev *nagelneu* njegova parafraza bi mogla biti > *neu wie ein Nagel*, međutim ovdje se više ne radi o njegovom prvobitnom značenju > *neu wie ein eben aus der Schmiede kommender Nagel* već o prenesenom značenju ***vollkommen*** *neu.* Pridjev *stocksteif* možemo parafrazirati kao *steif wie ein Stock,* ali njegovo značenje u modernom njemačkom jeziku jeste ***sehr*** *steif.* Prema ovome obrascu nastaju pridjevi kod kojih više nije moguća poredba, pa *stockfinster, stockdunkel, stockbesoffen, stockkonservativ, stocknüchtern* i slični primjeri u kojima se '*stock-*' više ne koristi kao imenica koja sudjeluje u tvorbi pridjeva sa svojim primarnim značenjem, već se ta riječ pojavljuje u funkciji pojačavajućeg prefiksa u prenesenom značenju. Gore navedene riječi parafraziramo kao ***sehr*** *finster,* ***sehr*** *dunkel,* ***sehr*** *besoffen,* ***sehr*** *konservativ*, ***sehr*** *nüchtern...*

Slično intenziviranje osnovnog pridjeva imamo i u primjerima kojima je modifikator imenica '*Stein*'. Složeni pridjev *steinhart* možemo parafrazirati kao '*hart wie Stein',* međutim u prenesenom značenju značenje je ***sehr*** *hart* (ako uzmemo u obzir osobine kamena kao materijala). Sa značenjem ***sehr*** nastao je čitav niz pridjeva u njemačkom jeziku kojima je modifikator '*stein-*': *steinalt, steinreich, steinmüde, steinklug, steingut***..**

Slično intenziviranje imamo i u slijedećim primjerima:

tod*sicher* ('*so sicher wie der Tod'*), *todschick, todkrank, todernst, todblass*

brand*eilig* ('*so eilig, wie man es bei einem Brand hat'*), *brandaktuell, brandneu, brandsicher, brandrot, brandheiß, brandübel*

grund*ehrlich* ('*bis auf dem Grund des Herzens, der Seele ehrlich'*), ovdje se radi uglavnom o pozitivnom vrednovanju nečega. Čitav niz sličnih pridjeva je nastao s modifikatorom ***grund-:*** *grundanständig, grundfalsch, grundgültig, grundgelehrt, grundhässlich, grundsolide, grundverschieden ...*[8]

[8] Usp. kod FLEISCHER/BARZ, *nav. dj*., str. 231.

Određeno intenziviranje osnovnog pridjeva u njemačkom se jeziku postiže i imenicama koje označavaju životinje. Uglavnom se radi o primjerima koji se mogu parafrazirati kao *Vergleichskomposita.* Primjeri gdje je ime životinje u ulozi modifikatora su slijedeći[9]: *aalglatt, affengeil, affenstark, bärenstark, bärengroß, bienenfleißig, hundemüde, hundemager, hundsmiserabel, mausestill, mausetod, pudelnass, pudelwohl, rabenschwarz, rehscheu, saublöd, saukalt, sauwohl, sauteuer, sauschön, schweineteuer, schweinemüde, wieselflink...*

Za mnoge pridjeve ovoga tipa možemo reći da se radi o tvorbi s ograničenim brojem primjera ili čak o pojedinačnim slučajevima: *bierernst, blutjung, hauptverantwortlich, heilfroh, kerngesund, mordslangweilig, mordshungrig, mordsgemütlich, spiegelglatt, wunderschön,* i sl.

Kod složenih pridjeva kojima je modifikator također **pridjev** (tip **pridjev + pridjev/particip**) za intenziviranje se najčešće koristi *hoch-* sa značenjem ***'sehr'*** pa Fleischer/Barz[10] navode slijedeće primjere: *hochfein, hochintelligent, hochmodern, hochwertvoll, hochwirksam* i primjere s participom II.: *hochbegabt, hochbetagt, hochgebildet, hochautomatisiert, hochindustrialisiert* itd. Osim ovoga nalazimo znatan broj pridjeva sa slijedećim modifikatorima *bitter-, ober-, tief- i voll-: bitterböse, bitterkalt, oberschlau, oberböse, tiefbesorgt, tieftraurig, tiefenttäuscht, vollautomatisch, vollbegabt, vollbeschäftigt, vollgültig...*

Složenih pridjeva s **glagolskom osnovom** u ulozi modifikatora koji intenzivira značenje osnovnog pridjeva nema u značajnijem broju: *bettelarm, knallhart, knallrot, kotzübel, kotzjämmerlich, quietschlustig* i nešto više primjera s glagolskom osnovom '*stink-'- stinkbesoffen, stinkbetrunken, stinkfaul, stinkfein, stinklangweilig, stinkreich, stinkvornehm...*

Uz imenice, glagole i pridjeve i druge vrste riječi mogu imati pojačavajuće značenje kao npr. prilog *viel*. Pomoću njega nastaju brojne pridjevske složenice sa značenjem '***sehr***': *vielarmig, vieleckig, vielfarbig, vieljährig, vielteilig...* Kod mnogih složenica s *viel-* kao temeljna riječ pojavljuje se particip II.: *vielbeachtet, vielbegehrt, vielbeschäftigt, vielberedet, vieldiskutiert, vielgebraucht, vielgefragt, vielgelesen*, *vielgeliebt, vielgeprüft...*

---

9 Dio primjera je preuzet od BALCI, *nav. dj*., str.124.

10 Ove pridjeve nalazimo kod FLEISCHER/BARZ, *nav. dj*., na str. 231 Autori također navode primjere za semantičko razlikovanje između pozitiva i superlativa: *hoch-/höchstfest, höchstwahrscheinlich höchstzulässig.* Riječ je o pozitivnom pojačavanju osnovnog pridjeva pomoću fleksijske pojave komparacije.

1.2. Intenziviranje pridjeva unutar tvorbenog modela derivacije

Pridjevi u njemačkom jeziku osim kompozicijom nastaju i drugim tvorbenim modelom *derivacijom* ili *izvođenjem*. Engel[11] o tome kaže slijedeće: "*Der größte Teil der Adjektive ist aus schon vorhandenen Bestandteilen gebildet. Dabei existiert auch hier in jedem Fall eine Basis, die entweder durch Präfixe oder Suffixe erweitert wird...*"

Predmet našeg zanimanja nisu svi *prefiksi* i *sufiksi* koji kroz proces derivacije sudjeluju u tvorbi pridjeva već samo oni koji imaju određeno intenzivirajuće značenje u odnosu na primarno značenje pridjeva.

1.2.1. Uloga prefiksa u intenziviranju pridjeva

Morfološki prefikse definiramo kao vezane morfeme koji se uvijek spajaju na prednji dio osnovnog leksema. U njemačkom jeziku razlikujemo *domaće* i *strane prefikse* koji imaju određeno intenzivirajuće značenje u odnosu na osnovni pridjev. Već smo ranije spomenuli da različiti autori na različite načine predstavljaju prefikse. U Duden Grammatik[12] imamo popis **prefiksa** i **poluprefiksa** koji služe za intenziviranje i isticanje osobina osnovnog pridjeva. Neke od njih kao npr. '*voll-, extra-, grund-, stock-, steif-*' smo već ranije naveli u dijelu koji se odnosi na tvorbeni model kompozicije i smatramo da se tu radi o '*leksemima*' koje u jeziku možemo koristiti i samostalno, a koji se u složenici pojavljuju u ulozi modifikatora.

Domaći prefiksi koji služe kako se to navodi u Duden-u „*Zur Ausdrucksverstärkung und (elativischen) Hervorhebung...*". a koji impliciraju neko isticanje osobine u njemačkom jeziku su ***erz-*** i ***ur-***. S prefiksom ***erz-*** nalazimo slijedeće primjere kod kojih je došlo do intenziviranja osnovnog značenja: *erzklug, erzsicher, erzsolide.* I ovdje se može smatrati da prvi dio pridjeva znači da je nešto ***von Grund auf*** / ***durch und durch*** ili jednostavno ***'sehr'*** *klug, sicher* ili *solide*, međutim često je značenje riječi koja se intenzivira ovim prefiksom i negativnog predznaka, tj. ima pejorativno značenje kao npr. *erzdumm, erzfaul, erzböse, erzkonservativ* pa čak i *erzkatholisch. Erzdumm* bi u tom slučaju značilo > *im höchsten Grade dumm*, *erzfaul* > *im höchsten Grade faul* itd.

[11] ENGEL, U., *nav.dj.*, str. 347.

[12] Više o tome u DUDEN-Grammatik, *nav. dj.*, str. 520–521. Weinrich, *nav. dj.*, u poglavlju koje se odnosi na derivaciju i tvorbu pomoću prefiksa za primjere kao *todtrauriger Mensch* i *stinkfeiner Smoking* tvrdi slijedeće „ *Bei Steigerungsmöglichkeiten können darüber hinaus auch Nomina oder Verben als (Halb-) Präfixe fungieren*". Iz ovoga je vidljivo da ne postoji jedinstveno stajalište o nazivima za jednu te istu jezičnu pojavu pa se nećemo ni upuštati u dublju analizu tko je u pravu, a tko manje. U nastavku rada bavit ćemo se ovom jezičnom pojavom, prije svega sa semantičkog aspekta.

Domaći prefiks ***ur-*** također ima značenje ***sehr***, međutim uz njega idu i značenjska obilježja ***ursprünglich*** i ***eigentümlich***. Neki od primjera su: *uralt, urallein, uranständig, urböse, urdeutlich, urfern, urgemütlich, urgesund, urkomisch, urprimitiv, urweit...*[13] U novije vrijeme nastaje čitav niz pridjeva tvorenih s prefiksom ***ur-*** koji označavaju određenu pripadnost gradu ili zemlji. Pomoću njega se nešto smatra tipičnim ili od ranije, od davnina postojećim kao npr. *urchinesisch, urdeutsch, urbayrisch, urberlinerisch* itd.[14]

Od stranih prefiksa najproduktivniji su ***super-, ultra-*** i ***extra***- iz latinskog te ***hyper-*** i ***mega-*** iz grčkog. Pridjevi kojima je ***super***- modifikator znače nešto ***sehr, besonders*** (obično se radi o nekom pozitivnom vrednovanju), npr. *superelegant* (sa značenjem *sehr elegant/ besonders elegant), supermodern, superschick, superschnell, superstark...*

Prefiks ***ultra-*** znači ***extrem / zu sehr***, radi se o prekoračenju norme, o nečemu čega je znatno previše: *ultradünn, ultrakonservativ, ultralang, ultrastark, ultraelastisch, ultrareaktionär...*

Za ***extra-*** sa značenjem ***besonders*** možemo slobodno reći da se radi o jednom iznimno produktivnom tvorbenom elementu koji se u jeziku pojavljuje i samostalno. Neki od primjera su: *extraklein, extragroß, extraklug, extrafein, extradünn, extrabreit...* dakle može stajati ispred bilo kojeg pridjeva u funkciji intenzivirajućeg elementa.

Prefix ***hyper-*** također označava da je nešto ***zu sehr / übertrieben***, često ga nalazimo u stručnim jezicima medicine ili biologije, ali i općenito. Neki od primjera su: *hyperaktiv, hypernervös, hypersensibel, hypergemein, hyperkorrekt, hyperkritisch, hypermodern, hyperschlau...* Netko tko je *hyperaktiv* može se opisati kao: *Wer hyperaktiv ist, nervt mit dem Übermaß an Aktivität*. A netko tko je *hypergemein „hebt sich unter den Gemeinen durch besondere Gemeinheit hervor“*.[15]

Određen broj primjera nalazimo i s ***mega-*** sa značenjem ***sehr:*** *megagroß, megagünstig, megagut, megascharf, megasexy, megavoll, megateuer...* Osim već navedenih primjera u novije vrijeme naročito u govornom jeziku mladih čujemo i pridjeve s tvorbenim elementom ***top-*** (preuzetim iz američkog-engleskog). Njegovo značenje je također ***sehr / herausragend / höchst***, npr.: *topaktiv, topaktuell, topfit, topgut*, *topschick...*

---

[13] Primjere smo preuzeli kod MOTSCH, W. (2004): *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*, Berlin**,** New York: Walter Gruyter, str. 284. On za prefiks ***ur-*** tvrdi slijedeće: *„Es charakterisiert einen extremen Grad auf der Pluspol-Richtung des durch das Basiswort bezeichneten Eigenschaftskonzepte“*.

[14] Više o tome kod Motsch*, nav. dj*., S. 284.

[15] DONALIES, *nav. dj*. str. 108.

1.2.2. Uloga sufiksa u intenziviranju pridjeva

Sufiksi u njemačkom jeziku nemaju neki veći značaj u procesu intenziviranja pridjeva. Prema Motschu[16] tek određeni pridjevi tvoreni pomoću sufiksa ***–lich*** ukazuju na određeno intenziviranje pa npr. pridjev *kleinlich* ima značenje *Kleinigkeiten übertrieben wichtig nehmend / engstirnig / engherzig.* On nadalje tvrdi da ovaj tip nije aktivan te da su tek neki primjeri leksikalizirani, npr. *zärtlich, reiflich, reinlich, ernstlich*. Autor nadalje navodi da i sufix ***–haft*** ima modificirajuće značenje, tj. opisuje pojačanje intenziteta neke osobine, pa za primjere tipa *ernsthaft, krankhaft* ili *boshaft* navodi slijedeće: „*Die Modifikation bringt eine Steigerung der Eigenschaft zum Ausdruck. Die Eigenschaft wird als besonders zutreffend gekennzeichnet.*"

I Donalies[17] smatra da se kod pojedinih pridjeva ovoga tipa radi o intenziviranju pa npr. ***gänzlich*** znači '***ganz und gar'***.

1.3. Intenziviranje pridjeva pomoću reduplikacije

Reduplikacija je također tvorbeni način kojim se može intenzivirati značenje temeljne riječi. Riječ dolazi od lat. *reduplicare* što znači '*podvostručiti, ponoviti'*. Radi se o manje produktivnom tipu tvorbe u njemačkom jeziku. Unatoč podvostručavanja semantički gledano riječ je o jednom leksemu. Za ovaj tvorbeni način primjere nalazimo kod imenica i pridjeva.

Fleischer/Barz[18] ih ističu kao sredstvo za ekspresivno pojačavanje jednog te istog pridjeva i navode slijedeće primjere: *mit tief-tiefer Sammelbläue* (Th. Mann), *grau-graue Hemden* (E. Strittmatter), *treugetreue Liebe* (M.W. Schulz).

Kod Donalies[19] nalazimo primjer *bravbraver Junge* sa značenjem '*besonders brav'* ili kako ona to opisuje „*Ein bravbraver Junge ist besonders brav. Durch seine Bravheit ist der Junge aus der Menge der anderen braven Jungen ausdrücklich hervorgehoben.*".

---

16 MOTSCH, *nav.dj*., str. 283.

17 Usp. kod DONALIES, *nav. dj*., str. 112 i ***determiniranje pridjeva*** kao npr. *„bläuliches Licht > Bläuliches Licht ist nicht ganz so blau wie das, was man sich unter blauem Licht vorstellt*".

18 FLEISCHER/BARZ, *nav. dj*., str. 232.

19 DONALIES, *nav. dj*., str. 165. Autorica za pridjev *graugrau* koji navodi na str. 89 smatra da se radi o tzv. „*Selbstkomposita, die vorrangig der Hervorhebung dienen"* pa *graugraue Hemden* opisuje kao „*Graugraue Hemden sind unter allen grauen Hemden dadurch hervorgehoben, dass sie als besonders grau wahrgenommen werden".* Dakle unatoč činjenici da ona za ovaj pridjev ne smatra da nastaje reduplikacijom, već ga ubraja u determinativne složenice, jasno je da se radi o intenziviranju primarnog značenja.

Prefiks ***ur-*** koji smo naveli ranije u radu (usp. 1.2.1.) sa značenjem ***sehr*** također može biti naveden više puta što ga također svrstava u red pridjeva nastalih reduplikacijom, npr. ***ururalt > sehr, sehr alt, urururalt*** > ***sehr, sehr, sehr alt***.

Riječi nastale reduplikacijom spadaju u ležerniji stil izražavanja i nisu brojne.

2. Analiza pridjeva s intenzivirajućim modifikatorom

Na pridjevima s intenzivirajućim elementima u njemačkom jeziku koje smo naveli u prvom dijelu rada analiziraju se morfološke i semantičke posebnosti koje će nam u nastavku analize poslužiti kao smjernice za prevođenje i analizu prijevodnih ekvivalenata u hrvatskom jeziku.

2.1. Morfološke i semantičke posebnosti intenziviranih pridjeva

U radu su predstavljeni različiti načini intenziviranja pridjeva u njemačkom jeziku:

a) pomoću tvorbenog modela kompozicije (usp. 1.1.)
b) derivacije (1.2.)
c) reduplikacije (1.3.)

a) Pridjeve s intenzivirajućim elementima uglavnom nalazimo u skupini determinativnih pridjevskih složenica, pri čemu prva sastavnica, tj. modifikator može biti bilo koja vrsta riječi, najčešće imenica, pridjev ili glagol. Nešto rjeđe imamo slučajeve s prilogom ili prijedlogom.

U najbrojnijoj skupini su složeni pridjevi kojima je ***imenica*** modifikator. Kod ove vrste pridjeva provjerili smo da li je do slaganja došlo bez spojnika ili sa spojnikom[20]. Kod navedenih primjera ovoga tipa uočavamo da je većina tvorena tako da na tvorbenom šavu nema spojnika. Međutim kod složenica kojima je modifikator naziv neke životinje vrlo često se pojavljuju spojnici ***-e-***, a nešto rjeđe ***-n-*** ili ***-s-.***

Riječ je o tzv. *Vergleichskomposita* (poredbenim složenicama) kod kojih je modifikator veličina za poređenje osobine koja je iskazana kroz temeljnu riječ. Modifikator intenzivira temeljnu riječ kroz poređenje, pa takve primjere često parafraziramo na slijedeći način – **B ist wie A**[21]:

[20] Spojnik ili Fugenelement se nalazi na tvorbenome šavu. U njemačkom jeziku se koristi nekoliko različitih spojnika: *-e-, -s-, -es-, -n-, -en-, -er-, -ens-, -o-* (kod složenica s konfiksom kao prvom satavnicom) i vrlo rijetko sa spojnikom *-i-*. Spojnik se ne pojavljuje kod složenih pridjeva kojima je pridjev modifikator.

[21] Kao **A** označavamo ***modifikator***, a kao **B** ***temeljnu riječ***.

aalglatt > *glatt wie ein Aal*
*bären**n**stark* > *stark wie ein Bär*
*biene**n**fleißig* > *fleißig wie eine Biene*
*hund**e**müde* > *müde wie ein Hund*
*hund**e**mager* > *mager wie ein Hund*
*maus**e**still* > *still wie eine Maus*
pudelnass > *nass wie ein Pudel*
*rabe**n**schwarz* > *schwarz wie ein Rabe*
rehscheu > *scheu wie ein Reh*

Međutim drugačije parafraziramo slijedeće pridjeve kod kojih je došlo do odmaka od primarnog značenja i kod kojih modifikator sa značenjem '***sehr***' intenzivira temeljnu riječ – **sehr** + **B**:

pudelwohl > *sehr wohl*
saukalt > *sehr kalt*
sauschön > *sehr schön*
sauteuer > *sehr teuer*
*schwein**e**teuer* > *sehr teuer*

Ostale složenice koje su tvorene slaganjem **imenica + pridjev**, a spadaju u skupinu '*Vergleichskomposita*' tvorene su bez spojnika. I kod njih imamo različite parafraze, tj. s jedne strane imamo klasično poređenje **B ist wie A**, a s druge strane imamo slučajeve u kojima je došlo do odmaka od primarnog značenja, tj. više nije moguće **B** parafrazirati kao poredbenu veličinu, pa je značenje modifikatora u takvim slučajevima najčešće ***sehr***.

steinhart > *hart wie Stein*
ali *steinalt* > *sehr alt*
steinklug > sehr klug
steinmüde > sehr müde

stocksteif > *steif wie ein Stock* (ranije značenje; u modernom njemačkom jeziku značenje je ***sehr steif***)
stockfinster > *sehr finster*
stockdumm > *sehr dumm*
stocknüchtern > *sehr nüchtern*

todsicher > *so sicher, wie der Tod* (danas – ***sehr sicher***)
todschick > *sehr schick*
todblass > *sehr blass*

brandeilig > *so eilig, wie man es bei einem Brand hat* (danas – ***sehr eilig***)
brandaktuell > *sehr aktuell*
brandneu > *sehr neu*
brandübel > *sehr übel*

grundehrlich > *bis auf dem Grund des Herzens, der Seele ehrlich* (danas – ***sehr ehrlich)***
grundfalsch > *sehr falsch*
grundgelehrt > *sehr gelehrt*
grundhässlich > *sehr hässlich*

Slijedeće intenzivirane pridjeve parafraziramo također na način ***sehr + B***:
bierernst > *sehr ernst*
blutjung > *sehr jung*
heilfroh > *sehr froh*
kerngesund > *sehr gesund*
wunderschön > *sehr schön*

I pridjeve s glagolskom osnovom u ulozi modifikatora parafraziramo najčešće sa ***sehr + B***:
knallrot > *sehr rot*
quietschlustig > *sehr lustig*
stinkbesoffen > *sehr besoffen*
stinkreich > *sehr reich*
stinkfein > *sehr fein*

Uzevši u obzir pravila po kojim se spojnici pojavljuju kao tvorbeni element uočili smo da se kod tipa **pridjev + pridjev / particip** isti ne pojavljuju. I kod ove vrste složenica prvi intenzivirajući dio *hoch-, voll-, bitter-, viel-* itd. se parafraziraju sa ***sehr + B***:
hochfein > *sehr fein*
hochbegabt > *sehr begabt*
vollbegabt > *sehr begabt*
bitterkalt > *sehr kalt*
vielgeliebt > *sehr geliebt*

b) Pridjevske složenice koje nastaju derivacijom, tj. prefigiranjem pomoću domaćih, a još češće stranih prefiksa parafraziramo kao ***(zu) sehr / besonders / extrem + B***:

erzfein	>	*sehr fein*
erzklug	>	*sehr klug*
uralt	>	*sehr alt*
urkomisch	>	*sehr komisch*
supermodern	>	*sehr modern / besonders modern*
superschick	>	*sehr schick / besonders schick*
ultralang	>	*extrem lang*
ultraelastisch	>	*extrem elastisch*
extrafein	>	*besonders fein*
extradünn	>	*besonders dünn*
hypernervös	>	*(zu) sehr nervös / übertrieben nervös*
hyperkorrekt	>	*(zu) sehr korrekt / übertrieben korrekt*
topaktuell	>	*sehr aktuell*
topschick	>	*sehr schick*

Neki od prefiksa konkuriraju jedni drugima s obzirom da ih parafraziramo na isti način, pa se mogu pojavljivati intenzivirani pridjevi s različitim modifikatorom, a istim značenjem pa *supermodern / topmodern* / *ultramodern / hypermodern* znače ***sehr modern*** ili intenzivirani pridjevi *superstark / megastark / ultrastark* sa značenjem ***sehr stark***.

Kako smo već naglasili sufigiranje nije od nekog većeg značaja kada je riječ o intenziviranju osnovnog značenja pridjeva, radi se tek o manjem broju leksikaliziranih pridjeva kojima je pojačan intenzitet.

c) Intenziviranje pomoću reduplikacije nije posebno produktivno. Za takve pridjeve možemo reći da su sredstvo za ekspresivno pojačanje i da su više stilsko sredstvo pojedinog autora nego što su uobičajeni u suvremenom njemačkom jeziku.

2.2. Prijevodni ekvivalenti intenziviranih pridjeva u hrvatskom jeziku

Intenziviranje pridjeva u hrvatskom jeziku ostvaruje se na način da se dodaju sufiksi ***–cat*** ili ***–ovet(a)n***: nov – *novcat*, dug – *dugovetan.* Kako bi se povećao intenzitet mogu nastati pridjevske sintagme kao: *nov novcat, cijel cjelcat, gol golcat* i sl. sa značenjem *potpuno nov, potpuno cijel* i *posve gol*.[22] Pridjevi se također intenziviraju pomoću riječi koje služe kao usporedba s nečim ili nekom osobinom čega (*žut kao limun*, *tvrd kao kamen*). Značenje je također moguće intenzivirati pomoću prefiksa i poluprefiksa stranoga podrije-

[22] Više o ovakvim sintagmama u hrvatskom jeziku kod MARKOVIĆ, B. (2011): *Pridjevske sintagme tipa gol golcat u jezičnim priručnicima i rječnicima hrvatskoga standardnog jezika i čakavskog narječja,* Fluminensia, god. 23, br. 1, str. 23–38.

tla koji se najčešće koriste u svom izvornom obliku kao dio hrvatske sintagme (*mega popularan*, *super bogat, ultra moderan*).

Međutim nas prvenstveno zanimaju njemački pridjevi s intenzivirajućim modifikatorom i njihove prijevodne realizacije u hrvatskom jeziku.

Primjere smo svrstali u tri različite skupine:

1) Njemačka složenica	hrvatski prijevodni ekvivalent (isto značenje)
2) Njemačka parafraza pridjeva	hrvatski prijevodni ekvivalent (isto značenje) ili odstupanje od direktnog prijevoda parafraze
3) Pridjevi s prefiksima/ poluprefiksima	hrvatski prijevodni ekvivalent s istim ili različitim značenjem

Analizom smo utvrdili da se mnogi pridjevi mogu svrstati u domenu frazeologije pa nije uvijek jednostavno interpretirati njemački primjer na hrvatskom jeziku, jer se za isti sadržaj koristi drugi odabir leksema što je naravno povezano s razlikama koje postoje između hrvatskih i njemačkih govornika, a povezani su s percepcijom slike svijeta oko njih. Kod ovakvih primjera neće se dublje ulaziti u analizu, jer oni kao takvi nisu predmet ovoga rada. Takvi primjeri će biti samo prevedeni i naznačeni.

1) Njemačka parafraza u kojoj je izraženo poređenje (***B ist wie A***) poslužila je kao predložak za direktno prevođenje s istim značenjem u hrvatskom jeziku:

Njem. složenica	**/**	**njem. parafraza**	**hrvatski prijevodni ekvivalent**
aalglatt	>	*glatt wie ein Aal*	*glatka kao jegulja*
*bären**n**stark*	>	*stark wie ein Bär*	*snažan kao medvjed*
*biene**n**fleißig*	>	*fleißig wie eine Biene*	*marljiva kao pčela*
*hund**e**müde*	>	*müde wie ein Hund*	*umoran kao pas*
*rabe**n**schwarz*	>	*schwarz wie ein Rabe*	*crn kao gavran*
rehscheu	>	*scheu wie ein Reh*	*plaha kao srna*

Slijedeći primjeri ukazuju na odstupanje koje je povezano s jezičnom stvarnošću i percepcijom svijeta hrvatske jezične zajednice:

*hund**e**mager*	>	*mager wie ein Hund*	*mršav kao čačkalica*
*maus**e**still*	>	*still wie eine Maus*	*tih kao bubica*
pudelnass	>	*nass wie ein Pudel*	*kao mokar pas / mokar kao pas* (pudlica jeste vrsta psa, ali se u hrv. prijevodu ne ističe posebno kao takva)

2) U drugoj skupini je riječ o prenesenom značenju koje u njemačkom jeziku opisuje da je nešto '***sehr'***, pa nam dobivena parafraza služi kao predložak za doslovno prevođenje na hrvatski jezik sa značenjem ***jako / iznimno / vrlo / veoma***. Načelno se može staviti bilo koja od predloženih riječi, samo o vrsti teksta ovisi koju će autor odabrati kao dovoljno izražajnu:

Parafraza njemačkog pridjeva			**hrvatski prijevodni ekvivalent**
pudelwohl	>	*sehr wohl*	*jako dobro/ iznimno dobro*
sauschön	>	sehr schön	jako lijepo /iznimno lijepo
steinklug	>	sehr klug	jako pametan
todschick	>	*sehr schick*	*jako šik*
brandübel	>	*sehr übel*	*jako slabo*
grundfalsch	>	*sehr falsch*	*jako pogrešno*
heilfroh	>	*sehr froh*	*jako radostan*
quietschlustig	>	*sehr lustig*	*jako veselo*
stinkfein	>	*sehr fein*	*jako fino*
hochfein	>	*sehr fein*	*jako fino*
bitterkalt	>	*sehr kalt*	*jako hladno*
vielgeliebt	>	*sehr geliebt*	*ako voljen*
brandeilig	>	*sehr eilig*	*jako žurno*
hochbegabt	>	*sehr begabt*	*iznimno nadaren*
vollbegabt	>	*sehr begabt*	*iznimno nadaren*
wunderschön	>	*sehr schön*	*vrlo lijep*
grundgelehrt	>	*sehr gelehrt*	*vrlo učen*
topschick	>	*sehr schick*	*veoma šik*
todsicher	>	*sehr sicher*	*veoma siguran*

Za neke pridjeve koji se u njemačkom jeziku parafraziraju sa '***sehr***' kao prijevodni ekvivalent u hrvatskom jeziku može stajati i usporedba s nečim što slikovito pojačava temeljnu riječ:

saukalt	>	*sehr kalt*	*vraški hladno (sa značenjem jako /iznimno hladno)*
sauteuer	>	*sehr teuer*	*vraški skupo*
schweineteuer	>	*sehr teuer*	*vraški skupo ili skupo kao sam vrag*
steinalt	>	*sehr alt*	*star kao Biblija*
steinmüde	>	*sehr müde*	*umoran kao pas / na smrt umoran / mrtav umoran*
stockfinster	>	*sehr finster*	*mračno kao noć*
stockdumm	>	*sehr dumm*	*glup kao ponoć / ali i noć, klada, konj*
stocknüchtern	>	*sehr nüchtern*	*trijezan kao dan / ali i trijezan kao majka*
todblass	>	*sehr blass*	*blijed kao smrt / ali i blijed kao pepeo*
kerngesund	>	*sehr gesund*	*zdrav kao dren*
stinkreich	>	*sehr reich*	*bogat kao Krèz*[23]
grundhässlich	>	*sehr hässlich*	*ružan do bola*
grundehrlich	>	*sehr ehrlich*	*iskren do boli*
brandneu	>	*sehr neu*	*nov novcat*[24]
stinkbesoffen	>	*sehr besoffen*	*mrtav pijan*
bierernst	>	*sehr ernst*	*mrtav ozbiljan*
blutjung	>	*sehr jung*	*mlad kao rosa (ironično – mlad kao rosa u podne)*
knallrot	>	*sehr rot*	*jarko crveno*

3) Pridjevi u njemačkom jeziku kojima je intenzivirajući element domaći ili strani prefiks sa značenjem '***sehr***' na hrvatski se jezik prevode ili doslovno ili također sa stranim prefiksom:

prefiks/poluprefiks + pridjev ili **parafraza**			**prefiks/poluprefiks (isti ili drugi)** ili **doslovan prijevod parafraze**
uralt	>	*sehr alt*	*<u>pra</u>star*
urkomisch	>	*sehr komisch*	*<u>pre</u>smiješno*
erzfein	>	*sehr fein*	*iznimno fino*
erzklug	>	*sehr klug*	*iznimno pametan*
extrafein	>	*besonders fein*	*iznimno fino*
extradünn	>	*besonders dünn*	*iznimno tanko*
brandaktuell	>	*sehr aktuell*	*super aktualno*

[23] *Krèz* – bajoslovno bogat lidijski kralj iz 6. stoljeća pr. n. e.; danas sinonim za posjednika neizmjernog bogatstva.

[24] Više kod MARKOVIĆ, *nav.dj*., str. 28.

supermodern	>	*sehr modern*	*super moderno*
superschick	>	*sehr schick*	*super šik*
ultralang	>	*extrem lang*	*ekstremno dugo*
ultraelastisch	>	*extremelastisch*	*ekstremno elastično*
topaktuell	>	*sehr aktuell*	*top aktualan / vrlo aktualan*
hypernervös	>	*übertrieben nervös*	*pretjerano nervozan*
hyperkorrekt	>	*übertrieben korrekt*	*pretjerano korektan*

Zaključak

Pridjevi nam prije svega služe da bi se njima opisale neke osobine. Često u jeziku postoji potreba da se nešto dodatno istakne ili intenzivira. Osim komparacije kao fleksijske pojave kojom možemo opisati jači, snažniji, viši stupanj osobine osnovnog pridjeva na raspolaganju nam stoje i različiti tvorbeni modeli za gradaciju pridjeva koji se u njemačkom jeziku ostvaruju kroz kompoziciju, derivaciju i reduplikaciju.

Kompozicija kao najproduktivniji način tvorbe novih riječi u njemačkom jeziku uopće pa i u slučaju intenziviranja pridjeva pokazuje da unutar nje postoje brojne mogućnosti da se preko modifikatora snažnije istakne osnovno značenje temeljne riječi. I ovdje kao i inače vodeću ulogu imaju imenice koje u ulozi modifikatora tvore značajan broj tzv. '*Vergleichskomposita*' koje na jednostavan način intenziviraju osnovni pridjev (*steinhart > hart wie Stein*). Složenice najčešće nastaju bez spojnika na tvorbenom šavu, a najčešće se parafraziraju kao ***B ist wie A*** ili ***sehr + B.***

Derivacija kao tvorbeni model pomoću sufiksa (ograničeno) i češće pomoću prefiksa (domaćih i stranih) također značajno doprinosi tvorbi pojačajnih pridjeva. Strani prefiksi su često konkurencija jedni drugima u uporabi pa se pojavljuju i usporedno s istim značenjem, tj. ***sehr + B*** kao npr. *supermodern, ultramodern. topmodern, hypermodern.*

Reduplikacija kao tvorbeni model postoji, ali nije od većeg značaja u njemačkom jeziku. Potvrđeni su tek rjeđi intenzivirani pridjevi pa se ne može ustvrditi da na ovaj način sustavno nastaju nove riječi.

Prevođenje ove vrste pridjeva na hrvatski jezik uglavnom je vrlo jednostavno. Ako je riječ o poređenju razlikujemo primjere koje je moguće doslovno prevesti pomoću njemačke parafraze s potpuno istim značenjem (npr. *bären**stark*** > ***stark <u>wie ein Bär</u>*** = ***snažan kao medvjed***) ili pak o pridjevima s prenesenim značenjem čija nam parafraza pomaže pri prevođenju na hrvatski jezik što opet može biti ili doslovno (*steinklug* > ***sehr klug*** = ***jako pametan***)

ili tako da za isto značenje u hrvatskom jeziku imamo drugačiji frazem (*stockdumm* > ***sehr dumm*** u hrv. ***glup kao ponoć***).

Ukoliko je u ulozi modifikatora neki od stranih poluprefiksa koji se u njemačkom jeziku parafrazira sa (***zu***) ***sehr /besonders /übertrieben + B*** kao hrvatski prijevodni ekvivalent imamo ili doslovan prijevod (npr. *extrafein* > ***besonders fein = iznimno fino)*** ili također poluprefiks u istom obiku i s istim značenjem kao intenzivirani pridjev u njemačkom jeziku, npr. *supermodern – super moderno* (sa značenjem ***sehr modern = vrlo, veoma moderno***).

Literatura

- BABIĆ, S. (2002): *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku,* Nakladni zavod Globus – Zagreb.
- BALCI, Y. (2007): *Möglichkeiten der Intensivierung von Adjektiven im Deutschen.* Überarbeitete Version des Beitrags vom X. Türkischen Internationalen Germanistikkongress in Konya vom 30. Mai – 3. Juni.
- BARIĆ, E. i dr. (1997): *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- BUSSMANN, H. (1990): *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 2. völlig neu bearbeitete Aufl., Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.
- DONALIES, E. (2005): *Die Wortbildung des Deutschen*, Ein Überblick, 2. überarb. Aufl., Band 27, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- DUDEN (1995): *Die Grammatik,* Bd. IV, 5. völlig neu bearb. Aufl., Meyers Lexikon, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- DUDEN (2009): *Die Grammatik – Unentbehrlich für richtiges Deutsch*, Bd. 4, 8. Aufl., Bibliographisches Institut, Mannheim.
- EICHINGER, L.M. (2000): *Deutsche Wortbildung*. *Eine Einführung*, Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- EISENBERG, P. (2000): *Grundriß der deutschen Grammatik,* Band 1: Das Wort, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart-Weimar.
- ENGEL, U. (2009): *Deutsche Grammatik*, Neubearbeitung, 2., durchgesehene Aufl., IUDICIUM Verlag, München.
- ERBEN, J. (1993): *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*, 3. Aufl., Erich Schmidt Verlag.
- FLEISCHER, W. / BARZ, I. (1995): *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache,* Unter Mitarbeit von Susanne Schröder, 2., durchg. und erg. Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- HANSEN-KOKORUŠ, R. i dr. (2005): *Deutsch-Kroatisches Universalwörterbuch*, Nakladni zavod Globus, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.

- HENTSCHEL, E. / WEYDT, H. (2003): *Handbuch der deutschen Grammatik*, 3. Aufl., Walter der Gruyter, Berlin – New York.
- HENZEN, W. (1965): *Deutsche Wortbildung,* 3. durchg. und ergänz. Aufl., Tübingen.
- KIRSCHBAUM, I. (2002): *Metaphorische und Metonymische Muster der Adjektivintensivierung*, Sinn und Bedutung VI. Düsseldorf.
- LOHDE, M. (2006): *Wortbildung des modernen Deutschen. Ein Lehr- und übungsbuch,* Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- MARKOVIĆ, B., (2011): *Pridjevske sintagme tipa gol golcat u jezičnim priručnicima i rječnicima hrvatskoga standardnog jezika i čakavskog narječja*, Fluminensia, god. 23, br. 1, str. 23–38.
- MATEŠIĆ, J. i dr. (1988): *Hrvatsko-njemački frazeološki riječnik*, Nakladni zavod matice hrvatske, Zagreb.
- MOTSCH, W. (1993): *Semantische Grundlagen der Wortbildung. Die Ordnung der Wörter*, IdS Jahresbuch, str. 192–226.
- MOTSCH, W. (2004): *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- NAUMANN, B. (2000): *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen,* 3., neubearb. Aufl., Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- OS, Ch. van (1989): *Aspekte der Intensivierung im Deutschen*, Tübingen, Gunter Narr Verlag.
- PITTNER, R.J. (1996): *Der Wortbildungstyp Steigerungsbildung beim Adjektiv im Neuhochdeutschen*. In: *Sprache und Sprechen 19*, str. 29–67.
- PÜMPEL-MADER, E. u.a. (1992): *Deutsche Wortbildung, Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache V*: Adjektivkomposita und Partizipialbildungen, Düsseldorf.
- SILIĆ, J. / PRANJKOVIĆ, I.(2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga d.d., Zagreb.
- TURK, M. (1998): *Semantičke posuđenice – jedan oblik prevedenica,* Filologija, knjiga 30–31, HAZU, Zagreb, str. 519–528.
- WAHRIG, G. (2005): *Deutsches Wörterbuch*, 7. völlig neu bearbeitete und aktualisierte Auflage, Wissen Media verlag GmbH, Gütersloch, München.
- WAHRIG-BURFEIND, R. (2012): *WAHRIG- Wörterbuch der deutschen Sprache*, 4. Aufl., Brockhaus.

Ružica ZELJKO-ZUBAC

ON THE METHODS OF INTENSIFYING GERMAN ADJECTIVES AND THEIR TRANSLATION EQUIVALENTS IN CROATIAN

If certain adjectives appear to be insufficiently expressive, we can intensify their primary meaning. Despite the fact that we can use various possibilities to do that, we shall focus on the intensifying which is realized through the formative models of *composition*, *derivation* (*suffixation* and *prefixation),* and *reduplication*. The present paper explores the morphological, syntactic and semantic characteristics of intensified adjectives. The meaning of adjectives in German language is defined through transformations, so the author explores their translation equivalents in Croatian considering the syntactic and semantic specificities of both languages.

Key words: *intensification of adjectives, composition, derivation, reduplication, semi-prefixes, translation equivalents, Croatian*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:811.133.1:81'374.2
Pregledni rad

Sonja ŠPADIJER (Podgorica)
Institut za strane jezike – Podgorica
sonjaspa@yahoo.fr

PREFACES DES DICTIONNAIRES PHRASEOLOGIQUES: EST-CE UN GENRE A PART ENTIERE? APERÇU SUR LES RESSEMBLANCES ET LES DIFFERENCES ENTRE LES EXPRESSIONS IDIOMATIQUES ET LES PROVERBES.

Les expressions phraséologiques contribuent à l'enrichissement continu du lexique d'une langue. Les recherches portant sur les expressions idiomatiques sont très souvent caractérisées par l'interdisciplinarité. Nous avons choisi de parler d'une part de leurs aspects lexicographiques et d'aborder quelques questions portant sur les difficultés liées à l'organisation d'un dictionnaire phraséologique. Afin d'essayer d'y apporter notre contribution, nous avons analysé la conception et l'organisation d'un grand nombre de dictionnaires phraséologiques, unilingues et bilingues : français, italiens, serbes, croates, anglais. Notre objectif est de faire le point sur les pratiques courantes dans ce domaine et d'attirer attention sur l'apport que peut avoir la préface des dictionnaires phraséologiques pour les recherches visant les expressions idiomatiques.

Etant donné que les préfaces des dictionnaires phraséologiques traitent souvent de la question de ressemblances et de différences entre les expressions idiomatiques et les proverbes, nous avons voulu d'autre part, résumer les résultats de quelques unes de ces études.

Cet article s'adresse aux enseignants de FLE, aux étudiants et aux apprenants du français.

Mots clés: *expression idiomatique, organisation d'un dictionnaire phraséologique, préface de dictionnaires phraséologique, proverbe.*

Introduction

Pour mieux comprendre les expressions idiomatiques, nous trouvons nécessaire de nous pencher sur certains aspects lexicographiques soulevés dans les recherches traitant de cette partie du lexique. Nous avons basé notre observation sur deux types de documents et sources : d'une part les travaux et articles traitant de la problématique lexicographique, et d'autre part les ouvrages lexicographiques c'est-à-dire les dictionnaires monolingues et bilingues. Les questions et les problèmes le plus souvent soulevés par les linguistes évoquent la difficulté de repérer une unité phraséologique dans les dictionnaires unilingues et d'y établir leur place, la manière de concevoir la définition d'une entrée de dictionnaires phraséologique dans les dictionnaires monolingues et bilingues généraux ou phraséologiques. D'autres recherchent soulignent la nécessité de développer les recherches portant sur le genre *préfaces de dictionnaires (Francoeur, et al. 2002: 97-115).*

D'après Jean Pruvost (2008: 145) : « La séquence figée reste le talon d'Achill des lexicographes, notamment lorsqu'elle est fortement lexicalisée.

Les expressions idiomatiques sont considérées comme unités polylexicales à valeur dénominative constituées de plusieurs mots. Ce type d'expression a son sens lexical arbitraire établi dans le lexique d'une langue et dans le discours. Par conséquent il est analysé par rapport au lexème c'est-à-dire au vocable et considérée en tant qu'unité polylexicale phraséologique à valeur dénominative.

À l'instar d'autres unités lexicales, cette unité a sa propre forme figurant déjà dans les dictionnaires ce qui veut dire qu'elle y est inscrite et reconnue collectivement, elle a son sens et elle participe à la constitution d'une phrase ou d'un texte.

Néanmoins, les recherches effectuées dans ce domaine ont constaté certaines différences entre un lexème en tant qu'unité lexicale et une séquence ou un syntagme figé c'est-à-dire une unité polylexicale. Cette différence est repérable sur plusieurs niveaux.

D'après M.-F. Mortureux, (2008 : 109), tandis que le lexème a *un signifiant* stable qui figure dans les dictionnaires, nous observons souvent la variabilité au sein de syntagmes figés : » […] je vais leur casser la figure à ces types/ je leur ai cassé la figure…/je leur casserai la figure… […] ». Cela pourrait avoir pour conséquence le *défigement ludique* et les tournures souvent comiques (Mortureux cite l'exemple de R. Queneau dans *Les fleurs bleues : « il [Le duc d'Auge] battit des serviteurs, des servantes, des tapis, quelques fers encore chauds ... »)*.

La différence est évidente au niveau de *la définition* lexicographique qui pour un lexème consiste en explication analytique qui ne peut pas remplacer ce lexème dans le discours. Par contre, la définition lexicographique de syntagmes figés consiste en une paraphrase reproduisant souvent la structure syntaxique de syntagmes figés en question ou tantôt en un synonyme constituant ainsi une définition capable de les remplacer dans le discours.

La différence réside aussi dans le fait que les syntagmes figés sont des structures *polylexicales* constituées de plusieurs composants et, à différence de lexèmes, difficilement attribuables à des catégories précises (nom, verbe, adverbe, adjectif, pronom). Le plus souvent, ils doivent donc *être soumis à des analyses* au niveau *syntagmatique* (syntagme verbal, syntagme nominal). En fait, ils sont parfois considérés comme une « *catégorie particulière* » (Mortureux 2003-1 :21).[1]

F. Casadei rejette les idées de Greimas (1960), Katz & Postal (1963) et des psycholinguistes Swinney & Cutler (1979) sur la nature lexicale d'une E.I. et sur leur comportement propre à des mots simples ou vocables. Elle trouve des arguments décisifs dans leur possibilités de modifications syntaxiques (le temps, etc.) qui font ressortir clairement leur configuration de phrase et non de « paroles longues ».[2]

Les questions souvent évoquées concernent *la lemmatisation* (Mortureux 2008 :14) [3] et *la lexicalisation* (codification dans le lexique des unités lexicales nouvelles et (Mortureux 2008 :160).[4]

Quant aux syntagmes figés, il paraît que leur lexicalisation *n'est pas aussi bien achevée* que celles des mots. Le problème de la lemmatisation de séquences figées, à différence de celle des unités monolexicales, n'est pas encore résolu et il n'existe pas encore une approche solide, mais plusieurs travaux de recherches s'en sont occupés.

---

1 « Ce sont bien ces diverses observations qui, de longue date, fondent la distinction entre lexème, syntagme figé et syntagme libre : les syntagmes figés, sans relever de la syntaxe libre, ne partagent pas, cependant, tous les traits des unités lexicales ; d'où cette catégorie particulière, aux contours flous, et au statut incertain, dont l'intérêt est précisément de poser la question de l'interaction dans la langue entre les différents composants du système, et de l'articulation entre la langue et le discours. »

2 Site visité le 10 août 2013 :đ
http://www.liberliber.it/mediateca/libri/c/casadei/l_italiano_che_parliamo/pdf/l_ital_p.pdf
F. Casadei (1996) L'italiano che parliamo *Flessibilità lessico-sintattihe e produttività semantica delle espressioni idiomatiche : Un'indagine sull'italiano parlato*. III Università di Roma.

3 « L'opération qui consiste à ramener à une forme unique les formes fléchies des mots variables (nom, adjectif et verbes, tels qu'ils figurent dans le discours… ».

4 « […] leur intégration au système morphosyntaxique et sémiotique […] ».

Dans notre recherche nous avons consulté des sources serbo-croates, italiennes, russes et françaises traitant de la phraséologie afin d'obtenir une vue plus complète et systématique sur les travaux réalisés dans ce domaine précis. Nous avons rencontré une diversité d'interprétations, d'approches et d'analyses.

Ce qui en ressort sont des conclusions sur leurs caractéristiques lexicales et sémantiques générales qui coïncident souvent et un effort afin d'établir une classification stricte de ces formes lexicales ce qui résulte avec des classifications très variées et basées dans la plupart des cas sur les critères différents et difficilement organisables (par exemple A. Pejanović (2008) distingue 8 genres d'unités phraséologiques dont les épithètes stables, la comparaison stable, les idiomes, les proverbes, les dictons, etc. L. Razdobudko-Čović (2005) cite la classification de Vinogradov qui distingue trois types d'expressions phraséologiques – figement phraséologique, unité phraséologique et syntagme phraséologique. A. Menac (2007) établit une liste de critères basés sur l'origine, la forme, le style, l'actualité etc. – d'où dérivent des classifications diversifiée.

B. Lamiroy (2008) évoque la classification de François et Manguin (2006) qui opposent aux séquences libres : « les figées, les semi-figées et les quasi-figées ».

Si un lecteur en consultait certaines de ces classifications, il aurait de la difficulté à y trouver des règles et solutions faciles à réutiliser.

L'hésitation est presque pareille lorsque les linguistes essaient de définir ce segment du lexique. Les critères relèvent le plus souvent des aspects sémantiques, lexicaux et morphosyntaxiques qui pourtant ne constituent pas une particularité propre uniquement à des expressions figées : « Il est évident que cette absence de spécificité des critères contribue, elle aussi à la difficulté de la définition » (Lamiroy 2008 :92).

Est-il vraiment indispensable d'établir une classification stricte des séquences figées et cette classification ne serait-elle en contradiction avec leur caractère formellement et sémantiquement très varié et riche ?

En relisant les auteurs français traitant des figements et différents problèmes liés aux expressions phraséologiques et plus généralement au lexique, nous avons pu constater que les linguistes constatent souvent la difficulté d'arriver à: « […] la théorie capable d'intégrer la diversité et la complexité des faits linguistiques » (Mejri 2003-1 :23-39).

En effet, ils soulignent la nécessité de remettre en question les théories et études existantes et de développer de nouvelles approches et méthodologies de recherche concernant ce segment du lexique pour le valoriser et lui assurer la place dans les recherches linguistiques qui mettent de plus en plus, l'accent sur le lexique.

Ainsi, en parlant des séquences figées, S. Mejri a créé une nouvelle approche qui est bien acceptée de la part des linguistes s'occupant du même sujet. Cette approche introduit le contenu catégoriel (concerne les parties du discours qui sont supposées englober toute la variété et la complexité des structures figées des langues naturelles (2003-1 :30-31).[5] La création du contenu conceptuel dans une séquence figée se ferait à travers *la globalisation* (Greciano 1983; Mejri 1997a, Mejri 1998[e], Mejri 2003-1 :32) [6] *et la conceptualisation* (Greciano 1983 ; Mejri 2003-1)[7]. Ce qui représente une grande nouveauté est l'introduction de l'idée de la présence d'une troisième articulation qui, avec la double articulation des mots, syntagmes et phrases en morphèmes et phonèmes, considère le figement comme un processus qui ajouterait à la langue une troisième articulation qui se ferait à l'aide des syntagmes (Mejri

[5] « Le contenu catégoriel concerne en quelque sorte la forme du sens, c'est-à-dire le moyen dont dispose la langue pour opérer les découpages nécessaires à la dénomination des objets du monde. Dans ce cas il concerne les parties du discours. » « Ce contenu conceptuel se construit dans les unités polylexicales que sont les SF soit d'une manière directe, c'est-à-dire là où les séquences comportent des constituants employés avec leur signification courante comme dans (3) :
(3) *avoir peur /faim /soif /raison*
soit d'une manière oblique. Tel est le cas dans des unités comme en (4) :
(4) prendre la tangente, passer l'arme à gauche, noyer le poisson…
C'est en opérant cette opposition entre les deux types de contenu, catégoriel et conceptuel, que nous avons pu montrer que les séquences qui connaissent une rupture catégorielle, c'est-à-dire dont les catégories de départ et d'arrivée ne sont pas identiques […].
Les exemples en (5) montrent comment s'opère un transfert catégoriel entre la séquence libre de départ et celle d'arrivée :
(5) Il trompe la mort (syntagme verbal) / *un trompe-la-mort* (syntagme nominal figé)
à la mode (syntagme prépositionnel) / une femme *à la mode* (syntagme adjectival) / Elle s'habille *à la mode* (syntagme adverbial)
Ceux qui sont cités en (6) ne changent pas de catégories, et par conséquent admettent certaines variations :
(6) Dieu *fait la pluie et le beau temps* (séquence verbale libre) / Luc *fait la pluie et le beau temps* (séquence verbale figée)… » .

[6] « …- la globalisation est l'opération par laquelle la pluralité est ramenée à l'unicité : la SF dont le signifiant est polylexical ne peut avoir de signification qui lui correspond en tant qu'unité que lorsque la globalisation intervient pour opérer la synthèse sémantique nécessaire à l'unicité sémantique exigé par la SF ».

[7] « … - la conceptualisation dans la SF se fait nécessairement par et dans la langue puisque le concept se construit, à partir d'unités linguistiques autonomes ayant leurs propres concepts de départ. Cela ne peut s'effectuer que s'il y des opérations de suspension référentielle régulant au second plan les concepts initiaux des constituants grâce auxquels le nouveau concept prend naissance « .

2003-1 :34-35)[8]. Il y a par conséquent la notion de figement en tant que donnée économique de la langue :

« […] : il participe à la formation d'unités polylexicales touchant tout le spectre catégoriel, fournit à la langue son outillage syntaxique et y ajoute une sorte de troisième articulation qui fait de toutes les unités du lexique d'une langue des morphème d'un type particulier susceptibles de donner de nouvelles unités polylexicales. Si les quelques dizaines de phonèmes donnent quelques centaines de milliers d'unités monolexicales, ces dernières fournissent au système des possibilités illimitées de création lexicale. Toute séquence discursive libre est théoriquement candidate au figement » (Mejri, 2003-1 : 35).

Après ces propos, il nous semble justifié de la part de S. Mejri d'avoir invoqué une relecture des règles de la formation des unités lexicales.

Les expressions idiomatiques appelées quelque fois aussi les expressions imagées reflètent le caractère créatif de la langue. C'est ce segment du lexique caractérisé par la présence de l'image et souvent celle de la métaphore. À travers ces moyens d'expression se fait voir l'efficacité, l'économie et la richesse des langues naturelles. C'est un point commun par excellence entre les expressions idiomatiques et les proverbes.

Préfaces de dictionnaires

Dans le cadre de notre recherche portant sur les expressions idiomatiques françaises nous avons essayé de comprendre quel est l'état des dictionnaires phraséologiques français. Comment sont présentés ces dictionnaires?

---

[8] « Si on représente ainsi la thèse de MARTINET :

(13) lyk / akasesapip — 2 unités (des syntagmes)
lyk / a / kas / e / sa / pip — 6 unités (des morphèmes)
l / y /k /a /k /a /s /e /s /a /p /i /p — 13 unités (des phonèmes)

… Cela signifie que la langue se donne le moyen de réutiliser les unités de la première articulation (chez MARTINET) pour un faire un matériau pour la formation lexicale. …. Or ces mêmes unités servent en quelques sorte de morphèmes pour la SF. En schéma :

Séquence libre	Séquence figée
----------	*Première articulation :* La globalité de la séquence
Première articulation : Unités douée de sens	*Deuxième articulation :* Les constituants de la séquence
Deuxième articulation : Unités dépourvues de sens	*Troisième articulation :* Unités dépourvues de sens

Qu'est-ce qui les caractérise ? Quel est leur objectif ? Quelle est leur importance pour les recherches se concentrant sur le champ phraséologique d'une langue ?

Notre analyse nous a emmenés à étudier un certain nombre de dictionnaires de locutions, de dictons et de proverbes, monolingues et bilingues, des auteurs français, monténégrins, serbes, croates, italiens et russes.

La partie de dictionnaire phraséologique qui a particulièrement attiré notre attention est la Préface de dictionnaire phraséologique.

Nous avons constaté que c'est une partie obligatoire dans les dictionnaires souvent élaborée de façon très approfondie. Les questions auxquels les auteurs consacrent le plus l'attention sont liées aux sujets de réflexion suivants : comment concevoir l'organisation d'un dictionnaire phraséologique, avec quel objectif, à quel public s'adresser, avec quels critères choisir les expressions à introduire dans le dictionnaire, dans quelle mesure élaborer les questions théoriques portant sur cette partie du discours, introduire ou non une analyse morphosyntaxique ou syntaxique dans le cadre de préface, expliquer les sources, fournir les abréviations et signes conventionnels, quelle conception adopter (synchronique ou diachronique), comment décrire divers types d'expressions figées (locutions, dictons, proverbes, etc.) et comment établir la différence entre eux.

En parcourant rapidement quelques uns de ces éléments, nous aimerions nous arrêter sur la question des points communs et de différences entre les expressions figées et proverbes.

En faisant référence à Bernard Quemada , Aline Francoeur, et al. (2002: 97-115) analysent les préfaces des dictionnaires monolingues généraux et découvrent que les préfaces traitent en général de deux sujets: public et rapport aux dictionnaires précédents. Ils soulignent que *le genre Préface de dictionnaires* constitue un champ de futures recherches.

Quemada (cité par Francoeur A., et al. 2002-2: 95) soulignait qu'il faudrait envisager les études sur *le genre Préface de dictionnaires,* ainsi que sur: « […] *Avis aux lecteurs, Avant-propos, Eclaircissement, Avertissement, Discours préliminaire, Prospectus*, etc. Destinés à expliquer ou à justifier le projet particulier que représente chaque dictionnaire, à préparer sa réception et son utilisation, ils abordent, à l'occasion ou en marge de la présentation du contenu, de nombreuses questions de linguistique, d'histoire de la langue, de théorie ou d'histoire de la lexicographie, quand ce n'est la critique d'ouvrages ou d'auteurs rivaux ».

Concernant le rapport aux dictionnaires précédents : « En relevant s'être appuyé sur des ouvrages reconnus et salués, les lexicographes d'alors assoyaient leur crédibilité et donnaient à leur dictionnaire une valeur indéniable aux yeux du public et de la communauté scientifique. » (Francoeur, et al. 2002-2: 107)

En analysant la structure d'un certain nombre de dictionnaires phraséologiques et de proverbes nous avons noté la présence d'un nombre de composantes dont le type et l'exhaustivité d'élaboration varient d'un ouvrage à l'autre. Certains dictionnaires en sont complètement dépourvus.

Les préfaces de ces dictionnaires sont élaborées de façon très variée. Parfois, très rarement, dans certains ouvrages elle n'apparaît pas (Marković 2005), dans d'autres, elle est envisagée comme une simple introduction se limitant à des observations générales sur la conception et l'organisation de l'ouvrage et sur la notion soit de l'expressions idiomatiques soit de proverbes (Quitard 1968; Martinović 1969; Rat 1957; Kašić et al. 1983; Drašković 1990; Milosavljević 2007, 2008).

Cependant, il existe un nombre d'ouvrages et d'auteurs de référence qui ont trouvé opportun d'y apporter des explications détaillées (Rey et Chantreau 2007; Gak 2004; Montreynaud et al. 2006; Baggione et Massobrio 2004; Maloux 1960; Kovačević 2002; Matešić 1982). Ce type de préface élaborée présente une importante source de renseignements sur le travail lexicographique.

L'organisation d'un dictionnaire phraséologique peut reposer sur des critères suivants: formels, métaphoriques, sémantiques ou d'origine. Le plus souvent les locutions suivent l'ordre alphabétique.

Nous avons opté par commodité pour un classement alphabétique, toute autre organisation étant largement subjective et arbitraire : en effet, de nombreuses expressions sont ambiguës, jouent sur plusieurs domaines, et ces domaines, eux-mêmes sont interreliés et passablement flous) (Rey, et Chantreau 2007: VIII).

En expliquant l'organisation, les lexicographes s'adressent aux lecteurs et futurs utilisateurs pour leur faciliter l'usage et pour expliquer par quelles idées ils avaient été guidés dans leur méthodologie de travail. En faisant cela, ils apportent les précisons sur différents éléments du dictionnaire. *L'objectif et le public* sont presque toujours indiqués dans la préface ce qui oriente de façon précise le travail lexicographique. Cette orientation peut être didactique ou bien elle peut viser un public spécialisé et s'ouvrir aux futures recherches en matière.

Le choix d'expressions à introduire dans un ouvrage de ce genre constitue un segment très vaste et diversifié par son contenu. Le choix de l'un ou plusieurs types de ces expressions est la préoccupation de la plupart des auteurs de dictionnaires ou recueils. Ils précisent l'objet et le contenu mais aussi bien ce qui ne trouvera pas sa place dans leurs ouvrages.

L'introduction à la phraséologie et à la théorie est la partie essentielle de la préface. D'après notre analyse d'ouvrages des auteurs venants de l'ex-Yougoslavie, nous pouvons constater que Matešić (1982), et Kovačević

(2002), ont fait un travail approfondi qu'ils ont présenté dans les préfaces de leurs dictionnaires.

En ce qui concerne les auteurs français, russes et italiens, nous aimerions citer : Montreynaud et al. (2006), Rey et Chantreau (2007), Gak (2004), Baggione et Massobrio (2004). De façons différentes, mais toujours très élaborées, ils ont défini leurs approches et justifié les conceptions lexicographiques choisies à l'aide des arguments qui relèvent de la linguistique et de différents courants théoriques. Ainsi, certains d'entre eux développent leur théorie de l'organisation de dictionnaire en partant de la pensée de De Saussure, en essayant d'y appliquer le principe du signifiant et du signifié (Baggione, et Massobrio 2004).

Une analyse approfondie au niveau de la phonétique, de la morphosyntaxe et la sémantique n'est pas toujours présente, mais on observe l'intérêt des auteurs pour la forme morphosyntaxique de ces unités lexicales et polylexicales, et particulièrement dans les dictionnaires bilingues. Certains auteurs (Gak 2004) offrent une présentation importante de leur structure morphosyntaxique. Les ouvrages en BCMS apportent parfois des précisions concernant l'aspect de verbes et quelques autres remarques sur leur forme, mais à cet égard, ils ne sont pas exhaustifs. Ces disparités sont dues aux questions de genre méthodologiques concernant chaque ouvrage.

Les sources servant pour la constitution du corpus sont très variées : des sources littéraires d'auteurs classiques et modernes aux textes provenant des médias ce qui assure le lien avec le fond lexical contemporain. Les sources utilisées peuvent être citées de façon détaillées (nom d'auteur, ouvrage, page) (Rey, et Chantreau 2007). Pourtant, elles ne sont pas toujours indiquées, souvent en raison du volume de l'ouvrage. Par exemple, Kovačević (2002), choisit de ne citer que des sources littéraires et journalistiques, ainsi que les sentences bibliques et latines, tandis que Matešić (1982), pour chaque entrée cite soit l'ouvrage soit l'auteur et l'année ou bien, il fournit une autre explication. Parfois, le nom de l'auteur et pas celui de l'œuvre littéraire est cité (Rat 1957). Les sources sont citées à la fin (Rey, et Chantreau 2007) dans le cadre d'une bibliographie exhaustive présentant les références linguistiques et philologiques avec le corpus des citations, ou parfois au début de l'ouvrage (Matešić 1982; Kovačević 2002).

Les abréviations et signes conventionnels constituent un système qui figure au début de l'ouvrage. La plupart des dictionnaires phraséologiques bilingues analysés ne fournissent pas la liste des abréviations à différence de dictionnaires français de locutions monolingues (Rey, et Chantreau 2007) qui se soucient d'apporter un *tableau détaillé des abréviations et signes conventionnels*.

Quelle conception adopter: synchronique ou diachronique?

L'approche synchronique serait appropriée à la conception des dictionnaires contemporains. En parlant du *Dictionnaire du français contemporain* de Jean Dubois, Pierre Gilbert souligne :

J. Dubois a mis fin à la confusion entre la perspective diachronique et la perspective synchronique […] Le dictionnaire du français contemporain se présente comme une description de la langue française d'aujourd'hui, définie sociologiquement comme la langue de communication dans la communauté constituée par les usagers du français sous sa forme parlée aussi bien que sous sa forme écrite. (1966: 115-119)

L'approche synchronique se traduirait par le fait que l'auteur remplace les citations par *les énoncés représentatifs de la formulation d'un locuteur possédant les normes de la langue*, tandis que les indications étymologiques sont supprimées. Pour donner un exemple de l'approche synchronique citons *Dictionnaire d'expressions et locutions* (Rey, et Chantreau 2007) qui apporte d'abord une expression équivalente synonyme, ensuite il explique son emploi et signification et à la fin illustre l'expression avec une citation. L'exhaustivité des entrées varie d'une expression à l'autre. L'explication vise l'emploi et non l'étymologie. Les citations sont le plus souvent tirées des ouvrages récents et contemporains :

Marcher (passer) sur le ventre à qqn « parvenir, réussir à ses dépens, en lui nuisant » (milieu XVe s.: passer). C'est la même image que dans les emplois figurés de *piétiner;* on disait dans la langue classique: *Danses les (à) deux pieds sur le ventre de qqn*.

Assurément, il était homme à se couper en quatre et, en cas de besoin, à passer sur le ventre d'une famille innombrable, pour procurer à son neveu les bottes dont il avait envie. M. Aymé, *Le Passe-Muraille, p. 221.* (Rey, et Chantreau 2007: 905-906)

La description d'une expression figée (une expression idiomatique, une locution, un proverbe, un dicton) est l'un des apports les plus importants pour les recherches dans le domaine.

Nous observons ici que le point en commun entre la plupart des auteurs est leur besoin d'expliquer ce qu'est une locution ou une expression, mais aussi leur hésitation quand il faut les délimiter strictement ou donner une définition précise qui encadrerait, de façon claire et unique, cette expression ou cette locution. Ce qui présente sûrement un élément important, c'est qu'en y réfléchissant et en essayant de saisir leur forme, signification et emploi, ils en donnent souvent leurs propres définitions en éclairant à chaque fois un aspect nouveau de ces unités lexicales. Ces élaborations créent une référence importante pour les recherches visant la phraséologie et la parémiologie.

Dans la partie qui suit, nous essaierons de faire le point sur les différences et les ressemblances entre l'expression idiomatique et le proverbe, question souvent soulevée dans les préfaces de dictionnaires phraséologiques.

Les points communs et les points de différence entre les expressions idiomatiques et proverbes

Dans les préfaces, les auteurs analysent souvent parallèlement les caractéristiques des expressions phraséologiques, locutions et proverbes. Ils le font en les décrivant sur plusieurs niveaux et réussissent à les distinguer de manière pertinente. Dans les préfaces de certains ouvrages français ou italiens nous rencontrons des efforts destinés à définir ce qu'est un proverbe, une locution proverbiale, une expression phraséologique.

Certains linguistes ont essayé de les comparer pour mieux éclairer leurs caractéristiques respectives, et ils l'ont fait en les soumettant aux mêmes types de modification : passivation, pronominalisation, modification de l'ordre des constituants et, en y appliquant les critères basés sur le paradigme sémantique et celui de la compositionnalité. (Anscombre 2003: 159-173).

Temistocle Franceschi dans la préface de *Dizionario dei proverbi* (Boggione, et Massobrio 2004) évoque la confusion qui se crée lorsqu'il faut définir le proverbe et les expressions idiomatiques.

Il explique que le code rhétorique d'une langue englobe les proverbes aussi bien que les expressions phraséologiques et essaie d'établir la distinction entre eux en introduisant la notion de parémie pour circonscrire la définition de proverbe.

Pour donner l'idée de la variété de formes et d'emploi des expressions phraséologiques nous aimerions évoquer leur classification présentée dans la préface de *Nouveau Dictionnaire Phraséologique franco-russe* (Gak 2004: 9), où l'on distingue, d'une part, les expressions phraséologiques *connues de tous* et utilisées dans le registre standard et la littérature, et d'autre part, celles dont l'emploi est *périphérique* et comprend: la terminologie spécialisée, l'argot, les variantes géographiques, les variantes diachroniques, y compris dans les cas limites les proverbes et les courtes phrases figées.

François Suzzoni dans *la Présentation du Dictionnaire de proverbes et dictons* (Montreynaud, Pierron, et Suzzoni 2006) constate que les seuls points communs entre la locution et le proverbe viendraient des faits qu'ils seraient issus d'un même fond lexical et qu'ils auraient presque les mêmes origines et mêmes processus de création. Ils sont tous les deux résultat de la créativité de langues.

Dans le cas de la langue française, un trait fondamental de leur distinction serait inévitablement le rôle que chacun des deux jouent dans la langue

et dans le discours. À *l'actualité, la vitalité* et *l'enrichissement* observés dans le champ des expressions phraséologiques *s'oppose le nombre restreint des utilisateurs* de proverbes, leur emploi de moins en moins fréquent et leur appauvrissement. Alain Rey dans *la Préface du Dictionnaire de proverbes et dictons* écrit :

[…] nous nous interrogeons en vain sur l'essence, la qualité, la beauté, la signification sociale du proverbe, si nous oublions qu'il s'agit aujourd'hui, pour nous, d'un grand malade, d'un moribond. […] Il est évident que le proverbe, en nombre de cultures, se porte bien, en tout cas mieux que chez nous. (Montreynaud, Pierron, et Suzzoni 2006)

Nous tenons important à ce point d'évoquer quelques caractéristiques qui pourraient s'avérer comme points communs ou de divergence entre les expressions idiomatiques et les proverbes sans pour autant se consacrer à une analyse approfondie.

a. À différence des expressions idiomatiques qui sont souvent sémantiquement non-transparentes :

Avoir un poil dans la main = être très paresseux = lenj kao vaška,

les proverbes sont le plus souvent sémantiquement transparents :

Les yeux sont miroir de l'âme. = Oči su ogledalo duše.

Pourtant, les expressions idiomatiques peuvent être elles aussi sémantiquement transparentes ce qui relativise notre première constatation:

Parler des grosses dents à quelqu'un ; montrer les dents = pokazati zube ;

Chercher des poils sur un œuf (chercher des poux dans la tête de quelqu'un) = tražiti dlaku u jajetu

b. Pour traduire une expression idiomatique, il faut trouver une expression équivalente ou apporter des explications supplémentaires qui ne sont pas toujours très proche à l'exemple d'origine, au niveau de sa structure syntaxique, lexicale et rythmique. À différence de proverbe, le rythme et la rime n'y sont pas prononcés.

Avoir le bras long = biti uticajna osoba

Faire une mine de dix pieds de long = kao da sumu sve lađe potonule

Se fourrer/se mettre le doigt dans l'œil = pogriješiti

Avoir la tête dans un sac = nemati blage veze

Ancombre (2003: 172-173) avance la thèse sur la structure rythmique. Il explicite qu'un découpage de la forme sentencieuse examinée fait apparaître un schéma d'accentuation et/ou d'assonancement qui n'est pas sans rappeler certains genres poétiques bien connus.

En voici quelques illustrations :

Chien qui aboie / ne mord pas (3+3, a/a),

en expliquant qu'il s'agit de deux *« vers »* de trois syllabes, avec *rime* en *a*.

Il ajoute que : » […] toute modification qui touchera aux caractéristiques de base des parémies, en particulier à leur structure rythmique, sera d'entrée problématique » (2003: 172-173).

La traduction d'un proverbe requiert donc généralement le choix d'un proverbe équivalent dans la langue de traduction. Les proverbes en deux langues sont souvent de la même longueur, de la même structure syntaxique et rythmique et le choix du lexique est très proche. Cela pourrait être expliqué par leurs origines communes ou par d'autre raisons plus pertinentes dont nous ne nous occuperons pas ici.

Citons quelques exemples :

La pomme ne tombe pas loin du tronc. = Iver ne pada daleko od klade.

Il n'y a pas de grenouille qui ne trouve son crapaud. = Svaka rupa nađe svoju zakrpu.

Une main lave l'autre. = Ruka ruku mije.

Les yeux sont miroir de l'âme. = Oči su ogledalo duše.

Les mensonges ont de courtes jambes. = U laži su kratke noge.

c. La caractéristique de non-compositionnalité propre à un certain nombre d' expressions idiomatiques, c'est-à-dire le fait que leur sens global n'est pas directement issu des lexèmes constituant cette expression (ex. *avoir un poil dans la main = être très paresseux = lenj kao vaška; prendre les jambes à son cou = s'enfuir à toute vitesse = pobjeći glavom bez obzira ;)* les oppose à la compositionnalité des parémies où chaque lexème garde sa propre signification et participe dans le sens global d'une parémie :

Les yeux sont miroir de l'âme. = Oči su ogledalo duše.

Les mensonges ont de courtes jambes. = U laži su kratke noge.

Rey l'explique de façon suivante :

[…] le proverbe est un fait de langue aussi bien que l'est une locution, mais que ce premier est toujours une phrase complète ou elliptique […] un tout autonome, une phrase citée, figée et souvent brève […], toute locution est un fait de langue qui s'insère dans le discours sans le rompre […]. (Montreynaud, Pierron, et Suzzoni 2006)

Ancombre affirme également la particularité du proverbe en tant que forme personnelle et sententieuse (Ancombre 2003: 160). Pour soutenir cette thèse, rappelons que les proverbes figurent dans les dictionnaires dans leurs intégralités ce qui comprends une phrase construites syntaxiquement et dans la forme personnelle, tandis que les expressions idiomatiques sont présen-

tées dans la forme impersonnelle et commencent soit par un infinitif, soit par un nom sans ou avec déterminant, soit par un adjectif, une préposition, une conjonction, un adverbe :

Laver la tête à qu'un, Cerveau brûlé, À vue de nez, Du bout des lèvres, etc.

Elles peuvent s'insérer dans une phrase comme par exemple :

À visage découvert : Il a affronté ces collègues en décidant de s'exprimer à visage découvert.

Elles peuvent également figurer indépendamment comme dans l'exemple suivant :

Avoir la gueule de bois : Il a la gueule de bois.

Cependant, dans les deux cas, les expressions doivent toujours être insérées dans le contexte d'un discours plus ou moins large.

En conclusion, nous sommes d'avis que pour concevoir un dictionnaire phraséologique, l'auteur devrait toujours prendre en compte les problèmes déjà identifiés sur la pratique lexicographique en question et que la préface de dictionnaire reste l'une des parties les plus importantes d'un dictionnaire et par conséquent crée une source précieuse pour les recherches en phraséologie.

Bibliographie

- Ancombre, Jean – Claude (2003), « Les proverbes sont-ils des expressions figées ? » *Cahiers de lexicologie 1* (82), 159-173.
- Gilbert, Pierre (1966), « Compte rendu. Le Dictionnaire du français contemporain. », *Cahiers de lexicologie* 9 (2), 115-119, Publié par B. Quemada avec le concours de C.N.R.S., éd. Didier-Larousse.
- Gréciano, Gertrud (2003-1), « Le figement s'étend et s'enracine», *Cahiers de lexicologie,* nº 82, p. 47-48, Paris, Champion.
- Francoeur, Aline, et al. (2002), »Le discours de présentation du dictionnaire. Reflet d'une évolution à travers les âges », *Cahiers de lexicologie 2* (77), 97-115. Paris: Champion.
- Lamiroy, Béatrice, (2008), « Les expressions figées : à la recherche d'une définition », *Zeitschrift für Französische Sprache und Literatur : Les séquences figées : entre langue et discours,* (ZFSL – Beiheft 36), p. 92, Stuttgart : Franz Steiner Verlag.
- Marković, R. (2005), *Srpske narodne poslovice i izreke, iz bogate zaostavštine Vuka Stefanovića Karadžića*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Martinović, Simo Nikov (1969), *Evanđelje po narodu, antologija crnogorskih poslovica i izreka*. Titograd: Grafički zavod.
- Mejri, Salah (2003-1), "Le figement lexical", *Cahiers de lexicologie,* nº 82, p. 1-39, Paris : Champion.

- Mejri, Salah (2008), »La place du figement dans la description des langues », *Zeitschrift für Französische Sprache und Literatur : Les séquences figées : entre langue et discours,* (ZFSL – Beiheft 36), 117 – 131, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Menac, Antica (2007), *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjiga.
- Mortureux, Marie-Françoise (2003-1), » Figement lexical et lexicalisation », *Cahiers de lexicologie,* nº 82, p. 1-21, Paris, Champion.
- Mortureux, Marie-Françoise (2008), *La lexicologie entre langue et discours*. Deuxième édition. Paris: Armand Colin.
- Pejanović, Ana (2008), »Frazeologija pjesničkog teksta sa teorijskog i prevodilačkog aspekta». *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, knjiga 26. Podgorica : CANU.
- Pruvost, Jean (2000), « Le Dictionnaire des gens: langue minimale commune", *Cahiers de lexicologie 1* (76), 5-25, Paris: Champion.
- Pruvost, Jean (2008), »Le traitement de la séquence figée en lexicographie et en dictionnairique », *Zeitschrift für Französische Sprache und Literatur : Les séquences figées : entre langue et discours,* (ZFSL – Beiheft 36), 145 – 159, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Razdobudko-Čović, Larisa (2005), *Stilski efekti Stefana Mitrova Ljubiše*. Novi Sad: ITP Zmaj.
- Rey, Alain (2008), *De l'artisanat des dictionnaires à une science des mots*. Paris: Armand Colin.
- Rey-Debove, Josette (1971), *Etude linguistique et sémiotique des dictionnaires français contemporains,* The Hague- Paris: Mouton.
- *Corpus étudié :*
- Boggione, Valter, et Lorenzo Massobrio (2004), *Dizionario dei proverbi. I proverbi italiani organizzati per temi*. Torino: UTET Coll. La Nostra Lingua.
- Gak, Vladimir G. (2005), *НОВЫЙ БОЛЬШОЙ ФРАНЦУСКО-РУССКИЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ*. МОСКВА: Русский язык, Медиа.
- Kašić, Jovan, i Vladislava Petrović (1983), *Frazeološki rečnik srposkohrvatskog jezika, srpskohrvatsko-mađarski.* Filozofski fakultet. Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Kovačević, Živorad (2002), *Srpsko-engleski frazeološki rečnik*. Beograd: Filip Višnjić.
- Maloux, Maurice (1960), *Dictionnaire des proverbes, sentences et maximes*. Paris: Librairie Larousse – Paris-VI.
- Matešić, Josip (1982), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO Školska knjiga.

– Milosavljević, Boško (2008), *Srpsko-francuski rečnik idioma i izraza*. Beograd, Zavod za udžbenike.
– Milosavljević, Boško, i Margot Vilijams-Milosavljević (2007), *Srpsko-engleski rečnik idioma*. Beograd: Zavod za udžbenike.
– Montreynaud, Florence, Agnès Pierron, et François Suzzoni (2006), *Dictionnaire de proverbes et dictons*. Ed. Dictionnaires Le Robert. Paris: Les usuels du Robert.
– Quitard, Pierre-Marie (1968), *Dictionnaire étymologique, historique et anecdotique des proverbes et des locutions proverbiales de la langue française*. Genève, Slatkine reprints.
– Rat, Maurice (1957), *Dictionnaire des locutions françaises*. Paris: Librairie Larousse.
– Rey, Alain, et Sophie Chantreau (1985), *Dictionnaire d'expressions et locutions*. Ed. Dictionnaires Le Robert. Paris: Collection les Usuels.
– Rey, Alain, et Sophie Chantreau, (2007), *Dictionnaire d'expressions et locutions*. Ed. Dictionnaires Le Robert. Paris: Collection les Usuels.
– Tartagliano Cazzini, Anna, et al. (2006), *Grande Dizionario di Francese.* Lingua Francese-Italiano, Italiano-Francese. Garzanti Linguistica, Nuova Edizione.
– Site visité le 10 août 2013:
– http://www.liberliber.it/mediateca/libri/c/casadei/l_italiano_che_parliamo/pdf/l_ital_p.pdf F. Casadei (1996) L'italiano che parliamo *Flessibilità lessico-sintattihe e produttività semantica delle espressioni idiomatiche : Un'indagine sull'italiano parlato*. III Università di Roma.

Sonja ŠPADIJER

PREFACES IN PHRASAL DICTIONARIES: A SEPARATE CATEGORY? A REVIEW OF THE RELATIONSHIP BETWEEN IDIOMATIC EXPRESSIONS AND PROVERBS

Phrasal expressions are a very important factor in the continuous enrichment of the French language. Researches dealing with idiomatic expressions are, however, finding certain problems that are specifically related to the field of lexicography. In this paper, the author intends to look at some of them. In order to give own contribution to research in this field, we have carried out a study in which we analyze a significant number of monolingual and bilingual phrasal dictionaries of French, English and Italian, by French, Russian, Serbian, Montenegrin, Croatian and Italian authors. The aim of this paper is to highlight the importance of prefaces to phrasal dictionaries for research in

this area. A special emphasis was given to similarities and differences between idiomatic expressions and proverbs. The paper is intended for students and teachers of the French language and all those involved in research pertaining to the field of phraseology.

Key words: *idiomatic expressions, proverbs, phrasal dictionaries, prefaces to phrasal dictionaries*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.163.4:929Petrovioc Njegos P. II
94(497.16)"1830/1851"
Pregledni rad

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)
Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

NJEGOŠ KAO VLADIKA

Ova radnja ima za cilj da pokaže Njegoševe podvojenosti između dužnosti mitropolita autokefane Crnogorske pravoslavne crkve, svjetovnoga vladara i pjesnika mislioca. Njegoš je, kao i njegovi prethodnici na mitropolitskoj stolici, morao da obavlja i dužnosti svjetovnoga vladara. Navedene obaveze odmah je počeo da prati njegov snažni pjesnički nemir. Pošto je pośedovao izuzetnu saznajnu znatiželju, njegovi misaono-pjesnički dometi naglo su se proširili. Može se konstatovati da su Njegoša najviše zaokupljale dvije dužnosti: obaveza svjetovnog vladara i saznajno-pjesnička.

Ključne riječi: *Petar II Petrović Njegoš, vladika, svjetovni vladar, pjesnik, diplomata, velike sile*

Pri govoru o Petru II Petroviću Njegošu kao crkvenome velikodostojniku, treba imati u vidu njegov misaono-vjerski razvoj jer je došao na čelo Crnogorske crkve u ranoj mladosti. Na isti način pristupamo i kad ocjenjujemo njegov pjesnički uspon. Treba samo pokušati da se prizove, u mašti, onaj Njegošev složeni i mutni ośećaj koji ga je morao obujmiti kad su ga, njegovi najbliži, oblačili u ornat tek umrloga strica mitropolita Petra. To je bio sudbonosni trenutak koji je oštro podijelio njegov život. Crnogorskim glavarima koji su ga uvodili u taj čin bila je na umu potreba države i crkve, da ne smije doći do sedisvakancije. Po snazi doživljaja možda je bilo njegovo hirotonisanje u Petrogradu kome je prisustvovao i ruski car. Detalje oko toga crkvenog ceremonijala objašnjavao mu je novgorodski mitropolit Serafim, kome je Njegoš pisao kad se vratio u Crnu Goru, 18. decembra 1833, da se śeća njegovih „dobrotvornih pouka" koje su mu veselile dušu; dalje kaže da će savjete Serafimove imati na umu, da radi „na korist i dobro svoje otadžbine".

Njegoš je, kao i njegovi prethodnici na mitropolitskoj stolici, morao da obavlja i dužnosti svjetovnoga vladara. Navedene obaveze odmah je počeo da prati njegov snažni pjesnički nemir. Pošto je pośedovao izuzetnu saznajnu znatiželju, njegovi misaono-pjesnički dometi su se naglo proširili. Može se

konstatovati da su Njegoša najviše zaokupljale dvije dužnosti: obaveza svjetovnoga vladara i saznajno-pjesnička.

U literaturi o Njegošu postoji mišljenje da je u Crnoj Gori tada teokratski oblik vladavine bio samo spoljašnja forma. U carskoj ruskoj upravi postojalo je mišljenje da crnogorske vladike pokazuju veću privrženost Rusiji nego što bi to činili svjetovni vladari, pa su nastojali da takvo stanje ostane. Osim toga, ruskoj diplomatiji je bilo poznato da su Turci tretirali Crnu Goru kao svoju oblast u kojoj vladike samo upravljaju crkvom. Njegoš je svojim pjesničkim djelom i ukupnim ponašanjem razbijao iluziju da je u Crnoj Gori na snazi teokratski oblik vladavine. Kao što je poznato, u Njegoševo vrijeme postojao je i djelovao Senat, čije su odluke izvršavali perjanici. Zato Njegoš nije morao, poput Petra I, da se služi kletvom kao sredstvom vladavine i da tim putem snaži autoritet i osuđuje izdaju, već je Senat, za počinjeno antidržavno djelo, donosio odgovarajuće presude, a u tim slučajevima Njegoš nije prisustvovao.

Državne obaveze nijesu Njegošu ostavljale dovoljno vremena da često sudjeluje u crkvenijem obredima. Poznato je da je bio postavio kaluđera Petronija Lujanovića, izvanjca iz Vojvodine, za arhimandrita Cetinjskoga manastira i da mu je bio povjerio rukovođenje crkvenim poslovima. Njegoš je djelovao kao državnik, diplomata, vjerski poglavar, pjesnik, što je bilo konstantno praćeno iz Crnoj Gori sušednih oblasti kao i iz centara velikih sila, Rusije, Turske, Austrije. Danas je poznat značajan broj dokumenta iz kojih se vidi veliki i stalni interes za Njegoša. Jedan od rivala koji je ocjenjivao Njegošev rad u crkvi da bi stvorio sliku o njemu da nije dostojan vladičanske stolice, bio je Ivan Ivanović Vukotić, Crnogorac iz Podgorice koji je u Rusiji postigao ugled i plemstvo. Na molbu crnogorskih glavara upućen je u Crnu Goru kao carski izaslanik da pomogne pri organizaciji vlasti pa je dvije godine bio predśednik Senata. Za to vrijeme približavao se Njegoševim protivnicima jer je želio da preuzme vlast. Međutim, kad je uvidio da nema izgleda da ispuni svoje namjere, vratio se u Rusiju krajem 1833. godine i proširio intrige protiv Njegoša: da je zanemario crkvu, da se ne stara o crnogorskome narodu, da se samo bavi pjesništvom, da čita samo svjetovne knjige, da je rasprodao crkvene sasude. Pomenutom Ivanu Ivanoviću Vukotiću pridružio se i Jeremija Gagić, ruski konzul u Dubrovniku, što se vidi iz njegova izvještaja ministarstvu. U tim napadima na Njegoševu ličnost sudjelovao je i Milorad Medaković, pišući da je vladika zapao „u opasni vrtlog u koji je doveden zapadnim mislima, čitajući talijanske i francuske pjesnike“.

Njegoš je, međutim, uviđajući nužnost razvijanja diplomatskih odnosa s Rusijom, dobro znao da ruski dvor i vlada zasnivaju svoju politiku prema Balkanu na učvršćivanju veza s pripadnicima pravoslavne konfesije. Ta

činjenica ga je, između ostaloga, motivisala da, radeći na jačanju crkve, osnuje školu u kojoj su budući sveštenici mogli sticali osnovna znanja iz časlovca i psaltira.

Njegoš se ponašao u skladu s tadašnjim samostalnim položajem Crnogorske pravoslavne crkve i nezavisne države. U petom tomu zvaničnog kataloga pod naslovom **Sintagma**, koji je objavljen u Atini 1855. godine, po odobrenju vaseljenskoga patrijarha, među ukupno deset tada autokefalnih pravoslavnih crkava u svijetu – upisana je **Mitropolija crnogorska**, pod rednim brojem devet. Grčki autori **Sintagme**, M. Potli i G. A. Rali, unijeli su i ime mitropolita Petra Petrovića, što znači da su podaci za to obimno djelo prikupljani još za Njegoševa života.

Crnogorski glavari su takođe željeli da politički oslonac na pravoslavnu Rusiju bude čvršći, pa su zato odlučili da, kako sam već kazao, Njegoš bude hirotonisan od Ruske patrijaršije. Međutim, u Karlovačkoj mitropoliji tu rusku hirotoniju doživjeli su kao umanjenje mogućnosti vršenja uticaja na ukupni duhovni i kulturni život u Crnoj Gori. Zato je karlovački mitropolit Josip Rajačić izdao naredbu o zabrani da se Njegošu, pri povratku iz Rusije, kad bude prolazio kroz Primorje koje je bilo pod Rajačićevom jurisdikcijom, odaju odgovarajuće počasti.

Za crnogorske prilike, Njegoševo hirotonisanje u Rusiji značilo je učvršćivanje vladičanskoga autoriteta, kao i održavanje kontinuiteta političkoga naslona na jaku pravoslavnu zemlju, zbog stalne opasnosti od turske invazije. Da bi položaj vladike dodatno osnažio, Njegoš je, 1834. godine, proglasio svoga strica Petra svecem, što je imalo odjeka u pravoslavnim crkvama. Namjeru da postigne taj efekat, iskazao je u pismu, 25. oktobra 1834, konzulu Jeremiji Gagiću, u kome kaže da su vladiku Petra iz groba izvadili „i poslije isljedovanija našli sveta“, pa da je to za cijeli „pravoslavni narod radosni glas“; Njegoš Gagića moli da tu vijest prenese prijateljima da bi bili učesnici „veselja opštega našega pravoslavija“. A malo docnije, 8. novembra, pisao je mitropolitu novgorodskom Serafimu Glagoljevskom o istome događaju, da narod prilazi i klanja se „svojemu izbavitelju“, i tražio savjet kako da se vlada u tom slučaju. I Njegoš je odredio da svake godine bude održavana služba sv. Petru.

Njegošu je, zahvaljujući izuzetnoj darovitosti, postajala strana hrišćanska dogma o spasu duše uz posredništvo crkve. On je u svojoj viziji nalazio višu silu koja unosi svjetlost, stvara harmoniju i svjetove iz mračnoga haosa. Milan Rešetar zaspisao je da se neke Njegoševe misli, iako je pravoslavni vladika, ne slažu s učenjem hrišćanske crkve. Njegoš je pisao da je bogu milija ljudska žrtva za slobodu nego „ulje iz kandila“. Za moralno vrednovanje čovjeka ne smije se uzimati stepen predanosti nekoj vjeri: „Laktom vjere glupost

čojka mjeri“. Neki proučavaoci Njegoševa djela utvrdili su da kod njega ima veliki broj misli koje s učenjem pravoslavne crkve nemaju nikakve veze.

Njegoš nije bio oduševljen kad je morao služiti liturđiju, ali kao vladika nije mogao javno istupati protiv crkvenih obreda. Za razliku od njegova strica vladike Petra I, bio mu je stran kaluđerski život, u molitvi i postu. Analiza njegova djelovanja pokazuje ga, u najvišem stepenu, kao svjetovnoga vladara. Zato je volio da najčešće oblači crnogorsko svečano odijelo. Od marta 1844. godine Njegoš je imao titulu **mitropolita** ali je nije koristio, već je u bogatoj prepisci, uvijek stavljao titulu – **vladika crnogorski**. Njegoš je riječ *vladika*, po zapisu njegova sekretara Milorada Medakovića, koristio u značenju – svjetovni vladar, što znači da mu je odgovaralo značenje riječi **vladičestvovat** u ruskome jeziku – vladati, gospodariti. Na taj način on je potiskivao elemente teokratske vladavine, čime je pripremao stanje odvajanja crkvenoga i svjetovnoga u funkcionisanju crnogorske države, što je realizovao knjaz Danilo.

U svome misaonom i simboličnom spjevu *Luča mikrokozma* Njegoš je, oslanjajući se na platoničare, prije svega na Origena, slikao preegzistenciju Adamovu. Na taj način naš pjesnik je odstupio od Biblije.

Njegoša su lomile tri životne dužnosti: mitropolita, gospodara i pjesnika. U septembru 1850. godine, pośetio ga je general Đorđe Stratimirović koji je u memoarima zapisao da mu je Njegoš rekao da je vladičanstvo prihvatio iz ljubavi prema Crnoj Gori, ali da bi se rado vladičanstva odrekao, „samo kad bi imao shodnog zamjenika“. Tada je Njegoš bio već obolio pa je Stratimiroviću rekao, dodirujući grudi, da je tu njegova smrt.

Danilo RADOJEVIĆ

NJEGOŠ AS A RULER

The author of this paper aims to show Njegoš’s separation of duties as the metropolitan of the autocephalous Montenegrin Orthodox Church, and as the secular ruler and poet philosopher. Just as his predecessors at the position of the metropolitan, Njegoš had to perform the duties of a secular ruler in parallel. These responsibilities were strongly linked with his powerful poetic excitement. Having an exceptional cognitive curiosity, his philosophical and poetic thought has rapidly expanded. It can be concluded that Njegoš was mostly preoccupied with two of his duties: the one as a secular ruler and the cognitive-poetic one.

Key words: *Petar II Petrović Njegoš, ruler, poet, diplomat, great powers*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:821.163.4.09:821.131.1
Pregledni rad

Vesna KILIBARDA (Podgorica)
Filozofski fakultet Nikšić
veskili@t-com.me

NJEGOŠ I DANTE

Iako se pitanje Danteovog uticaja na spjev *Luča mikrokozma* smatra apsolviranom temom, njegovo višedecenijsko prisustvo u literaturi o Njegošu svjedoči da je mogućnost pronalaska tragova uticaja velikog italijanskog pjesnika u Njegoševoj poeziji bila inspirativna za proučavaoce književnog djela najvećeg crnogorskog pjesnika. Prilog prikazuje tok proučavanja odnosa dvojice pjesnika zasnovanog uglavnom na saznanjima o Njegoševom duhovnom razvoju, odnosno njegovoj pjesničkoj i filozofskoj lektiri.

Ključne riječi: *Njegoševa biblioteka, Božanstvena komedija i Luča mikrokozma, Dante i Njegoš*

U svojoj knjizi o „posljednjem vladajućem vladici crnogorskom“ Milorad Medaković bilježi kako je Njegošu, iako se grčkim klasicima, čitajući ih na ruskom jeziku, „mnogo koristio“, ipak „najmilija“ bila poezija, te da je posebno rado čitao „poete visokog poleta“ – Lamartina, Bajrona, Dantea i Petrarku.[1] U svojim šećanjima na susrete s crnogorskim vladikom Imbro Ignjatijević Tkalac pominje da su Njegoševi književni ideali vazda bili grčki klasici, s kojima se upoznao u ruskim i francuskim prijevodima, ali i Dante.[2] Što se dvojice pomenutih italijanskih pjesnika tiče, među ostacima Njegoševe biblioteke nije pronađen primjerak ni Petrarkinog *Kanconijera*, ni Danteove *Božanstvene komedije*, niti nekog od njihovih drugih djela (što ne znači da ih tamo nije ni bilo), ali jeste trotomno djelo na italijanskom jeziku Antonija Čezarija pod naslovom *Ljepote*

[1] Milorad Medaković, *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Knjigopečatnja A. Paevića, Novi Sad 1882, str. 174. – Na istom mjestu Medaković kaže da ove pjesnike vladika nije mogao dobro razumjeti, jer jezicima na kojima su napisana njihova djela „mogaše govoriti, ali ih nepoznavaše korenito“. Up. i: Vesna Kilibarda, „Njegoševo poznavanje italijanskog jezika“, *Lingua montenegrina*, god. VI/1, 2013, br. 11, str. 197–207.

[2] Imbro Tkalac, „O pesniku Gorskog vijenca“, *Savremenici o Njegošu*, izabrali i redigovali Vido Latković i Nikola Banašević, Novo pokolenje, Beograd 1951, str. 134. – Preštampano iz: „Imbro pl. Tkalac o pjesniku Gorskog vijenca“, *Srđ*, II/1903, br. 1 (16. I), str. 132–134.

Komedije Dantea Aligijerija, s iscrpnim komentarima Danteovog remek-djela.[3] Ovaj podatak, iako ništa ne dokazuje, obično je pominjan u vezi s pretpostavkama o tuđem uticaju, u ovom slučaju Danteovom, na Njegoševu *Luču mikrokozma* (1845). Prema navodima Alojza Šmausa, zaslužnog ispitivača *Luče*, koji se ovom temom bavio tokom nekoliko decenija, tuđe uticaje na ovaj religiozno-filozofski spjev, prvenstveno Miltonov, među prvima su pominjali Jovan Skerlić, Tihomir Ostojić i Pavle Popović, dok je Milan Rešetar u predgovoru osmom izdanju *Gorskog vijenca* za koje je napisao i komentare, pored Miltonovog, dopustio i mogućnost „izvjesnog" Danteovog uticaja.[4] Nešto ranije, u svojoj studiji *Religija Njegoševa*, odričući Miltonov uticaj, Nikolaj Velimirović je ustvrdio, iako bez dovoljno konkretnih i pouzdanih činjenica za tu svoju tvrdnju, da se Njegoš, što se stranih uzora tiče, „donekle" ugledao na pjesnika *Božanstvene komedije*.[5] Sumirajući ove stavove na temu originalnosti *Luče mikrokozma*, Šmaus ističe da su podudarnosti između Njegoša i Miltona shvatane kao sličnosti materijalne prirode, to jest sličnosti koje se odnose na predmet ili pjesnički materijal, dok su se sličnosti između Njegoševog i Danteovog djela odnosile više na način obrade, to jest na arhitektoniku spjeva.[6] Upoređivanjem Njegoševog i Danteovog spjeva Šmaus je izdvojio nekoliko njihovih zajedničkih crta. Prva se odnosi na pjesnički oblik, jer su u pitanju alegorična djela, dok je drugu sličnost izveo iz činjenice da oba djela predstavljaju neku vrstu uzvišenog putopisa, datog u obliku lične ispovijesti, u kojoj ovi pjesnici slikaju drugi svijet u prvom licu, kao očevici.[7] Uz to, oba pjesnika, i italijanski i crnogorski, imaju svoje pratioce, Dante Vergilija i Beatriče, dok su „putovođe" kod Njegoša „iskra božestvena", to jest besmrtni dio duše ili um čovjekov, i nebeski izaslanik, to jest anđeo hranitelj koji crtama podsjeća na Danteovu Beatriče.[8] Šmaus zaključuje da nije nemoguće da je Njegoš prvi, putopisni dio svoga spjeva koncipirao ugledajući se na Dantea, dok je drugi, koji opisuje pad anđela, bliži Miltonovom *Izgubljenom*

[3] Antonio Cesari, *Bellezze della Commedia di Dante Alighieri*: *dialoghi*, t. I–III, Tip.di Paolo Libanti, Verona 1824-1826. – Trotomno djelo sveštenika Antonija Čezarija (1760–1828) sačinjeno je u formi dijaloga koji navodno vode tri pasionirana čitaoca, komentarišući najljepše tercine Danteovog remek-djela. Strukturirana u 34 dijaloga, knjiga predstavlja originalnu lingvističku i stilističku analizu *Božanstvene komedije*, napisanu s namjerom da prevaziđe ograničenja savremenih istorijsko-eruditskih komentara djela.

[4] Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, s komentarom Milana Rešetara, S. B. Cvijanovića, Beograd 1923, str. XXXVIII.

[5] Nikolaj Velimirović, *Religija Njegoševa*, S. B. Cvijanović, Beograd 1921, str. 130–131 (prvo izdanje 1911).

[6] Up. Alojz Šmaus, „*Luča mikrokozma* i njene paralele u svetskoj književnosti", u: Alojz Šmaus, *Studije o Njegošu*, CID, Podgorica, 2000, str. 16. – Ovo je prvi dio Šmausove studije *Njegoševa Luča mikrokozma*, Štamparija „Jedinstvo", Beograd 1927.

[7] Isto, str. 40.

[8] Isto, str. 41.

raju, i tu „Danteov uticaj ne dolazi uopšte u obzir“.[9] Međutim, samo površno gledano, Njegošev spjev bi se, po Šmausu, mogao uzeti kao djelimično kombinovanje Danteovog i Miltonovog spjeva, jer se originalnost *Luče* pokazuje upravo u povezivanju tih tako heterogenih pjesničkih predmeta.[10] Iako je posvetio pažnju i nekim sporednim sličnostima *Luče* i *Komedije*, Šmaus smatra da se najvažnije sličnosti, odnosno one koje „sa velikom verovatnoćom“ svjedoče o Danteovom uticaju, ipak nalaze u prvom dijelu Njegoševog spjeva, a to su već pomenuti oblik alegoričnog putopisa i motiv putovođe.[11] Svjestan da „izdvajanje tuđih tragova“ u *Luči* može izgledati kao „nasilje prema umetničkom delu kao celini“, Šmaus ipak nalazi opravdanje za ovaj postupak „naknadne analize“, kao jedini put da se dođe do jasnijeg saznanja o Njegoševom duhovnom razvoju, o njegovoj pjesničkoj i filozofskoj lektiri, kao i o tome koji su pjesnici ili mislioci donekle mogli biti njegovi učitelji.[12] Sem toga, ovaj autor smatra da je i sama priroda Njegoševog spjeva takva „da se ne može objasniti bez tuđih uticaja“, te da njihovo otkrivanje ima za cilj da utvrdi šta je u njemu „stvarno originalno“.[13] Ne poričući mogućnost tuđih uticaja, u prvom redu Miltona i Dantea, ali i Lamartina i Klopštoka, Šmaus, ipak, drži da „svi ti uticaji ne mogu da objasne postanak Njegoševe *Luče*“, te da se o njima može govoriti tek pošto je bila stvorena osnovna zamisao na kojoj počiva ovaj spjev.[14] Šmausova studija, koja predstavlja njegov prvi veliki rad o Njegošu, s pravom se smatra prekretnicom u recepciji ovog Njegoševog djela, s obzirom da su se dotadašnja malobrojna istraživanja, kako je to već primijetio Mirko Krivokapić, svodila na tezu da je *Luča mikrokozma* neoriginalno djelo, nastalo „u tesnom oslanjanju na Miltona i Dantea“, dok je Šmaus svojim istraživanjem pokazao da je *Luča* zasnovana na jednoj pjesnički potpuno originalnoj koncepciji.[15] A same korijene Njegoševe ideje o grijehu u preegzistenciji kao uzroku čovjekovog pada Šmaus prepoznaje u idejama iz filozofskih sistema Platona i Plotina, koje je preuzeo poznoantički mislilac Origen, unijevši ih i u hrišćansku teologiju.[16] Origenov uticaj, koji je pominjao i Nikolaj Velimirović, nije nevjerovatan, jer je, smatra Šmaus, Origenovo učenje Njegoš mogao upoznati preko ruskih teoloških kompilacija.[17]

---

9 Isto, str, 42–43.
10 Isto, str. 44.
11 Isto, str. 49.
12 Isto, str. 61–62.
13 Isto, str. 62.
14 Alojz Šmaus, „Pesnička i filozofska koncepcija *Luče mikrokozma*“, u: Alojz Šmaus, nav. djelo, str. 86-87. – Drugi dio studije iz 1927. godine.
15 Mirko Krivokapić, „Njegoševo delo u tumačenju Alojza Šmausa“, u: Alojz Šmaus, *Studije o Njegošu*, str. 215.
16 Alojz Šmaus, „Pesnička i filozofska koncepcija *Luče mikrokozma*“, str. 97.
17 Isto, str. 99–100.

Od konstatacije nesaglasnosti kad je riječ o izvorima, uzorima ili „glavnoj inspiraciji“ *Luče mikrokozma* polazi Miron Flašar otvarajući pitanje o Njegoševim „dugovanjima Danteu“.[18] Prvi pomen Miltona u vezi s *Lučom* Flašar datira mnogo prije nego Šmaus, još 1851. godine kod Jovana Subotića, dok prvi pomen Dantea nalazi u studiji o Njegošu P. A. Lavrova iz 1887. godine.[19] On podsjeća da Šmaus ovima pridružuje i pretpostavke o Njegoševim dugovima Lamartinu i Klopštoku, kao i da su se vremenom razvile hipoteze o Njegoševoj zavisnosti od različitih drugih izvora. A to su ne samo Platon i Origen, nego i indijska učenja o prirodi duša i njihovoj sudbini, hrišćanski apokrifi, manihejstvo i bogumilstvo i, konačno, zapadnoevropska filozofija starijeg i novijeg datuma.[20] Flašar uočava da je u traganju za konceptualnim izvorima Njegoševog spjeva narativna potka često sasvim zapostavljena i da prećutno opstaje prvobitni utisak da je ona u mnogome određena najprije Danteovom *Komedijom* a potom Miltonovim *Izgubljnim rajem*. Smatrajući da pitanje o stepenu Njegoševe zavisnosti od Dantea, koje treba formulisati kao pitanje o mogućem primarnom jedinstvu konceptualnog i narativnog sloja, naročito u prva dva pjevanja spjeva, nije konačno raspravljeno, Flašar je, oslanjajući se neprekidno na knjige iz Njegoševe lične biblioteke, izvršio analizu nekoliko ključnih motiva i opisa kako bi argumentovano dokazao sljedeće: (1) da Njegošev prikaz vizionarskog ushođenja duše iz prva dva pjevanja *Luče mikrokozma* nije samo spoljašnjom lokacijom svojih etapa vezan za jedan stari tip geocentrične kosmologije, nego su za određene tačke u toj geocentričnoj slici svijeta vezani i određeni tradicionalni motivi koji potiču iz antičkih prikaza stvaranja svijeta i vizionarskog ushođenja; (2) da se Njegoš razlikuje od Dantea u oba ta komplementarna niza elemenata, odnosno i u kosmološkim pojedinostima slike svemira kroz koji pjesnikova duša ushodi, i u varijantama zajedničkih motiva od antike vezanih za određene tačke u toj ljestvici ushođenja; (3) da su razlike Dantea i Njegoša u slici svemira i motivima ili opisima vizionarskog ushođenja takve da one Njegošev prikaz približavaju onim opisima iz predanja evropske heksaemeralne i vizionarske književne tradicije u kojima neke ključne koncepcije i simboli dobro čuvaju

[18] Miron Flašar, „Dante, Njegoš i heksaemeralno predanje“, u: *Dante i slovenski svijet*, JAZU, Zagreb 1984, str. 183.

[19] Povodom Njegoševe osude Pitagore i Epikura, filozofa koji poriču besmrtnost duše, Lavrov ukazuje na neke slične Danteove stihove iz *Božanstvene komedije* u kojima se pak pominje samo Epikur (*Pakao*, X, st. 12–15). – Up. Petar Aleksejevič Lavrov, *Petar II Petrović Njegoš vladika crnogorski i njegova književna djelatnost*, prevela Dubravka Đurić, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica 2013, str. 315, fusnota 191 (prvo izdanje: Moskva 1887); Miron Flašar, *Njegoš i antika*, CANU, Njegošev institut, knj. 1, Podgorica 1997, str. 103.

[20] Miron Flašar, „Dante, Njegoš i heksaemeralno predanje“, str. 183.

bitne crte stare platoničarsko-filonske spekulacije.[21] Ova obilježja Njegoševog djela dovela su Flašareva istraživanja do zaključka da je crnogorski pjesnik morao poznavati neke razvijene opise ushođenja duše, u kojima je saglasnost između konceptualnog i deskriptivno-narativnog nivoa ostvarena u istom platoničarsko-filonskom duhu koji nalazimo u *Luči mikrokozma*, te da s ovog kompozicionog aspekta Danteova *Komedija* Njegošu svakako nije mogla poslužiti kao uzor.[22] Flašar će se kasnije vrlo iscrpno baviti djelima na koja se, po njegovom uvjerenju, pišući *Luču* Njegoš oslanjao, a koja su mu, kao veoma zastupljena u njegovoj ličnoj biblioteci, bila pristupačna od mladosti. A to su u prvom redu djela originalne i prevodne ruske profane književnosti iz druge polovine XVIII i s početka XIX vijeka (M. M. Heraskov, M. V. Lomonosov, G. R. Deržavin, A. S. Šiškov, S. S. Bobrov), ali i tzv. „novije vizionarsko i metafizičko pesništvo", s prepoznatljivim uticajima antičkih novoplatoničara (Tomas Mur, Lamartin, Viktor Igo), koje je Njegoš čitao ili u ruskom prevodu ili na francuskom originalu.[23] Cilj Flašarevog istraživanja ovđe nije bio da iznađe jedan određeni „izvor" ili „uzor", nego da prikaže predanje kome je *Luča*, u pojedinim svojim elementima i u cjelini, pripadala kao biblijsko-šestodnevni spjev umjetničke književnosti.[24] Flašar će na drugom mjestu istaći da je, bez obzira na otpor na koji ispitivanje izvora i uzora u novije vrijeme nailazi među književnim kritičarima i ispitivačima istorije književnosti, pitanje o genezi *Luče mikrokozma* relevantno ne samo za bolje razumijevanje Njegoševog pjesničkog postupka nego i za potpunije proučavanje Njegoševih pogleda na svijet.[25] U predgovoru knjizi *Njegoš i antika*, posvećenoj istraživanju Njegoševe klasične lektire i uticaja antičkih književnih vrsta na Njegoševa djela, a naročito identifikovanja udjela antičkog književnog i misaonog nasljeđa u genezi *Luče mikrokozma* i njoj bliskih refleksivnih Njegoševih pjesama, Flašar je naglasio da su mu, za razliku od ispitivača koji u duhu romantičarskih pogleda na književno stvaralaštvo odlučno zastupaju Njegoševu potpunu originalnost i autohtonost, bliži oni tumači i kritičari Njegoševog djela koji pojmu originalnosti prilaze „sa više realizma" i zalažu se za potpunije i svestranije sagledavanje prirode Njegoševe pjesničke samosvojnosti.[26] Literarna komponenta Njegoševog nadahnuća za Flašara predstavlja činilac koji je pje-

[21] Isto, str. 234–235.

[22] Isto.

[23] Up. Miron Flašar, *Njegoš i antika*, glave V, VI, VII.

[24] Isto, str. 219.

[25] Up. „Njegoševa Luča mikrokozma", u: Petar II Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, *Sabrana djela*, kritičko izdanje, I, priredili Aleksandar Mladenović i Miron Flašar, CANU, Podgorica, 2004, str. 102–103 (i u knjizi: P. P. Njegoš – *Luča mikrokozma*, Obod, Cetinje 1996).

[26] Miron Flašar, *Njegoš i antika*, str. 8.

sniku omogućio da stupi u veliku evropsku književnost, u kojoj je „ono što je najbolje oduvek nastajalo uzajamnim primanjem i davanjem, u neprekinutom dijalogu sa dostignućima prošlosti“.[27] Romantičarski pojam originalnosti, „koji bi da pesničku veličinu traži samo i jedino onde gde pretpostavlja da je pesnik potpuno nezavisan“, prema Flašaru, „nije mjera kojom se može obuhvatiti sve bogatstvo Njegoševe umjetnosti“.[28]

Podsećajući na podatke iz Njegoševih biografija i narodne tradicije da je vladika čitao Dantea i čak ga citirao napamet i da je u biblioteci imao Čezarijevo djelo, kao i na književno-kritičke napise o uticaju *Božanstvene komedije* na *Luču mikrokozma*, Stjepo Kastrapeli je u jednom svom radu iz 1957. godine pokušao da dokaže kako i u najranijoj Njegoševoj poeziji postoji pjesma koja svjedoči da je on „dobro poznavao djelo slavnog italijanskog pjesnika i primio sugestije iz njega“.[29] Radi se o pjesmi „Crnogorac zarobljen od vile“, iz prve Njegoševe zbirke *Pustinjak cetinjski* (1834), u kojoj je pjesnik, smatra Kastrapeli, svoje „istorijsko viđenje Srbije“ alegorijski opisao po uzoru na Danteovo „istorijsko viđenje Hristove crkve“ u *Božanstvenoj komediji*, tvrdeći da se Njegoševa i Danteova vizija, pored podudaranja u glavnome, što bi moglo da bude i slučajno, podudaraju i u nekim pojedinostima, te da se to ne može pripisati slučaju.[30] Kastrapeli se u svom radu pozabavio ne samo dokazivanjem Danteovog uticaja, nego je pokušao da otkrije i ko bi mogao biti mogući tumač Danteovog djela Njegošu, smatrajući da ovaj, i pored sve svoje nadarenosti, u ranoj mladosti ne bi mogao sâm proniknuti u tajne Danteovog spjeva. Toga tumača Kastrapeli prepoznaje u Njegoševom učitelju Simi Milutinoviću Sarajliji, iznoseći u prilog ovoj svojoj pretpostavci podatak da je Milutinović boravio u Lajpcigu upravo u godinama kada su u njemačkom prevodu izašla nekolika izdanja Danteovog spjeva, kao i podatak da jedna Simina pjesma iz 1837. godine („Ev’ jošt nešto, te mnim bit će lje što“) pokazuje vezu s Danteovom *Komedijom*, i to baš s onim mjestom koje je i Njegoša podstaklo za alegoriju njegove pjesme. Kastrapeli zaključuje da su Milutinović i Njegoš imitirali Dantea i da je obojicu postakla ista alegorija Danteovog spjeva, ona iz posljednjih pjevanja „Čistilišta“, koju su, zaključuje, morali onda zajedno tumačiti.[31] Iako nam Kastrapelijevo „dokazivanje“ ove pretpostavke danas djeluje prilično nategnuto, njegov rad, kao i Šmausove priloge, italijanski sla-

[27] Isto, str. 8–9.

[28] „Njegoševa Luča mikrokozma“, u: Petar II Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*, *Sabrana djela*, kritičko izdanje, str. 38.

[29] Stjepo I. Kastrapeli, „Jesu li Sima Milutinović i Rade Tomov zajedno proučavali Danteovu *Komediju*“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XXII, 1956, sv. 1–2, str. 14.

[30] Isto, str. 15–19.

[31] Isto, str. 21, 26–28.

vist Arturo Kronia uvrstio je, „zbog njihove ozbiljnosti i novine“, među rijetke koje je u jednom svom radu o recepciji Dantea u „srpsko-hrvatskoj književnosti“ pozitivno ocijenio.[32] To ne čudi s obzirom da je Kronia i sam gajio pozitivistički pristup traženja izvora, koji se svodio na nivo utiska o djelu i istovjetnost nekog motiva ili teme u poređenju s italijanskim književnim modelima.[33] Kastrapelijevim podacima i pretpostavkama Kronia se koristio i u obimnijoj studiji objavljenoj takođe 1965. godine povodom 700-te godišnjice Danteovog rođenja, a koja je u vrijeme svoga nastanka predstavljala značajan doprinos komparativnoj slavistici. Kronia ističe da se u Njegoševoj pjesmi „Crnogorac zarobljen od vile“ ošeća „danteovska klima“, dok je, što se *Luče mikrokozma* tiče, podsećajući i na Šmausov rad iz 1927. godine, zaključio da, iako Njegoš italijanskom pjesniku duguje razne veće i manje pozajmice, u ovom spjevu „Dante jeste prisutan i nije prisutan“, odnosno prisutan je u Njegoševoj misli ali ne i u njegovom djelu, to jest u umjetničkom izrazu.[34]

Temi sličnosti, mada ovoga puta ne Njegoševog i Danteovog djela nego njih samih, posvećen je kraći esej Dragana Jeremića, nastao s ciljem da pokaže koliko su Njegoš i Dante slični „kao ljudi i kao pesnici“.[35] Jeremić izvodi sljedeće paralele: da su i Njegoš i Dante ostali nedovoljno poznati kao privatne ličnosti; da im životne okolnosti nijesu dozvolile da zadugo žive s najbližim srodnicima; da su im učitelji bili dva drugorazredna pjesnika; da su, okruženi osrednjošću, primitivizmom i nerazumijevanjem, život proveli usamljeni; da su živjeli u burnim vremenima, aktivno se baveći politikom iako im je poezija bila glavno zanimanje i najveće strast; da se njihova poezija temeljila na filozofsko-teološkoj i nacionalno-političkoj inspiraciji; da Dante jeste bio veći ljubavni pjesnik ali da „Noć skuplja vijeka“ dovoljno pokazuje kakav bi bio Njegošev *novi život* da pred smrt nije uništio svoje ljubavne pjesme; da i jedan i drugi stoje na kraju jednog srednjovjekovlja i na početku jedne renesanse;

[32] Arturo Cronia, „Dante nella letteratura serbo-croata“, *Dante nel mondo*, raccolta di studi dall’Associazione Internazionale per gli Studi di Lingua e Letteratura Italiana, a cura di V. Branca e E. Caccia, Leo S. Olschi, Firenze 1965, str. 310–311.

[33] Valnea Delbianco, *Talijanski kroatist Arturo Cronia (Zadar 1896 – Padova 1967)*, Književni krug, Split 2004, str. 222.

[34] Arturo Cronia, *La fortuna di Dante nella letteratura serbo-croata*, Antenore, Padova 1965, str. 79–88. – Na ovu studiju veoma kritički osvrnuo se Josip Torbarina, spočitavajući autoru da je mu je rad pun pogrešaka a sudovi snažno politički obojeni. Na Kronijino opsesivno traganje za uzorima ili sličnim modelima u italijanskoj književnosti, s ciljem dokazivanja „neizvornosti“ ili podražavalačkog duha pisaca s istočnojadranske obale, reagovali su i neki drugi hrvatski naučnici. – Up. Josip Torbarina, „Arturo Cronia on Dante in Croatian and Serbian Literature“, *Studia romanica et anglica zagrabiensia*, 1966, sv. 21–22, str. 161–176. Vidi i: Valnea Delbianco, nav. djelo, str. 7–8.

[35] Dragan M. Jeremić, „Njegoš i Dante“ u: *Kritičar i estetski ideal*, Grafički zavod, Titograd 1965, str. 217–223 (prethodno objavljeno u: *Književne novine*, 15. novembar 1963, str. 5).

da prije njih praktično nije bilo jezika kojim su oni pisali; da njihova poezija nije poznavala razlike između književnih rodova; da su jasno izdvojili drage od mrskih ličnosti, prve slavom ovjenčavajući a druge s mržnjom proklinjući; da je za oba najveći grijeh i najveći zločin bilo izdajstvo; da kod obojice ima vrlo malo dobroćudnog humora i da iz njihove komike izbijaju jad i gorčina. Jeremićevim poređenjima, među kojima ima manje ili više osnovanih, pa i pogrešnih, Arturo Kronia je u svojoj studiji, ocijenivši ih kao retoričke paralele po uzoru na Plutarhove uporedne životopise slavnih Grka i Rimljana, dodijelio sasvim marginalno mjesto.[36]

Da zaključimo. Tema Danteovog uticaja na Njegoša svojim iako skromnim prisustvom u njegošologiji svjedoči koliko je i sama mogućnost dovođenja u vezu najvećeg italijanskog i najvećeg crnogorskog pjesnika bila inspirativna za proučavaoce ličnosti i pjesničkog djela Petra II Petrovića Njegoša.

Literatura

- Arturo Cronia (1965). *La fortuna di Dante nella letteratura serbo-croata*, Padova: Antenore.
- Arturo Cronia (1965). "Dante nella letteratura serbo-croata", u: *Dante nel mondo*, raccolta di studi dall'AISLLI, a cura di V. Branca e E. Caccia, Firenze: Leo S. Olschi, str. 297-312.
- Delbianco, Valnea (2004). *Talijanski kroatist Arturo Cronia (Zadar 1896-Padova 1967)*, Split: Književni krug.
- Flašar, Miron (1984). "Dante, Njegoš i heksaemeralno predanje", u: *Dante i slovenski svijet*, Zagreb: JAZU, str. 183-235.
- Flašar, Miron (1997). *Njegoš i antika*, Podgorica: CANU.
- Jeremić, Dragan M. (1965) "Njegoš i Dante" u: *Kritičar i estetski ideal*, Titograd: Grafički zavod, str. 217-223.
- Kastrapeli, Stjepo I. (1956). "Jesu li Sima Milutinović i Rade Tomov zajedno proučavali Danteovu *Komediju*", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XXII, sv. 1-2, str. 14-32.
- Krivokapić, Mirko (2000). "Njegoševo delo u tumačenju Alojza Šmausa", u: Alojz Šmaus, *Studije o Njegošu*, Podgorica: CID, str. 213-233.
- Lavrov, Petar Aleksejevič (1887/2013). *Petar II Petrović Njegoš vladika crnogorski i njegova književna djelatnost*, prevela Dubravka Đurić, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Medaković, Milorad (1882). *P. P. Njegoš, poslednji vladajući vladika crnogorski*, Novi Sad: Knjigopečatnja A. Paevića.

[36] Arturo Cronia, *La fortuna di Dante nella letteratura serbo-croata*, str. 83, bilj. 1.

– Petrović Njegoš, Petar (1923). *Gorski vijenac*, s komentarom Milana Rešetara, Beograd: S. B. Cvijanović.
– Petrović Njegoš, Petar II (2004). *Luča mikrokozma*, u: *Sabrana djela*, kritičko izdanje, I, priredili Aleksandar Mladenović i Miron Flašar, Podgorica: CANU.
– Tkalac, Imbro (1951). "O pesniku Gorskog vijenca", u: *Savremenici o Njegošu*, izabrali i redigovali Vido Latković i Nikola Banašević, Beograd: Novo pokolenje, str. 134-135.
– Torbarina, Josip (1966). "Arturo Cronia on Dante in Croatian and Serbian Literature", *Studia romanica et anglica zagrabiensia*, sv. 21-22, str. 161-176.
– Šmaus, Alojz (2000)."*Luča mikrokozma* i njene paralele u svetskoj književnosti", u: Alojz Šmaus, *Studije o Njegošu*, Podgorica: CID, str. 10-62.
– Šmaus, Alojz (2000). "Pesnička i filozofska koncepcija *Luče mikrokozma*", u: Alojz Šmaus, *Studije o Njegošu*, Podgorica: CID, str. 63-105.
– Nikolaj Velimirović, *Religija Njegoševa*, S. B. Cvijanović, Beograd 1921.

Vesna KILIBARDA

NJEGOŠ AND DANTE

Although the issue of Dante's influence on *The Ray of the Microcosm* is considered a resolved one, its decades-long presence in the literature about Njegoš testifies that the possibility of finding traces of the influence of the great Italian poet on Njegoš's poetry has been inspiring to those dealing with the literary work of the greatest Montenegrin poet. The present paper shows the course of the study of relations between the two poets, mainly based on the findings of Njegoš's spiritual development and his poetic and philosophical reading.

Key words: *Njegoš's library, Divine Comedy and The Ray of the Microcosm, Dante and Njegoš*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.133.1-992(497.16)
Izvorni naučni rad

Patrick LEVAČIĆ (Zadar)
Odsjek za francuski jezik i književnost
Sveučilište u Zadru
plevacic@unizd.hr

DRAMATIČNOST U FRANCUSKIM PUTOPISIMA PO CRNOJ GORI U RAZDOBLJU *FIN DU SIÈCLEA*

U radu analiziramo dramatične motive u francuskim putopisima kroz Crnu Goru na prijelazu 19. i 20. stoljeća. Usporedbom francuskih putopisa iz razdoblja realizma i prve faze moderne dolazimo do zaključka da je u razdoblju esteticizma manje dramatičnih epizoda. Putopisna slika Crne Gore ne ostvaruje se samo preko povijesnih i političkih činjenica. Na dokumentaristički putopisni diskurs naslanjaju se ponekad fiktivni elementi pa se može reći da su i književna razdoblja (realizam i moderna) uvjetovala da se Crna Gora različito predstavi i umjetnički oblikuje.

Ključne riječi: *dramatični motivi, francuski putopisi, Crna Gora, realizam, esteticizam*

Uvod

Fin du siècle iz perspektive povijesti književnosti označava prvu fazu moderne odnosno razdoblje esteticizma. Pojavljuje se od 1890. do 1910.[1] Kako se stvaranje lijepog ostvaruje atmosferom i impresijom aspekti dramatičnosti dobivaju sporednu ulogu. Na primjer u tzv. *lirskoj drami* na prijelazu stoljeća „nema dramatskih napetosti u tradicionalnom smislu; pozornicom ne vladaju likovi, karakteri, njihove sudbine i međusobni okršaji, već ugođaji, raspoloženja, ono što zovemo *atmosferom* neke sredine.“[2] Prati li takav književni trend i putopisni žanr na prijelazu stoljeća? U putopisu se dramatičnost ostvaruje u poziciji koju zauzima *subjekt*, putnik ili autodijegetski pripovjedač. Putopisi realizma imat će heroiziranog putnika što načelno nije slučaj za moderne pu-

[1] Usp. M. Solar, *Književni leksikon* s.v. esteticizam, str. 110.
[2] Viktor Žmegač, *Književni sustavi i književni pokreti*, str. 513–514.

topise. U putopisima realizma svijet, objekt ili proputovani prostor želi se što jasnije prikazati dok u putopisima moderne pojavljuje se poetizirana zbilja.[3] Može li se taj evolutivni presjek putopisnog žanra odnositi i na francuske putopise po Crnoj Gori?

Ovim radom želimo odgovoriti na dva pitanja: 1. Je li književni trend utjecao na različitu francusku putopisnu predožbu Crne Gore? i 2. Može li se reći da je veća dramatičnost prisutna u francuskom putopisu po Crnoj Gori u razdoblju realizma nego u razdoblju prijelaza stoljeća?

Dramatičnost u putopisu

Iz putopisne aktancijalne sheme koju je postavio Dean Duda možemo vidjeti da kategorija *suparnika* nije izravno povezana s kategorijom *objekta*.[4] Općenito se može reći da se dramatičnost u putopisu odvija onda kada različiti *suparnici* na itinerariju otežavaju putnikov zadani cilj. Iz sheme se nadalje vidi da različiti motivi i likovi mogu biti u funkciji *pomoćnika* i *suparnika*. Iz te perspektive pristupit ćemo sljedećim francuskim putopisima po Crnoj Gori: Erdic, *Autour de la Bulgarie* (*Okolo Bugarske*) 1883; Bauron, *Les rives illyriennes Istrie, Dalmatie et Monténégro*, 1888; Avelot, La Nézière, *Monténégro,Bosnie, Herzégovine*, 1895. i Marge, *L'Europe en automobile* iz 1912. godine. Tim putopisima se do sada pristupalo pozitivistički. Iako je putopisni diskurs dominantno dokumentaristički ne može se sa sigurnošću tvrditi da se u takvom diskursu ne pojavljuju fikcionalni elementi koji se ne poklapaju s iskustvom koje je putnik imao na putu. Neki putopisni djelovi mogu se naknadno ubaciti jer putopisac želi kod čitatelja probuditi znatiželju prikazujući zgode i dramatičnost na putu. Dramatičnost, makar ona bila i izmišljena, pojavljuje se kao idealan diskurs pri oživljavanju putopisnih informacija. U tom smislu se može reći da se na naglašeni nefikcionalni oblik pripovijedanja mogu pojaviti mnogi fikcionalni elementi.

Epizodu koju ćemo u nastavku analizirati dobro će predstaviti sve *suparnike* koje je u razdoblju realizma imao francuski putnik na putovanju po Crnoj Gori. Ta epizoda je uprizorena ilustacijom iz putopisa. Osim što tu ilustraciju stavljamo radi jasnoće izlaganja i dinamike fikcionalnog i nefikcionalnog treba istaknuti da nijedan literarni žanr nije toliko povezan s likovnim medijem kao što je to putopis.

---

[3] Više o tim komparativnim aspektima vidi u: Ivan Pederin *Hrvatski putopis* i *Povijesna poetika putopisa.*

[4] Dean Duda, *Priča i putovanje*, str. 74.-80.

Erdic, *Autour de la Bulgarie* (*Okolo Bugarske*), 1883.

Od gore nabrojanih putopisa jedino se *Okolo Bugarske* ne bi po naslovu moglo odmah povezati s Crnom Gorom. Međutim, Crna Gora zauzima prilično prostora, a naslov nas usmjerava na aktualne političke događaje. Nakon turskog poraza u ratu protiv Rusije, Sanstefanskim mirom 1878. stvorena je velika Bugarska s dijelovima istočne Srbije, Albanije i Makedonije. Crna Gora se našla u jednoj novoj geopolitičkoj situaciji i to je glavni razlog Erdicovog putovanja.

Crnogorski itinerer počinje Budvom za koju autor kaže da ima liliputansku luku. Započinje u brodsko-dnevničkom stilu: 15. svibanj – 7 sati Budva. U deset i trideset nazire se Boka kotorska te on navodi više-manje uobičajene toponime: *Castelnuovo*, *Catene* i *Pérasto* te utvrde *Santa-Rosa* i *Spagnuolo*. S više detalja opisuje dvije kapelice *Saint-Georges* i *Madone-du-Scapulaire*. Iz njih se čuje jaka zvonjava i puškaranje pa su se naglo razbježale lastavice. Sukob kršćanskog i islamskog svijeta redovito se pojavljuje pri opisu crnogorskog prostora pa tako i Erdic piše: „Pitao sam razlog takve buke: takvom feštom se proslavlja oslobođenje od Turaka“ (str. 147).

Sutradan se sa svojim suputnikom, Bugarinom Dmitrijem,[5] uspinje do *Monte Nera*. Prolazi kroz Njeguše spominjući gusle (*la guzla*) „bez kojih se čini da ni jedan Srbin ne bi mogao živjeti“. „To je vrlo prost instrument bez harmonije, ali on povezuje tradiciju i mnoge generacije koje kao odušak nisu imale knjigu“. U Cetinju ga je srdačno dočekao Crnogorac koji je u isto vrijeme bio i Parižanin. Njegova Ekselencija *M. Bojo Pétrovich Niégosch* studirao je u Parizu i vrlo je važna ličnost kneževine. Od 1876. do 1878. godine, kada se Crna Gora borila za svoju neovisnost, pokazao se sposobnim u mnogim kampanjama i vodio je vojsku koja je hrabrošću pobijedila Turke (str. 156). Opisuje mu crte lica i daje ilustraciju njegove figure ispod koje stoji natpis *Le voïvode Bojo Pétrovich*. Naš putopisac ostaje zadivljen kad se iz takve gorštačke fizionomije čuje izvrsni francuski glas. Petrović je upoznat sa svim francuskim političkim događajima, a našem putniku je najviše zamjerio francusku neupućenost za događaje izvan njenih granica. Na kraju susreta vojvoda mu je poklonio *Figaro* i *Journal des Débats* što je doživio kao ambivalentnu gestu (str. 158). Erdic je zatim imao susret s princezom Milenom, kćerkom

[5] Vjerojatno je izbor vodiča Bugarina bila povezano i s informacijama o kompetencijama. Tako Amie Boué u putopisu *Turquie d'Europe*, 1840, IV. str. 453–454. iznosi svoje mišljenje i o tome koje nacionalnosti treba uzimati za pratioce, sluge i tumače. Najbolji su za to Srbi, Bosanci i Bugari; dok ne preporučuje se, s obzirom na karakter i temperament, da se uzimaju Vlasi (Rumuni) Grci i Albanezi. Vidi u: Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću*, str. 205, 1981. god.

vojvode Petra Vukotića (Voukotich). Ona ima devetoro djece (dva sina i sedam kćeri) a tek joj je 36 godina te je iznimno lijepa. „Tako spokojan izraz vrlo je rijedak u 19. stoljeću“. Njezina Ekselencija malo govori francuski, ali ga vrlo dobro razumije. Navela je mnogo detalja o Bugarskoj i ta tema joj je stalno na dnevnom redu – ustoličenje princa Aleksandra u novu palaču. Time su se stvorile poteškoće njezinog boravka u Sofiji (str. 158).

Povratak u Kotor najjuzbudljiviji je događaj u cijelom putopisu i za to Erdic daje zanimljivu ilustraciju (Vidi sliku *Povratak u Kotor* na kraju rada *Le retour à Cattaro*) u sklopu podnaslova *Peripetije na putu* (*Les péripéties de la route*). Navodi da je prihvatio neizbježan rizik u dvadesetkilometarskom spuštanju po kotorskoj nizbrdici. Čitatelj ostaje iznenađen naglom kriminalističkom pozadinom putopisa, no u suštini riječ je o ilustraciji koja bi se približno mogla dogoditi na putu, a manje je riječ o projekciji zbiljskog događaja. Zapravo nije nam vjerojatno da su pojedinačne poteškoće u putopisima sada objedinjene u jednoj ilustraciji. Mislimo da je riječ o ilustraciji fiktivnog karaktera a jedan od razloga koji nas vodi na tu pomisao je da neke motive opasnosti imamo u romanu G. Sanda *Lijepi Lorens* (*Le Beau Lorence*). Čini se nestvarnim da čovjek s pištoljem predstavlja našeg subjekta (putnika).[6] Slika nije istinita u smislu poklapanja s događajem, nego je istina jer ilustrira barem jednu od poteškoća svakog francuskog putnika po Crnoj Gori. Kad se ti strahovi objedine, reagira se samoodržavajućim instiktom što je na slici predstavljeno prijetećim pištoljem uperenim prema potiljku kočijaša. Zbog tih zanimljivosti navodimo isječak toga događaja:

„Tek što smo pohitali prema Kotoru, podiglo se nevrijeme. Dok ranjeni konj vuče nogu, njegov živahni kompanjon, uplašen udarcima munje i zaslijepljen refulima, propinje se izvan pravca i zaokreće vozilo koje se odvaljuje nad ponorima. Kočijaš se ljuja, inertan je i u pijanom stanju jer postaje pospan. Bijaše dovoljno nekoliko sekundi da se bacim na kočenje, obuzdam kotač i ščepam čovjeka za kravatu pritiskajući mu na grkljan cijev revolvera koji je izvađen iz moje torbe još od Njeguša. Po tom energičnom tumaču, potpomognuto Dmitrijevim bugarskim, dao sam mu do znanja da ću ga za najmanju pogrešku ubiti kao psa.“[7]

---

[6] Međutim, stvarnim držimo mogućnost da je na putovanju imao pištolj jer primjerice putopisac S. Bouillon je nosio revolver (karabinku) putujući kroz Dalmaciju i Hercegovinu a iz konteksta se može zaključiti da to nije bilo neobično. U: Mithad Šamić, nav. dj. str. 195. Putopisac Charles Yriarte navodi u svom putopisu *Les Bords de l'Adriatique et le Monténégro* iz 1878. godine kako je u samoobrani instiktivno zgrabio revolver. Taj se događaj zbio u Kninu.

[7] *A peine étions-nous lancés vers Cattaro que l'orage se déchaïne. Tandis que le cheval blessé traîne la jambe, son compagnon trop fringant, apeuré par le fracas du tonnere, aveuglé par les rafales, se cabre hors de traits, et dévie la voiture qui dévale aux abîmes. Le cocher se balance, inerte, dans l'ivresse arrivée à la période d'assoupissement. Me jeter sur le fre-*

Po ovom isječku također se otkriva koliko je francuskom putniku po Crnoj Gori bila bitna komunikacija. Erdic će prije reći kako je kočijaš ignorirao njegov govor. Vjerovao je u bezazlenost situacije sve do trenutka moguće tragedije (str. 169). Kao *pomoćnik* u komunikaciji pojavljuje se njegov bugarski suputnik Dmitrij. Također, iz gore spomenutog možemo vidjeti koliko je francuskom putniku bila važna komunikacija s frankofonim govornikom vojvodom Petrovićem, a koliki problemi mogu nastati kad isto izostane.

Zanimljivo je nadalje istaknuti da su *suparnici* i *pomoćnici* na putu gotovo identični s romanom *Lijepi Lorans* George Sand. Imamo slabe prometnice, strme staze uz ivicu ponora i neobazrivost vodiča (u romanu su to žene koje čavrljaju i vode mazge).

U tom romanu imamo da je francuska putujuća kazališna grupa doživila brodolom na dalmatinskoj obali. Lijepi Lorans, koji se predstavlja kao Crnogorac, ljubazno nudi pomoć. Vrlo je prijatan i lijepo se izražava te su prihvatili njegovu ponudu. Lik je u funkciji *pomoćnika* na putu i ima iste osobine kao vojvoda Petrović: prijatnost, uslužnost i komunikativnost na francuskom jeziku. Crnogorska prijatnost inače se često naglašava u francuskim putopisima. Moguće je da roman čak slijedi opasnu kotorsku strmu cestu kao i putopis. Lorans je kazališnu skupinu ukrcao na svoj jedrenjak te su stigli u luku Gruž. Odatle ih je odvezao do *Raguse* gdje ih je čekao obilat ručak, a omogućen im je posjet duždevoj palači. Objasnio im je da je njegova kneževina udaljena samo dan hoda od Dubrovnika. Unajmili su kola i uputili se prema planinama. „Uputili smo se, na kraju, prema planinama, lijepim sjenovitim putem i blagom uzbrdicom koja je na svakom zavoju pružala pogled na prekrasan kraj. Postali smo ponovno veseli i bezbrižni i bili smo spremni sve prihvatiti. Sve naše muke izbrisale su se poput sna jer, putujući po čvrstoj zemlji, bili smo u svom elementu. Međutim, poslije nekog vremena puta više nije bilo, samo jedna užasno strma staza. Kola su bila plaćena i poslana natrag. Škrinje i kazališne dekoracije dostavljene su *ad hoc* unajmljenim ljudima koji su ih na rukama trebali za dva dana prenijeti. Žene koje su u pitoresknim dronjcima vodile mazge, čekale su nas na vrhu planine uz koju smo se morali popeti pješke. (...) Naše su se žene prije svega uplašile kad su se našle na leđima mazgi što su koračale vrtoglavim puteljcima. Predane su na milost i nemilost drugih žena koje nisu prestajale čavrljati i smijati se, iako su jedva držale uzde životinja koje su vodile i nemarno ih puštale uz ivicu ponora. No, malo po malo, naše glumice

in, enrayer la roue, empoigner l'homme à la cravate en lui appuyant sur la gorge le canon d'un revolver sorti de mon sac depuis Niégosch, fut l'affaire de quelques secondes. Par cet interprète énergique, aidé du bulgare de Dimitri, je lui fais comprendre qu'à la moindre défaillance, je le tue comme un chien. (str. 170)

stekoše povjerenje u te snažne brđanke. One obavljaju sve teške poslove od kojih se pošteđuje muškarac posvećen ratu.“ [8]

Od zanimljivosti na putu izdvajamo Erdicovu asocijaciju na Boku i navodni anegdotski dijalog između vladike Petra i Marmonta.

Istu večer Erdic je nazočio neobičnom događaju. U Boki kotorskoj magla se tako jako spustila da je riječ boka (usta/bouche) povezao s ljudskim disanjem. Možda je pri tom imao asocijaciju da je Boka (usta/*bouche*) možda poput usta divovskog Pantagruela. Iz Kotora se Erdic 18. svibnja u devet sati ukrcao na Lloydov brod *Junio.* Plovidba do Raguse mu je u znaku povijesnih pitanja. Spominje kako Bokelji nisu prihvaćali, nakon mira u Presbourgu, pokoriti se Francuskoj. Marmont je neuspješno pregovarao s vladikom Petrom koji mu je rekao da ovdje zarobljenicima odsjecaju glave a „Francuskoj padaju glave kraljevima“.

Navodno je vladika Petar pitao Marmonta tko ima veću dušu i savjest, Crnogorci ili Francuzi. Erdic konstatira da se ne zna što je Marmont na to odgovorio. Ovdje je posve nevažno kako se dijalog između vladike Petra i Marmonta odvijao, odnosno koliko se može govoriti o faktima. Tzvetana Todorova u knjizi *Nous et les autres* (*Mi i drugi*) naglašava kako inzistiranje na istinitosti nije važno u odnosu na to kako je predstavljen *Drugi* odnosno kako se promatrač postavlja u odnosu na ono što promatra – gleda li on „s visoka“ ili gleda li on drugu kulturu samokritično. Vidimo da se Erdic ne postavlja frankoncentrično i da Marmontov muk o tome gdje su se odigrale veće ratne nedaće, u Francuskoj ili Crnoj Gori, ujedno je i poziv svakom francuskom čitatelju da ne donese jednostavne tendenciozne zaključke.

Bauron, *Les rives illyriennes Istrie, Dalmatie et Monténégro*, 1888.

Kronološki se na Erdicov putopis pojavljuje naslovljeni putopis francuskog opata Pierrea Baurona. Ljepota prirode zauzima prilično prostora. Bauron, primjerice, navodi da se bokokotorski zaljev pređe za otprilike pet sati, ali turist neće žaliti za izgubljeno vrijeme jer će pogledom na veličanstven zaljev biti obogaćen svakojakim emocijama (str. 337). Dalmacija i Boka Kotorska su mu zemlje koje bi se mogle prikazati pjesničkim stihovima „Zdravo, zemljo bogata plodovima i herojima“ („Salut, terre féconde en moissons et féconde en héros“ str. 365).

U odnosu na Erdicov putopis kod Baurona nemamo istaknut problem s komunikacijom, opasnom provalijom i nepouzdanim vodičem.

[8] Usp. M. Pavlović, *Du regard au texte*, str. 415–416.

„Neki korpulentan Slaven ponudio nam je vozilo. Pitao je dvadeset pet florina. Dao sam mu jedan napoleondor u vrijednosti od četrdeset franaka. Prihvatio je ispunjen radošću. Krenuli smo u četiri sata navečer kako bismo izbjegli žarku podnevnu vrućinu. (...) Uživali smo u prelijepom pogledu.“ (str. 367). Uoči Njeguša naglašena je neusporediva panoramska ljepota prirode „la beauté de ce décor incomparable“ (str. 368).

Precizne književnopovijesne odrednice između realizma i esteticizma nije jednostavno odrediti u korpusu francuskih putopisa po Crnoj Gori. Ako kriterij razlikovanja tih epoha svedemo u okvir opreke *dramatske napetosti* i *atmosfere* onda bi Bauronov putopis zbog slabe *dramatske napetosti* bio bliži esteticizmu. U odnosu na Erdicovu dramatičnost Bauron će za isto područje na itinerariju reći sljedeće: „Unatoč uzbrdici, naši konji nisu prestajali kaskati uz sam rub ponora. Na tom mjestu bi i najmanji krivi korak bio smrtonosan.“ („ Malgré la pente, nos chevaux n’ont cessé de trotter sur le bord du précipice, où le moindre faux pas serait mortel.“ str. 368)

Ovdje bi sad očekivali dodatnu napetost s obzirom na Erdicov putopis. Međutim nastavak je dan u potpuno ležernom tonu i opasna konfiguracija terena izaziva Bauronu povijesne refleksije o tome kako bi bilo dovoljno samo stotinu Crnogoraca da se pruži otpor bilo kojoj svjetskoj vojsci (str. 368). Jasno je da Bauron koristi podatak kako su se Krivošijci odupirali moćnoj Austriji, ali isto tako vidimo da Bauron želi o crnogorskoj ratobornosti izazvati mitske refleksije kod francuskog čitatelja „stotine ljudi držao bi u škripcu sve zemaljske vojske“ („cent hommes tiendraient en échec toutes les armées de la terre“, str 368).

Avelot, La Nézière, *Monténégro,Bosnie, Herzégovine*, 1895.

Naslovljeni putopis također nema dramatičnih elemenata koje je imao Erdic na putu između Kotora i Cetinja.

„Putovanje od Kotora do Cetinja više ne predstavlja nikakvu teškoću. Godine 1880. Austrija je između ova dva grada izgradila lijepi kolski put umjesto ’skala’ gdje je postojala opasnost da se čovjek surva u provaliju ili ozbiljno povrijedi.“ [9]

Vodič više nije problematičan kao kod Erdica. Autori još i navode „daleko ispred nas čujemo tužni dvopjev vodiča“ *Ženidba bega Ljubovića* Nikole I Petrovića Njegoša.[10] U putopisu je navedena cijela pjesma. Nije li nerealno da su daleko ispred sebe mogli razaznati svaki stih opjevan na crnogorskom

[9] Avelot, Nézière, str. 33, Podgorica, 1996.
[10] ibid., str. 36. i fusnota 9.

jeziku? Posrijedi nije iskustvo putopisca nego prioritet da se proputovani prostor poetizira što je svojstveno upravo putopisima moderne odnosno razdoblju esteticizma. Fascinacija i maštovitost u opisu prostora još je jedan element esteticizma i pojavljuje se uoči Njeguša: „Ovo je strašan, ali veličanstven san. Začarani ovim bijelim priviđenjem kao da vidimo dvorove, kule i prostrane kamene gradove. Malo dalje, gotovo i ne sluteći, prolazimo kroz selo Njeguši.“ (str 37–38.) U okviru putopisne retorike putopisci često koriste postupak dotematizacije odnosno umijeće prelaženja s jedne teme na drugu.[11]
„ Cetinje, kaže naš vodič skidajući kapu.

To je sasvim dobar povod da kažemo nešto o kapi, toj nacionalnoj kapi koju u Crnoj Gori nose svi (...)“.

Nakon povijesnih refleksija o slavnoj i obnovljenoj Crnoj Gori pripovjedač se vraća itineraru. „Evo ti Cetinje, ponavlja naš vodič i mi otkrivamo grad...“ (str. 38)

Motiv skidanja kape vjerovatno se ne poklapa sa stvarnošću na putu, no tim motivom oživljuju se povijesne informacije i nastoji stvoriti dojam zanimljivosti budući da se oko jednog odjevnog predmeta može stvoriti cijela priča.

U Cetinju putnici nisu zabrinuti što se muškarci ne odvajaju od revolvera. Nemaju straha jer je to „navika stečena zbog stalnog ratnog stanja“ (str. 39). Glavni *suparnički* motiv pojavljuje se u kontekstu uslužne djelatnosti i to na duhovit način „nećemo spominjati domaću poslugu koja se sastoji od samo jedne krupne, smeđe, ružne, razroke i vrlo neuredne žene“. Čini se da francuski putopis na prijelazu stoljeća sve više približava turističkom vodiču. Takav bi bio sljedeći putopis.

Putopis Pierrea Marga

Svoj putopis Marge tumači kao jednostavnu turističku studiju (une simple *étude de tourisme*)[12]. Marga zanima hotelska usluga i tu nalazimo motive u funkciji *suparnika* – velike stjenice i sumnjivi mirisi.

„Hotel Bella vista ne laže kada je u pitanju njegovo ime; leži na vrhu malog grada i odatle se uživa u pogledu koji se pruža na ulaz u zaliv. Ali hotel je više nego skroman. Velike stjenice bile su zajedno sa nama jedini gosti tog prenoćišta. Sobe se nalaze u jednoj crnoj kući, smještenoj usred uličice, gdje se šire sumnjivi mirisi (...).“[13]

---

[11] Više o dotematizaciji imamo u knjizi Deana Dude, *Priča i putovanje*.

[12] Francuski izvornik u uvodnom dijelu (Introduction I).

[13] Pierre Marge, *Putovanje po Crnoj Gori i Hercegovini*, str. 9–10, prevod s francuskog Nada Jovović, Podgorica, 2000.

Marge je svoj putopis namijenio budućim vozačima automobila pa tako imamo sljedeći *suparnički* motiv: „Odmah smo shvatili da autom ne možemo doći do hotela; morali smo ga ostaviti pod vedrim nebom u jednoj ulici, na periferiji, koja vodi prema moru.“[14] Problem da se auto ne može parkirati kraj hotela u izvornom francuskom putopisu pojavljuje se i u Zadru.

Na početku rada smo istaknuli mogućnost da putopisci svoje putovanje mogu doraditi. Vidjeli smo da se motivi imaginarne Crne Gore mogu pojaviti i u dominantno nefikcionalnom žanru putopisa. Dorađivanje putopisa može se ostvariti tako da se od prethodnih putopisa preuzme reprezentativnu simboliku pojedinog grada. Tako Cetinje kao glavni grad Crne Gore izaziva kod francuskih putopisaca herojske refleksije,[15] no način kako se herojski sadržaj prikazuje ne mora biti usklađeno s onim što je putnik doživio u Cetinju. Moguće je da je Marge neke dijelove Cetinja preuzeo od francuskog putopisca Augusta Meylana. Evo jednog primjera:

„Prije odlaska na počinak, željeli smo da se prošetamo Cetinjem; nadali smo se da ćemo lutati napuštenim ulicama uspavane prestonice, između sjenki mirnog kamenjara, usred noćnog mira koji je tako pogodan da bi se oživjela herojska sjećanja na ova mjesta koja su zapamtila toliko čuvenih bitaka, u kojima je toliko heroja. Ali iznenadni krici narušiše naše misli; na uglu jedne ulice izgledalo je kao da se samo u jednoj kući ne spava; kroz njene prozore, bogato osvijetljene, dopiralo je čitavo bogatstvo melodija; te večeri bio je prijem kod konzula neke od velikih sila (...); konzulova žena je pjevala, ali bez sluha, zaista bez sluha...!“[16]

Čitatelj bi očekivao da će Marge reći nešto više o herojskim pothvatima nakon konstrukcije „u kojima je toliko heroja“ no nastavak daje odmak od takvog sadržaja („Ali iznenadni krici“). Marge prati strukturu koja je prisutna i kod Meylena – vanjski opis i šetnja gradom pa kuća iz koje se čuju melodije. U tom smislu postavlja se pitanje koliko je Margeov opis doživljen ili priređen na osnovu Meylanovog opisa. Estetski oblikovan motiv koji dočarava duh naroda smatramo Meylanov opis gusala postavljen u jednoj trošnoj kući u Cetinju. Taj opis ima i literarnu vrijednost u odnosu na navedeni Margeov. Francuzima je moralo biti novo i zanimljivo da u prostoru domaćinstva bude sve objedinjeno: kuhinja, spavaća i primaća soba. Svojom jednostavnošću A. Meylan u potpunosti izražava atmosferu i duh kojom je okružen instrument. On će reći kako su gusle povijesna knjiga („La *guzla* est le livre de l’histore;“ str. 56) koja govori o slavnim pothvatima prošlosti, današnjim strastima i budućim nadanjima. Meylan kao da je slijedio Balzacov način opisivanja od

[14] ibid.str.10.

[15] Vidi gore putopis Avelota i Nézièra.

[16] P. Marge, ibid. str. 57.

vanjskog prema unutrašnjem određujući gusle kao centar oko kojeg su također društvene podjele. Možda postoji određena idejna analogija s Balzacovim romanima. Nasuprot novca koji je uvjetovao društvene podjele i pokvario svijet imamo gusle po kojima se ljudi duhovno susreću:

„Došla je večer, nekoliko grupa je šetalo ulicom, četiri zadimljene petrolejske lampe osvjetljavale su glavni grad na raskrižju bunara, zatvaraju se kuće, kroz okna ili prozorčiće vide se ljudi kako na ležajevima uzimaju mjesta kako bi razgovarali i gdje šćučureno se drže okolo ognjišta. Iz jedne jadne drvenjare slamnatog krova neka harmonija odzvanjaše u našim ušima. To su gusle, nacionalni insrtument crnogorskih i slavenskih barda. Diskretno smo pokucali na vrata kako bi izbliza čuli i naročito vidjeli tu Eolovu harfu. Dobra notsche, rekli smo, i u zboru su nam odgovorili, zamolili su nas da uđemo te su željeli da na obiteljskoj ležaljci zauzmemo mjesto. Prostorija je bila svenamjenska: za primanje gostiju, spavaća soba, blagovaonica, oružarnica i kuhinja. Po kutovima su pokrivena burad koje sadrže vino, na zidovima su razapeti pršuti, oružja, kukuruzi i jatagani. Bard koji svira je glava obitelji, njegovi susjedi su u krugu prostorije a što se tiče žena one su po kutovima sakrivene ili su vani, (…)“.[17]

Moglo bi se pretpostaviti da je Marge čitajući ovaj opis htio od njega odstupiti u želji da se stvori dojam novog i zanimljivog. Tako protumačeno gore navedeno pjevanje konzulove žene u obliku krikova bila bi Margeova izmišljena anegdota.

Na razini motiva u funkciji *suparnika* mogu se spomenuti crnogorski carinici. „Ovi carinici su vrlo strogi. Nikada nijesam prisustvovao tako detaljnom pregledu kao pri ulasku u ovu malu zemlju. A naši francuski pasoši, zar nisu zavrijedili poseban simpatičan doček i otklanjanje svih sumnji?“[18]

---

[17] Vrijedi istaknuti u izvorniku ljepotu i duh cetinskog domaćinstva:
„Le soir était arrivé, quelques groupes se promenaient encore dans la rue, quatre lampes à pétrole, fumeuses, éclairaient la capitale au carrefour des citernes, les maisons se fermaient, on voyait à travers les fenêtres ou lucarnes les gens se disposer à s'entendre sur les grabats où à s'accroupir autour de l'âtre. D'une pauvre chaumière une sorte d'harmonie vint frapper nos oreilles. C'est la *guzla*, l'instrument national des bardes monténégrins et slaves. Nous allons discrètement frapper à la porte, afin d'entendre de près et de voir surtout cette harpe éolienne. *Dobra notsche*, disons nous, et on nous répond en chœur, on nous prie d'entrer, on veut que nous prenions place sur le grabat de la famille. Le local est tout à la fois salle de réception, chambre à coucher, réfectoire, arsenal et cuisine. Dans les coins il y a des baquets couverts qui contiennent du vin, aux murs sont suspendus des jambons et des fusils, des épis de maïs et des yatagans. Le barde qui joue est le chef de la famille, ses voisins sont groupés autour de la salle, quant aux femmes, elles sont cachées dans les coins ou dehors“, (...). Auguste Meylan, A travers l'Herzégovine,1876. str. 53–54.

[18] ibid. str. 31.

Kotorske skale ne predstavljaju opasnost kao kod Erdica. Upravo suprotno Marge u putopis stavlja ilustraciju prekrasne kotorske panorame. Osjeća se utjecaj esteticizma, ali potencijalno opasnog i neočekivanog kao kod Erdica. „Gore, visoko sivilo stijenja prošarano je malim bijelim linijama koje izgledaju kao ogrebotine koje se dižu duž vertikalnih hridina i gube se u oblacima u kojima se skrivaju planinski visovi. Izgleda da taj put, tako vrtoglav, vodi ka raju, sigurno... A raj tako siromašan gdje se sveci šetaju sa handžarima i puškama za pojasom. To je put koji vodi u Crnu Goru i kojeg su sa razlogom nazvali Kotorskim skalama (merdevinama)“.[19]

Kotorska vijugava cesta inspiracija je mnogim književnicima neovisno o razdoblju i književnoj vrsti.[20]

Zaključak

Načelno se može reći kako razdoblje esteticizma nije bitno utjecalo na sadržaj francuskih putopisa po Crnoj Gori. Kao i u razdoblju realizma putopisci su zaokupljeni političkim i povijesnim temama. Na razini forme vidimo promjene i moglo bi se zaključiti da putopisi na prijelazu stoljeća sve više imaju funkciju turističkog vodiča.

Po kriteriju dramatičnosti i po kategorijama *suparnik*/*protivnik* možemo razlikovati realizam i modernu pa se u tom kontekstu može govoriti o posebnom putopisnom diskursu iz prve faze moderne. Razlika se može reprezentativno predstaviti preko Erdicovog i Avaletovog opisa crnogorskog kočijaša i vodiča. Kod prvoga je kočijaš izrazito nepouzdan i ima funkciju *suparnik*a dok je kod drugog vodič idealiziran, poetski nastrojen i pouzdan pa stoga ima funkciju *pomoćnika*. Erdicova ilustrirana dramatičnost dobro objedinjuje sve glavne francuske *suparničke* elemente na putu po Crnoj Gori. To su: strah od razbojstva, nevrijeme, loše prometnice, komunikacijski nesporazumi, poteškoće u prijevozu i problem s vodičem odnosno kočijašom. Svi ti dramatični elementi nisu naglašeni u razdoblju *fin du siècle*. Ta smanjena dramatičnost vidimo po Bauronu kad za vijugavu kotorsku cestu kaže „naši konji nisu pre-

[19] ibid.str.22.
Ovdje se otvara pitanje je li Marge prešutio podatak da su Crnogorci nazivali Kotorske skale „nebeski put“. Taj podatak navode Avelot i Nézière u prevedenom izdanju na 24. stranici.

[20] Osim kod George Sand i francuska spisateljica Marguerite Yourcenar u priči *Markov osmijeh* spominje cestu između Kotora i Njeguša, a lijep opis imamo i kod hrvatskog putopisca Frana Alfirevića: „Serpentine vijugajući dugo i fantastično nad Kotorom vode u Crnu Goru. Put nevjerojatnog uspinjanja u čiste i kristalne vidike cijelog bokokotorskog zaliva, koji se kao neki novi svijet ukazuje sa Lovćena vizionerski, neprekinutim lancem brda, njihovih duguljastih oblika, što izgledaju kao ploveći brodovi na uskim pojasima nepomične vode.“ (Frano Alfirević, *Boka* u: *Hrvatski putopis*, str. 621, 2002. godine)

stajali kaskati uz sam rub ponora. Na tom mjestu bi i najmanji krivi korak bio smrtonosan.“ Umjesto kulminirajuće napetosti koju vidimo iz ilustracije Bauron se vraća povijesnim refleksijama, atmosferi i ljepoti pejzaža.

Bibliografija

- Alfirević, Frano, *Boka*, ulomak, str. 611–632. u: *Hrvatski putopis od XVI. stoljeća do danas*, antologijski izbor, izabrao i priredio Dubravko Horvatić, Zagreb, 2002.
- Avelot, Henri Louis i J. de La Nézière, *Monténégro,Bosnie, Herzégovine*, Henri Laurens, Paris 1895.
- Avelo, A. i Ž. de la Nezijer: *Crna Gora i Hercegovina* : djelo ilustrovano sa 4 akvarela i 200 neobjavljenih crteža, prevela s francuskog Marija Adžić. Podgorica, 1996.
- Bauron, Pierre: *Les rives illyriennes Istrie, Dalmatie et Monténégro*, 1888.
- Duda, Dean: *Priča i putovanje. Hrvatski romantičarski putopis kao književni žanr,* Zagreb, 1998.
- Marge, Pierre: *Putovanje po Crnoj Gori i Hercegovini*, prevod s francuskog Nada Jovović, Podgorica, 2000.
- Marge, Pierre: *L'Europe en automobile. Voyage en Dalmatie, Bosnie, Herzégovine et Monténégro,* troisième édition, Plon-Nourrit, Paris,1912.
- Meylan, Auguste: *A travers l'Herzégovine*, Librairie Sandoz et Fischbacher,1876.
- Pavlović, Mihailo: *Du regard au texte*, Narodna knjiga, Beograd, 1983.
- Pederin, Ivan: *Povijesna poetika putopisa,* Franjo Kluz, Split, 2009.
- Queillé, Eumène (pseud. Jean Erdic): *Autour de la Bulgarie*, impr. de P. Renouard, Paris, 1983.
- Solar, Milivoj: *Književni leksikon*, MH, Zagreb, 2007.
- Šamić, Mithad: *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću* 1836–1878 IRO Veselin Masleša, Sarajevo, 1981.
- Yourcenar, Marguerite: *Orijentalne priče*, s francuskog preveo Živan Filippi, Ceres, Zagreb, 1999.
- Žmegač, Viktor: *Književni sustavi i književni pokreti*, str. 499–525. u: Z. Škreb & A.Stamać: *Uvod u književnost: teorija i metodologija*, Nakladni zavod Globus, Zagreb,1998.

Le retour à Cettaro.

Patrick LEVAČIĆ

DRAMATIC MOTIFS IN FRENCH TRAVELOGUES ABOUT MONTENEGRO AT *FIN DE SIÈCLE*

The author of this paper analyzes the dramatic motifs in French travelogues about Montenegro at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. By comparing the travelogues in the periods of Realism and the first stages of Modernism, we come to the conclusion that dramatic elements were less frequent in the period of Aestheticism. The travelogue image of Montenegro is of course not formed only through the historical and political facts. Sometimes, fictional elements are added so the literature periods (Realism and Modernism) can be said to have conditioned different artistic image of Montenegro in travelogues of the period.

Key words: *dramatic motifs, French travelogues, Montenegro, Realism, Aestheticism*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.163.4.09-32
Izvorni naučni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)
Filozofski fakultet Nikšić
vojinovicv@t-com.me

OTKLON-PRIPOVIJETKE KOPITOVIĆA, A. NIKOLAIDISA I SPAHIĆA

Autor u ovome radu analizira odnos naratora iz proza Zorana Kopitovića, Andreja Nikolaidisa i Ognjena Spahića prema usmenoj književnosti. U radu se prati status elemenata usmene književnosti u prozama tih autora, a po srijedi je i analiza postupaka i krajnjih dometa interpolacija, u skladu s kojima je izvedena i osobena nomenklatura pisane crnogorske pripovijetke nastale u periodu od 1990. do 2006. godine. U radu se iznosi i argumentacija koja se tiče statusa pripovjedaka trojice crnogorskih prozaista i svrstavanja njihovih pripovjedaka u sferu otklon-pripovijetke.

Ključne riječi: *Zoran Kopitović, Andrej Nikolaidis, Ognjen Spahić, usmena književnost, pisana crnogorska pripovijetka, interpolacije, otklon-pripovijetka, tradicija...*

Analiza interpolacija usmene književnosti u pisanoj crnogorskoj pripovijeci nastaloj u periodu od 1990. do 2006. godine dovela nas je do niza rezultata o kojima se može govoriti iz više teorijskih uglova. Između ostaloga, nametnuo se i sud o uspostavi nomenklature crnogorske pripovijetke rečenoga perioda, u kojoj posebno mjesto zauzima *otklon-pripovijetka*.

Riječ je o skupini onih pisanih pripovjedaka u čijim je redovima moguće prepoznati tragove oblika i struktura usmene književnosti, ali samo u slučajevima kad njihovom upotrebom autor, odnosno pripovjedač želi zauzeti konkretan ideološki stav prema usmenoj književnosti i tradiciji uopšte; odnosno o pisanim pripovijetkama naslovnoga perioda koje su najčešće konstruisane uz pomoć parodije, ironije, sarkazma i humora, a u kojima se signali iz usmene književnosti nalaze u fokusu autorske otklon-intencije; u ovim pripovijetkama narodna tradicija i kolektivno nasljeđe najčešće su izloženi oštroj kritici. Ipak, polukovanicu *otklon-pripovijetka* valja uslovno posmatrati, s ogradom da svaki pokušaj prekida *tradicije* ne znači obavezno i konačni i u potpunosti ostvareni postupak toga procesa... Takve su pripo-

vijetke Zorana Kopitovića, Dragana Radulovića, Ognjena Spahića, Andreja Nikolaidisa i drugih.

Zoran Kopitović[1] se, najprije, služio narodnim govorima da obavi humorizaciju tradicije, odnosno da pristupi sferi parodije. Riječi *jopet* umjesto *opet*, *mać'* umjesto *maći*, *fližider* umjesto *frižider*, *pljan* umjesto *pijan*, govore o Kopitovićevu nastojanju da likove karakteriše i portretiše verbalnim aktivnostima iz kojih saznajemo i o njihovu intelektu i o njihovu socijalnome statusu. Otud i to da njegovi likovi u govoru koriste tipične lekseme i sintagmeme usmene književnosti, poput *mene kukavici*, ili *kako kuću drži* (brine o domaćinstvu).

Osim toga, u otklon-pripovijeci Zorana Kopitovića mikrooblici usmene književnosti zastupljeni su uglavnom u govoru likova, koji su unutar dijegetičkoga svijeta pozicionirani tako da, zahvaljujući pripovjedačevu opisu njihovih radnji, govorom podgrijavaju ironijske plamove:

...kuku mene kukavici;[2]
...kako kuću drži;[3]
...što si se udrčio ka' noga nevarena[4] i sl.

Kopitović u specifičnim, incidentnim scenama koristi i formu deseterca. U namjeri da karakteriše likove koji pripadaju seoskim zabitima i uspostavi kontrast s vremenom u kome je junački deseterac bio *prava mjera vrijednosti*, Kopitović u govor likova umeće ritam i metar deseterca, te koristi leksiku koja svojom vulgarnom dimenzijom parodira i deseterac i vrijeme u kome je bio aktuelan. Ti postupci Kopitovića svrstavaju u red onih crnogorskih pripovjedača naslovnoga perioda koji su na krilima nasljeđa usmene književnosti zauzeli potpuno novi pristup tradiciji i kulturi. Evo primjera takvoga Kopitovićeva postupanja:

Blago tebe Taza zadovijek, divne li te noge okročiše, divne li te sise prignječiše...[5]

Kopitović varira gotove narodne deseterce s drugim, projektujući tako okolnosti u kojima se razvijala drugačija „narodnost" od one koja je opšteprihvaćena:

---

1 Zoran Kopitović. „Čoek-žena i Bećiri Šefćet". *Stvaranje* (Titograd), XLV/1990, 2–3, 232–241.
2 Ibid, 233.
3 Ibid, 237.
4 Ibid.
5 Ibid, 234.

Poljem se vije, oj zor delija / Kući se vraća ataman mlad...[6]

Dalje, konstruktivni princip otklon-pripovijetke Zorana Kopitovića počiva na anegdoti. Onako kako crnogorska klasična usmena anegdota na opozicijama proizvodi humor, tako su i u Kopitovićevoj prozi sučeljeni *svjetovi*. Kopitovićeva „anegdota“ međutim funkcioniše tako što se u situacije koje je donio „novi svijet” umeću likovi s temeljima doboko pokopanim u junačkoj, ratničkoj prošlosti. Slika lika Krsta Bajlaga na biciklu u pojedinim kritičkim analizama poređena je sa slikom Don Kihota na magarcu. U središtu Kopitovićevih „anegdota“ nijesu likovi koji su modulirani prema krupnim istorijskim ličnostima, već lokalni „heroji“, što doprinose utemeljivanju izvrnute istorijske perspektive.

> *Namjeru da napiše veliko dokumentarističko djelo, posvećeno Crnoj Gori, u vrijeme saobraćajne revolucije, u kojoj se naselje Rutovac, kao i mnoga prigradska i seoska crnogorska naselja, priključuje kontrarevolucionarnom pokretu, sa ciljem da se očuva tradicionalni, crnogorski način vožnje bicikla (sredinom „džade“, „niza“ stranu bez kočnica, noći bez „svijetla“ isl) bolest je osujetila na jedan neobičan, a moglo bi se reći i plodan način.*[7]

Kopitovićev pripovjedač zauzima ironijski stav ne samo prema neusklađenome crnogorskom seljaku, koji se istrajno odupire modernome ambijentu, već i prema onome što je tradicijsko, temeljno, pokušavajući da ukaže na varijable i amplitude a ne konstantu tradicije; da tradicija, kao uostalom i njene forme i oblici, podliježu brojnim razvojnim tokovima koji je na momente obesmišljavaju i okreću protivu sebe. Otud je u Kopitovićevim prozama crnogorska tradicija – voziti biciklo sredinom džade. On ratničko-patrijahalnoj svijesti kolektiva suprotstavlja burleskne scene iz prošlih ratova, u kojima crnogorski heroji umjesto vranih konja jašu – bicikla:

> *Kada se Crnogorci iz rata vraćaju u svoja kozačka sela, oni, kaže profesor Ilija, po starom običaju sa mosta u Don bacaju stara bicikla: darivaju svoga hranioca baćušku, svoga Dona Ivanoviča...*[8]

---

6 Kopitović, Zoran, „Crna Gora prvi put kao nepregledna ravnica“. *Stvaranje* (Titograd). XLV/1990, 2–3, 239.

7 Ibid, 238.

8 Ibid, 239.

Zoran Kopitović se u otklon-strategiji koristi dometima basne da parodira sistem reda u društvu o kome piše. Vrana i pas, na kraju priče o sudaru dva bicikla, pomoću *špaga mjere rastojanje od ivice puta do Tazinog bicikla*. Tim postupkom Kopitović je uloge saobraćajnih policajaca dodijelo životinjama, gradeći humornu scenu i ideološki se određujući prema činu uspostave i očuvanja javnoga reda i mira.

Na osoben način i proza Andreja Nikolaidisa postiže slične efekte. Karakteristično za Nikolaidisov postupak je to što njegov pripovjedač zauzima ironijske pozicije u postupku montaže ili oslanjanja na fiktivnu legendarnu osnovu, i predanje. Ironijski ključevi za „otvaranje" Nikolaidisova teksta leže skriveni u legendi o caru Dukljanu, duhu zla, koji je *okovan u sindžire pod Vezirovim mostom kod Podgorice (...); svi kovači moraju da na Badnji dan udare čekićem u nakovanj tri puta, da bi podebljali lanac koji je Dukljan u toku godine pregrizao; u legendama strašne vizije propasti svijeta koja bi uslijedila kada bi on uspio da se otrgne iz tog sindžira*.[9] Osim toga, u Nikolaidisovu tekstu javlja se „digresija" o ratovanju Crnogoraca s pacovima i suživotu s pacovima, koja, slično kao i Kopitovićeve „digresije", postupkom oslanjanja na pseudoistorijske izvore ironizira pojedine etape crnogorske istorije. Sve skupa tu prozu svrstava u otklon-pripovijetke.

> *Kada je otvorio oči, vidio je vodu koja teče. „Mora da je rijeku vidio kroz maglu. Kao kod Tarkovskog, pomislio bi, da je gledao filmove", otkriva nam Simović svoju naklonost prema ruskoj kinematografiji. On je detaljan u rekonstrukciji događaja, iako je jasno da je mašta njegov najvažniji izvor. „Miraš se osjećao mamurno, kao poslije teškog pijanstva. Svijet se s mukom probijao do njegovih čula. Iznad sebe je čuo automobile i korake. Kada mu se razbistrio pogled, podigao je glavu. Ispred njega je bio most Milenijum. Tako dakle, pomislio je, Crkva je odlučila da me razapne. Shvatio je: bio je zakovan za Vezirov most", piše hroničar.*
>
> *Miraš nije imao vremena da proklinje svoju naivnost, saznajemo dalje. „Podgorički pacovi, poznati po svojoj hrabrosti i okrutnosti, nanjušili su plijen i sada su se polako primicali raspetom čovjeku, nemoćnom da se brani", piše Simović. Po njemu, Miraš je čuo zastrašujuće priče o podgoričkim pacovima. Čuo je za bebe koje su zvijeri otele iz kolijevki u porodilištu, za iznemogle starce koje su žive oglodali u njihovim samačkim sobama. „Kroz istoriju", Simović se odlučuje na malu*

[9] Radoje Radojević, *Studije i ogledi iz montenegristike*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost. 2012, 58.

digresiju, „pacovi su često zagorčavali život stanovnicima Podgorice. Bilo je, međutim, i slučajeva da Podgoričani pacovima duguju život, pa čak i, mada o tome nema dokaza osim usmenog predanja, pobratimstva između ljudi i pacova". Sela u blizini Podgorice, tvrdi on, čuvaju drevna predanja o čoporima pacova koja su napadala turske trupe u pohodu na Crnu Goru.

„U Kučima", piše Simović, „stari ljudi i dalje pripovijedaju o selu koje su spasili pacovi. Turci su, kaže legenda, riješili udariti u zoru Badnjeg dana. Zauzeli su busije iznad sela, i baš kada se zapovjednik spremao izdati naredbu za napad, hiljade neustrašivih krznenih ratnika ustremilo se na njih. „Turski krici i tek pokoji pucanj probudili su seljane", veli Simović. On opisuje domaćine koji su istrčali pred kuće, držeći u jednoj ruci donje gaće, a u drugoj uvijek spremne puške. Prizor koji su zatekli prestravio je ove, na svakojaku okrutnost svikle ljude. Pacovi su kidali meso sa mrtvih Turaka. Krv se bešumno slijevala niz kamen. Komadi jetre, bubrega i poneko dopola pojedeno srce kotrljali su se niz litice i padali pravo pred noge domaćinima koji su klečali i, kao u transu, krstili se. „U ovoj zemlji čak i pacovi mrze Turke", piše sredinom 19. vijeka iz Crne Gore sultanu Senad Pačariz, otomanski putopisac.

Sve je to, tvrdi Simović, Miraš znao kada je vidio podgoričke pacove riješene da se pogoste njegovim tijelom. Ratničko iskustvo mu je govorilo da je napad na pacovskog vođu njegova jedina šansa da preživi. „Grozničavo je posmatrao pacove, tražeći među njima predvodnika. Iz čopora se izdvojio krupni mužjak. Brojne rane na njegovom tijelu svjedočile su o bitkama kroz koje je prošao. Nije bilo sumnje – to je bio lider", piše Simović. „Miraš gleda pacova u oči. Dva ratnika stoje jedan nasuprot drugom, pred borbu koja će se završiti smrću jednog od njih", opisuje hroničar. „Pacov skače ka Miraševom grlu, ali ga on u letu zgrabi zubima i otkine mu glavu. Obezglavljeni leš pacovskog vođe pada u rijeku. Zvijeri cijuču i uzmaknu za korak. Miraš ispljune glavu njihovog predvodnika i ispušta krik pun bijesa i prijetnje. Pacovi su razumjeli poruku. U tišini se povlače i nestaju u moračkim pećinama".

Simović ovaj događaj na Vezirovom mostu smatra presudnim za razumijevanje Miraševe herojske prirode. „On je raspet kao Prometej, raspet kao Hrist", piše. „Jednom raspet, Prometej je nemoćan i njegovu utrobu kljucaju zvijeri. Raspeti Hrist sa krsta ide u nebo. Prometej je nemoćni čovjek koji trpi muke, Hrist je Bog koji plače nad svojim mučiteljima. Miraš je između njih – manje od Boga i više od čovjeka. On je onaj koji je razapet, onaj koji je pobijedio zvijeri i na koncu sišao sa krsta".

Miraš se oslobađa okova i pada u rijeku. Voda ga izbacuje kod Visećeg mosta, gdje ga pronalazi grupa Varvara. Njegove rane su teške, ali preživjeće. Neće proći ni mjesec, on će ponovo stati na noge.[10]

Brojni su argumenti zbog kojih smo prozu Ognjena Spahića svrstali u vrstu otklon-pripovijetke. Upotrebom narodne leksike i sintagmema Spahić omogućava pripovjedaču da ostvari parodijsku funkciju iskaza u odnosu na značenje leksike i sintagmema koji oni imaju unutar usmene književnosti. Tako u priči *Vampir*, glavni lik, vampir koji se pribojava skoroga svitanja, u trenucima seksualnoga zadovoljavanja *razmišlja* na sljedeći način:

Raskopčala je moje pantalone i pokušava da osvijesti mišonju. Ali i on osjeća kobnu bliskost dnevnog svjetla pa se samo stidljivo uspravlja, tek toliko da bi mogao ostati u toplom ženskom grlu. Ne brini mali moj: još ne sviće rujna zora.[11]

U otklon-pripovijeci Ognjena Spahića javlja se i varijacija tužbalice u osmercu s četvorosložnim pripjevom:

Kako-sime-nagr-dio moj sokole/ Zada-demi ljutu ranu Krsto-vi-lo/ Osta-vime bez života doma-ćine/ Da se zorim sa-ju-na-kom lele Krsto/ Sa nje-govom mrtvom gla-vom, lele muko/ Na Čepurke da-mi liježeš, što do-čekah/ Đe se tvoji svi kopaju, bla-go zemlji/ itd.[12]

Za razliku od tekstova Milovana Đilasa, koji nastaju po uzoru narodnih narativa s motivom vampira koji se neposredno preokreće u motiv sujevjerja (to su priče *kada sujeverni junak doživljava prirodne pojave kao vampirske*[13]), u tekstu Ognjena Spahića pripovjedač i glavni lik jeste vampir, ali apsolutno atipičan u odnosu na vampira i iz narodne usmene i iz Đilasove proze. Spahićev vampir nema zube da ugrize (time se ironizira narodni stereotip o sisanju krvi zubima[14]), on to čini cijedeći maramicu punu krvi, odnosno brišući glavu povrijeđenoga epizodnog lika. Sva ta pripovjedačka rješenja Spahićevu pripovijetku čine otklon-pripovijetkom.

---

[10] Andrej Nikolaidis, „Divni i užasni život Miraša Varvarina“, u: *Podgoričke noći*. Podgorica: Vijesti. 2005, 87–89.

[11] Ognjen Spahić, „Vampir“, u: *Podgoričke noći*, Podgorica: Vijesti. 2005, 155.

[12] Ibid, 148.

[13] Ana Radin, *Motiv vampira u mitu i književnosti*, Beograd: Prosveta. 1996, 75.

[14] *Narod veruje da vampir sisa ljudima krv i time izaziva njihovu smrt.* (Ana Radin, 36)

Dok sam čučao iza drveta postalo mi je jasno da biblijska krivica pada na moja pleća. Ja sam grešnik koji je prvi bacio kamen na prostitutku. Jebi ga! To se moralo okajati. Prilazim tijelu koje krklja valjajući se u lokvi krvi. Kleknem i uhvatim ga za rame, a on gmižući cvili očekujući još batina. „Ne boj se jadan, oću da ti pomognem", rekoh. Izvadio sam maramicu iz džepa – moja pedantna majka svakog jutra zamijeni prljavu – i obrisao mu lice. Koliko mlade i svježe krvi! Koja u vreloj Ijetnjoj noći neodoljivo miriše. Koja se purpurno sija sporo kapajući na beton košarkaškog igrališta i mami M. K. Živkovića da pokaže svoju istinsku ćud. Obrisao sam njegov vrat i ranu na potiljku, a maramica je primijetno otežala. Da bi je još jednom iskoristio pomažući bijedniku, valjalo ju je nekako iscijediti. Kunem se da to što sam uradio nema nikakve veze sa logično i svjesno artikulisanim pokretima ruke koja sezajedno sa maramicom uspravila iznad mojih unaprijed otvorenih usana i stala da luči tamne, ljepljive kapljice. Sjećam se da je mlad mjesec kao sablja ležao nad Podgoricom. Gledao sam ga onako zakrvavljenih očiju misleći na svoje filmske kolege. Oni to rade mnogo elegantnije. Umjesto maramice, Nosferatu bi iscijedio vratnu žilu do posljednje kapi. Zario bi zube u nabubrelu arteriju i nastavio da loče dok jadnik ne bude iscijeđen poput vakumirane kese kikirikija. Miomir Krstov Živković nije imao sreću da redovito posjećuje zubara. Kad je trebalo ići tamo, išao sam isključivo zbog vađenja. Očistili su sve iole upotrebljive alatke: sjekutiće, očnjake u gornjoj i donjoj vilici, povadili četvorke i šestice, pa sada ne bili mogao da isisam ni meduzin kurac, a kamo li ovo nabubrelo i podatno tijelo. Jebem li mu majku pedersku! opsovao sam pa i sam počeo da ga mlatim, mlatim, mlatim... – a onda brišem maramicom, a maramicu cijedim sebi u usta. Pet-šest krugova i govedo je ležalo na betonu bez svijesti. Ne mogu reći da mi ga je bilo žao onako snuždenog i izvaljenog na leđa.[15]

U istoj pripovijeci lik majke tuži na vijest da je preminuo njen suprug (i to u trohejskom osmercu s četvorosložnim pripjevom, kako smo ranije konstatovali). Forma klasične crnogorske tužbalice proistekla je iz običaja tuženja nad tragično preminulim junakom – tužbalica je trebala da nadahne mlade crnogorske naraštaje za herojske podvige. Otklon-postupak u Spahićevoj prozi ogleda se i u tome što je taj drevni crnogorski običaj ironiziran činjenicom da lik žene tuži nad likom muža pijanice. Stoga iznosimo i cijeli uzorak Spahićeve proze koji je obujmio već citiranu tužbalicu:

[15] Ognjen Spahić, „Vampir", 145–146.

Starog su našla djeca Alije Derviševića. Bio je prislonjen na ogradu džamije pa su klinci mislili da je pijan i da je jednostavno zaspao. A to ne bi bilo ništa novo za Krsta Miloševog Živkovića, starog podgoričkog boema koji je stigao do dna hiljada i hiljada čaša. „Tajo, aj izađi! Čiko Krsto se oletvio pa zaspa na ogradu". Alija i njegov brat Fahro su ga donijeli kući; spustili na klupu u dvorištu, opipali puls shvatajući da je mrtav. Majka je istrčala dolje i zakukala: Kako-si-me-nagr-dio moj sokole/ Zada-demi ljutu ranu Krsto-vilo/ Osta-vime bez života doma-ćine/ Da se zorim sa-ju-na-kom lele Krsto/ Sa nje-go-vom mrtvom gla-vom, lele muko/ Na Čepurke da-mi liježeš, što do-čekah/ Đe se tvoji svi kopaju, bla-go zemlji/ itd. Kraj priče. Ukopali smo ga sjutradan. Grobnica 325 na Čepurcima. No, bolje je reći da cijela priča tu tek počinje. Treće jutro je okupilo dosta ljudi iz komšiluka, rođake, daljnje stričeve koje sam prvi put upoznao i nekoliko slinavih, takođe, nepoznatih tetaka. Narezalo se pršute, bilo je domaće rakije, kaštradine, vina i jedna boca viskija. Oko dva sata smo posjetili groblje (vijenci se ne prilažu), a onda svako svoj posao. Majka i ja pravo kući. Sjećam se da sam odgledao drugi nastavak „Kuma" i tako zaspao u fotelji. Naveče je svratilo moje društvo iz ulice koje je dokrajčilo onu flašu „Balantajnsa".[16]

Integracija, interpolacija, *uplitanje* riječi iz usmene književnosti u tekstove pisane crnogorske pripovijetke nastale od 1990. do 2006. godine, kako smo viđeli, znači ujedno i indirektno autorsko suđenje pitanjima tradicije i kulturnoga nasleđa. U tome pogledu, uprkos novinskim tezama da je cijela jedna generacija *književnika načinila konačni raskid s tradicijom*, jasno je da takav čin nije rezultat rada čitave generacije književnika, već samo određenoga broja pojedinaca, koji ni na tome planu nijesu postigli prihvatljivu ujednačenost u postupanju. Nasuprot tim „izolovanim" slučajevima stoji većina književnika čije su poetike *okamenjene* usmenom, kolektivnom, narodnom mudrošću. No to stanje ne mora uvijek biti čitano u negativnome kontekstu. Modelujući forme usmenoga stvaralaštva, crnogorski književnici zapravo ostvaruju i visoke tvoračke rezultate, koji upravo zato nose pečat autohtonoga prostora. S druge strane, ostaje mogućnost da se na tragovima tih narativnih strategija rodi nova etapa crnogorske književnosti, koja na budućim dijahronim skalama može egzistirati nasuprot dosadašnjim dometima crnogorske pisane pripovijetke.

[16] Ibid, 148.

Literatura

- KOPITOVIĆ, Zoran. „Crna Gora prvi put kao nepregledna ravnica“. *Stvaranje* (Titograd). XLV/1990, 2–3, 239.
- KOPITOVIĆ, Zoran. „Čoek-žena i Bećiri Šefćet”. *Stvaranje* (Titograd), XLV/1990, 2–3, 232–241.
- NIKOLAIDIS, Andrej. „Divni i užasni život Miraša Varvarina“, u: *Podgoričke noći*. Podgorica: Vijesti. 2005.
- RADIN, Ana. *Motiv vampira u mitu i književnosti*. Beograd: Prosveta. 1996.
- RADOJEVIĆ, Radoje. *Studije i ogledi iz montenegristike*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost. 2012.
- SPAHIĆ, Ognjen. „Vampir“, u: *Podgoričke noći*. Podgorica: Vijesti. 2005.

Vladimir VOJINOVIĆ

ATYPICAL SHORT-STORIES BY KOPITOVIĆ, A. NIKOLAIDIS AND SPAHIĆ

The author of this paper analyzes the relationship of the narrator in prose by Zoran Kopitović, Andrej Nikolaidis and Ognjen Spahić to oral literature. The paper tracks the status of the elements of oral literature in the texts of these authors, simultaneously analyzing the procedures and interpolations limits, according to which a particular nomenclature of written Montenegrin short-stories in the period from 1990 to 2006 was derived. The author also presents the arguments concerning the status of the three authors of short-stories, classifying their short stories in the sphere of atypical short-stories.

Key words: *Zoran Kopitović, Andrej Nikolaidis, Ognjen Spahić, oral literature, written Montenegrin short-story, interpolations, atypical short-stories*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:821.163.42.09-1
Pregledni rad

Krešimir ŠIMIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet Osijek

RELIGIOZNA LIRIKA MAVRA VETRANOVIĆA

Uz raznolike amorozne lirske diskurze, religiozna lirika je važna sastavnica renesansne književne kulture. O njezinoj raširenosti, osim brojnih prijepisa i tiskanih zbirki lauda, govori trotomna antologija *Rime sacre* (Venecija, 1550–1552). U njoj su zastupljeni brojni renesansni pjesnici: Gerolamo Malipiero, Jacopo Sannazaro, Pietro Bembo, Giovanni Guidiccioni, Vittoria Colonna, Pietro Aretino, Bernardo Tasso, Luigi Almanni, Agostino Caccia, Benedetto Varchi, Giraldi Cinzio, Lodovico Dolce, Alessandro Piccolomini, Tullia d'Argona i mnogi drugi. Osim u Italiji, religiozno je pjesništvo bilo raširenо i u mnogim drugim europskim državama, primjerice u Španjolskoj, Engleskoj, Njemačkoj, Francuskoj, i, dakako, u Hrvatskoj. Religioznu liriku na hrvatskom jeziku pisali su gotovo svi istaknuti, danas kanonizirani hrvatski renesansni pjesnici, kao i oni nešto manje eksponirani: od Splićana Marka Marulića, Franje Božićevića, Frane Bogavčića, Nikole Matulića, Jerolima Martinčića, Zadrana Dominika Armanova i Šime Budinića, Trogiranina Petra Lucića, Hvaranina Hortenzija Bartučevića, pa do Dubrovčana Šiška Menčetića, Džore Držića, Marina Kabužića, Nikole Dimitrovića, Nikole Nalješkovića, Dinka Ranjine, Tome Nadaljevića Budislavića, Dominka Zlatarića, Horacija Mažibradića, Marina Buresića. Međutim, jedan od značajnijih opusa šesnaestostoljetne religiozne lirike sačinio je dubrovački benediktinac Mavro Vetranović. Važnost njegova opusa je dvojaka: prvo, Vetranovićev opus je najveći (riječ je o više od sedamdeset sastavaka) i, drugo, on se izdvaja kako tematsko-motivski (u njemu se nalaze motivi mitološkog, pastoralnog i biblijskog podrijetla koji nisu uobičajeni niti za medijevalnu niti za šesnaestostoljetnu religioznu liriku), tako i poetološki (eklekticizam medijevalnih i renesansnih književnih postupaka, motiva i iskaznih modusa).

Ključne riječi: *Mavro Vetranović, religiozna lirika, renesansna književna kultura*

I.

Iako su vernakularnu ranonovovjekovnu europsku i hrvatsku književnu kulturu u znatnoj mjeri obilježili različiti amorozni lirski diskurzi, važna je sastavnica renesansne književnosti religiozna lirika.[1] O raširenosti religiozne lirike u književnoj kulturi činkvečenta govore brojni prijepisi i tiskane zbirke lauda.[2] Također je značajno da je u Veneciji 1536. tiskana knjiga *Il Petrarca spirituale* (*sonetti et canzoni di Francesco Petrarca divenuto theologo et spirituale*) Gerolama Malipiera, koja je za kratko vrijeme doživjela devet novih izdanja.[3] Riječ je o tzv. „spiritualizaciji Petrarce“: nastojanju da se iz *Kanconijera* izbace sve „nepoćudne“ misli i izrazi, a na njihovo mjesto stave religiozni motivi.[4] Ubrzo su se pojavili Malipierovi sljedbenici: Feliciano Umbruno da Civitella (*Dialogo del dolce morire di Gesù Cristo sopra lei sei visioni di M. Francesco Petrarca*, 1544), Gian Giacomo Salvatorino (*Thesoro de Sacra Scrittura sopra Rime del Petrarca*, 1547) i Pietro Vincenzo Sagliano (*Esposizione spirituale sopra il Petrarca*, 1590). O važnosti religiozne lirike za talijansku šesnaestostoljetnu književnu kulturu govori napose trotomna antolo-

---

1 O problematičnosti apriorizma književnih vrsta, naročito kada je riječ o primjeni trijade epsko, lirsko, dramsko na stariji tekstovni materijal, pisao je Hans Robert Jauss. On smatra da čim pojmu roda oduzmemo ontologijski status, postaje teorijski koristan upravo stoga jer pokazuje „zakonitu prijelaznost književnih rodova“. Nadalje, ističe da su očite odlike određivanja koje književne rodove ne shvaća više kao normativnu općenitost (*ante rem*) ili klasifikatorsku (*post rem*), nego kao povijesnu (*in re*): „Takvo određivanje oslobađa teoriju hijerarhičkoga kozmosa ograničena broja rodova, sankcioniranih antiknim uzorom, tako da se oni više ne mogu ni miješati ni množiti. Na taj način, ako ih shvatimo kao grupe ili povijesne familije, mogu ne samo kanonizirani glavni rodovi i njihovi podrazdijeli tvoriti grupe i opisivati se kao rod, nego i drugi nizovi djela koja se javljaju u povijesti, a vezana su kontinuitetom strukture“. „Teorija rodova i književnost srednjega vijeka“, s njemačkog preveo Zdenko Škreb, *Umjetnost riječi*, XIV, 3, Zagreb, 1970, str. 330–331. Stoga je gorespomenuti izraz religiozna lirika svojevrsni termin indikator koji označava pjesničke sastavke religiozne tematike i relativne kratkoće.

2 *Inizii di antiche poesie italiane religiose e morali: con prospetto ei codici che contengono e introduzione alle laudi spirituali*, Firenca, 1909, uvod Annibalea Tenneronija, str. VII–XXI. Iscrpnu bibliografiju religioznog pjesništva (*Saggio di bibliografia della poesia spirituale 1471–1600*) načinio je Amadeo Quondam i objavio u knjizi *Il naso di Laura. Lingua e poeisa lirica nella tradizione del Classicismo*, Panini, Modena – Ferrara, 1991, str. 283–289.

3 Na početku Malipierove knjige nalazi se svojevrsna apologija religiozne lirike – fiktivan dijalog Malipiera i Petrarce, odnosno njegova duha, koji nije mogao naći počinak u nebu zbog svoga ljubavnog pjesništva.

4 Malipiero je od Petrarce zadržao samo sedamnaest posto soneta i dvadeset šest posto kancona, dok je ostalo zamijenio religioznim motivima. Ne čudi stoga da su to izdanje kritičari nazvali „the mother of all expurgations“. Ugo Rozzo, „Italian Literature on the Index“, u: *Curch, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, ed. Gigliola Fragnito, na engleski preveo Adrian Belton, Cambridge University Press, 2001, str. 210.

gija *Rime sacre* (Venecija, 1550–1552). U njoj su zastupljeni brojni pjesnici: osim spomenutoga Gerolamo Malipiera, to su Jacopo Sannazaro, Pietro Bembo, Giovanni Guidiccioni, Vittoria Colonna, Pietro Aretino, Bernardo Tasso, Luigi Almanni, Agostino Caccia, Benedetto Varchi, Giraldi Cinzio, Lodovico Dolce, Alessandro Piccolomini, Tullia d'Argona i mnogi drugi.[5] U španjolskoj su šesnaestostoljetnoj i sedamnaestostoljetnoj književnoj kulturi najpoznatiji autori religiozne lirike Sebastián de Córdova (*Las obras de Boscán y Garcilaso trasladadas en materias christianas y religiosas*, 1575) i Juan Andosilla Larramendi (*Cristo Nuestro Señor el los versos del principe de nuestros poetas, Garcilaso de la Vega, sacados de diferentes partes y unidos con ley de centones*, 1628).[6] O veličini korpusa engleske šesnaestostoljetne religiozne lirike govori bibliografija Romana Dubinskog.[7] Najznačajnije lirske vrste njemačke renesansne književnosti bile su crkvene himne – *Kirchenlieder* – i pjesme u kojima se odražavao utjecaj reformacije, tzv. *Meisterlieder*. Samo je Hans Sachs zapisao više od 4000 takvih pjesama.

Osim što je bila sastavni dio hrvatskog humanističkog latinskog pjesništva (Juraj Šižgorić, Karlo Pucić, Ilija Crijević, Damjan Benešić) i pjesništva na talijanskom jeziku (Sabo Bobaljević Mišetić i Miho Monaldi), religioznu liriku pisali su gotovo svi istaknuti, danas kanonizirani hrvatski renesansni pjesnici, kao i oni nešto manje eksponirani: od Splićana Marka Marulića, Franje Božićevića, Frane Bogavčića, Nikole Matulića, Jerolima Martinčića, Zadrana Dominika Armanova i Šime Budinića, Trogiranina Petra Lucića, Hvaranina Hortenzija Bartučevića, pa do Dubrovčana Šiška Menčetića, Džore Držića, Marina Kabužića, Nikole Dimitrovića, Nikole Nalješkovića, Dinka Ranjine, Tome Nadaljevića Budislavića, Dominka Zlatarića, Horacija Mažibradića, Marina Buresića.[8] Međutim, najznačajniji opus šesnaestostoljetne religiozne lirike sačinio je dubrovački benediktinac Mavro Vetranović.[9] Važnost njegova

---

5 Ginetta Auzzas, „Notizie su una miscellanea veneta di rime spirituali", u: *Rime sacre dal Petararca al Tasso*, a cura di Maria Luisa Doglio e Carlo Delcorno, Il Mulino, Bologna, 2005, str. 205–223.

6 Joseph G. Fucilla, „The Pedigree of a Soneto a lo Divino", *Comparative Literature*, I, 3, Duke University Press, 1949, str. 267.

7 Roman R. Dubinski, *English Religious Poetry Printed 1477–1640: A Chronological Bibliography with Indexes*, North Waterloo Academic, 1996.

8 Nipošto nije nevažan ni korpus rukopisnih pjesmarica, zacijelo prepisanih iz mnogo starijih predložaka, među kojima se veličinom i raznorodnošću ističu *Osorsko-hvarska* i *Splitsko-trogirska pjesmarica* te *Vartal* Petra Lucića.

9 Većina pjesama Mavra Vetranovića žanrovski je teško odrediva, jer su sastavci mahom dugi, sastavljeni od raznovrsnih tematsko-motivskih kompleksa (politički, refleksivni, pastoralni, amorozni, religiozni) i modusa (satirički, refleksivni, elegični). Stoga se u korpus religiozne lirike, osim onih sastavaka koji su žanrovski „čisti", mogu uvrstiti i oni sastavci u kojima uz

političke i refleksivne prevladavaju religiozni motivi, zatim oni koji završavaju religioznom poentom i oni koji sadrže nedvojbene „signale“ spiritualizacije amoroznih i pastoralnih tematsko-motivskih kompleksa. U Vetranovićev opus religiozne lirike, prema naznačenom kriteriju, možemo ubrojiti sljedeće sastavke: *Bojnikom* (*Pjesme Mavra Vetranića Čavčića*, Stari pisci hrvatski, knjiga III, skupili Vatroslav Jagić i Ivan A. Kaznačić, JAZU, Zagreb, 1871, nadalje SPH III, str. 135–147), *Čudno prikazanje* (SPH III, str. 181–185), *Jezuse, smrt obra, da meni daruješ* (*Dvadeset pjesama Mavra Vetranovića*, Građa za povijest književnosti hrvatske, 7, JAZU, Zagreb, 1912, nadalje DPMV, str. 176. Pjesmi nedostaje svršetak), *Moja plavca* (SPH III, str. 169–175), *Molitva Jesusu* (SPH III, str. 393–396), *Molitva od križa* (SPH III, str. 351), *Molitva propetom Jesusu* (SPH III, str. 396–398), *Na grobnici Isukrstovoj* (DPMV, str. 176–177), *Na noć od Božjega poroda* (SPH III, str. 300–317), *Pjesanca prva*, *Pjesanca druga*, *Pjesanca treća*, *Pjesanca četvrta* (*Pjesance I–IV* nalaze se u DPMV, str. 179–185), *Pjesanca angjelom* (SPH III, str. 426–427), *Pjesanca božanstvu* (SPH III, str. 351–362), *Pjesanca Djevici* (DPMV, str. 183–184), *Pjesanca Djevici prva* (*Pjesme Mavra Vetranića Čavčića*, Stari pisci hrvatski, knjiga IV, skupili Vatroslav Jagić i Ivan A. Kaznačić, JAZU, Zagreb, 1871, nadalje SPH IV, str. 399–401), *Pjesanca Djevici druga* (SPH III, str. 406–410), *Pjesanca Djevici treća* (SPH III, str. 410–412), *Pjesanca Djevici četvrta* (SPH III, str. 415–417), *Pjesanca Djevici peta* (SPH III, str. 417–418), *Pjesanca Djevici šesta* (SPH III, str. 419–426), *Pjesanca Djevici sedma* (SPH IV, str. 36–39), *Pjesanca Djevici osma* (DPMV, str. 186–187), *Pjesanca duha oslobođena od tijela* (DPMV, str. 185–186), *Pjesanca Fenici prva* (SPH III, str. 402–403), *Pjesanca Fenici druga* (SPH III, str. 404–406), *Pjesanca grješniku* (SPH IV, str. 270–271), *Pjesanca Jaganjcu* (SPH IV, str. 154–158), *Pjesanca Jesusu prva* (SPH III, str. 382–383), *Pjesanca Jesusu druga* (SPH III, str, 383–387), *Pjesanca Jesusu treća* (SPH III, str. 389–391), *Pjesanca Jesusu četvrta* (SPH III, str. 392–393), *Pjesanca Jesusu peta* (SPH III, str. 398–399), *Pjesanca Jesusu na križu* (SPH III, str. 328–331), *Pjesanca košuti* (SPH III, str. 388–389), *Pjesanca kratku roku našega života* (SPH III, str. 268–270), *Pjesanca kufu prva* (SPH III, str. 3–6), *Pjesanca kufu druga* (SPH IV, str. 24–26), *Pjesanca lakomosti* (SPH III, str. 158–169), *Pjesanca mladosti prva i druga* (SPH IV, str. 50–71), *Pjesanca moru* (SPH III, str. 122–135), *Pjesanca o blaženstvu nebeskom* (SPH III, str. 274–276), *Pjesanca o Jobu* (SPH III, str. 151–154), *Pjesanca o pokori* (SPH III, str. 277–279), *Pjesanca o spoznanju* (SPH IV, str. 43–50), *Pjesanca Plutonu* (SPH III, str. 112–122), *Pjesanca protiva oholasti* (SPH III, str. 267–268), *Pjesanca razmišljan'ja od smrti* (SPH III, str. 272–274), *Pjesanca salamandri* (SPH III, str. 276–277), *Pjesanca san* (DPMV, str. 196–199), *Pjesanca slavi carevoj* (SPH III, str. 41–53), *Pjesanca smrti* (SPH III, str. 283–300), *Pjesanca suda napokonjega* (SPH III, str. 181–185), *Pjesanca svom angjelu* (SPH III, str. 427–429), *Pjesanca šturku* (SPH III, str. 412–415), *Pjesanca trojstvu* (SPH III, str. 429–431), *Pjesanca vrhu Očenaša* (SPH III, str. 362–374), *Pjesanca: mlohavo je svjetovno ufan'je* (SPH III, str. 271–272), *Pokornik prid križem* (DPMV, str. 175–176), *Prilika od žedna jelina* (Franjo Fancev, *Dubrovačka pjesma 16. stoljeća u počakavljenom prijepisu*, u: *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti*, Dubrovnik, 1912, str. 249–250), *Psalam de profundis, po načinu od molitve* (SPH III, str. 458–465), *Psalam: Salvum me fac Deus* (SPH III, str. 465–478), *Štit od napasti* (SPH III, str. 279–28o), *Tielu Jesusovu* (SPH III, str. 391–392), *Tužba moja* (SPH III, str. 258–267), *Vjerovan'je* (SPH III, str. 374–382), *Vrhu psalma: Domine ne in furore tuo, po načinu molitve* (SPH III, str. 431–432), *Vrhu psalma: In te domine spero, po načinu molitve* (SPH III, str. 445–458), *Vrhu psalma: Miserere mei Deus, po načinu molitve* (SPH III, str. 434–445). Sastavci *Tužba kralja Davida vrhu Saula i Jonate*, *Tužba kralja Davida vrhu Absalona* i *Tužba Djevice Marije*, iako religiozne tematike, pripadaju izdvojenoj srednjovjekovnoj i

opusa je dvojaka: prvo, Vetranovićev opus je najveći (riječ je o sedamdesetak sastavaka) i, drugo, on se izdvaja kako tematsko-motivski (u njemu se nalaze motivi biblijskog, mitološkog i pastoralnog podrijetla koji nisu uobičajeni niti za medijevalnu niti za šesnaestostoljetnu religioznu liriku), tako i poetološki (eklekticizam medijevalnih i renesansnih književnih postupaka, motiva i različitih modusa).

Iako je Vetranovićev opus religiozne lirike obiman i tematsko-motivski raznolik, kao zasebne mogu se izdvojit sljedeće skupine: pjesme o Isusu, marijanske pjesme, molitvene i psalamske parafraze, eshatološke i religiozno-refleksivne pjesme.

III.

Veću skupinu pjesama o Isusu čine pokajničko-molitveno intonirane pjesme prožete suosjećanjem zbog Kristovih patnji (*Pokornik prid križem*, *Jezuse, smrt obra*, *Molitva Jesusu*, *Molitva propetom Jesusu*, *Pjesanca Jesusu prva*, *Pjesanca Jesusu druga*, *Pjesanca Jesusu četvrta*, *Pjesanca Jesusu na križu*, *Na grobnici Isukarstovoj*). U pjesmama o Isusu česti su biblijski motivi koje ne nalazimo u drugih hrvatskih šesnaestostoljetnih autora, primjerice u *Molitvi propetom Jesusu* lirski subjekt moli Isusa da ga kazni kao i Joba. *Pjesanca Jesusu treća* počinje sljedećim stihovima: „Molim te Jesuse, da na me pogledaš, / grozni plač i suze s boljezni da mi daš, / Mariji kako da grješnici velikoj, / kada ju pogleda ljuveni pogled tvoj“ (s. 1–4). U prvom i četvrtom stihu Vetranović koristi osnovni element petrarkističke topologije ljubavi: oči. Nadalje se opisuje obraćenje Marije Magdalene, pri čemu kazivač postaje Magdalena (s. 18–22). U opisu Magdalenina obraćenja Vetranović se koristio topikom karakterističnom za petrarkističku prozopografiju: „liepi pram i kosu ter s plačem iz glasa / rasplete i prosu niz bil vrat do pasa“ (s. 15–16). U *Pjesanci Jesusu petoj* nalazi se također motiv pokajanja Marije Magdalene, ali se navode i primjeri pokajanja razbojnika na križu (Lk 24, 39–43) i apostola Petra. Budući da je pjesma intonirana kao molitva za dostojno pristupanje euharistiji („ku brašnom nasiti od tiela svetoga / i žedniem da piti kladenca živoga; / kiem tielo ne brani ni krvi prisvete, / i duh njim sahrani od muke proklete“, s. 43–46), umetnut je i biblijski motiv susreta Isusa i Kanaanke, pri čemu se spominju mrvice koje padaju sa gospodareva stola (Mt 15, 21–28 i Mk 7, 24–30). Euharistiji je – samo prožeta mnogim složenim teološkim izrazima (primjerice, „u bitju jednomu gdi jednaga pribiva“, s. 13) – posve-

ranonovovjekovnoj vrsti – *planctusima*, a *Bogoljubno razmišljan'ja od muke Isukrstove*, zajedno sa *Svarh muke Isukarstove* Marka Marulića i *Razmišljan'jem vrhu muke Isukrstove* Nikole Nalješkovića, u pasionske poeme.

ćena i pjesma *Tielu Jesusovu*.[10] Molitveno-ispovjedna pjesma *Molitva Jesusu* također je prožeta biblijskom motivikom. Riječ je o motivima iz najpoznatijeg penitencijalanog psalma – 51. prema Vulgatinoj numeraciji, odnosno 50. prema numeraciji Septuaginte – i evanđeoskom motivu pokajanja apostola Petra, koji je triput zatajio Isusa.

U *Pjesanci salamandri* legenda o gušterici koja je navodno živjela u vatri (burnjak, burnik), ali nije izgarala, tema je prvih osam stihova. Nakon legende o salamandri – koja je poslužila kao efektan uvod – dolazi poenta, u kojoj se končetozno zaključuje: „Vaj nu se ne čudi na svieti nitkore, / što joj bog prisudi da zgorjet ne more, / po sebi i ja sam zač mogu toj znati, / koga me živi plam ne može skončati, / plam božje ljubavi i božje milosti, / da moj duh rastavi s telesnom mrklosti, / gdje gorim vajmeh vas i zimi i ljeti, želeći kako mraz na suncu skopnjeti“ (s. 25 –32). Nadalje se lirski subjekt obraća Isusu: „čemeran zač duh moj ini dar ne želi, / u ljuven u kril tvoj ner da se naseli“ (s. 37–38), što – naročito stih 38 – signalizira tzv. hedonistički amorozni diskurz.

U pjesmi *Prilika od žedna jelina* isprva se opisuje ranjeni jelen, koji je išao na bistri izvor piti vodu, a zatim dolaze uobičajeni pasionski motivi (krv, drača, okrunjena glava, probodena prsa). Na sličan je način strukturirana i *Pjesanca košuti*. Nakon uvodnog dijela (s. 1–12), u kojem se opisuje tužba ranjene košute, lirski se subjekt obraća Isusu i moli: „da na moj smrtni dan, kad pride vječna noć, / čist, suzom vas opran, prida te budu doć“ (s. 49–50).

Tematsko-motivskim kompleksom, retoričkim aparatom (izrazi karakteristični za pastoralno i ljubavno pjesništvo, katalozi apostrofa, apeli) i metričkom raznovrsnošću, izdvaja se sastavak *Na noć od Božjega poroda*. U njemu nije riječ samo o božićnim motivima već i o poklonstvu triju kraljeva te pokolju nevine dječice. U pjesmi su prisutni pasionski (s. 107–140) i pastoralno-orfejski motivi („pastiri gdje tako u dipli zvonjahu, / ljuveno i slatko ter pjesni pojahu, / da jel’je i borje samo se snebiva, gora i zagorje gdje pjesan odpieva“, s. 233–236). U stihovima 107–140 kazivač je Marija, a u stihovima 191–214 anđeo. Iako je pisana dvanaesteračkim dvostisima, na dva su mjesta (s. 259–266 i 273–280) umetnuta po dva osmeračka katrena s rimom *abab*. U pjesmi je prisutan i apel: „Tiem vjerni krstjane, molim vas za svu moć“ (s. 449), a zatim i obiman katalog apostrofa (gradovi, sela, lugovi, dubrave, planine, gore, polja, more, otoci, ribe, ptice, proljeće, cvijeće, livada, lišće, jesen, ljeto, zima, snijeg, mraz, dažd, rosa, sunčani zraci, zemlja, kamenje, mladost).

[10] Grupi euharistijskih pjesama pripadaju mnoge šesnaestostoljetne adespotne, himnički intonirane pjesme, ali i autorske poput omalenog ciklusa od pet pjesama naslovljenih *Versi Božja tila* Dominka Armanova ili, primjerice, pjesma *Bože, ki svakoja stvori čas u jedan* Dinka Ranjine.

IV.

Vetranovićeva marijanska lirika oslanja se na medijevalnu, ali pjesnik često poseže za amplifikacijom (biblijski, mitološki, pastoralni i motivi raznih amoroznih lirskih diskurza). Prema srednjovjekovnoj marijanskoj lirici (apostrofiranje Djevice, obraćanje čitatelju/slušatelju da slavi Djevicu, molitva za posredovanje [„ter pomoli sinka tvoga, / slavna dievo i gospoje“, s. 57–58], samo osobno intonirana, ispjevana je *Pjesanca Djevici četvrta*. *Pjesanca Djevici peta* također je prožeta uobičajenim medijevalnim apostrofiranjem („zdravo dievo“, „zdravo kruno“, „zdravo slavna gospoje“, „zdravo danice i morska zviezdo“), ali i poznatim biblijskim motivima (Gabrijelovo navještenje, Adam i Eva) te završnim spominjanjem Isusove otkupiteljske žrtve (krv, voda). Nadalje, u *Pjesanci Djevici prvoj* ljubav spram Djevice iskazana je retoričkim sredstvima karakterističnim za različite amorozne lirske diskurze. Uz intertekstualnu povezanost s petrarkizmom (*trepteći*, *kopni*, *preda*, *ures*, *uzdah*, *oči*) naziru se i signali koji ukazuju da je posrijedi utjecaj srednjovjekovne semantike dvorske ljubavi, za koju je karakteristično shvaćanje ljubavi kao službe i očekivana nagrada (*dar*, *pomili*), pa čak i hedonističkog amoroznog diskurza („ter krilo toj tvoje za ljubav raskrili2, s. 24):

ki vene trepteći i kopni i preda,
priku smrt želeći, da te se nagleda;
zač vlasti ne ima, da tamo vrh nebes
od tiela očima uživa tvoj ures.
Za toj ti posila suzami uzdah svoj
i srce iz tila, gospoje svieh gospoj,
blaženstvo toj tvoje da primi ovi dar,
prislavna gospoje, jaki sve dragu stvar.
A po tom, a po tom, o vječna ljubavi,
prie ner me životom prieka smrt rastavi,
ti dievo i gospoje trudna me pomili,
ter krilo toj tvoje za ljubav raskrili,
gdi moju dušicu hotjel bih poslati,
pakljenu tužicu da vajmeh ne pati. (s. 13–26, SPH III, str. 399–400)

U *Pjesanci Djevici trećoj* lirski subjekt moli Mariju da u njemu potakne ljubavni plamen, pri čemu Vetranović, kao i u *Pjesanci salamandri*, koristi motiv gušterice salamandre (s. 1–12). U *Pjesanci Djevici* – čija je okosnica spiritualizirani ljubavni plamen – podvojenost lirskog subjekta, složen i bolan odnos između vjernika i Djevice Marije (zaljubljenika i nedostižne odabranice) tipična je petrarkistička konvencija:

Tko da plam zgasi, ki gori u meni,
ner željni uzdasi i moj plač ljuveni,
zač vajmeh, pravedno ja nebog mogu reć
da svi živi zaedno kladenci budu teć
i rijeka od Nila i morske pučine,
ne bi zgasila gorušte vrućine,
u kojoj ja gorim, a to je božji sud,
da se tač rastvorim trpeći tolik trud,
djevica prisveta srdačce zač moje
u živ plam popreta, da gori tuj stoje
i živa žerava s ljubavi jedine
da ga tuj skončava, u plamu da gine. (s. 1–12, DPMV, str. 183)

U *Pjesanca Fenici prvoj*, alegorijsko-simboličnoj po eksplikaciji teme, lirski subjekt isprva govori o „groznom srdačcu ke ćuti žestoči" (s. 2), a potom dolaze sljedeći stihovi sačinjeni leksičkim rekvizitarijem karakterističnim za petrarkističku liriku:

u vječnom istoku ložila u meni
žeravu žestoku i taj plam ljuveni,
da tvoja prilika po daru tvomu
goji se do vieka u srdačcu momu.
Zač si ti gospoja od vječne ljubavi,
za kom se svies moja i moj duh zatravi,
za kojom vas manen prem svasma ostaju,
zač ovi živ plamen očito poznaju,
da ga ti umnoži, o vječno sunačce,
i sama naloži u moje srdačce,
hip i čas da gori u vječnoj ljubavi (s. 33–43, SPH III, str. 403)

U pjesmi se čitatelju daje signal za alegorezu:

Nie ptica fenice u stranah istočnieh,
ner li ti djevice, koja si vrhu svieh,
u vječnom istoku ložila u meni
žeravu žestoku i taj plam ljuveni,
da tvoja prilika po daru po tvomu
goji se do vieka u srdačcu momu. (s. 31–36, SPH III, str. 402–403)[11]

[11] Ptica feniks, samo kao metafora za Krista, poslužila je i Torquatu Tassu u jednoj kanconi (*Descrive la Fenice, e le paragona Gesù Cristo*).

Pjesanca Djevici šesta također je motivski složena (Dijana, pastiri, pastoralna fauna, antički bogovi, Adam i Eva). Dijana i Marija se uspoređuju da bi se pokazalo koliko Marija nadvisuje Dijanu, pri čemu se Vetranović poslužio katalogom antičkih bogova (s. 69–116). Završni dio pjesme strukturiran je prema medijevalnoj poetici marijanske lirike: apostrofiranje Marije i molitva Djevici za posredovanje kod Isusa. Amorozna tipika (srednjovjekovna semantika dvorske ljubavi i petrarkizam) značajno je prisutna i u pjesmi *Čudno prikazanje*:

Lie pamet i um moj k meni se povrati
ter tužni nepokoj menie se prikrati,
ter spravih svies moju (ter) spravih sebe sam
nać onu gospoju, ka vlada višnji kram,
i kopno i more, bez ke se na sviet saj
shraniti ne more človječja narav taj.
Tiem da mi reče sad: sluga ćeš biti moj,
zabil bih svu tužbu, ka me prie posvoji,
davši se na službu toj slavnoj gospoji.
I da me nje pogled pogleda i dika,
zabil bih prjednju zled i ranu bez lieka,
i ovi jadan stril od gorke ljubavi,
kojim mi u sto dil srdačce rastavi,
ki mi drum zaprieči nasliedit tuj liepos,
kojom se sviet diči za ljubav i milos,
jak jednom od zviezda najsvjetljom na nebi,
gdje rajska nje gizda slavi se po sebi.
Zač veće nie druge slavnije prilike,
gospoje ni sluge, lieposti ni dike;
i ona je samo taj, ka može svu žalos
i svaki plačni vaj svrnuti u rados.
I nje je smiljen'je krieposno vrhu svieh
ter grozno cvilen'je obraća sve u smieh.
Kupido kad zgleda još slavni nje obraz,
vas trepti i preda i stine kako mraz,
i trkač i luk svoj još krije strielami,
ter neče biti boj planinom s vilami. (s. 1–27, SPH III, str. 181–182)

Drugi dio pjesme onirički je strukturiran.[12] Nakon što se umorio od traganja za „gospojom ka vlada višnji kram“, lirski se subjekt pošao odmoriti, pri čemu je zaspao (2budući dan njeki u podne pod gorom / stiže me trudni san u sjenici pod borom / u sjenici zeleni proljetje nu bješe / bistri vir vodeni pod borkom gdi vrieše / iz biela mramora, kako cklo ki sjaše, / kojim se sva gora s dubravom slavljaše“, s. 31–36). U snoviđenju susreće Gospoju svih gospoja, koju moli da ga osobodi „uza ljuvenih“. Gospoja – u maniri posrednice – govori: „najti ćeš po meni nebeski dvor i kram“ (s. 103), zatim se autodefinira:

(ja) nisam vila taj od ljuvene družbe,
da dielim plačni vaj mladosti za službe.
Tiem misal ostavi od himbe ljuvene
ter pamet svu spravi, da slidiš ti mene. (s. 109–112, SPH III, str. 184)

Nakon toga se lirski subjekt budi i zaključuje „da nije stvar himbena od gorske naravi, / ner dieva blažena ka može da shrani“ (s. 117–118) te se obraća „mladosti gizdavoj“:

A za toj ljuveni, mladosti gizdava,
vjerujte vi meni, da druga nie trava
ni bil’je na svieti, pri kom je kripos taj,
kad striela zlaćana zada mi tolik vaj,
kad mojoj mladosti trudan duh rascvieli,
s velikom radosti koju mi nadieli;
kad voljah umrieti, nego li biti živ,
ne moguć podnieti i trpjet tolik gnjev.
A sada a sada, meni se prigodi,
da mene svieh jada taj dieva slobodi. (s. 137–146, SPH III, str. 184–185)

Dakle, alegorijskim signalima amorozna motivika je prekodirana. Drugim riječima, Vetranović je koristio pastoralni motiviku i motiviku karakterističnu za raznovrsne amorozne lirske diskurze, ali im je dao spiritualno značenje.

[12] Snolike vizije uobičajene su za petrarkističko pjesništvo (Petrarcini soneti CCLXXXII, CCLXXXIII, CCXLI – CCCXLIII). U hrvatskom renesansnom pjesništvu motiv sna prisutan je u pjesmama *Čudan san* i *Po vas dan minuti hodih si svim cvile* Džore Držića. Motiv snoviđenja nalazi se i u poslanici *Petru Hektoroviću, vlastelinu hvarskom* Nikole Nalješkovića, u kojoj se uz Nikolu Dimitrovića i Petra Hektorovića, u snoviđenju pojavljuje i Mavro Vetranović. U onirički strukturiranoj pjesmi Antuna Sasina *Drugi san* također se spominje Mavro Vetranović. O oniričkom kao poetološkom i antropološkom problemu raspravlja se u zborniku *Prostori snova*, uredile Živa Benčić i Dunja Fališevac, Disput, Zagreb, 2012.

Pjesma *Tužba moja* – kao *Pjesanca Fenici druga* i *Pjesanca duha oslobođena od tijela* – lakrimozno je intonirana. U njoj prevladavaju gotovo asindetski sačinjeni stihovi u maniri formalnog manirizma mediolatinskog pjesništva i apostrofe u maniri tzv. plačljivih elegija (*flebili elegie*) talijanskih pjesnika quattrocenta:

da Sava i Drava i Dunav i Latan,
Vardar i Murava, i Bar i Bojana,
Visla i Turica, Tibiška i Bošterien,
Tisa i Marica, Neretva, Timot, Drien,
Po, Reno i Rodan, i Tever i Ticin
i Amon i Jordan, Erigon,
Tigris, Eufrates, i Gantes i Nilo. (s. 207–213, SPH III, str. 263)

sve briege i gore, glavice i planine,
i slano sve more, jezera i blatine,
doline, potoke, rudine i polja,
sve od svieta otoke pomorske do školja,
mrkiente i seke, sve jaze, sve spile,
sve jame duboke, sve grid'je i gomile;
na pokon sva vrjela živućieh voda svieh. (s. 223–229, SPH III, str. 264)[13]

[13] Zazivanje prirode je poetski topos koji je u antici imao religiozni smisao. U *Ilijadi* se kod molitava i zakletava zazivaju nebo, zemlja, rijeke. Eshilov Prometej zaziva eter, vjetrove, rijeke, more, zemlju, sunce. Sofoklov Ajant obraća se moru, njegovim spiljama, žalima, tlu, izvorima, rijekama. Zazivanjem prirode služi se i Stacije. Srednjovjekovno kršćansko pjesništvo preuzima taj topos s tendencijom gomilanja:

Omnis factura Christi: sol, sidera, luna,
Colles et montes, valles, mare, flumina, fontes,
Tempestas, pluvie, nubes, ventique, procelle,
Cauma, pruina, gelu, glacies, nix, fulgura, rupes,
Prata, nemus, frondes, arbustum, gramina, flores,
Exclamando: vale! mecum predulce sonate.

[Svaka nek' Kristova tvorba: sunce, mjeseci, zvijezde,
humci, doline, brda, more, rijeke i vrela,
nevrijeme, kiše i magle, vjetrovi, zamah oluje,
mrazi i snijeg i led i studen i munje i hridi,
livade, gajevi, lišće, voćnjaci, busenje, cvijeće,
klikćući: zdravo! – preljupko zapjeva zajedno sa mnom.]

Ernst Robert Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, s njemačkoga preveo Stjepan Markuš, Naprijed, Zagreb, ²1998, bilješka 25, str. 99. Zazivanje grančica, trave,

Na samom kraju lirski se subjekt obraća Mariji, moleći je da posreduje kod Isusa: „Tiem djevo pridraga, dokli sam vajmeh živ, / čin da te primaga ovi plač bolježniv; / vidj živac od suza, ki sluga tvoj proli, / ter sinka Jesusa ljuveno pomoli“ (s. 335–338). Leksik navedenih stihova odgovara amoroznom leksiku kvatročentista, koji opjevavaju ljubavnu patnju, suze i plač. U *Pjesanci Fenici drugoj* ptica feniks je alegorizirana: „A za toj taj ptica sama se može riet / vjekušta djevica, dokole teče sviet“ (s. 47–48).

U *Pjesanci mladosti prvoj* motivski kompleks amoroznog pjesništva također je spiritualiziran. U 107. stihu („ki čini čovjeka i mrtva i živa“) dolazi jedan od najčešćih antitetičkih izraza (*živ – mrtav*), karakterističan za petrarkističko izricanje unutarnjeg razdora izazvanog napetošću između želje za žuđenom gospojom i svijesti o neostvarivosti te želje.[14] *Pjesanca mladosti druga* započinje apostrofiranjem Apolona i zazivanjem nadahnuća, a potom slijedi apelativno komponiran dio, u kojemu se „mladost“ poziva da ostavi tjelesnu, odnosno mahnitu ljubav (*insania amoris*) i okrene se božanskoj, pri čemu se Gracija (Marija) predstavlja kao pomoćnica: „ter klikuj Graciju, gospoju svih gospoj, / neka te pomože, neka te ne ostavi“ (s. 246–247).

V.

Psalamskim (*Domine ne in furore tuo*, *In te domine spero*, *Miserere mei Deus*, *Psalam de profundus* i *Salvum me fac Deus*) i molitvenim parafrazama (*Pjesanca vrhu Očenaša* i *Vjerovan'je*) Vetranović je znatno proširio biblijske, odnosno – kad je riječ o *Vjerovan'ju* – dogmatsko-teološke predloške.[15] Svih

cvijeta, vjetra, spilja, brjegova, vala, i sl. nalazi se i u Petrarcinom *Kanconijeru*, primjerice u sonetu CCCIII, dok je u sonetu CXLVIII prisutno asindetično nabrajanje rijeka („Non, Tesin, Po, Varo, Arno, Adige et Terbo / Eufrate, Tigre, Nilo, Hermo, Indo et Gange, / Tana, Histro, Alpheo, Garona, e 'l mar che frange, / Rodano, Hibero, Ren, Sena, Albia, Era, Hebro“). Francesco Petrarca, *Kanconijer* / *Il Canzoniere*, priredio Frano Čale, Nakladni zavod Matice hrvatske, Hrvatsko filološko društvo, Liber, Zagreb – Dubrovnik, 1974, str. 416. U talijanskom renesansnom religioznom pjesništvu također su česti slični katalozi:

Non vide Argo giamai, non vide Troia
Miracolo tal, non Cipro, o Gnido, o Delo;
Nè dove il Gange, il Tigre, ela Danoia,
O'l Tago bagno, o'l Nilo, o copre il cielo.

Rime spirituali del. R. P. Agostino de Cupiti da Euoli Min. Osser., Napoli, 1592, str. 18.

[14] Oksimoronski izrazi karakteristični su i za izricanje mističnog doživljaja Božje ljubavi. Primjerice, Giordano Bruno je zapisao sljedeći stih: *in viva morte morta vita vivo*, a na početku drugog odjeljka prvog dijela *Degli eroici furori* Bruno donosi i jedan sonet sačinjen upravo na antitetičkim izrazima.

[15] Parafraze psalama, napose penitencijalnih, zatim molitava i katekizamskih formula kanoni-

pet psalama (31, 38, 51, 69 i 130) i oba molitvena predloška parafrazirano je dvostruko rimovanim dvanaestercima. U parfarazama psalama prevladavaju molitveni i refleksivni modusi, a ponekad i satirički („slatko papaju i slijede svaki blud“, „trbuhu služe“, „za dobar zalogaj […] bi dušu dali“ itd.). Česti su motivi koji se nalaze i u drugim Vetranovićevim pjesmama (primjerice, „suhi javor“, „krivi put“, „druga smrt“, „živac vječne sladosti“ itd.). Psalam *De profundus* intenzivno je prožet pasionskim motivima:

Jesuse prislatki, Jesuse dragi moj,
pokle si trud svaki i svaki nepokoj
podnesal za mene da na križ pristupiš,
od jame pakljene vaj da me iskupiš,
ne kamen'jem draziem, ni zlatom ni blagom,
smiljen'jem ner blaziem i krvi pridragom:
molim te za svu moć i sa svom kriposti,
ne moj me trudna oć u mrkloj mrklosti.
Za onuj krunicu od trne nemila,
koja t' je glavicu do moždan probila;
za on trud i muke od čaval najliše,

ziranost su stekli preko Dantea (*I sette salmi penitenziali transportati alla volgar poesia da Dante Alighieri ed altre sue rime spirituale*, Bologna, 1753). U europskoj srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj književnoj kulturi psalmi su bili visokoestetizirani pjesnički sastavci. U hrvatskoj književnoj tradiciji psaltiri se javljaju već od 11. stoljeća. Iz 16. stoljeća poznata su dva: *Hrvatski psaltir* i *Matijaševićev psaltir*. Iako je psalme prepjevavalo više šesnaestostoljetnih pjesnika, korpus je psalamskih prepjeva Šime Budinića najveći (*Pokorni i mnogi ini psalmi Davidovi*, Rim, 1582). Skupinu penitencijalnih psalma (6, 32, 38, 51, 102, 130 i 143) amplificirao je u svojim prepjevima Nikola Dimitrović, ali ne izlazeći iz domene religioznog (riječ je o pasionskim motivima, zatim motivima iz Starog zavjeta, motivu oslobađanja otaca iz limba, ništavnosti svijeta i sl.), izuzev jednog satiričnog pasusa u drugom psalmu: „Nemojte jakono konj i mulac vi biti, / ki kad hoć proć mimo nj, pruca se kopiti. / U kojih uma ni ni stida ni srama, / čeljusti njih stegni oglavmi i uzdama, / neka se oni tad ne budu prucati, / kad ih grieha rad budeš pedepsat“ (s. 85–90). Dimitrović – ili neki prepisivač njegovih tekstova – psalme je završavao trinitarnom doksologijom, pri čemu je posljednja dva psalma završio šesteračkom oktavom, i to psalam 6. rimom *aaabcccb*, a psalam 7. rimom *aaaabbcb*. Marko Marulić prepjevao je 51. psalam (*Stumačen'j psalma: Miserere mei Deus*). Taj psalam također ima završnu doksologiju: „Slavu vazda imaj, jedini Bože i troj“, što u potpunosti kristijanizira starozavjetni predložak. Biblijskog se predloška – prepjevavajući isti, 51. psalam (*Psalam pokorni Davidov*), ali bez završne trinitarne doksologije – vjerno držao i Marin Buresić. Marin Kabužić je u prepjevao 109. psalma (*Deus laudem meam ne tacueris*). Skupini psalamskih parafraza koje se ne udaljuju značajnije od predloška pripada i pjesma *Tegnu me tva ruka, Bože moj, ter boles* Dominka Zlatarića. Riječ je o omanjoj pjesmi (14 dvanaesteraca), parafrazi 38. psalma, pri čemu se mogu naslutiti i utjecaji tužaljke proroka Jeremije (*Jeremija* 15, 10–21).

kiem noge i ruke k drievu ti pribiše;
za udarac on priljuti, od koga vaj kade
prisvetu tvoju put oštar šip propade;
i za krv prislatku, koju ktje proliti
da budeš zled svaku od grješnika odmiti
čin', da taj krv tvoja bude me oprati
od zloba bez broja, ke nie moć zbrajati. (s. 145–163, SPH III, str. 461)

Česte su i usporedbe koje svoje podrijetlo imaju u svakodnevlju: „kako bez pastira ovčica van stada, / ka veči predaje okolo svieh strana, / bridak nož gledaje, gdi će bit zaklana, / zaklana od guse u gori gdi će bit, / ali ju na kuse vukovi razdrapit" (*Miserere mei Deus*, s. 54 –58), „zapleten stojeći jak piple u kukah; / i u tužbah u mnozieh zamršen još sam vas, / jak pljeva u snopieh, kada se požnje klas" (*In te domine spero*, s. 4–6), „gdi je propas taj puna koprjeve, ka prudi, / i lisic i kuna, koje su zle ćudi, / ke kune kidami frudaju i glade, / i hitro suzami zadaju sve jade" (*Salvum me fac Deus*, s. 87–90). Pojavljuju se i motivi karakteristični za satiričko pjesništvo. U psalmu *Salvum me fac Deus* perosnificira se nepravda: „Taj čemer tač s jadom i s medom svieh truje, / s gospodjom nepravdom, ka vas sviet kraljuje. / Nenavid još je š njom, rad koga sviet tuži / moj život pod vodom ki topi duši" (s. 81–84), a zatim i lakomost i oholost: „Još cvilim bezredni, pod vodami stoje, / vidjevši za jedno dvie tužne gospoje: / lakomos i oholas, jednaga u družbi, / rad kojieh sviet je vas u plaču i tužbi" (s. 97–100).

Pjesanca vrhu Očenaša ispjevana je *in continuo* bez naglih prijelaza na parafraziranje sljedećeg retka.[16] Miješaju se različiti motivski kompleksi (uz teološke, dolaze i svjetovni: pojava protestantizma, turska osvajanja, različite društvene anomalije) i modusi (molitveni, lamentacijski, refleksivni, polemički). Česti su komentari koji se tiču političkih i moralnih pitanja, pa čak i Crkve. Govori se o crkvenom nejedinstvu, ali i o prodaji indulgencija (oprosnica za grijeh):

[16] Prafraze *Očenaša* bile su očito vrlo popularne. Nalazimo ih u *Osorsko-hvarskoj pjesmarici*, *Baffovoj pjesmarici*, *Vartlu* Petra Lucića. Nikola Dimitrović u svom *Tumačenju od Očenaša* znatno proširuje biblijski predložak. Izvučen je svaki pojedini redak biblijskog teksta, koji se zatim „tumači". Reflektira se o Bogu i njegovoj naravi, što podsjeća na onodobne katekizme. Naime, u katekizmima se svaki redak Očenaša posebno objašnjavao, kao i u priručnicima (primjerice, *Kvadriga duhovnim zakonom*), što je na neki način korespondiralo s drugim versificiranim katekizamskim sadržajima (izuzev brojnih adespotnih pjesama, primjerice, pjesma Marka Marulića *Od deset zapovidi Božjih* i *Sedam crkvenih zapovijedi* Šime Budinića). Iscrpnu analizu Vetranovićeve parafraze Očenaša sačinila je Lahorka Plejić Poje u radu *Vetranovićev Očenaš*, Filologija, 49, Zagreb, 200, str. 195–210.

Plač, žalos i tužba zač se sva pobraja,
crkovna sva družba ar se sad razdvaja,
crkovni dom i stan ter se jur skončava,
gdi ob noć i ob dan hvala t' se sazdava. (s. 85–88, SPH III, str. 364)

Ne samo svjetovni u tomuj porazu
ma jošte crkovni timiem se zlom pasu,
a navlaš sieh dana taj se zled prigodi,
da vezan vezana driešeći slobodi!
Mnim takoj ki vežu i takoj ki drieše,
da većma vez stežu i većma sagrieše,
ter o čem nastoje, moj otče blaženi,
od pravde od tvoje tiem će bit plaćeni. (s. 365–372, SPH III, str. 372)

Budući da u hrvatskoj renesansnoj književnoj kulturi nedostaje protucrkvena satira, inače vrlo produktivna u književnosti činkvečenta, navedeni stihovi su posebice zanimljivi. Slično su intonirani i sljedeći stihove iz pjesme *Moja plavca*:

Trgovac i škrivan zlu dobit priklada,
ki ob noć i ob dan divanu podkrada,
divanu onuj dim, ku vajmeh svieh strana
odrtu sad vidim oda zlieh krstjana,
ka je prie vladala duhovna sva blaga,
a sad je ostala i gola i naga;
kradena i plienjena a sad je za ništa
od svojieh scienjena u svoja godišta,
ter se sad skončava, ni u goju ni u miru
od crkovnieh glava, ke ju sad odiru,
odiru nebogu, da naga zlopati,
da svoj rod pomogu plačniemi dukati. (s. 49–60 SPH III, str. 170)

gdi je pravda, gdi je razlog, ali ste sebe van,
gdi je duša, gdi je bog i gdi je sudnji dan?
Ako vi scienite da ćete umrieti,
što takoj plienite boži stan na svieti?
Neće li plačni vaj skoro prit i on čas,
kad vam će rasap taj vrh glave pasti vas? (s. 105–110, SPH III, str. 172)

Vetranović tako satiričkim pasusima u pjesmama u kojima satiričko nije dominantno u šesnaestostoljetno dubrovačko pjesništvo uvodi teme o kojima se inače ne govori. Osim toga, kritika crkvenih poglavara pokazuje Vetranovićevo „drugo lice“, starijoj književnoj historiografiji zamagljeno.

Tumačenjem središnjih teoloških sadržaja (stvaranje, grijeh, spasenje) prožeta je Vetranovićeva parafraza *Creda*. Ritmičnost i apelativan karakter pjesme građen je na ponavljanu imperativa „vjeruj“ na počecima većine stihova, zbog čega je pjesma bliska drugom dijelu *Šibenske molitve*, u kojem se ritmičkom prozom tematiziraju temeljni teološki sadržaji vjerovanja. Amplifikacije predloška uglavnom su teološke refleksije – što je razumljivo, jer je *Credo* doktrinarna ispovijest. Ipak, u pjesmi su prisutni i odrazi onodobnih kozmoloških spoznaja;

mjesec nad nami ki je ktil vlas dati,
morem i vodami da bude vladati. (s. 41–42, SPH III, str. 376)[17]

[17] Odrazi astroloških znanja – da zvijezde nemaju vlastitu svjetlost, već ju dobivaju od sunca, te da zvijezde utječu na sudbinu čovjeka – vidljivi su u *Pjesanci nesreći* (stihovi 113–128). Ipak, najvažnija pjesma za upoznavanje Vetranovićevih astroloških spoznaja je *Pjesanca mjesecu*, u kojoj se govori o utjecaju mjeseca na zemlju u skladu s raširenim astrološkim stavovima o mjesecu u drugoj polovini 15. i prvoj polovini 16. stoljeća. Odraze astroloških spoznaja u *Pjesnaci mjesecu* detaljno je razložio Žarko Dadić u radu *Mavro Vetranović i Nikola Nalješković kao prirodoslovci*, u: Dani Hvarskog kazališta, XIV, Književni krug, Split, 1988, str. 171–179. Prvi izravni zapisi o Vetranovićevim interesima i znanjima o astrologiji nadgrobnica je *Dum Mavru Vetranu, opatu, teologu, astrologu i spjevaocu izvrsnom koji priminu na dan svetoga Mavra opata na 15. đenara MDLXXVI* Nikole Nalješkovića. Među glasovite dubrovačke matematičare i astronome Vetranovića svrstava Franjo Marija Appendini, čak napominje da je tijekom boravka na otočiću Sv. Andrije radio na astronomskoj karti, koja nam se ipak nije sačuvala ili možda nije još pronađena: „Mauro Vetrani anch' egli Monaco Benedettino, coetaneo del Tuberone, e forse suo discepolo non era certamente, all' oscuro di questa scienza. Oltreche le sue composizioni Slave ce danno qualche indizio non equivoco (cosa notabile per quei tempi), gli scrittori patri affermano tutti d'accordo, ch' egli fu realmente buon matematico, ed astronomo, e che dallo scoglio di S. Andrea, dove dimoro per 20. anni, faceva di continuo sul mappamondo astronomico delle celesti osservazioni“. *Notizie istorico-critiche sulle antichità', storia e letteratude de' Ragusei*, II, str. 42. Pišući o Vetranovićevu boravku u samostanu Sv. Andrije na istoimenom otočiću, još je opširniji A. Kaznačić: „Pak u onoj strahovitoj samoći, razmatrajući neizmjerni prostor neba i pučine morske, tijek nebeskih tjelesa i vjekovitu uzrujanost mora, raznolikost vrsta živina, koje se kriju u morskim ponorima, one koje lete po vazduhu i one što žive na kopnu i – ispitujući svu zemlju i same dubine morske pokrivene neizbrojnijem i raznovrsnim biljem – osobito zaljubi čudnovatu ljepotu prirode, te koliko mu dopuštaše ondašnja ograničena sredstva znanja u tijem granama ljudskog nauka, zabavljaše se zvjedoznanjem, živoslovljem i biljarstvom, o kojima često spominje u svojim pjesmama“ (SPH IV, str. III). Franjo Župan piše da „po vedrih noćih motrio je tečaj zvězdah“ (Vetranić-Čavčić Mavro, *Hekuba i Posvetilište Abramovo*, priredili Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić, Zagreb, 1853, str. IV).

da po vas viek viekom jako no i kolo
protivniem potiekom vrte se okolo,
s istoka k zapadu s zapada u istok,
da broje u skladu vrjemenu svomu rok,
do konca od svieta kako su dieljena
godišta i ljeta i ostala vrjemena. (s. 61–66, SPH III, str. 377)

Odrazi suvremenih kozmoloških spoznaja nalaze se i u parafrazi Očenaša:

sa sviemi nebesi, koja su nad nami,
višnjiemi telesi a navlaš zviezdami,
gdi uzmnožna i sveta, moj bože, tvoja vlas
sve sedam planeta učini, da svak čas
nebesko toj kolo, o stvorče priblažen,
sve vrte okolo po vas viek i amen. (s. 19–24, SPH III, str. 363)[18]

Katekizamski intoniranim parafrazama pripada *Pjesanca trojstvu*. Prvi dio pjesme strukturiran je kao niz retoričkih pitanja, kojima se potencira neizrecivost božanske tajne. Pjesma završava pozivanjem na vjeru u crkvenu predaju: „Nu tko će raj dobit, mimo sve trjebuje, / bez sumlje stanovit da u trojstvo vjeruje, / kako crkva mati i sveti govore; / inako prijati blaženstva ne more“ (s. 51–54). *Pjesanca o Jobu* je također svojevrsna prafraza. Riječ je o pjesničkoj obradi starozavjetne *Knjige o Jobu*, točnije uvodnog djela u kojemu se govori kako je veliki Božji sluga Job živio bogat i radostan, ali da je Bog

[18] Iako je tijekom srednjovjekovlja slika kozmosa bila ptolomejska, pod utjecajem biblijske teologije stvaranja i Božje vladavine, ona je zadobila i nove metafizičko-religiozne simboličke vrijednosti. Cjelina kozmosa viđena je kao kugla u čijoj se sredini nalazi Zemlja, koja također ima oblik kugle. Oko nje kruže sfere, ljuske od neuništive supstancije, kao nositelji suzvježđa. Tih je sfera devet, a posljednja, *primum mobile*, zaključuje svijet. Oko nje se proteže *empyreum*, ono svjetlosno-goruće. Tijekom 16. stoljeća, napose u Italiji, kolali su komentari (Brucioli, Piccolomini, Clavius) poznatog srednjovjekovnog Sacroboscova djela *Sfera* u kojima je zastupan geocentrični sustav, iako je Kopernik djelom *De revolutionibus orbium coelestium* 1543. progovorio o heliocentričnom sustavu. Ti su komentari – kao i Nalješković (*Dialogo sopra la sfera del mondo*, 1579) – govorili o položaju zemlje na temelju starogrčke peripatetičke prirodne filozofije. Nalješković je u svojoj knjizi dodao i „diskusiju o tome je li dopušteno prihvatiti Ptolomejevu dopunu za objašnjenje gibanja planeta u okviru Aristotelove prirodne filozofije. Naime, Ptolomej je bio na temelju radova Apolonija iz Perge, Hiparha i drugih starogrčkih astronoma uskladio motrenja gibanja planeta s geocentričnim sustavom peripatetičke filozofije“. Žarko Dadić, *Mavro Vetranović i Nikola Nalješković kao prirodoslovci*, str. 177. Navedeni pasusi – uz stihove 225–230 iz nadgrobnice *U priminutje gospođe Đive, druževnice gospodina Saba Menčetića, vlastelina dubrovačkog* i stihove 29–32 iz *Pjesance Plutonu* – ukazuju da je spomenute rasprave poznavao i Vetranović.

dopustio Sotoni da ga iskušava (najprije je izgubio materijalna dobra, potom djecu, a na kraju se razbolio). Unatoč svemu Job prihvaća da Bog uzme ono što mu je dao, ostaje podložan Bogu i odbija od sebe ženu koja mu savjetuje da prokune Boga. Vetranović je, dakle, parafrazirao upravo te motive, iako se veći dio biblijske knjige odnosi na dolazak triju Jobovih prijatelja – Elifaza, Bildada i Sofara – čijim razmatranjima Job suprotstavlja bolno iskustvo i nepravednosti u svijetu, što je česta tema i Vetranovićevih pjesama. Nakon što je parafrazirao biblijski predložak, Vetranović je posljednjih dvadesetak stihova ispjevao kao molitvu Isusu, u kojoj lirski subjekt moli za pomoć da nadvlada kušnje.

VI.

Eshatološke pjesme *Pjesanca grješniku*, *Pjesanca smrti*, *Pjesanca: mlohavo je svjetovno ufan'je*, *Pjesanca prva*, *Pjesanca druga*, *Pjesanca kratku roku našega života* i *Pjesanca razmišljan'ja od smrt* ispjevane su u duhu krilatice *memento mori*. Čest je motiv *mors nivelatrix* i naturalistički opisi raspadanja tijela, primjerice, u *Pjesanci razmišljan'ja od smrt*:

Za toj plač i tužba me srce izvija,
zač će bit ma družba od gušter i zmija;
a kamo još ine kada tuj izljezu
gadljive živine, me tielo da grizu!
A navlaš repati kad budu crvi prit,
i češlji kosmati, bez broja ki će bit,
koje ću tuj kante i pjesni uslišat,
gdi budu tarante, i žabe skržitat?
Kakav ću vaj biti, kad budu me oči
iz glave ispliti, kad ih crv rastoči?
Kud li će obrvi i lice me bielo,
kad zmije i crvi sve zgrizu nemilo?
I usni medene kad budu odpasti,
s kojim sam ljuvene ja ćutil sve slasti;
i grlo i bil vrat, koji ja uz goru
podvizah često krat, jak paun po dvoru;
i moj vlas gizdavi tuj li će poć u prah,
koji rad ljubavi rastresah i češljah? (s. 24–40, SPH III, str. 273)

Nije isključeno da je svojevrsno zastrašivanje pjesničkih adresata smrću, pa tako i Vetranovićevih adresata, motivirano skolastičkom teologijom straha, napose onom Tome Akvinskoga. Naime, Akvinac je u *Teološkoj sumi*, polazeći od šest vrsta strahova koje je skicirao Ivan Damaščanski u *De fide orthodoxa*, strahove podijelio u dvije grupe: u prvoj su grupi strah od prevelikog napora (lijenost), strah od narušavanja ugleda djelovanjem (stidljivost) i strah od narušavanja ugleda već učinjenim djelom (sram), u drugoj su grupi strah od neočekivanih događaja (tjeskoba), strah od neuobičajenih događaja (tupost) i strah od onoga što nadilazi ljudske moći (začuđenost ili admiratio). Na temelju Aristotela (*Metafizika*, I. 2, 98 2b 11–21) Akvinac smatra da je začuđenost, odnosno strah od onoga što nadilazi ljudske moći, dobar jer oslobađa od ignorancije, za razliku od tjeskobe i tuposti, te može dovesti do početka filozofiranja, što potvrđuje i biblijska starozavjetna mudrost (*Teološka suma*, I–II. 41. 1–4).[19]

Mistično su intonirane *Pjesanca o spoznanju*, *Pjesanca božanstvu* i *Pjesanca o blaženstvu nebeskom*, u kojima se opisuje ekstatično iskustvo, pri čemu lirski subjekt dolazi do spoznaje počela svijeta, dobra i zla, smisla. U *Pjesanci božanstvu* prisutna je augustinska teologija „gledanja“ Boga:

Odjeven zač človik u odjeći od tiela
ne može po vas vike vidjeti taj djela;
nu malo po malo smiren duh po sebi
u otajno zrcalo toj vidi na nebi,
zač svjetlost taj sine, koja ga obhiti,
nebeske visine da može probiti,
i svijetla taj zraka od božje milosti
vodi ga iz mraka k nebeskoj svitlosti. (s. 5–12, SPH III, str. 351–352)20

Prema Augustinu Boga se ne može spoznati neposredno, osim u stanju mističnog zanosa. Za razliku od Platona, Augustin smatra da put prema Bogu ne prolazi kroz stvorenje, nego se nalazi u nama samima. To je stoga što Bog

[19] Stephen Loughlin, „The Complexity of timor in Aquinas's Summa Theologiae“, u: *Fear and its Representations in the Middle Ages and Renaissance*, Arizona Studies in the Middle Ages and Renaissance, Volume 6, ed. Anne Scott and Cynthia Kosso, Brepols, 2002, str. 1–16.

[20] U Augustinovim *Ispovijestima* (XIII, 11) piše: „Trinitatem omnipotentem quis intelleget? Et quis non loquitur eam, si tamen eam? Rara anima quae, cum de illa loquitur, scit quod loquitur, et contendunt et dimicant, et nemo sine pace videt istam visionem“ („Tko može razumjeti svemoguće Trojstvo? A ipak tko ne govori o njemu ako se doista govori o njemu? Rijetka je duša koja zna što govori kad o njemu govori. I prepiru se ljudi i bore, i nitko bez unutarnjega mira ne može vidjeti to viđenje“). Aurelije Augustin, *Ispovijesti*, preveo Stjepan Hosu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1994, str. 320.

nije transcendetan objekt ili načelo poretka predmeta koje želimo vidjeti, već je temeljno načelo ljudske aktivnosti spoznavanja. Drugim riječima, Bog nije samo ono što čeznemo vidjeti nego i ono što daje moć oku koje gleda. Stoga Božja svjetlost nije tek negdje vani, gdje osvjetljava poredak bitka, već je također unutarnja svjetlost. To je svjetlost u duši: „Alia est enim lux quae sentitur oculis; alia qua per oculos agitur ut sentiatur; haec lux qua ista manifesta sunt, utique intus anima est“ (Jedna je, naime, svjetlost koja se vidi očima, a druga ona koju oči čine da vidimo; ta svjetlost po kojoj se ove stvari vide svakako je unutra, u duši).[21] Za prepoznavanje naznačene teologije „gledanja“ Boga, poznatoj i po nazivu *lumen gloriae*, ilustrativni su sljedeći stihovi iste pjesme:

Uspregnuh nu po tom, vidjev te potaje,
jak naglo životom kad se tko rastaje,
i streptjeh još tako jak samo sjedeći
djetece nejako strašnu sjen vidjevši;
zač tielo zemaljsko, gdi mi se duh vrati,
s vesel'jem tutako rados mi prikrati,
i meni svjetlos taj, s kom se ktjeh rastati,
čini mi vas sviet saj u mraku ostati,
ter mi je bio danak i sunce sve mračno,
jaki no noćni mrak, kad je sve oblačno. (s. 389–398, SPH III, str. 362)

U *Pjesanci o blaženstvu nebeskom* ističe se da se Boga ne može vidjeti u tijelu:

Tiem milos nie dana, da duša na sviet saj
u tieli svezana vesel'ja vidi taj.
Lie tko se slobodi sužanstva od puti,
ter k višnjiem prohodi, koliku slas ćutu! (s. 33–36, SPH III, str. 275)

Tema *visio Dei* bila je česta u teološkim raspravama tijekom 13. i 14. stoljeća, a važan odjek imala je i u pjesništvu, primjerice u Danteovoj *Božanstvenoj komediji* i Petrarcinom *Trionfo dell'Eternità*.[22] U molitvenom modusu, lakrimozno intonirane, sačinjene su *Pjesanca angjelom*, *Pjesanca svom angjelu*, *Pjesanca o pokori* i *Štit od napasti*, u kojoj se rabi ratnička metaforika:

[21] Navedno prema: Étienne Gilson, *The Christian Philosophy of Saint Augustine*, Gollancz, London, 1961, str 65.

[22] Maria Cecilia Bertolani, „Per una indagine del lessico teologico del Triumphus Eternitas“, u: *Rime sacre dal Petrarca al Tasso*, a cura di Maria Luisa Doglo i Carlo Delcorno, Il Mulino, Bologna, 2007, str. 17–35.

K tomuj mi prikaži prijazan tuj tvoju,
bridak mač pripaši na bedru na moju,
koji ću nositi pripasan u polju,
da budem dobiti vojnike na volju.
Drugi mač ne prosim, ner sam križ blaženi
u srcu da nosim u vieke pri meni,
neka se njim branim, moj bože, oda svud,
da moj duh sahranim ki prija tolik trud;
u oružje zač sam toj veće ja stanovit,
da može svaki boj odrvat i dobit. (s. 39–48, SPH III, str. 280)

Ratničkom se metaforikom – koja ima biblijsko podrijetlo (*Poslanica Efežanima* 6, 10–17) – poslužio Vetranović i u pjesmi *Bojnikom*, apologiji isposničkog života. Na početku se opisuje hrabrost viteza da bi se istaklo još doličniju hrabrost remete, koji vodi duhovnu bitku. U toj pjesmi nije, dakle, riječ o zagovaranju humanističke koncepcije usamljeničkog života (*vita solitaria*), nego redovničkog osamljeništva. Pjesma *Bojnikom* sadrži i antiratnu intonaciju: vojnike se poziva „da oružje parjate / a da se u ruke Jesusu pridate“ (s. 429–430).

VII.

Iako u nekoj mjeri nasljeduju poetiku starije religiozne lirike (strukturiranje pjesama „po načelu adicije, nizanjem motiva, predmeta, likova, pojava i događanja“),[23] pjesme Mavra Vetranovića umnogome izlaze izvan okvira ne samo starije nego i šesnaestostoljetne autorske religiozne lirike, i to kako tematsko-motivski (uvođenje motiva mitološkog, pastoralnog, biblijskog i teološkog podrijetla), tako i korištenjem različitih književnih postupaka (zazivanje osoba i predmeta u maniri *elegia flebile*, odnosno antičkog i srednjovjekovnog toposa zazivanja prirode, personifikacija flore i faune, poziv na sudjelovanje u divljenju, tuzi, radosti i žalosti, spiritualiziranje različitih amoroznih i pastoralnog diskurza). Leksički je inventar njegovih religioznih pjesama uvelike prožet amoroznom topikom i idilično-pastoralnim izričajima. Apostrofiranje grlice, labuda (*figura passionis*) i feniksa (*figura resurrectionis*) također je amoroznog podrijetla. Česte promjene iskaznog subjekta i različitih modusa (polazi se od molitve, ali se ona proširuje refleksivnim pasusima, lamentima ili satiričnim dijelovima, ili obrnuto, polazi se od refleksivnih

[23] Dunja Fališevac, „Poezija Mavra Vetranovića prema hrvatskoj srednjovjekovnoj tradiciji“, *Mogućnosti*, XXV, 5, Split, 1978, str. 595.

pasusa i lamenata, a završava se u molitvi) dominantne su odrednice Vetranovićeve religiozne lirike. Nadalje, religiozne pobude mjestimice prerastaju u misaone preokupacije šireg zahvata, preko kojih pjesnik problematizira i svoju individualnu perspektivu. Lirski subjekt se katkad sumnjičavo pita kako Bog može trpjeti toliku nepravdu ili zašto pravednik trpi. Polemičan je spram svijeta, pa i Crkve. Mogu se naslutiti i odrazi *poetske teologije*: tumačenje središnjih teoloških mjesta – *loci theologici* – kao što su stvaranje, grijeh, spasenje, Trojstvo, nebeska viđenja.[24] Konačno, Vetranović je zainteresiran i za aktualna zbivanja, stoga religiozne pjesme postaju u nekoj mjeri angažiranim komentarima zbilje (*Pjesanci protiva oholasti* i *Pjesanci Plutonu*). Štoviše, čini se da je Vetranović asimilirao različite pjesničke tradicije upravo stoga da bi postigao jače učinke teksta na zbilju, što znači da bismo o Vetranovićevoj religioznoj lirici mogli govoriti i kao o svojevrsnom pokušaju inkulturacije vjere.

Krešimir ŠIMIĆ

MAVRO VETRANOVIĆ'S RELIGIOUS LYRIC POETRY

Religious lyric poetry is a wide-spread and important element of the renaissance literary culture. This is testified by a three-volume anthology *Rime sacre* (Venice, 1550-1552). The anthology encompasses poets such as Gerolamo Malipiero, Jacopo Sannazaro, Pietro Bembo, Giovanni Guidiccioni, Vittoria Colonna, Pietro Aretino, Bernardo Tasso, Luigi Almanni, Agostino Caccia, Benedetto Varchi, Giraldi Cinzio, Lodovico Dolce, Alessandro Piccolomini, Tullia d'Argona and many others. In addition to Italy, religious poetry has been wide-spread in many other European countries, such as Spain, England, Germany, France and Croatia. Almost all well-known and canonized Croatian renaissance poets wrote religious lyrics in Croatian language. Still, the same can be said for less known poets as well, such as Marko Marulić from Split, Franjo Božićević, Frane Bogavčić, Nikola Matulić, Jerolim Martinčić, Dominiko Armanov and Šime Budinić from Zadar, Petar Lucić from Trogir,

[24] Govor o *poetskoj teologiji* postao je aktualan pri raspravama između humanista i skolastika o odnosu teologije i književnosti. Te su rasprave, s jedne strane potaknute filozofijskim razlozima, ponovno pokrenula pitanja o naravi književnosti, odnosno njezinoj epistemološkoj vrijednosti, a s druge strane, nasuprot redovničkom estetičkom rigorizmu, nastojale književnost kršćanski legitimirati. Ernst Robert Curtius, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, poglavlje „Poezija i teologija", str. 222–237. U Vetranovićevim pjesmama nije riječ o odrazima humanističkih rasprava o epistemologiji književnosti, odnosno o pokušaju da se književnost izjednači s teologijom, nego o tome da su *loci theologici* izrečeni u pjesničkoj formi.

Hortenzije Bartučević from Hvar, Šiško Menčetić, Džore Držić, Marin Kabužić, Nikola Dimitrović, Nikola Nalješković, Dinko Ranjina, Toma Nadaljević Budislavić, Dominko Zlatarić, Horacije Mažibradić, and Marin Buresić from Dubrovnik. However, one of the most important works of the 16th century religious lyric poetry was the one made by Mavro Vetranović, Benedictine from Dubrovnik.

Key words: *Mavro Vetranović, religious lyric poetry, renaissance literary culture*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:811.163.4:050(497.13)
Izvorni naučni rad

Vanda BABIĆ (Zadar)
Danijela DANILOVIĆ (Zadar)
Sveučilište u Zadru
vanda.babic@zd.t-com.hr

DEMONOLOŠKI ZAPISI I OBLICI U *ZBORNIKU ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE* (II)

Rad je sinteza onoga što se odnosi na demonološke zapise i oblike unutar *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena (1896–2010)*. Analitičkim pristupom *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* (kasnije samo *Zbornik za narodni život i običaje*) od 1896. do 2010. utvrđene su priče, bića i vjerovanja koja imaju fantastični i demonološki aspekt, a daljnim metodama sinteze i klasifikacije bića su svrstana u kategorije koje su općenito određene vizualnim identitetom. Velik broj demonoloških bića zastupljenih u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* poznat je većini južnoslavenskih naroda, ali ne i sva. Pojedina vjerovanja koja nalazimo u sklopu predaja koje su zabilježene na južnoslavenskim prostorima svjedoče o preuzimanju motiva vezanih uz demonološka bića stvarajući tako varijante pojedinih predaja, bajki, poslovica itd. Upravo taj čin svjedoči o prihvaćanju određenih folklornih elemenata unutar određene zajednice.

Ključne riječi: *demonološki zapisi,priče, vjerovanja, književna analiza, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*

1. Bića nalik životinjama

Bića koja su slična životinjama svojim fizičkim izgledom, ali i animalnim ponašanjem odgovaraju osobinama životinja uz koja se najčešće vežu. Još su u srednjem vijeku postojale zbirke priča o životinjama – bestijariji koje su u razdoblju od 12. do 16. stoljeća, odmah nakon *Biblije*, postale „najtražirenijom vrstom štiva u kojem se razabiru kulturni ostaci drevnih civilizacija.“ Brojni bestijariji nastali u tom razdoblju ne promatraju životinju zbog nje same, *već joj pristupaju kao kompilaciji nasljedovanih spoznaja naših stari-*

naca, dajući joj istodobno značajke mirabilisa (pretkršćanskog naslijeđenog čudesnog) i miraculosusa (kršćanskog čudesnog). Životinja je nositelj spoznaje mnoštva vijednosti te ju treba interpretirati u književnom, povijesnom i alegorijskom značenju. Fragmenti hrvatskih bestijarijskih priča sačuvani su u glagoljskim rukopisima, a zamjetan broj kulturnoanimalističkih radova nalazi se upravo u *Zborniku*.[1]

U skupinu bića nalik životinjama prvenstveno spadaju *zmija* i *zmaj*. Riječ je o bićima koja se često dovode u međusobnu svezu, ali i povezuju s jednim „kršćanskim" bićem – *vragom*. Uz njih, na južnoslavenskim prostorima, dosta se pažnje posvećuje *orbu*, za kojeg je već prije rečeno da ne pripada skupini slavenskih bića o kojima je ovdje riječ. I on se u nekim krajevima povezuje s *vragom* kao i druga bića u liku životinje za koja se vjeruje da su samo jedan od likova u kojima se *vrag* javlja.

1.1. *Zmija*

Uz *zmiju* se nerijetko veže nešto demonološko i opasno. Narod strahuje pred njom – smatra je strahotom i nakazom. Ljudi često iz straha za sebe i druge napadaju *zmije* i druga bića nalik njima (guštere zelembaće i sljepiće) s namjerom da ih poplaše ili ubiju. Međutim, u *kućnu* se *zmiju* nije smjelo dirati zato što je narod vjerovao da im ona donosi sreću, a njezino ubojstvo nesreću. U pjesmi o smrti Stojana Jankovića brat je ubio *zmiju* što se zavukla u grivu Stojanova konja. Janko mu na to odgovara:

„Ajme, brate, grdna rano moja!
Svu mi uze sreću i junaštvo.
Ti si mene pogubio, brate,
Vilu moju, moju posestrimu,
Koja mi je u pomoći bila.
Sad si meni odlomio krila,
Danas ću ti junak poginuti,
Jal' od puške, jal' od sablje britke."[2]

Zmija kućarica povezana je s vjerovanjem u demone manističkog podrijetla, odnosno uz demone nastale od duše predaka koje se najčešće javljaju u spomenutom obliku.[3]

Postoje različita vjerovanja o njima kao što je to bilo i za druga bića, npr. Bakrani i Grižani vjeruju da *zmija* ima devet repova te je sposobna, onoga tko je razdraži, omotati i držati ga u svome stisku dok ne pocrni ili pak da će

[1] Prema: Suzana Marjanić - Antonija Zaradija Kiš, „Animalno je elementarno!", u: *Kulturni bestijarij*, Biblioteka Nova etnografija – Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2007., str. 12-5.

[2] Stjepan Banović, „Prilozi za istraživanje hrvatskih ili srpskih narodnih pjesama", u: *ZbNŽO*, knj. 25., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1924., str. 236.

[3] Prema: Ivan Lozica, „Tko je Edmund Schneeweis i zašto nije preveden", u: nav. dj., str. 11.

zmija dobiti noge kao u krtice ili žabe ako je se primakne vatri. Nadalje, drže i da može otrovati puščanu cijev ako je se stavi u pušku i ispali.[4] Vjerovanje u *zmiju* kao biće koje nosi nesreću raširenо je i na crnogorskom području – trudna žena ne smije vidjeti *zmiju* zato što će dijete u protivnom biti šareno.[5] Najčešća su vjerovanja o *kravosasu* kojemu ime samo govori – riječ je o vrsti *zmije* koja siše kravama mlijeko (rjeđe ženama) nakon čega krave uglavnom ugibaju. To vjerovanje nije zastupljeno samo među kršćanima, nego i među muslimanima.

Ponekad se iz danog opisa teško može zaključiti da je doista riječ o *zmiji*, npr. kao što je to opis *mulavara* zabilježen u Novom Vinodolu: *Mulavar da ima glavu kao buću, uši kao mačak, u oči bi mu prsti mogli, puše kao mijeh, debeo je kao stegno, a do 30 funti težak.*[6] Ljudi iz straha pred nekim bićima, pa i ovim, hiperboliziraju njihovu veličinu kao što je to kod Bakrana koji vjeruju da postoji toliko velika *zmija* da kad se protegne zauzme cijeli vinograd ili pak da je lugar na Velebitu ubio *zmiju* čija je glava bila velika koliko i najveća repa. Bakrani u svom vjerovanju nisu iznimka. Kod Plaškog nalazimo priču o *zmiji* koja je imala rebra kao ovca, a glavu koliku ima goveče ili pak u drugoj priči u kojoj je imala glavu veličine psa.[7] I kod susjeda u Bosni i Hercegovini postoji vjerovanje u hiperboliziranu *zmiju* – ona je toliko duga da može opasati Zemlju te na jednom mjestu spojiti glavu i rep.[8] Iz prethodnih primjera vidi se da su *zmije* prikazivane gotovo uvijek u posve negativnom smislu, no Franjo Bučar u zagrebačkoj okolici bilježi priču o dječaku koji je upao u jamu punu *zmija*. *Zmije* nisu napale dječaka koji je s njima prespavao zimu te se probudio u proljeće kada su ga iz jame izvukli pastiri kojima je u istu tu jamu upalo janje.[9]

1.1.1. *Zmijski car*

Kao što kod *vila* postoji sporadično spominjanje *vilinskog kralja*, kod *zmija* se javlja, ali znatno češće, *zmijski kralj* ili *car*. Uglavnom je riječ o *zmiji* koja ima *rožu* na glavi kao pijevac ili pak dijamant. Tim opisom zapravo podsjeća na našu najotrovniju zmiju – poskoka. Ostale pojedinosti ponovno

4 Prema: Dragutin Hirc, „Što priča naš narod o nekim životinjama“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 18-9.

5 Prema: Luka Jovović, „Iz Gluhog Dola u crmničkoj nahiji“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 64.

6 Dragutin Hirc, „Što priča naš narod o nekim životinjama“, knj. 1., str. 21.

7 Prema: Dragutin Hirc, „Što priča naš narod o nekim životinjama“, knj. 1., str. 20.

8 Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 115.

9 Prema: Franjo Bučar, „Priče o zmijama. (Zagrebačka okolina)“, u: *ZbNŽO*, knj. 20., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1915., str. 306.

se razlikuju od mjesta do mjesta, npr. u Samoboru vjeruju da on čuva jabuku koja se nalazi u njihovu leglu, a onaj tko ukrade jabuku umire.[10] Ovaj primjer o krađi jabuke nije usamljen, a o tome svjedoči priču o čovjeku koji je *zmijama* ukrao jabuku, međutim *zmija* se je sakrila u konjskom repu i ujela ga kad je stigao kući. Spomenuta vjerovanja o jabuci i *zmiji* može se povezati s *Biblijom*, odnosno *vragom* koji Evi nudi jabuku, odnosno zabranjeno. I dok u *Bibliji* oni bivaju kažnjeni gubitkom besmrtnosti, u spomenutim pričama oni bivaju kažnjeni gubitkom vlastitog života. U Bosni među muslimanima postoji nešto drugačije vjerovanje u *zmijskog cara* – on se mijenja svake tisućite godine, a onaj koji napusti prijestolje kao da nikada na njemu nije niti bio.[11]

Ponekad je *zmijski kralj* označen kao pastir zmija (*modros*). Niti on, kao niti *mulavar*, svojim opisom ne podsjeća na *zmiju* kakvu većina ljudi ima u vlastitoj predodžbi. Riječ je o nečem što se ne uklapa u okružje u kojemu čovjek danas živi; svijet takvih bića mu je nespoznatljiv: *Dug je kao lakat, glavu ima kao mačak, na glavi greben, a oči kao kokot. Tijelo mu je golo, crno, bijelo, žuto. Noge ima kao kokot, sapaste kao patka, repa nema.*[12]

Već je spomenuto kako se uz *zmijskog cara*/*kralja* vezuje dijamant koji on čuva. Taj dijamant uglavnom donosi sreću onome tko ga posjeduje, npr. na Cresu vjeruju u *zmiju* koja nalikuje na kokoš nazivom *gad.* Riječ je o biću koje najradije boravi u gustoj šumu, a noću ga se može čuti kako lijepo pjeva. Ispod jezika ima dijamant koji ima moć (ako bi ga čovjek uhvatio, ostvarilo bi se sve što bi zamislio). Čovjek do dijamanta može doći samo onda kada *gad* ide piti vodu pa izbaci dijamant kako ga ne bi progutao. *Gada* se ne smije ubiti nakon što mu se uzme dijamant zato što se u protivnom neće ostvariti ono što je čovjek zamislio.[13]

1.1.2. Motiv *zmije mladoženje*

Zmija je čest sudionik narodnih priča bilo da je glavni akter radnje, bilo da je samo usput spomenuta. Najčešći motiv koji se veže uz ovo biće je motiv *zmije mladoženje* koji se nalazi i u Vukovim zapisima narodnih pripovjedaka s prostora današnje Republike Srbije (*Zmija mladoženja* i *Opet zmija mladoženja* koje su zabilježene u Zemunu). Početak takvih priča, bez obzira na kraj u kojem su nastale, je stereotipan – žena koja nije imala poroda (nerijetko stara da bi uopće mogla imati djecu) moli Boga da joj podari dijete pa makar ono bilo i u obliku *kače* te joj Bog ispunjava želju. Kada naraste dijete od

[10] Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1., str. 120.
[11] Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 141.
[12] Dragutin Hirc, „Što priča naš narod o nekim životinjama“, knj. 1., str. 21.
[13] Prema: Andrija Bartulin, nav. dj., str. 272-3.

roditelja traži da ga ožene te se prve bračne noći pretvara u prekrasna mladića nakon što sa sebe svuče zmijsku košuljicu. No, nevjesta, najčešće na nagovor njegove majke, krade košuljicu te ju majka spaljuje. Nakon toga čina ona je osuđena da traga za mladoženjom, a njegovim pronalaskom rađa dijete koje je, u nekim slučajevima, nosila i godinama. Pogledajmo spomenute elemente na sljedećim primjerima.

U priči *Grofica* bogata grofica rađa muško dijete u liku *zmije*. Kada se odlučio ženiti, majka ucijeni seljaka (jer je mladoženja bio nakazan) koji je imao tri kćeri da ih da sinu za ženu. I u ovoj priči, kao i u ostalim događa se metamorfoza. Naime, ono što je *zmija* danju, noću je lijep mladić. Jedna od varijanti sa spomenutim motivom zabilježena je u Loboru.[14] Riječ je o starici (77) koja nije imala djece te je od Boga i Majke Božje zamolila dijete u liku *kačice*. I u ovoj pripovijetci *zmija* će noću svlačiti zmijsku opravu i postajati lijep mladić, ali će je žena ukrasti, a majka spaliti. U 9. priči iz đakovačke okolice kraljica je, nakon što je vidjela zmiju, poželjela dijete nalik njoj koje se uskoro i rodilo, a vrijeme je uglavnom provodilo u vrtu. Kada je došlo vrijeme za ženidbu, *sin-zmija* je zaprijetio majci smrću ako mu ne nađe ženu; ubio je dvije zaručnice zato što mu nisu dale jesti, a treću je uzeo za ženu. Mladić se je noću pretvarao u lijepa mladića, a danju boravio u vrtu. U ovoj priči majka također spaljuje košuljicu, ali djevojka ostaje trudna i rađa sina u ljudskom obliku što nemamo u prethodnim pričama. Osim motiva *zmije mladoženje*, postoji i verzija s mladićem ježom u 10. priči te žabom koja se pretvarala u lijepu ženu u 11. priči, a njihove košuljice ponovno su spaljene.[15] Vidačić u članku *Zmija mladoženja* tvrdi da je motiv majke koja rađa *zmiju* donesen iz Indije zato što su, i naše i priče drugih europskih naroda, srodne s pričom zabilježenoj u *Pančatantri*.[16] Jagić drži da se pripovijetke o *zmiji* i njezinom svlaku u svim potankostima pripovijedaju kao u indijskoj priči *Začarani sin Brahmanov* (*Pančatantra*) koja je u europske pripovijetke vjerojatno prešla preko perzijske redakcije.[17] Nada Milošević-Đorđević smatra da je brak s natprirodnim bićem, u ovom slučaju brak sa *zmijom*, jedna od najrasprostranjenijih internacionalnih tema u bajkama. Većina stručnjaka smatra da je riječ o adaptaciji narodnih motiva.[18]

---

[14] Prema: Josip Kotarski, nav. dj., str. 43-4.

[15] Prema: Milena Papratović, nav. dj., str. 115-122.

[16] Prema: M. Vidačić, „Zmija mladoženja“, u: *ZbNŽO*, knj. 21., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1916., str. 12.

[17] Prema: Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, str. 107.

[18] Prema: Nada Milošević-Đorđević, „Brak s natprirodnim bićem (zmija mladoženja, zmaj ljubavnik)“, u: nav. dj., str. 37.

1.1.3. *Zmija*, *zmaj* ili *vrag* – govorimo li o istom?

Zmiju kod Kosinja u Lici narod povezuje s *vragom*. Oni vjeruju da se u jednoj špilji nalazi kaca puna novaca koju čuva sam *vrag* koji se prilikom izlaska iz špilje pretvara u ogromnu *zmiju*[19] *dok Otočani vjeruju da se vrag* krije u zmijskom repu[20], kao i to da se sam stvorio pa ga je Bog nadario da bude svemoćan.[21] U okolici Varaždina drže da kada zmijski pastir sikne (*kačji pastir*) sve se *zmije* probude i skupe oko njega.[22] *Pastir* tako podsjeća na *vraga* i *pale anđele* koje okuplja oko sebe s obzirom da je strah prema tim bićima gotovo ravan onom čovjekovu strahu da će ga jednom sustići *vrag*. To se može usporediti s uzrečicom koja se i danas čuje u narodu: „Čuvaj se zmije k'o crnog vraga!" Činjenica da je sam Sotona u *Knjizi Postanka* prikazan u liku *zmije* koja je zavarala Evu razjašnjava činjenicu zašto je se ljudi boje i povezuju s njim. Lukava *zmija* koja je lukavija od svih zvjeradi oblikovana je u *Knjizi Postanka* po uzoru na egipatskog boga Seta koji je uzeo *zmiju* od Raova neprijatelja.[23] Bog je zbog počinjenog grijeha kaznio Adama, Evu, ali i *zmiju* koju je osudio na vječno puzanje. U *Otkrivenju* se također povezuje *zmija*/*zmaj* s *vragom* – sveti Ivan govori o *zmaju* kao o staroj *zmiji* koja se zove Vrag ili Sotona.[24]

S druge pak strane zabilježen je prijetvor *zmije*, točnije *kravosasa*, u *zmaja* koji dobiva krila te leti u daleke pustinje i jezera[25] ili pak vjerovanje da se *zmija*, nakon što napuni sto godina, pretvara u *zmaja*.[26] U Kijevu vjerovanje u *zmaja* pojačavaju slike sv. Mihovila koji svojom nogom gazi Sotonu koja je prikazana u obliku krilate *zmije*[27] *dok u zapadnoj Istri govore o matici zmija* koja ima krila i koja može letjeti[28] pri čemu ovakvi opisi asociraju na *zmaja*.

---

19 Prema: Dragutin Hirc, „Što priča naš narod o nekim životinjama", knj. 1., str. 20.

20 *Vrag uzme vatru, pa dođe prid top. Zavuče ruku s vatrom u top. Barut se zapali, pa sve izleti iz topa na vraga. Vrag se poplaši pa uteče u zmijski rep. Zato ko ubije u polju zmiju, rep živi sve dok onaj ne dođe na kućni prag. Kad on dođe na prag, crkne i vrag.*(Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)", knj. 7., str. 113.)

21 Prema: Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)", knj. 7., str. 113.

22 Prema: Dragutin Hirc, „Što priča naš narod o nekim životinjama", knj. 1., str. 21.

23 Prema: Gary Greenberg, *101 biblijski mit. Kako su stari pisci izmislili biblijsku povijest*, Škorpion, Zagreb, 2005.

24 Prema: Jorge Luis Borges, nav. dj., str. 203.

25 Prema: Dragutin Hirc, „Što priča naš narod o nekim životinjama", knj. 1., str. 18.

26 Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)", knj. 10., sv. 2., str. 225.

27 Prema: Ante Jurić-Arambašić, „Kijevo", u: *ZbNŽO*, knj. 54., HAZU, Zagreb, 2000., str. 403.

28 Prema: Stjepan Žiža, „Zmije. (Zapadna Istra)", u: *ZbNŽO*, knj. 26., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1926., str. 192.

1.2. *Zmaj*

Zmaja se u *Zborniku* najčešće svrstava u skupinu nemani i nakaza. Gotovo se uvijek povezuje s vodenim prostorima (uglavnom je riječ o jezeru). U malom broju slučajeva povezuje ga se s boravkom u planinama. Najčešće je riječ o blizini grada, odnosno kraljevstva u bajkama. Za njega se vežu priče o ubojstvima pastira, proždiranju onih koji prolaze u blizini vode, ali i krađi djevojaka. Uz njegov postanak vežu se i različite predaje. Na otoku Krku, u Samoboru te u Bosni i Hercegovini vjeruju da se *zmaj* može izleći iz jaja što ga je snio pijevac. Marijan Stojković smatra da se vjerovanje o pijevcu koji nosi jaje k nama proširilo sa zapada i sjevera zato što se javlja samo u zapadnom dijelu našeg naroda – Istri, Banovini, otocima te Bosni.[29]

Danas je vjerovanje u *zmaja* ljudima najviše poznato po pjesmi *Pisan svetago Jurja* u kojoj se sveti Juraj bori sa *zmajem* i spašava kraljevu kćer. Tko se sve bori sa *zmajem*? Uglavnom je riječ o mladićima koji zauzvrat dobivaju spašenu djevojku koja je u većini slučajeva jedna od kraljevih kćeri. „Povijest radnje“ takvih priča sažeto je predočena u dječjoj bajci *Bajka o dobroj vili* Luke Paljetka gdje se vidi utjecaj usmenih motiva na pisanu književnost: – *Kamo ćeš? – upita ga vila. – Čeka me moja Princeza – odgovori joj mladić. – Moram je spasiti; ubiti zmaja provaliti vrata, popeti se na kulu, razvaliti katanac, uzeti je u krilo, ukrasti je iz dvorca, pobjeći s njom na konju, oženiti se njome, i imati mnogo mnogo, mnogo djece – zadihano joj objasni on.*[30] Na Cresu vjeruju da se u borbu sa *zmajem* mogu upustiti samo dva čovjeka, moglo bi se reći jedan božji i jedan narodni – sv. Juraj i Kraljević Marko[31] dok u Konavlima narodna legenda kaže da je Đuro obećao izbaviti kraljevu kćer od *zmaja*, samo ako pređu na kršćansku vjeru na što je kralj pristao.[32] Međutim, Radoslav Katičić u članku *Ljuta zvijer* govori o borbi slavenskih poganskih bogova i to Peruna, vrhovnog boga, boga gromovnika, i Volosa/Velesa, stočarskog boga i boga dobrobiti, kojega se, među ostalim, povezuje i sa *zmajevima* – Perun (Grom) ubija svog protivnika Volosa koji se javlja i u liku *zmaja* i u liku *ljute zvjeri*. S obzirom da ga se povezuje s bogatstvom, lužički Srbi razlikuju „novčanog“, „mliječnog“ i „žitnog zmaja“. *Zmaj*, koji se smatra kao vrsta nečiste sile, može se pojavljivati i kao medvjed, a povezuje ga se i sa *zmijom* koja ima medvjeđu glavu, ali i s *vragom* kada ga se smatra vladarom

[29] Prema: Marijan Stojković, „Čudo od kokota“, u: *ZbNŽO*, knj. 28., sv. 1., JAZU, Zagreb,1931., str. 90.

[30] Ivica Matičević (ur.), nav. dj., str. 93.

[31] Prema: Andrija Bartulin, nav. dj., str. 272.

[32] Prema: Vid Vuletić Vukasović, „Narodne legende“, u: *ZbNŽO*, knj. 29., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1934., str. 208-9.

podzemnoga svijeta. Katičić traži vezu takve zvijeri i s antičkim motivom u *Ilijadi*. Riječ je o čudovištu Himeri koja je sprijeda bila kao lav, straga kao velika *zmija*, a središnji je dio nalikovao na kozu. Poput *zmaja* i ona je strašno „duhala silu plamenog ognja".[33] O božanskom dvoboju u slavenskim predajama Katičić govori i u *Božanskom boju* navodeći pri tome bjeloruski primjer predaje o Perunu koji ubija *zmaja*, ali njezinu verziju u kojoj gromovnik ubija *vraga*, „zločudnog natprirodnog protivnika koji je mnogo otrcaniji od *zmaja*". Nakon ubojstva *zmaja*/*vraga* kiša je padala danima (sve dog ga nisu pokopali). Prirodni elementi koji se vezuju uz *zmaja* su zemlja i voda; njegova je dakle močvara iz koje dolazi i u koju se vraća, on je gospodar podzemlja te ga stoga treba pokopati kako bi se smirio pod zemljom. Osim u slavenskoj mitologiji ubojstvo *zmaja*, odnosno *zmije* od strane božanstva nalazi se i u grčkoj mitologiji gdje Apolon ubija *zmiju*/*zmaja* Pitona koji je ležao u špilji na vodi.[34]

Brojni slikovni prikazi *zmaja*, kao i opisi u pričama slikovito dočaravaju to biće – najčešće je ono veliko, krilato i s pandžama. Stanovnici Cresa vjeruju da je prije više bilo strašnih stvorenja koja su, kako oni kažu, ličila pola na miša, pola na pticu[35] dok u Loboru drže da je riječ o velikoj krilatoj životinji što leži pod zemljom, pri čemu je glava pod jednim, a rep pod drugim brijegom, a vani ga može izvesti samo „černi dijak". Kada ga izvede, *pozoj* leti po zraku i miješa vjetrove.[36] Od toga vjerojatno potječe i vjerovanje da na *zmaju* jašu *popovi* koji prave tuču (Retkovci). U Varaždinu također postoji vjerovanje u *zmaja* kojemu je glava pod pavlinskom crkvom, a rep pod starim gradom. Oni vjeruju da je Varaždin pogodio potres zato što je *zmaj* zamahao repom zbog njihovih grijeha[37] što ga dovodi u vezu s krćanskom tematikom – kazna za počinjeni grijeh. *Zmaj* se spominje i u jednoj od šala što ih je Ivanišević zabilježio u Poljicama (*Zmaj u vršvi*), a govori o Trogiranima koji su uhvatili hobotnicu uvjereni da je riječ o *zmaju* koji će im razoriti grad.

Zmaj nije nepoznat niti narodnoj pjesmi. Prikazan je kao i u većini vjerovanja i priča – on leti, ima krila i krade djevojke, uglavnom kraljeve kćeri. Jedna takva narodna pjesma zabilježena je u Duvnu:

---

33 Radoslav Katičić, „Ljuta zvijer", u: *Filologija*, 49, Zagreb, 2007., str. 90-1, 94, 110.

34 Prema:Radoslav Katičić, „Božanski boj", u: *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine* , Ibis grafika - Katedra čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga - Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008., str. 182-185, 193, 220.

35 Prema: Andrija Bartulin, nav. dj., str. 272.

36 Prema: Josip Kotarski, nav. dj., str. 52.

37 Prema: Ante Šimčik, „Uz veliki zagrebački potres g. 1880", u: *ZbNŽO*, knj. 29., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1933., str. 238.

Zmaj prileti s mora na Dunavo,
Zmaj pronese pod krilom divojku,
A pod drugim ruvo divojačko.
Čudna zmaju žeđa dosijala,
Pa zmaj pade za goru na vodu,
Al na vodi carski delibaša,
Pa besidi carski delibaša:
„Oj bora ti, kićena divojko,
Čijeg li si roda i plemena,
Čijeg li si roda i plemena,
Vele li si roda gospodskoga?“
Divojka mu riči progovara:
„Kad me pitaš, da ti pravo kažem,
Ja sam ćerka cara stambolskoga,
Seka lipa Učuglić vezira,
Virna ljuba zmaja žestokoga.“[38]

Nerijetko se ljudske osobine izražavaju preko osobina životinja, ovdje *zmaja* i *aždaje*. Takav način oblikovanja lika vidljiv je u narodnim pjesmama iz Duvna:

1.
U mog dragog ružnu kuju kažu,
Svekrvicu, vruću žeravicu,
Dvi jetrve, dvije plaje vode,
Dva divera, dva mača plamena,
Svekra babu, zmaja ognjenoga.[40]

2.
Dvi aždaje goru priletiše,
Ter hrvatsku zemlju porobiše:
Od Požege paša Ibrahime,
Od Bihaća silni Mustaj-beže.[39]

Ovisno o kraju iz kojega potječe vjerovanje, ovo biće javlja se pod različitim nazivima (*zmaj, aždaja*, *ala*, *pozoj*), a gotovo uvijek je riječ o istom biću. Međutim, s tim se ne slažu Zaostrožani. Oni razlikuju *zmaja* i *aždaju*. Zmaj odgovara dosadašnjim vjerovanjima da kradu djevojke i odvode k sebi dok *aždaje* drže znatno gorim od *zmajeva* jer oni jedu ljude. No, i po pitanju *zmajeva* razlikuju se od dosadašnjih vjerovanja; oni ga drže za *zmijskog kralja* koji ima krunu na glavi.[41] Nada Milošević-Đorđević također razlikuje ta bića – *zmaja* drži dobronamjernim mitskim bićem koje se često identificira sa *zmijskim carem*, a bori se s *alama* koje vode gradonosne oblake te održavaju vezu s lijepim i mladim ženama. *Ala* je prema tome ljudožder, proždrljivo i nesito krilato biće koje može postati preobraćenjem od *zmije* starije od sto godina ili od mrtvaca, a svojstvena mu je sposobnost metamorfoze dok je *aždaja* krilato demonsko biće s više glava koje ima također mogućnost metamorfoze; čuvar je voda i zabranjenih prostora, javlja se u predajama, bajkama, lirskoj i epskoj

[38] Stojan Rubić, „Narodne pjesme. (Duvno u Bosni)“, knj. 23., str. 241.
[39] Stjepan Banović, „O nekim historičkim licima naših narodnih pjesama“, u: *ZbNŽO*, knj. 25., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1921., str. 92.
[40] Stojan Rubić, „Narodne pjesme. (Duvno u Bosni)“, u: *ZbNŽO*, knj. 24., JAZU, Zagreb, 1919., str. 313.
[41] Prema: Stjepan Banović, „Vjerovanja. (Zaostrog u Dalmaciji)“, knj. 23., str. 213.

poeziji. Putem pojmovne analogije povezuju je sa *zmijom* – u srednjovjekovnoj srpskoj književnosti *aždaja-zmija* je bila simbol turskog zla.[42]

1.2.1. Motiv *zmaja* u pričama

Najveći broj narodnih priča s motivom *zmaja* zabilježio je Tadija Smičiklas u osječkoj okolici. Motiv *zmaja* koji krade djevojke ili blago koje u blizini pase čest je motiv, npr. u narodnoj priči *Kraljeva kći*. Spašavanje triju kraljevih kćeri javlja se u priči pod br. 1 što ju je zabilježila Milena Papratović u okolici Đakova.[43] Naime, tri dana za redom iz vode izlazi po jedna *aždaja*, svaki put s jednom glavom više, a svladava ih kraljev sin uz pomoć psa. U priči *Petero braće zmaj* je braći oteo sestru koju oni nastoje vratiti pomoću vještina koje posjeduju. Priča *Očinji vid* govori o braći koja traže očev vid. *Zmaj* u borbi s najmlađim bratom zamoli za život te mu reče kako da ocu povrati vid s obzirom da mu ga je on uzeo, ali ga brat, nakon priznanja što je učinio, ubija kao i njegovu trudnu ženu i njihovu djecu te spašava djevojku koju je *zmaj* oteo. Motiv davanja kćeri onome tko prvi naiđe te ponovna potraga braće za sestrama vezana je uz pojedine životinje pa tako i *zmaja*. U priči iz đakovačke okolice otac je na samrti trojicu sinova zamolio da svoje tri sestre dadu onome tko dođe prvi po njih. Kada je došlo vrijeme, dva starija brata su se protivila, a mlađi ih je dao *zmaju*, orlu i sokolu. U ovoj priči o *zmajevima* se ne govori kao o jednom, dva ili tri, već o *sedam stotina zmajeva* koje *zmaj* obećava poslati mlađem bratu u pomoć.[44]

U obradi *zmije* kao demonološkog oblika spomenut je motiv *zmije mladoženje*. S obzirom da se *zmija* i *zmaj* nerijetko dovode u svezu, analogna tomu je i činjenica da postoji i *zmaj mladoženja* koji je prije ulaska u ložnicu svlačio košulju te se pretvarao u mladića koji je bio kralj (*Zmaj i zlatokrila ribica*). Međutim, djevojčina majka spaljuje zmajevu košulju te im on proriče nesreću.

1.3.1. *Orbo (orko) i mrak*

U području Vrgorca puk smatra da je riječ o nekakvu magarcu kojega ne može svatko vidjeti, a koji se nekad javlja sićušan kao mačka, a nekada velik kao najveći brijeg. Kada ga netko uzjaši, on se pretvori u nešto nalik brijegu i odnese ga na posve drugo mjesto; moguće ga je zamoliti da ga vrati na

[42] Prema: Nada Milošević-Đorđević, „Ala“, „Aždaja“, „Zmaj“, u: nav. dj., str. 11., 19., 280.

[43] Milena Papratović, Narodne pripovijetke iz okolice Đakova s komentarima i poredbenim pregledom, *ŽbNŽO,* kn.32, sv.2, JAZU, Zagreb, 1940.

[44] Isto.

mjesto odakle ga je i odnio.[45] Ovo biće nije prikazano u potpuno negativnom smislu – čovjeku može napakostiti, ali mu neće učiniti zlo. Vjerovanje u *orba* nalazi se i u Zaostrogu gdje narod drži da je riječ o *vragu* pretvorenom u magarca kojeg čovjek katkad može naći noću na raskrižju i uzjahati ga, ali će ga on odnijeti gdje ga bude volja. Nosati ga može do prvih pijevaca kada ga zbaci sa sebe ili ostavi na vrh brda i nestane.[46] Posve treće vjerovanje zabilježeno je u Bukovici gdje narod smatra da *orko* postaje od *smetjišta* koje se nedjeljom nosi na đubranik (kuća očišćena petkom). Iz *smetjišta* izlazi magarac ili ždrijebe koje se poslije može vidjeti noću na cesti gdje leži ili pak pase uz put, a ljude ostavlja na nekoj od velikih visina kao što su npr. zvonik crkve ili visoko stablo. Također vjeruju da se *orko* najčešće sam podvuče pod čovjeka, pa čak i da kumuje s *vukodlacima*.[47] *Orko* u Brestu nije specifično određen kao magarac. Prema vjerovanju on će odnijeti samo dijete i seljaka te ga ostaviti na nekom visokom mjestu, ali nerijetko malo dijete vraća u blizinu mjesta odakle ga je uzeo. Moguće se je obraniti zamjenom cipela na nogama kada putnika počne obuzimati malaksalost.[48] Vjerovanje u ovo biće (*manjimorgo*) Ivanišević je zabilježio u Poljicama, ali nam o njemu ne daje nikakve podatke osim da je riječ o biću sličnom *smetinjaku* te da se pretvara u svaku životinju.[49]

Ovo se biće u nekim krajevima javlja pod nazivom *mrak* i njegovim izvedenicama pri čemu se po svojim osnovnim karakteristikama ne podudara u potpunosti s *orbom* iako ih proučavatelji drže za jedno biće. Na otoku Krku vjeruju da je riječ o gorostasu koji donosi zlo onome tko prođe ispod njega te da krade djecu i odnosi ih daleko od kuće[50] dok na Cresu drže da čovjeku neće nauditi, osim ako se ne ruga s njim. Tada se čovjeku uplete među noge, počne rasti i dobivati oblik mačke, psa, konja, koze, vola ili čovjeka te onoga tko ga zadirkuje ostavi na visokom stablu ili pak zvoniku.[51] Gospićani vjeruju u veliku moć *mraka*. On ne smije doći na pranje ili ruho djeteta te se stoga roba, kao i dijete, mora unijeti u kući prije mraka (slično vjerovanje zabilježeno je u Brestu). Dijete ne smije noću biti vani jer mu *mrak* može uzeti vid, ruku, nogu ili oboje, odnosno neće njima moći micati. Djetetov zub ne smije se bacati, već dijete noću mora *mraku* samo baciti zub preko kuće, a on će mu

[45] Prema: Ivan Ujević, „Orbo (orko). (Vjera u osobita bića)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 228-9.

[46] Prema: Stjepan Banović, „Vjerovanja. (Zaostrog u Dalmaciji)“, knj. 23., str. 198.

[47] Prema: Vladimir Ardalić, „Orko. (Bukovica u Dalmaciji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 25., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1924., str. 383.

[48] Prema: Jakov Mikac, nav. dj., str. 200.

[49] Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2., str. 269.

[50] Prema: Ivan Milčetić, „Mrak i bučan. Otok Krk (Vjera u osobita bića)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 227.

[51] Prema: Andrija Bartulin, nav. dj., str. 271.

dati drugi.[52] Ovome vjerovanju slično je ono u Samoboru, osim što vjeruju da postoji način kako se riješiti *mračnjaka* – kada se pođe spavati u vreću se stavi imela te se pokrije s tim, a dobar je i drač.[53] U Kastavu vjeruju da nije riječ o čovjeku već biću s velikim nogama i bez obraza. Nemoguće ga je čuti zato što hoda nečujno poput sjene.[54]

1.4. *CRNI OVAN I ZELENI KONJC*

Određena bića javljaju se samo sporadično, ali kada se pojave ostavljaju upečatljiv dojam kao što je to riječ s *crnim ovnom* za kojega se vjeruje da čuva novac što gori – čovjeku se ništa neće dogoditi ako na to mjesto baci posvećenu sol moleći *Očenaša*.[55] O *crnom ovnu* govori i priča *Ovan iz jezera* u kojoj *ovan* iskače iz jezera i oplođuje šest ovaca, a iduće godine iskače iz vode te odvodi šest crnih janjaca.[56] Ova simbolika brojeva i boje u crnogorskoj priči ukazuje na vezu *crnog ovna* i *vraga*. Nešto slično se događa i u priči *Vražje jezero* gdje iz vode iskače *zeleni konj* i oplođuje kobilu vojvode Momčila koja će oždrijebiti Jabučila – krilatoga konja. Jezero od kuda *zeleni konj* iskače crno je i stravično kao i u priči o *crnom ovnom* što i ovu priču dovodi u vezu s *vragom*.[57]

2. KRŠĆANSKA BIĆA DOBRA I ZLA

Vjerovanje u *anđele* i *vraga* pristiglo je tek s kršćanstvom, a prema vjerovanju u Hrvatskoj i Srbiji svakom su čovjeku rođenjem dodijeljeni po jedan *anđeo* i *đavao*.[58] Jedan od najvećih demonologa 20. stoljeća Egon von Petersdorff smatra da čovjekov razum nije sposoban stvoriti si predodžbu o nekom bestjelesnom duhu kao što su to *anđeli* i *demoni* te da za njih znamo jedino iz Božje objave, a sve nadnaravne istine koje nije moguće obuhvatiti razumskim moćima, ponudio ih je Bog čovjeku na „vjerovanje“. *Anđeli* su stvoreni u množini jer „jednost“ pripada samo Bogu, a raspoređeni su prema rangu što je prisutno i kod *palih anđela* (*đavo* i ostali *demoni*) koje je Bog

---

52 Prema: Mijo Biljan, „Mrak“, u: *ZbNŽO*, knj. 17., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1912., str. 375.

53 Prema Milan Lang, Samobor, knj. 19, sv.1, 145-6

54 Prema: Ivo Jardas, „Kastavština. (Zmamorija)“, knj. 39., str. 106.

55 Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 134.

56 Prema: Mićun M. Pavićević, „Crnogorske priče“, u: *ZbNŽO*, knj. 28., sv. 2., Zagreb, JAZU, 1932., str. 131-2.

57 Prema: Mićun M. Pavićević, „Etiologičke priče iz Crne Gore“, u: *ZbNŽO*, knj. 30., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1936., str. 177.

58 Prema: Edmund Schneeweis, nav. dj., str. 51.

stvorio kao dobre, a koji su postali zli.[59] Koliko je zastupljeno vjerovanje u spomenuta bića na južnoslavenskom prostoru (naročito na hrvatskom) te kojem biću narod pridaje više pažnje, vidjet će se kroz različite segmente života kao i kroz zastupljenost u pojedinim književnim vrstama.

2.1. *Anđeo*

Anđeli se rijetko spominju u sklopu vjerovanja; uglavnom je riječ o njihovu pojavljivanju u molitvama, crkvenim i svetačkim pjesmama, starim glagoljskim rukopisima što ih donosi Strohal, dok se u pričama spominju znatno rjeđe nego li njihova suprotnost (*vrag*) te ih se uglavnom vezuje uz kraće epizode. Jedna od priča u kojoj je *anđeo* glavni lik je priča *Anđel na zemlji* (Šušnjevo Selo u Hrvatskoj) ispričana u povodu smrti jedne žene, a govori o *anđelu* koji nije htio djeci uzeti majku na samrtnoj postelji zato što mu je bilo žao djece. Zbog toga ga je Bog bacio na zemlju na kojoj je morao biti sve dok se tri puta ne nasmije.[60] Ivanišević *anđele* stavlja u skupinu stvorova nalik ljudima. Prema njegovu mišljenju Poljičani vjeruju da je Bog stvorio *anđele*, a one koji su htjeli vladati bacio u jamu „900 milijuna milijuna duboku a 900 milijuna milijuna široku“. Oni *zli anđeli* koji su se našli na zemlji napastuju ljude i vode ih u napast i zlo, a svi *zli duhovi* tvrde da su od Kainove krvi.[61]

Anđeli kao dobra nebeska bića i zaštitnici ljudi nalaze se u jednoj omiškoj pjesmi koju donosi Kuba (1). Ponekad se osobine *anđela*, kakve čovjek zamišlja da posjeduju takva bića, pridaju osobama koje volimo. U pjesmama se nerijetko tako oslovljavaju mladić i djevojka, a jedna takva pjesma zabilježena je u Imotskom (2). Povezanost *anđela* i neba vidljiva je u trećem primjeru u pjesmi iz Šibenika:

1.	2.	3.
(...) Ako si legla spat,	*(...) spavaj, spavaj, anđeliću,*	*Lipost tvoju ugledala,*
Bila ti lahka noć!	*Spavaj, spavaj, do zore!*	*S neba anđela,*
Anđeli od raja	*Zora će te probuditi,*	*Sama sobom besidila,*
Bili ti na pomoć.[62]	*Dragi će te poljubiti*.[63]	*Bila vesela (...)*.[64]

[59] Prema: Egon von Petersdorff, *Demoni, vještice, spiritisti: sve o postojanju i djelovanju mračnih sila*, Split, Verbum, 2001., str. 21., 32., 40.

[60] Prema: Juraj Božičević, „Anđel na zemlji“, u: *ZbNŽO*, knj. 25., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1921., str. 192.

[61] Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2, str. 254.

[62] Ljudevit Kuba, „Narodna glazbena umjetnost u Dalmaciji“, u: *ZbNŽO*, knj. 3., JAZU, Zagreb, 1898., str. 171.

[63] Isto, str. 171.

[64] Isto, str. 182.

2.1.1. Sudar dobra i zla, *anđela* i *vraga*

Sudar dobra i zla ostao je do danas zabilježen u različitim segmentima života, a težnja je uvijek ista – pobjeda dobra nad zlom. Na sv. Nikolu, prema običaju koje bilježi Horvat u Koprivnici, „vrag“ zločestu djecu bilježi u svoju knjigu, veže ga lancima i stavlja u koš što ga nosi na leđima, a „anđeo“ dobru djecu bilježi u biskupovu knjigu.[65]

Anđeo i *vrag* kao suprotnosti jedno drugom nalaze se i u dječjim igrama. Josip Lovretić u Otoku je zabilježio igru „cim cime – drm drme“: *(...) Anđeo rekne koju stvar. Ako pogodi koga, – onaj ide s anđelom, a vrag dolazi, da s babom divani. Ako ne pogodi, sklone se anđeo bez diteta, a vrag dolazi i razgovara s babom (...). Kada pokupe svu dicu, koju anđeo, koju vrag, onda baba opet skupi svu dicu oko sebe, da ji spasi od vraga.*[66] Milan Lang u Samoboru bilježi sličnu igru nazivajući je „Farbice“, samo što umjesto babe „gospodar“ daje imena djeci, a *anđeo* i *vrag* (svi su djeca) pogađaju imena.[67] Suprotstavljanje dobra i zla vidljivo je i u pričama, npr. u priči *Dva frentara* u kojoj se javljaju „anđeo“ i „vrag“, ali u obliku žabe (*vrag*) i pauka (*anđeo*).[68]

2.2. *Vrag*

Vjerovanje u postojanje *vraga* toliko je raširenо da ga se može pronaći u svim segmentima života, a ne samo u crkvenim tekstovima; javlja se u usmenim predajama, bajkama, pjesmama, igrama, kletvama..., a nadasve u poslovicama. Nada Milošević-Đorđević smatra da ulogu u rasprostranjivanju njegova lika igraju *Biblija* i apokrifna književnost kao i „višeslojna usmena tradicionalna vjerovanja“. Pripada mu i uloga stvaranja svijeta i životinja na zemlji, a u bajkama se javlja češće kao epizodna ličnost u vidu personificiranog zlog duha. U šaljivim i legendarnim pričama mahom je simpatična ličnost zbog svog neuspješnog druženja s ljudima koji mu uvijek podvaljuju (internacionalni krug priča o glupom đavlu).[69] U *Zborniku* je zabilježeno mnoštvo takvih primjera, ali ih zbog opsežnosti nije moguće sve navesti. *Vraga* se povezuje i u pričama s „bajanjem“, npr. ako je lonac prazan ne smije preko noći ostati otklopljen zato što će u njega *vrag* zavirivati,[70] a brojni su primjeri s

[65] Prema: Rudolf Horvat, „Koprivnica u Hrvatskoj. (Narodna vjerovanja s bajanjem)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 245.

[66] Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 59.

[67] Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 18., sv. 2., JAZU, Zagreb,1913., str. 245.

[68] Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)“, knj. 19., sv. 1., str. 82.

[69] Nada Milošević-Đorđević, „Đavo“, u: nav. dj., str. 71.

[70] Prema: Rudolf Horvat, „Koprivnica. (Narodna vjerovanja s bajanjem)“, knj. 1., str. 253.

upozorenjem pravilnog izgovaranja molitvi. Molitva za umirućeg koju navodi Smičiklas ne smije se pogriješiti zato što *koliko se god puta pogrieši, toliko se „novih vrazi u paklu učini“*.[71] Često se javlja i u poredbama, npr. iz Crne Gore: *Crn ka đavo*, *Grdan ka vrag*, *Mučan ka đavo*, *Pogan ka đavo*.[72]

Đavo se javlja i u prenesenom značenju u pjesmama, npr. u pjesmi koju djevojke pjevaju udvaračima (1) ili pak u pjesmi koju mladići pjevaju djevojkama (2):

1.
Skoči, curo, skočide,
Ne stidi se gospode (...).
Gospoda su đavoli
Ko i naši paori.[73]

2.
Oj Marice, malena curice,
Jesi mala, al si puna đavla:
Primamila b' popa od oltara,
Kamo l' ne bi iz šume svińara.[74]

Povezuje ga se, kao i *malića* i *zmaja* s jajetom crne kokoši. U Otoku postoji priča o traženju djeteline s 4 lista i *vragu* koji se izlegao iz jajeta crne kokoši pa je pošao po naredbi u potragu za djetelinom. U istoj toj priči spominje se i vragova žena za koju se mladić treba oženiti. Međutim, *vrag* je nadmudren, djetelina spaljena, a *vile* su isprebijale *vraga* i njegovu ženu.[75] Sličan motiv javlja se u njemačkoj usmenoj književnosti gdje se iz sedmog jaja crne kokoši nakon sedam dana izleže *vražić* koji će čovjeku služiti u zamjenu za dušu, ali i u Bosni gdje drže da se iz jaja, kojeg je snio pijevac nakon dvadeset godina i koje je nošeno četrdeset dana pod lijevim pazuhom, može izleći *đavao* koji bi vlasniku nabavio sve što poželi.[76]

2.2.1. Motiv *vraga* u pričama

Priče koje govore o borbi između Boga i *vraga* uvijek završavaju pobjedom dobra i nadmudrivanjem *vraga*. *Vrag* je, uz Boga, glavni akter u priči *Kako je postala zemlja* koju je Mijo Biljan zabilježio u Gospiću. U pričama se javlja u različitim oblicima. Boranić navodi knjigu Petra Berkea u kojoj on pripovijeda kako su se neki ljudi oslobodili *vragova* i *vještica* moleći se Mariji

[71] Ivan Milčetić (ur.), „Sv. Jakov kraj Bakra u Hrvatskoj. Iz zbirke akademika T. Smičiklasa“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 208.

[72] Mićun M. Pavičević, „Narodna poređenja. (Crna Gora i Dukađin)“, u: *ZbNŽO*, knj. 30., sv. 1, JAZU, Zagreb, 1935., str. 233-36.

[73] Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 97.

[74] Isto, str. 98.

[75] Prema: Josip Lovretić, „Otok. (Narodni život i običaji)“, knj. 7., str. 116.

[76] Prema: Marijan Stojković, nav. dj., str. 92., 94.

Bistričkoj da ih oslobodi.[77] *Vragovi* se u tim pričama javljaju u različitim likovima kao što su pokojni muž, mačak, ptica, medvjed, pas, redovnik, konjanik....; skriva se u konjskoj potkovi ili pak ulazi u čovjeka koji ga se oslobađa molitvom Mariji Bistričkoj. *Vrag* se javlja i kao dječak koji ide po duše onih koji nešto krivo rade (majka kune dijete, čovjek koji se nije prekrstio, svećenik koji leži u naručju svoje kuharice)[78], kao gospodin, starac i sl.

Veliki broj priča o *vragu* zabilježio je Smičiklas u osječkoj okolici[79], dok će razmjerno velik broj poslovica u kojima se spominje *vrag* biti zabilježen na prostoru Prigorja[80], Virja[81] i Istre[82] što ukazuje na mjesta ili područja na kojima je vjerovanje u takva bića izrazito jako. Osim priča koje će ovdje biti spomenute, važno je naglasiti kako se veliki broj priča o *vragu* nalazi u glagoljskim rukopisima što ih je objavljivao Strohal.[83]

Vrag se javlja u pričama kao glavni akter nastojeći dobiti ono što želi. Tako u narodnoj priči *Zlatna Mara vrag* u čovječjem liku dolazi zaprositi Maru koja se prvotno pristaje udati za njega, a nakon što spoznaje da je on *vrag*, odbija ga te joj umiru majka i otac, a zatim i ona[84] dok u priči *Otac štel vragu kčer prodati vrag* nije uspio sa sobom odvesti kći zato što se djevojka

---

77 Prema: Dragutin Boranić, „Vragovi i vještice“, u: *ZbNŽO*, knj. 17., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1912., str. 365.

78 Prema: Juraj Božičević, „Postanak jedne priče o vragu“, u: *ZbNŽO*, knj., 23., JAZU, Zagreb, 1918., str. 1-4.

79 Riječ je o narodnim pripovijetkama koje je Smičiklas objavio u *ZbNŽO* (od 15-og do 18-og broja zbornika).

80 *Vrag ti oči skopal, kaj ne vidiš! Oko dugo zeve, pak ne čuje, unda muž znaženi reći (...) vrag ti vuva zatrdil! Zločestimu ditetu velidu još: to je pravi vrag, - samemu je vragu iz torbe vušlo (...). “Vrag te je dal i stvoril ciganjski, kam ideš? (...) to mu je smrdelo kak vragu temjan (...).* itd. (Vatroslav Rožić, „Prigorje. (Narodni život i običaji)“, u: *ZbNŽO*, knj. 12., sv. 1. i 2., JAZU, Zagreb, 1907., str. 87., 224., 230., 263., 273.)

81 *Ače je vrag zel roke, ne noge. Bez glada ili bez vraga nema blaga. Bog da, vrag zeme. Dok krv vri, vrag ne spi. Eto vraga iznenada. Ne mre se služiti Bogu i vragu. Ne ni vrag tak crn, kak je namaljan. To ne bi ni vrag z maslom pojel.* itd. (Pero Lukanec, „Poslovice i fraze (Virje u Podravini)“, u: *ZbNŽO*, knj. 31., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1938., str. 137. , 139-40., 151., 153., 172-3., 192.)

82 *Ča po vragu dojde, po vragu jide. Ki se s vragon uprti, mu je do smrti. Ki vraga jišće, vraga najde. Mali vrag izleže velikoga. On je bija, di ja vrag opanke proda. On zna, di vrag spi. Po vragu je došlo i po vragu je pošlo. Svaka mati odgoji i jeno dite za vraga. Svaka ženska jima jednu dlaku od vraga.* itd. (Stjepan Žiža, „Poslovice i uzrečice iz Istre i sa kvarnerskih otoka“, u: *ZbNŽO*, knj. 33., JAZU, Zagreb, 1949., str. 149., 155-6., 158 -60.)

83 Riječ je prvenstveno o tekstovima zabilježenim u „«Prilike« iz stare hrvatske glagoljske knjige“ (knj. 21., sv. 2.) koje je Strohal prepisao iz djela Zadranina fra Marka Kuzmića, „«Prilike« iz stare hrvatske glagoljske knjige“ (knj. 22.) i „«Prilike« iz stare hrvatske glagoljske knjige. Drugi dio. Prilike iz ostalih zbirki propovijedi 14.-18. vijeka“ (knj. 23.).

84 Prema: Tadija Smičiklas, „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, u: *ZbNŽO*, knj. 16., sv. 1. i 2., JAZU, Zagreb, 1911., str. 140-1.

stala križati i moliti, ali je zato uzeo oca koji je vlastitom krvlju s njim prije petnaest godina potpisao ugovor o prodaji kćeri.[85] Kao ilustracija što se dogodi kad *vrag* ipak ne dobije ono po što je došao može poslužiti priča *Kako je soldat vraga podbrivao*. Vojnik je *vragu* obećao poći s njim samo ako dozvoli da ga obrije jer u protivnom s ružnim (*vragom*) neće ići – *vrag* pristane, a vojnik mu naredi da donese dasaka i čavala, te ga prevari, zakuca na pod i istuče. *Vrag* mu naposljetku obeća slobodu, dvorac te lijepu djevojku koja je pretvorena u *zmiju*.[86]

Kako izgleda kada se *vragovi* niti sami među sobom ne mogu dogovoriti najbolje prikazuje pripovijetka *Kraljeva kći vještica*. U njoj je, u jednoj epizodi, prikazana svađa *vragova* zato što ne mogu podijeliti „čarobne" stvari (opanke, šešir, kabanicu i kišobran) pomoću kojih mogu nevidljivi odletjeti gdje god požele. *Vragove* je nadmudrio stari vojnik koji je lovio kraljevu kći te je čarobne stvari uzeo sebi.[87] Gotovo identična epizoda nalazi se u pripovijetci *Đavolica*, u kojoj brat ide u potragu za sestrama što ih je otac prodao za blago i novac. On također sreće *dva vraga* koja se svađaju tko će dobiti čarobni štap, čizme i šešir, a mladić ih nadmudruje govoreći neka dobije onaj tko prije izađe iz vode – *đavoli* skaču u more, a mladić uzima čarobne stvari.[88]

Vrag se u crnogorskim pričama javlja uz određene lokalitete koji su po njima dobili ime ili su postali poznati, npr. uz pećinu (*Bučavica*) ili mlin (*Mlin na Bučavici*). U obje priče *vrag* je otjeran bacanjem žeravice u ulice. U priči *Bučavica* pastir Jovan se sa stadom uselio u pećinu za koju se vjerovalo da u njoj žive *vragovi*, ali ga *poglavica đavola* odluči istjerati poslavši mu susjeda koji je bio jedan od njih dok se u priči *Mlin na Bučavici đavo* i Aleksa, koji nije znao za strah, noću strijeljaju pogledom tko će kome prvi nešto nažao učiniti.[89]

Što se dogodi kada pojedinac zatraži pomoć od *vraga*? O tome govori pripovijetka *Vražija pomoć* – čovjek se uvijek molio *vragu* a nikada Bogu; *vrag* mu je doista dao ono što je poželio, ali je i došao po njega.[90] Tematski je zanimljiva i priča iz okolice Zagreba (*Mesari vraga zvali*). Četiri mesara imala su crnu mačku koja im se okotila na mladu nedjelju, a među crnim mačićima je bio jedan mačak. Mesari odluče na raskrižju dozvati *vraga* ne bi li im dao sve što zažele. Međutim, *vrag* im se ukazao u liku koze, a pošto

[85] Prema: Franjo Bučar, „Narodne pripovijetke. (Iz okoline zagrebačke)", u: *ZbNŽO*, knj. 23., JAZU, Zagreb, 1918., str. 256-61.

[86] Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)", knj. 19., sv. 1., str. 80-2.

[87] Prema: Tadija Smičiklas, „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji", u: *ZbNŽO*, knj. 18., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1913., str. 144-5.

[88] Isto, str. 145-7.

[89] Prema: Mićun M. Pavićević, „Crnogorske priče", knj. 28., sv. 2., str. 121-2.

[90] Prema: Tadija Smičiklas, „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji", u: *ZbNŽO*, knj. 17., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1912., str. 343-6.

od straha nisu mogli reći što žele, stali su bježati kući. *Vrag* ih je uhvatio te im umjesto novca dao batine.[91] O motivu nagodbe s *đavlom*, koji je čest u usmenim pričama, Petersdorff osvrćući se na današnje doba piše: *Danas još uvijek (ili upravo danas ponovno) ima ljudi koji „stavljaju svoj potpis đavlu": doduše, ne više s krvlju ni na pisani pakt s đavlom, ali svejedno u potpunoj, slobodnoj voljnoj namjeri (...) kako bi im on ispunio želje koje na normalan način izgledaju nedostizivima.*[92] *Upravo spomenuto potpisivanje krvlju, odnosno potpisivanje određenog dokumenta kao što je krsni list djeteta u zamjenu za bogatstvo često je korišten motiv narodnih priča. Ugovor s đavlom* najčešći je u pričama s motivom babe (žene) i *vraga* te motivom skrivenog u kući.

Skriveno u kući

Ovo je jedan od čestih korištenih motiva u pričama o *vragu*. *Vrag* se u njima pojavljuje u ljudskom obliku i zauzvrat za dano bogatstvo od čovjeka traži da mu da ono za što ne zna da ima u kući – dijete. Čovjek koji se dogovorio s *vragom* za dijete saznaje tek povratkom kući kao i činjenicu tko je zapravo njegov „dobročinitelj". To je vidljivo iz sljedećih primjera koji su zabilježeni u različitim krajevima. U priči *Vrag i ribar* (okolica Osijeka) ribar daje spomenuto obećanje *vragu* koji mu nakon danog obećanja pomaže uloviti mnoštvo ribe koju je ribar morao uloviti za kralja, a dolaskom kući spoznaje da mu je žena rodila sina.[93] U priči *Prodao dušu vragu* (Samobor) siromah sreće *gospodina* (*vraga*) kojemu se požali na svoje siromaštvo, a *vrag* siromahu obeća novac u zamjenu za ono što ne zna da ima u kući. Međutim, kada je *vrag* došao po dijete, muž je otišao po svećenika pa su dijete krstili. Sin, tek kao svećenik, saznaje da ga je otac prodao *vragu*, odlazi u pakao i od *gospodara vragova* traži knjigu u koju je zapisan kada je kupljen; on mu je dao da ju spali te zapovjedio drugim *vragovima* da takve stvari ne smiju kupovati.[94] Priča *Rabar Matijaš* (Petrijanec) predstavlja svojevrsnu varijantu prethodne priče. Siromah u šumi ponovno susreće *gospodina*, žali mu se na svoje siromaštvo te mu prodaje dijete za novac, naravno nesvjesno, a spoznaja uslijedi kad se povrati kući i zatekne ženu koja je rodila sina. Dijete se na nagovor svećenika školuje za isti poziv te polazi u potragu za krsnim listom što ga je otac potpisao s *vragom*.[95]

---

91 Prema: Franjo Bučar, „Narodne pripovijetke. (Iz okoline zagrebačke)", knj. 23., str. 261-2.

92 Egon von Petersdorff, nav. dj., str. 111.

93 Prema: Tadija Smičiklas, „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji", knj. 17., sv. 2., str. 356.

94 Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)", knj. 19., sv. 1., str. 52-5.

95 Prema: Olga Jerman, „Rabar Matijaš. (Petrijanec u Hrvatskoj)", u: *ZbNŽO*, knj. 21., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1916., str. 140-2.

Baba i vrag

Uz „skriveno u kući“ ovo je drugi čest motiv u pričama o *vragu*, ali javlja se i u drugim književnim vrstama. A. Duić je u Gorskom kotaru zabilježio zanimljivu anegdotu o babi i *vragu* kojeg ubija sv. Petar na zahtjev Boga. Petar greškom odsijeca i babinu glavu glavu te na nju stavlja vragovu.[96] U priči (*Baba gorša od vraga*) što ju je Strohal zabilježio kod Karlovca gdje se vjekovima već prenosi, *vrag* nije uspio zavaditi ženu i muža koji su trideset godina složno živjeli, ali je to za rukom pošlo babi – muž je na kraju ubio ženu, a baba se prodala *vragu* za nove cipele.[97] U drugoj priči koja nosi isti naslov *vrag* u tri godine nije uspio zavaditi muža i ženu, a baba mu obeća to učiniti za tri dana ako joj da pun lonac novca. Međutim, baba je iskopala jamu, a loncu probušila dno tako da je *vrag* umro ne uspjevši napuniti lonac, ali ju je zato predao drugom *vragu*. Baba je uspjela posvađati muža i ženu u jednom danu – muž je ubio ženu, a njega su zbog tog čina objesili. Kraj se ipak razlikuje od prethodne – *vrag* je uvidio koliko je baba zla te ju je sa sobom ponio u pakao.[98]

Sličan motiv nalazimo u bosanskoj narodnoj pripovijetci *Žena vraga prevarila*. Žena je pustila *vraga* iz boce, ali se predomislila i ponovno ga zatvorila zato što mu nije vjerovala da on može stati u tako malu bocu.[99] U narodnoj pripovijetci *Zla žena* muž i žena se nisu slagali oko toga je li trava košena ili strižena. Jednog dana ona upadne u jamu, a muž je odluči izvući tek nakon nekoliko dana. Međutim, umjesto nje izvukao je *vraga* koji ga je molio da ga ne vrati nazad zato što niti on nije mogao izaći na kraj s njegovom ženom; od nje je posijedio.[100] Sličan motiv nalazimo u Valjavčevoj priči *Stara baba gorša od vraga* gdje je *vrag* uzeo babu Magdu koja ga je tukla i mučila. Kada više nije mogao izdržati s babom, poslušao je susjeda te je bacio u jamu, a susjedu dao moć da ga može istjerati iz dvije kraljevske kćeri, a iz treće ne smije kako je bilo i u pripovijetci *Zla žena*.[101] Đakovačka priča br. 25 predstavlja svojevrsnu varijantu pripovijetke *Zla žena*. Riječ je o mužu i ženi koji se nisu slagali te je ona uvijek radila suprotno nego što joj je muž govorio. Kada je upala u bunar iz znatiželje, mužu je bilo drago što je se riješio, a onda se sažalio, ali je umjesto žene izvukao *vraga* koji ga je zamolio da ga ne vraća u

[96] Prema: A. Duić, „Gorski kotar u Hrvatskoj. (Narodna vjerovanja s bajanjem)“, u: *ZbNŽO*, knj. 1., JAZU, Zagreb, 1896., str. 251.

[97] Prema: Rudolf Strohal, „«Žena gora od vraga«“, u: *ZbNŽO*, knj. 26., sv. 2., JAZU, Zagreb, 1928., str. 371-2.

[98] Isto, str. 372-4.

[99] Prema: Ivan Kasumović, „Esopovska basna grčka i rimska u hrvatskom i srpskom narodnom pričanju“, u: *ZbNŽO*, knj. 19., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1914., str. 19.

[100] Isto, str. 25.

[101] Isto, str. 25.

bunar zato što mu je zlo živjeti s tom ženom te se stao čuditi čovjeku kako je on toliko dugo godina mogao živjeti s njom. Muž se na te riječi predomislio i ženu ostavio u bunaru.[102]

Porijeklo spomenutih motiva, prvenstveno izvlačenja *vraga* iz jame ili bunara, istjerivanje *vraga* iz drugih djevojaka te na kraju i nadmudrivanje samog *vraga* Jagić vidi u jednoj ruskoj i jednoj češkoj pripovijetci te istočnoj priči zabilježenoj u zbirci *Četrdeset vezirova* (najbliža priči *Zla žena*) pri čemu je svima njima izvor u jednoj indijskoj zbirci.[103]

Sam naslov (*Baba gorša od vraga*) je poslovičan te su analogno tim pričama nastale i druge poslovice: *Đe đavo ne može što svršiti, onđe babu pošalje*, *Što vrag ne može sam, tu mu zla žena pomogne!*, *Kam vrag nemre, tam babu pošalje!* te *Žena je i vraga prevarila!*[104] *U ovo se svakako može uklopiti i sljedeća poslovica u kojoj je vrag* žena: *Uzmi vraga radi blaga, blaga nesta, a vrag osta.*[105] koja je odgovor na prijateljev prijedlog da se oženi bogatom ženom. Gotovo identičnu poslovicu bilježi Stjepan Žiža u Istri[106], ali i Anica Šaulić u članku *Lik žene u narodnim poslovicama*[107]. U zapisima iz Virja u Podravini zabilježeni su također primjeri poslovica i fraza kojima je moguće potkrijepiti tvrdnju o raširenosti ovog motiva.[108] Neke od spomenutih poslovica zabilježio je svećenik Vicko Juraj Skarpa u knjizi *Hrvatske narodne poslovice* (1909.)[109] što svjedoči o ukorijenjenosti spomenutog motiva koji je iz priče prešao u poslovicu.

3. Ostala bića

I dok je u *Zborniku* određenim bićima posvećeno više pažnje, neka od bića su s druge strane tek spomenuta ili vrlo kratko objašnjenja. Postoji više razloga tomu, npr. nedovoljno istraženo vjerovanje u određeno biće, nepo-

---

102 Prema: Milena Papratović, nav. dj., str. 161-2.

103 Prema: Vatroslav Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, str. 110.

104 Farnjo Galinec, „Književno porijeklo nekih hrvatskih narodnih pripovijedaka“, u: *ZbNŽO*, knj. 32., sv.2., JAZU, Zagreb, 1940., str. 72.

105 Pavlina Bogdan-Bijelić, „Rečenice i pitalice“, u: *ZbNŽO*, knj. 29., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1933., str. 228.

106 *Ne uzmi vraga radi blaga; blago izgine, a vrag ostane.* (Stjepan Žiža, „Poslovice i uzrečice iz Istre i sa kvarnerskih otoka“, knj. 33., str. 157.)

107 *Uzeh vraga radi blaga;*
Blago propade a vrag ostade. (Anica Šaulić, „Lik žene u narodnim poslovicama“, u: *ZbNŽO*, knj. 45., JAZU, Zagreb, 1971., str. 682.)

108 *Baba je gorša i od vraga. Baba je i vraga vkanila. Baba je tri dana stareša od vraga.* (Pero Lukanec, nav. dj., str. 138.)

109 *Gdje vrag ne može svršiti posao, onamo babu pošalje. Uzmi vraga zarad blaga; blaga nesta, a vrag osta. Žena je i vraga prevarila.* (Vicko Juraj Skarpa, *Hrvatske narodne poslovice*, Genesis, Zagreb, 2004., str. 33., 312., i 317.)

znavanje toga bića na širem prostoru, njegovo ne bilježenje smatrajući da nije toliko relevantno poput bića rasprostranjenih na širokom prostoru i sl. Riječ je o bićima nalik čovjeku, životinji, ali i duhovima koji svojim izgledom ili karakteristikama podsjećaju na nešto demonološko/mitsko. Riječ je nerijetko o bićima koji su zastupljeni samo u određenom kraju ili kod određenog naroda. Osim o bićima s karakterističnim demonološkim izgledom, u većini krajeva govori se i o ljudima koji pogledom bacaju uroke.

Rza i *gus* su stvorenja poznata su samo u Prigorju. *Rza* podsjeća izgledom na janjca ili škopca, živi u grmlju i izlazi samo noću. Često plaši djecu, ali vjeruju da nikome ništa nažao neće učiniti. *Gus* je dug i velik kao zmija, a glava mu je slična psećoj. Za razliku od *rze* koja je miroljubiva, on napada krave u šumi omotavajući im se oko noge.[110] Ovo biće nekim svojim osobinama podsjeća na već spomenutog *kravosasa*.

Žaba krastača je jedno od stvorenja kojih se narod boji. On vjeruje da je riječ o *vještici* te je zbog toga nastoji ubiti i to na sličan način kako su činili s *vukodlacima* – probadanje šiljatim kolcem.[111]

Određenim životinjama ljudi pridaju čarobnjačke moći, a među njima je i *vuk*. Zovko u Bosni bilježi vjerovanje da vuk može, kako oni kažu „opshiriti i zasjeniti" čobanicu slamkom koja mu se nalazi u šapama. Zanimljivo je i vjerovanje u biće pod imenom *zvjerka*. Riječ je o životinji koja je prenosila ljude velikom brzinom s jednog kraja svijeta na drugi, ali nakon četvrtog puta što im je utekla nisu je više nikada uspjeli uloviti.[112]

O *Norinom kralju* iz *Zbornika* ne saznajemo gotovo ništa. Zna se samo da ljudima donosi nevolju, tj. kada se pojavi ljudima će usjeve uništiti tuča ili žega.[113]

Tokmakbabe su četiri babe od kojih svaka stoji na svojoj strani i udara velikim maljem (tokmak) dok se ne sretnu na sred svijeta, a onda se vraćaju natrag poput raka i to isto čine uvijek iznova.[114] U Samoboru pak govore o *kvatrima* koji hodaju po svijetu i drže svijet.[115]

Vjerovanje u zle moći *mrtvaca* zabilježio je Smičiklas. Riječ je o mrtvacu što je oživio i kojega se odmah mora pokopati zato što će u protivnom spaliti sve kuda pogleda.[116] On prema tome postaje demonsko biće s nadnaravnim moćima, a podsjeća na *vukodlaka*.

---

110 Prema: Vatroslav Rožić, nav. dj., str. 100.

111 Prema: Dragutin Hirc, „Što priča naš narod o nekim životinjama", knj. 1., str. 24.

112 Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne", knj. 6., str. 118-9., 131.

113 Isto, str. 142.

114 Isto, str. 149.

115 Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)", knj. 19., sv. 1., str. 146.

116 Prema: Ivan Milčetić (ur.), „Sv. Jakov kraj Bakra u Hrvatskoj. Iz zbirke akademika T. Smičiklasa", knj. 1., str. 210 –11.

U *čertane* i *repače* vjeruju samo u Poljicima. *Čertanima* smatraju ljude koji imaju mogućnost da nešto nestane ispred njih, ali da to i povrate dok *repačima* smatraju one koji se rode s repom i drže ih izrazito snažnim ljudima.[117]

Morski ljudi se spominju samo u Loboru. Riječ je o veoma velikim ljudima koji noću izlaze iz mora noseći sa sobom kamen što svijetli. Vjerovanje govori da će onaj tko se domogne toga kamena uvijek biti sretan.[118]

Rožić u Prigorju bilježi vjerovanje u *rojenice* i *vražića*[119] *koji se spominju samo u njegovu prinosu. Podaci o njima su uglavnom nedostatni za pretpostavku o kakvim je bićima doista riječ. Rejenice* prema njegovu zapisu nije nitko vidio, ali za njih znaju stare žene. *Tentacija/beštija/vražić* je dječak od tri ili četiri godine koji se upušta u razgovor s onima koji ne znaju moliti i prekrižiti se.

Ivanišević u Poljicima bilježi bića koja također ne nalazimo na drugim mjestima: *divljeg čovjeka, irudicu*, *ovsara*.[120] Ova bića su, kao i kod Rožića, gotovo nejasna. *Divlji čovjek* živi u špiljama i hrani se ljudima što nas iznova podsjeća na već spominjani antički motiv jednookog diva Polifema. Za *irudicu* vjeruju da je zla žena koja šeće po oblacima u vrijeme nevremena i grmljavine, a tamo gdje padne to mjesto pogodi tuča. Spomenuto obilježje *irudica* asocira na obilježja *vještica* i njihovo pravljenje tuče. Dragić *irudice* opisuje kao demonološka bića koja su predvodila nevrijeme te napominje da je priča o *irudicama* nestalo, ali da su još uvijek sačuvane molitve protiv njih.[121] Za *ovasara* Ivanišević kaže da je nakaza u ljudskom liku, velika koliko dub. Ovo biće asocira na *diva*, ali nema jasne naznake da je doista riječ o njemu s obzirom na vrlo kratak zapis.[122]

Kod muslimana u Bosni i Hercegovini postoji vjerovanje u *zduhe*. Snažan vjetar koji dolazi s prašinom prema njihovu vjerovanju nije vjetar, već *zdusi* nalik vjetru pa kažu: *Tu im je vražje leglo.* Smatraju da ljudi od tog „vjetra“ mogu oboljeti. [123] Nešto slično bilježi Horvat u Koprivnici – vjetar nastaje puhanjem „osuđenih i zakletih ljudi“.[124] U Crnoj Gori vjeruju u *zduhača*, duha koji se bori „perima lista“ i sitnim drvenim ljuščicama što ih vjetar može ponijeti. Riječ je o dobrom duhu koji je blagoslovljen i koji se rađa u bijeloj košuljici koju je potrebno ušiti u „sahtijan“ tako da je uvijek nosi sa

[117] Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)", knj. 10., sv. 2, str. 227.
[118] Prema: Josip Kotarski, nav. dj., str. 51-2.
[119] Prema: Vatroslav Rožić, nav. dj., str. 99.
[120] Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2, str. 267-8.
[121] Prema: Marko Dragić, nav. dj., str. 439.
[122] Prema: Frano Ivanišević, „Poljica. (Narodni život i običaji)“, knj. 10., sv. 2, str. 267-8.
[123] Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne“, knj. 6., str. 137.
[124] Prema: Rudolf Horvat, „Koprivnica. (Narodna vjerovanja s bajanjem)“, knj. 1., str. 256.

sobom.[125] Dovođenje u vezu vjetra kao personifikacije i demona nalazimo u članku Tanje Petrović *Vjetrovi kao mitološka bića u predstavama južnih Slovena u istočnom delu Balkana*.[126]

Muslimani vjeruju i u *slute* koje se mogu uvući u bilo koju stvar i koje proriču što će se dogoditi. Tu su još i *vadine* koje nisu navikle živjeti s *vilama*, a mogu se pretvoriti u bilo koje stvorenje osim u živinče te tako napastovati ljude. *Lune* smatraju šejtanovim (đavoljim) pomoćnicama; one ljude navode na grijeh tamo gdje sam *vrag* nije uspio dok se *kečizube* pakosnim smijehom rugaju skrivene (nije ih moguće vidjeti) onima koji prolaze gorama i planinama, pri čemu čovjek ostaje bez svijesti. *Kevre* su pak najzgurenija bića koja su se, kako kaže Zovko, zgrbile kao srp do zemlje. Kojega čovjeka taknu, taj će se poguriti kao što je i ona sama. Posljednje biće iz skupine utvara koje navodi Zovko je *mora*. *Morama* je najveća smrt kad ih se zatvori u „pržanj kahveni".[127] Treba spomenuti još i *noćne jagare* ili *nedjeljne lovce* koji predstavljaju duše onih koji su najviše lovili nedjeljom i svetcima.[128]

O *duhovima* inače nema puno predaja. Zaključci o njima mogu se uglavnom izvesti iz priča u kojima se javljaju. Takve utvare najčešće izlaze oko ponoći. U već spominjanoj priči *Zet tuđin*, braća su prema obećanju ocu na samrti dala sestru prvom tuđinu koji naiđe. Međutim, poslije im je bilo žao te stariji brat polazi u potragu za njom – spoznaje da je sestru dao *duhu* koji će ga kasnije zarobiti i pretvoriti u konja, a u potragu za njima polazi mlađi brat koji ih spašava. U ovoj pripovijetci *duh*, kao i druga bića do sada, ima mogućnost preobrazbe iz jednog oblika u drugi.[129] U samoborskoj priči *Muzikaš i duh duh* odvodi muzikaša u svoje odaje u kojima boravi tri dana, odnosno sto ljudskih godina. Po povratku u stvarni svijet ubrzo umire.[130] Na istom području zabilježene je priča o dvjema sestrama. Starija sestra je umrla, ali se digla iz groba kako bi uzela rubac. Međutim, u grob je ponijela i sestru i rubac.[131]

Zaključna razmatranja

Zadatak ovoga rada bio je istražiti demonološka bića, njihovu zastupljenost i obilježja unutar *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena* i to

[125] Prema: Mićun M. Pavičević, „Crnogorske priče", knj. 28., sv. 2, str. 115-16.

[126] Prema: Tanja Petrović, „Vetrovi kao mitološka bića u predstavama južnih Slovena u istočnom delu Balkana", u: *Studia mythologica slavica* VII, 2004.

[127] Prema: Ivan Zovko, „Vjerovanja iz Herceg-Bosne", knj. 6., str. 138 – 141.

[128] Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)", knj. 19., sv. 1., str. 127.

[129] Prema: Tadija Smičiklas, „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji", u: *ZbNŽO*, knj. 17., sv. 1., JAZU, Zagreb, 1912., str. 167-70.

[130] Prema: Milan Lang, „Samobor. (Narodni život i običaji)", knj. 19., sv. 1., str. 69-70.

[131] Isto, str. 134.

od početaka 1896. godine pa sve do 2010. (*Zbornik za narodni život i običaje*). U *Zborniku* su zabilježena višestoljetna narodna vjerovanja u neka demonološka bića, koja su tijekom stoljeća ugrađivana u pisanu literaturu, ponekad sasvim neprimjetno, a ponekad izrazito i s namjerom, naročito u doba romantičarskog pokreta. Pojedina vjerovanja koja nalazimo u sklopu predaja koje su zabilježene na južnoslavenskim prostorima svjedoče o preuzimanju motiva vezanih uz demonološka bića stvarajući tako varijante pojedinih predaja, bajki, poslovica itd. Upravo taj čin svjedoči o prihvaćanju određenih folklornih elemenata (čija je sastavnica i usmena književnost) unutar određene zajednice.

Velik broj demonoloških bića zastupljenih u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* poznat je većini južnoslavenskih naroda, ali ne i sva. U pojedinim krajevima postoji vjerovanje u mnoštvo bića različitih osobina dok u drugim krajevima takvih vjerovanja ima jako malo što svjedoči o dubokoj ukorijenjenosti vjerovanja u demonološka/mitološka bića (uglavnom slavenska) na nekim našim prostorima. Monografija Frana Ivanišević *Poljica* pravi je primjer obrade demonoloških bića – za svako biće Ivanišević navodi više predaja i njihovih varijanti, kojima je potkrijepio raširenost i ukorijenjenost vjerovanja u: *višćune*, *viščice*, *irudicu*, *vilenjake*, *vile*, *morine*, *maciće*, *popove*, *vraga* i *ukodlake*.

Ponekad je teško razlučiti pojedina bića s obzirom da se javljaju pod različitim nazivima, ali i s različitim karakteristikama, npr. u većini krajeva ne pridaje se pažnja razlikovanju *zmaja*, *ale* i *aždaje* dok ih Zaostrožani jasno razlikuju. Slična je situacija s *orbom* i *mrakom* koje proučavatelji smatraju jednim bićem dok se po određenim karakteristikama koja ta bića imaju, prema predajama zabilježenim u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, ne mogu posve poistovjetiti.

Bića koja su najzastupljenija i koja se u većini krajeva podudaraju u svojim osnovnim osobinama su: *vila*, *vještica*, *mora*, *vukodlak*, *krsnik*, *zmija*, *vrag*. Treba napomenuti da se pojedina bića javljaju kao opozicija nekom drugom biću, npr. *krsnik vukodlaku*, *vještici* i *mori*, *vile vještici*, *anđeo vragu*, kao i činjenica da se pojedina demonološka bića povezuju s dugim koja su po svojoj karakterizaciji dobra ili zla međusobno slična, npr. *crni ovan*, *zeleni konj*, *zmija* i *zmaj* koji se povezuju s *vragom*. Nerijetko su razlog tome metamorfoze koje su karakteristične za demonološka bića te se pojedina bića mogu javljati u različitim oblicima, bilo da se radi o mitološkim ili „biblijskim“ bićima koja se često dovode u vezu što svjedoči o miješanju poganskih i kršćanskih elemenata. Metamorfoze su posebno karakteristične za *vještice*, *more*, *vukodlake*, *krsnike*, *zmije*, *zmajeve*, *orba* i *vraga* kojemu je glavni cilj preobrazbom iznuditi sklapanje ugovora i prodaje duše u zamjenu za materijalno bogatstvo. Pojedina bića povezana su određenim motivom, npr. *zmaja*, *malića* i *vraga*

povezuje se s jajetom crne kokoši ili pijevca dok su kozje noge karakteristične za *vile*, *pustolovicu* i *Kugu*.

Usmene priče bogat su izvor motiva kojima se porijeklo najčešće traži u indijskoj zbirci *Pančatantri*. Najčešći motivi koje nalazimo u lirskim i epskim vrstama su: motiv *zmije* (*ježa*, *medvjeda*, *žabe* i sl.) *mladoženje* koji se prve bračne noći pretvara u prekrasna mladića, motiv *zmijskog cara/kralja*, motiv „uviljenja“ i *vile posestrime* kao i motiv *vukodlakova* dolaska po udovicu i rađanja djeteta, motiv mazanja mašću i vještičjeg leta na metli, *zmajeva* otimanja djevojki, zatim motiv babe/žene s kojom niti *vrag* ne može izaći na kraj te motiv već spomenutog sklapanja ugovora s *vragom*, nerijetko kao razlog izlaska iz siromaštva.

U ovom zbornikuo su u uglavnom zastupljeni radovi koji se odnose na područje Republike Hrvatske, nešto manje Bosne i Hercegovine i Crne Gore dok su tekstovi zapisivača iz drugih slavenskih zemalja slabije pristizali što je suprotno prvotnoj želji uredništva. Uspoređujući zapise vezane uz pojedina demonološka bića zastupljena u *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena*, moguće je doći do uopćenih zaključaka o pojedinim bićima.

Vile su uglavnom prikazane kao dobronamjerna bića koja rado pomažu ljudima. Karakterizira ih i osvetoljubivost te ih u pojedinim krajevima dijele na dobre i zle (prikazane su uvijek crno-bijelom tehnikom). Na prostoru Crne Gore vezuje ih se uz određene lokalitete i uvijek su prikazane u negativnom kontekstu. One su i družbenice junaka (najčešće Marka Kraljevića) koje upozoravaju na pogibelj, ali i pastira koji im priskaču u pomoć kada su u nevolji. Zbog svoje ljepote mladići ih uzimaju za žene i to nakon krađe izvora njihove moći, ali je podjednako čest i obrnut slijed – *vile* otimaju lijepe mladiće koji postaju njihovi muževi ili ih vraćaju kući nakon što ih nauče o ljekovitosti trava.

Vještice i *more* su bića koja nastoje nauditi čovjeku. Smatra se da *more* nakon navršene 21. godine postaju *vještice*, ali i da *vještice* i *vještaci* nakon smrti postaju *vukodlaci*. S obzirom da ih se često dovodi u vezu, načini otkrivanja ova dva bića uglavnom su slični – najčešći način otkrivanja je drveni stolčić koji se na Badnjak nosi na polnoćku, a onaj tko na njega stane može vidjeti tko je od prisutnih *vještica* ili *mora*. *Vještice* se u pričama javljaju kao bića koja nagrađuju pastorke zbog skromnosti, bića koja kažnjavaju maćehinu kći zbog oholosti i bića koja mladićima zadaju nerješive zadatke u čijem izvršavanju im pomaže vještičina kći. Protiv ovih bića, kao i protiv *vukodlaka* bori se *krsnik*. Riječ je o biću s posve pozitivnim osobinama koje se rađa s bijelom košuljicom i koje se u borbi sa spomenutim bićima pretvara u bijelog psa.

Vukodlak ili *vampir* je biće koje je poznato svim južnoslavenski narodima samo pod različitim imenom. Prikazan je sa svim svojim negativnim unutarnjim karakteristikama dok zapisa o njegovom fizičkom izgledu nema

mnogo. *Vukodlakom* postaje čovjek nakon smrti, ali se to nastoji spriječiti rezanjem tetive na nozi mrtvaca. Uglavnom izlazi noću kada posjećuje svoju ženu s kojom dobiva dijete ili pak nastoji zaručnicu odvesti sa sobom u grob. *Vukodlak* se u Neretvi i Makarskoj javlja kao *vampir* koji ne napada ljude i koji samo jednom godišnje boravi u grobu dok u Boki i Vrgorskoj krajini postoje priče o umrlim ljudima koji su se povukodlačili i godinama nakon smrti radili u mesnici.

Bića poput *diva* i *malića* nisu uvijek i svugdje jednako okarakterizirana. *Divovima* se smatraju bića koja su živjela u davna vremena, a karakterizira ih ogromna visina i izrazita snaga. Pri oblikovanju ovog bića u predajama i bajkama korišten je često antički motiv jednookog diva Polifema i epizoda o bijegu iz špilje koje se nalazi u Homerovoj *Odiseji*. *Malić* je svojim izgledom potpuna suprotnost *divu*. Ovo biće najčešće ima namjeru čovjeku napakostiti, ali ne i nanijeti zlo. Narod vjeruje da će gospodaru kojega služi donijeti sreću i bogatstvo.

Posve negativno biće je i *pasoglavac* koji je najčešće spominjan na hrvatskom tlu, a vjerovanja o njemu uglavnom je zabilježio Dragutin Hirc. Svojim fizičkim izgledom podsjeća pola na čovjeka pola na životinju – tijelo je čovječje a glava pseća. Proždiranje ljudi i jedno oko navrh glave ili čela i ovo biće povezuje sa spomenutim antičkim motivom kao što je to bila riječ i kod *divova*. Bića nalik čovjeku koja su također negativno okarakterizirana su: *vodeni čovjek* ili *duh* koji živi u vodi i napada ljude, *pustolovica*, biće nalik ženi, duge kose i kozjih nogu, za koju se zna samo na prostoru Crne Gore, a koja se javlja u jesen i zimu kada čovjeka može umotati u platno i nestati s njim te *popovi* koji imaju moć jahanja na *zmaju*, ali i moć pravljenja tuče kao i *vještice*.

Mogut, *medivančići* i *mačić* su bića koja se vezuju uz djecu. *Mogut* je ljudski stvor za kojega jedni vjeruju da mu je otac čovjek a drugi *vrag*. Majka ga u utrobi nosi dugi niz godina. Međutim, drugo vjerovanje kaže da je riječ o djetetu koje je rodila mrtva majka, pri čemu je nerijetko takvo dijete ubijano – vjerovalo se je da je ono vražje zato što nešto mrtvo ne može roditi nešto živo. *Medivančićima* narod smatra umrlu nekrštenu djecu ili djecu koje su majke zadavile dok za *mačića* vjeruju da nastaje od one djece što su ih majke pobacile, a javlja se obučen u crne hlače i s mamuzama na nogama te najviše voli jahati na mladom magaretu koje ugine ubrzo nakon što ga *mačić* uzjaše.

Bića koja su nalik ljudima, a koja predstavljaju svojevrsne personifikacije su: *Kuga* i *Kolera*, *Smrt*, *Suđenice*, *Mlada Nedjelja*. *Kugu* i *Koleru* narod smatra dvjema sestrama od kojih jedna uvijek hara svijetom. Zapisi o *Kugi* su znatno brojniji nego o *Koleri*, a uglavnom je opisana kao najstrašljiviji stvor koji se boji vatre i pasa. *Kuga* i *Kolera*, pa tako i *Smrt*, sa sobom nose

knjigu u kojoj je zapisano tko će umrijeti. *Smrt* uglavnom nađe osobu koja ju, da bi sačuvala svoj život, mora odnijeti na leđima do kuće onoga koga će ona usmrtiti. *Suđenice* su također povezane sa smrću. Nakon rođenja djeteta, one dolaze pred kuću i vijećaju o njegovoj sudbini. Riječ je o trima sestrama koje djetetu najčešće proriču smrt koja se gotovo uvijek i ostvari dok *Mlada Nedjelja* kažnjava samo one koji ju nisu poštovali i koji su nedjeljom nekome krenuli u osvetu.

Bića nalik životinjama nisu brojna kao što je to riječ o bićima nalik ljudima. U ovu skupnu bića spadaju *zmija*, *zmaj*, *orbo*/*mrak*, *crni ovan* i *zeleni konj*. *Zmiju* često ljudi povezuju s nečim demonološkim i opasnim, hiperboliziraju njezine moći i veličinu te ju nastoje ubiti. Jedina vrsta koja se poštuje i u koju se ne smije dirati je *zmija kućarica* za koje Schneeweis drži da je riječ o demonu nastalom od duša predaka koji su zaduženi za čuvanje ognjišta. *Zmije* imaju svoga cara koji na glavi ima „rožu“ ili dijamant, a u nekim krajevima drže da je *zmaj zmijski car*/*kralj*. U pričama se *zmije* nerijetko javljaju u posve drugom kontekstu – riječ je o *mladiću zmiji* koji se nakon ženidbe noću pretvara u prekrasna mladića kao i *zmaj* u pričama o *zmaju mladoženji*. *Zmajevi* su velika krilata bića koja borave u blizini vodenih prostranstava, najčešće u blizini kraljevstava, te napadaju pastire, ali i otimaju djevojke. Takve priče uglavnom završavaju ženidbom mladića i kraljeve kćeri koju je mladić spasio. Radoslav Katičić *zmaja* povezuje s praslavenskim bogom Volosom/Velesom kojega ubija vrhovni bog Perun (Grom). *Zmija* i *zmaj* često se dovode u vezu s *vragom* vjerujući da je *zmija* koja je kriva za Adamov i Evin pad zapravo Sotona koji je na nekim slikovnim prikazima prikazan u liku *zmaja*. *Zmaj* je biće koje se skriva u jezerima ili pak pod zemljom što dodatno potvrđuje vezu s podzemnim svijetom. Inače se bića nalik životinjama u većini slučajeva povezuju s *vragom*. To je vidljivo i kod *crnog ovna* koji iskače iz jezera koje je crno baš kao i jezero iz kojega iskače *zeleni konj*. Na taj su način i *zmaj*, i *crni ovan* i *zeleni konj* povezani s istim prostorom – jezerom/podzemljem. Niti *orbo* nije iznimka u tom nizu veze s *vragom* – u nekim krajevima drže da je riječ o *vragu* koji je pretvoren u magarca kojeg čovjek noću može naći na raskrižju.

Vrag se javlja u jednini kao vrhovni vođa *posrnulih anđela*, ali i u množini, npr. mnoštvo *vragova* u paklu, *vragovi* koji se svađaju oko čarobnih predmeta, *vragovi* koji dolaze po prodane duše i sl., a ponegdje postoji vjerovanje i u vragovu ženu. Često su glavni akteri u pričama u kojima svojom lukavošću namamljuju čovjeka da za novac proda dušu ili dijete. No, postoje i situacije u kojima su prikazani kao „komični“ likovi koje čovjek zbog njihove gluposti lako može nasamariti. Na komičan način prikazan je i njihov boravaka sa ženama u bunaru ili jami. Za razliku od njih, *anđeli* su rijetko akteri priča i češće

se javljaju u vjerskim pjesmama kao i u pjesmama u kojima simboliziraju određenu osobu zbog neke njene osobine, npr. dobrote. *Utvare* i *duhovi* češće se javljaju u predajama kod muslimana dok se u pričama javljaju uglavnom kao zla bića koja izlaze noću.

Preuzimanje motiva iz usmene književnosti jedna je od odlika pisane literature. To je vidljivo i na planu demonoloških bića, naročito u bajkama, npr. u bajci *O mišu, vještici i pajcima* Sunčane Škrinjarić, osim *vještice* kao demonološkog bića, nalazimo i aluziju na poznatu njemačku bajku: *(...) moja šukun-šukun-baka smrtno je stradala u onoj strašnoj priči o Ivici i Marici, pa ja sad ne mogu naći nikakav pristojan posao. Vještice*, *vile* i druga bića čest su motiv hrvatskih i stranih bajki, no neka od demonoloških bića, kao što su *orbo* i *mačić*, rijetko susrećemo u našoj pisanoj literaturi. Mogući razlog tomu Lozica vidi u činjenici da spomenuta dva bića nisu slavenskog podrijetla (javljaju se samo na prostoru Hrvatske i Slovenije) te su zbog toga shvaćeni kao strani utjecaj. Međutim, zanimanje za njih vidi i u činjenici da možda nije riječ o samo dva demona zato što su utjelovljena u različitim oblicima kao i u činjenici da njihov značaj varira što se vidi i u primjerima koje nalazimo u *Zborniku*.

Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena nesumnjivo je bogat izvor zapisa o demonološkim/mitološkim bićima na području regije. Samim time potvrdio je svoju svrhu zbog koje je i pokrenut i nesumnjivo je nezaobilazan i bogat prilog povijesti usmene književnosti i etnografije. Istraživanja, terenski zapisi u njemu bila su polazište i mlađim znanstvenicima koji su se bavili ili danas bave nadnaravnim bićima (M. B. Stulli, I. Lozica, S. Botica,M. Dragić, Lj. Marks, S. Marjanić, J. Grbić, Z. Čiča, L. Šešo i dr.)

Sudeći prema suvremenim zapisima nadnaravna bića iz tradicijske kulture su i danas prisutna u hrvatskom narodu što u komparaciji sa zapisima iz *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena* te interdisciplinarnim pristupom otvara novi znanstveni diskurs.

Literatura

– Ardalić, Vladimir: „Narodne pripovijetke“ (Đevrske u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , JAZU, sv. 1., knj. 10.,ur. dr. D. Boranić, Zagreb, 1905., str. 130–143.
– Ardalić, Vladimir: „Vukodlak.“ (Bukovica u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 13., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1908., str. 148–154.
– Ardalić, Vladimir: „Iz Bukovice u Dalmaciji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, JAZU, sv. 1, knj. 17., ur. D. Boranić, Zagreb, 1912., str. 191–192.

- Ardalić, Vladimir: „Vile i vještice.“ (Bukovica u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena,* knj. 22., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1917., str. 302–311.
- Ardalić, Vladimir: „Orko.“ (Bukovica u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , JAZU., sv. 2., knj. 25, ur. D. Boranić,Zagreb, 1924., str. 383–384.
- Banović, Stjepan: „Vukodlaci“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 26, ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1928., str. 347–357.
- Banović, Stjepan: „Vjerovanja.“ (Zaostrog u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* knj.23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 185–214.
- Banović, Stjepan: „O nekim historičkim licima naših narodnih pjesama“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 25 (1921–1924), sv. 1(1921.)., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb,1921., str. 57–104.
- Banović, Stjepan: „Prilozi za istraživanje hrvatskih ili srpskih narodnih pjesama“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 25 (1921–1924) , sv. 2(1924)., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, str.193–254.
- Bartulin, Andrija: „Cres.“ (Vjerovanja), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 3.,ur. Ante Radić, JAZU, Zagreb, 1898., str. 265–275.
- Biljan, Mijo: „Mrak“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 17., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1912., str. 375.
- Biljan, Mijo: „Snaga nekih trava“ (Gospić), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena,* knj. 12., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1907., str.154–156.
- Bogdan-Bijelić, Pavlina: „Rečenice i pitalice“ (Dubrovnik i okolina), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 29., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1933., str. 224–232.
- Boranić, Dragutin: „Vragovi i vještice“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 17., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1912., str. 365–372.
- Borges, Jorge Luis: *Priručnik fantastične zoologije*, Školska knjiga, Zagreb, 2001.
- Bošković-Stulli, Maja: „Usmena književnost u sklopu povijesti hrvatske književnosti“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str.31–58.
- Bošković-Stulli, Maja: „O narodnim pripovijetkama“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 247–264.
- Bošković-Stulli, Maja – Zečević, Divna: *Usmena i pučka književnost*, Liber-Mladost, Zagreb, 1978.

– Bošković-Stulli, Maja: *Pjesme, priča, fantastika*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za istraživanje folklora, Zagreb, 1991.
– Bošković-Stulli, Maja: „Tragom krsnika i benandantea“, u: *Od bugarštice do svakidašnjice*, Zagreb, 2005., str. 125–159.
– Bošković-Stulli, Maja: *Priča i pričanje*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
– Botica, Stipe: „Vile u hrvatskoj mitologiji.“ *Radovi zavoda za slavensku mitologiju* Filozofskog fakulteta u Zagrebu, sv.25, 1990., str. 29–40.
– Božičević, Juraj: „Anđel na zemlji“ (Šušnjevo selo u Dalmaciji), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 25., sv. 1., ur. B. Dragutin, JAZU, Zagreb, 1921., str. 192.
– Božičević, Juraj: „Narodni život u Šušnjevu selu i Čakovcu“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 11., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1906., str. 80–107.
– Božičević, Juraj: „Postanak jedne priče o vragu“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj.23., ur. D. Boranić JAZU, Zagreb, 1918., str. 1–4.
– Bučar, Franjo: „Narodne pripovijetke“. (Iz okoline zagrebačke), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 247–268.
– Bučar, Franjo: „Priče o zmijama.“ (Zagrebačka okolina), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 20., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1915., str.305–307.
– Bujanović, J.: „Praputnik“ (Vjera u osobita bića. Vještice), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 234.
– Bujanović, J.: „Praputnik.“ (Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik), knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 234.
– Bujanović, „J.:Praputnik u Hrvatskoj.“ (Smrt), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 211.
– Chloupek, Drago: „Mogut“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 37., uredili D. Boranić, M. Gavazzi, JAZU, Zagreb, 1953., str. 241–250.
– Čiča, Zoran: *Vilenica i vilenjak. Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2002.
– Duić, A.: „Gorski kotar u Hrvatskoj.“ (Narodna vjerovanja s bajanjem), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str.286–288.
– Džogović, Alija: „Alija Đerzelez – mit ili stvarnost“, u: *Almanah*, 37–38, Udruženje „Almanah“ Podgorica, Podgorica, 2007., str. 19–38.

- Dragić, Marko: *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (fakultetski udžbenik), Akademska godina 2007/08., Filozofski fakultet sveučilišta u Splitu, Split, 2006., www.ffst.hr.
- Đurić, Vojislav: „Usmena i pisana književnost srpskohrvatska“, u: *Traganje za duhom reči (izabrani ogledi)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.
- Filakovac, Ivan: „Vjerovanja. (Retkovci u Slavoniji)“, u: u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 10., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1905., str. 144–149.
- Galinec, Franjo: „Književno porijeklo nekih hrvatskih narodnih pripovijedaka“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 32., sv.2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1940., str. 45–72.
- Gobo, Tamara: „Ivan Milčetić o hrvatskim demonološkim ili mitskim predajama“, u: *Zbornik o Ivanu Milčetiću*,Zagreb, 2002., str.319–327.
- Greenberg, Gary: *101 biblijski mit. Kako su stari pisci izmislili biblijsku povijest*, Škorpion, Zagreb, 2005.
- Hirc, Dragutin: „Pasoglavac.“ (Vjera u osobita bića)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 229.
- Hirc, Dragutin: „Što priča naš narod o nekim životinjama“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1.,ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 1–26.
- Horvat, Rudolf: „Koprivnica u Hrvatskoj.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 206–207.
- Horvat, Rudolf: „Vukodlak i krsnik. Koprivnica. (Vjera u osobita bića.), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 1., ur. I. Milčetić JAZU, Zagreb, 1896., str. 226.
- Horvat, Rudolf: „Vile: Koprivnica“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 1., ur. I. Milčetić JAZU, Zagreb, 1896., str. 231.
- Horvat, Rudolf: „Mora i polegač: Koprivnica“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 1., ur. I. Milčetić JAZU, Zagreb, 1896., str. 237..
- Ivanišević, Frano: „Poljica: Narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 10., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1905., str.11–111.
- Ivanišević, Frano: „Poljica. Narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 10., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1905., str. 181–307.
- Jagić, Vatroslav: *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga,* Štamparija Dragutina Albrechta, Zagreb, 1867.

– Jagić, Vatroslav: „Južnoslavenske narodne priče o grabancijašu dijaku i njihovo objašnjenje“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 265–283.
– Jakobson, Roman – Bogatirjov, Pjotr: „Folklor kao naročit oblik stvaralaštva“, u: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*, (ur. Maja Bošković-Stulli), Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 17–30.
– Jardas, Ivo: „Kastavština – građa o narodnom životu i običajima u kastavskom govoru“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 39., ur. M. Gavazzi, JAZU, Zagreb, 1957., 416 str.
– Jardas, Ivo: „Ovčarstvo u Lisini na Učki“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 40., ur. B. Gušić, JAZU, Zagreb, 1962., str. 213–220.
– Jelenković, Ive: „Etnološki prilozi iz Dobrinja sa otoka Krka“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 40., ur. B. Gušić, JAZU, Zagreb, 1962., str. 221–240.
– Jerman, Olga: „Rabar Matijaš. (Petrijanec u Hrvatskoj)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 21., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1916., str. 140–142.
– Jovović, Luka – Jovović, Miloš:: „Crnogorski prilozi“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 63–106.
– Jurić-Arambašić, Ante: „Kijevo – narodni život i tradicijska kultura“, u: *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 54., ur. A.Mohorovičić, M. Marković, HAZU, Zagreb, 2000., 491 str.
– Kasumović, Ivan: „Esopovska basna grčka i rimska u hrvatskom i srpskom narodnom pričanju“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* „ knj. 19., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1914., str. 1–34.
– Katičić, Radoslav: „Božanski boj“, u: *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, Ibis grafika – Katedra čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Zagreb, 2008.
– Katičić, Radoslav: „Ljuta zvijer“, u: *Filologija*, 49, Zagreb, 2007., str. 79–135., dostupno na: http://hrcak.srce.hr/, (pristupljeno 21.11.2012.)
– Kežić-Azinović, Anita, Dragić, Marko: „Demonološke predaje Hrvata u Ljubuškom“, *Hrecegovina,* 20, Mostar, 2006., str. 63–88.
– Kilibarda, Novak, Usmena književnost, u: *Istorija crnogorske književnosti*, knj.I., Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
– Korenić, Stjepan: „Život, jezik i običaji Stupničana kraj Zagreba“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 119–151.

- Kotarski, Josip: „Lobor: narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 11–63
- Krmpotić, Ivan: „Pasoglavci“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 11., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1906., str. 157–158.
- Krmpotić, Ivan: „Vukodlak. (Osička općina u Lici)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 22., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1917., str. 319–320.
- Kuba, Ljudevit: „Narodna glazbena umjetnost u Dalmaciji: po stručnom svom putovanju iz godine iz g. 1890 i 1892.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 3., JAZU, Zagreb, 1898., str. 1–16 i 167–182.
- Kurjaković, M.: „Vještice:Vrbova u Slavoniji.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 234–235.
- Lang, Milan: „Samobor. (Narodni život i običaji)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 18., ur. D. Boranić, sv. 2., JAZU, Zagreb,1913., str. 1–138.
- Lang, Milan: „Samobor: narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 19., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1914., str. 1–138.
- Liepopili, Ante: „Vukodlaci“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 277–290.
- Lovretić, Josip: „Otok: narodni život i običaji“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* „ knj. 3., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1898., str. 26–54.
- Lovretić, Josip: „Otok: narodni život i običaji“, u:*Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 7., ur. T. Maretić i D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1902., str. 57–206.
- Lozica, Ivan: „Dva demona: orbo i mačić“, u: *Narodna umjetnost*, 32/2, Zagreb, 1995., str. 11–63.
- Lozica, Ivan: „Tko je Edmund Schneeweis i zašto nije preveden“, u: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata,* Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., str.
- Lukanec, Pero: „Poslovice i fraze (Virje u Podravini)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 31., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1938., str. 135–200.
- Marjanić, Suzana – Zaradija Kiš, Antonija: *Kulturni bestijarij*, Biblioteka Nova etnografija – Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2007.
- Marjnarić, Suzana: „Vještičje psihonavigacije i astralna metla u svjetovima hrvatskih predaja kao (mogući) aspekti šamanske tehnike ekstaze (i transa)“, u: *Stud. ethnol. Croat*., vol. 17, Zagreb, 2005., str. 111–169.

– Marks, Ljiljana: „«Ni o drvo, ni o kamen...«. Magične formule u hrvatskim predajama o vješticama“, u: *Mitski zbornik* (ur. Suzana Marjanić i Ines Prica), Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2010., str. 101–113.
– Matičević, Ivica (ur.): *Hrvatske bajke i basne*, Alfa, Zagreb, 2001.
– Mikac, Jakov: „Vjerovanja. (Brest u Istri)“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 29., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1934., str. 195–200.
– Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Mrak i bučan: otok Krk“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 227.
– Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Mora i polegač. Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 235–237.
– Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Vukodlak i krsnik Krk i Kastav u Istri. “, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 224–226.
– Milčetić, Ivan: „Vjera osobita bića. Malić.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 228.
– Milčetić, Ivan: „Vjera u osobita bića. Vještice. Otok Krk, i kajkavci.“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić JAZU, Zagreb, 1896., str. 232–233.
– Milčetić, Ivan (ur.): „Pripomenak“, u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. VII–VIII.
– Smičiklas, Tadija: Sv. Jakov kraj Bakra u Hrvatskoj. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 1.,ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 207–211.
– Pantić, Miroslav: Vuk Stefanović Karadžić i srpske narodne pripovetke, u: *Srpske narodne pripovetke*, Prosveta, Beograd, 1988.
– Papratović, Milena, Narodne pripovijetke iz okolice Đakova s komentarima i poredbenim pregledom, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 32., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1940., str. 85–195.
– Pavićević, M. Mićun: Crnogorske priče, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 28., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1932., str. 111–144.
– Pavićević, M. Mićun: Narodna poređenja. (Crna Gora i Dukađin), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 30., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1935., str. 233–238.
– Pavićević, M. Mićun: Etiologičke priče iz Crne Gore, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 30., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1936., str. 145–180.

- Pešić, Radmila – Milošević-Đorđević, Nada: *Narodna književnost*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1984.
- Petersdorff, von Egon: *Demoni, vještice, spiritisti: sve o postojanju i djelovanju mračnih sila*, preveo Vlado Vladić, Verbum, Split, 2001.
- Petrović, Tanja: „Vetrovi kao mitološka bića u predstavama južnih Slovena u istočnom delu Balkana“, u: *Studia mythologica slavica* VII, 2004., str. 143–154.
- Plas, Pieter: „Vukovi i smrt: tanatološko značenje vuka u tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskog područja“, u: *Narodna umjetnost*, 47/2, Zagreb, 2010., str. 77–95.
- Primorac, Jakša: „Arhivska građa odsjeka za etnologiju HAZU“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 55., ur. Maja Bošković-Stulli, HAZU, Zagreb, 2010., str. 9–37.
- Radenković, Ljubinko: „Boja kao obeležje mitoloških bića – slovenske paralele“, u: *Južnoslovenski filolog,* 64, Beograd, 2008., str. 337–346., dostupno na: http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0350-185X/2008/0350-185X0864337R.pdf#search=”narodna kultura” (pristupljeno 7.11.2012.)
- Radenković, Ljubinko: „Slovenska mitološka bića – predstave i poreklo“, u: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 73, Beograd, 2008., str. 315–323., dostupno na: http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0352-5007/2008/0352-50070873315R.pdf (pristupljeno 7.11.2012.)
- Radić, Antun: Od Uredništva, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 2., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1897.
- Radić, Antun: Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 2., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1897., str. 1–88.
- Rožić, Vatroslav: „Prigorje: narodni život i običaji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* knj. 12., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1907., str. 49–134.
- Rubić, Stojan: Narodne pjesme. (Duvno u Bosni), , *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 23., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1918., str. 232–246.
- Rubić, Stojan: „Narodne pjesme. (Duvno u Bosni)“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 24., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1919., str. 308–315.
- Skarpa, Vicko Juraj: *Hrvatske narodne poslovice*, priredio Miroslav Vukmanić, Genesis, Zagreb, 2004.
- Schneeweis, Edmund: *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.

– Stojković, Marijan: „Čudo od kokota“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 28., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb,1931.,str. 87–100.
– Strohal, Rudolf: „Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 15., ur.D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1910., str. 120–160.
– Šajnović, Ivo: „Kola: narodni život i običaji, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*„ knj. 3., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1898., 252–264.
– Šajnović, Ivo: „Kuga. Kola u Bosni“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 24., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1919., str. 316–319.
– Šaulić, Novica: „Tužbalice ponajviše iz Durmitorskog kraja“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*„ knj. 42., ur. B. Gušić, JAZU, Zagreb, 1964., str. 445–466.
– Šešo, Luka: „Problem istraživanja nadnaravnih bića u hrvatskoj etnologiji i folkloristici“, *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić i Ines Prica, Biblioteka Nova etnografija, Zagreb, 2010., str. 115–125.
– Šetka, Jeronim: „Fra Andrija Kašić Miošić i narodna pjesma“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 38., urednici D. Boranić i M. Gavazzi, JAZU, Zagreb, 1954., str. 5–74.
– Šimčik, Ante: „Uz veliki zagrebački potres g. 1880“., *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 29., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1933., str. 238.
– Smičiklas, Tadija: „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 16., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1911., str. 129–148.
– Smičiklas, Tadija: „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, u: *ZbNŽO*, knj. 17., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1912., str. 151–170.
– Smičiklas, Tadija: „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 17., sv. 2., ur.D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1912., str. 343–356.
– Smičiklas, Tadija: „Narodne pripovijetke iz osječke okoline u Slavoniji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 18., sv. 1., ur. JAZU, Zagreb, 1913., str. 139–160.
– Strohal, Rudolf: „Žena gora od vraga.“ (Zapadna Hrvatska), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 26., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1928., str. 371–374.
– Šaulić, Anica: „Lik žene u narodnim poslovicama“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 45., ur. Lj. Babić, F. Čulinović, JAZU, Zagreb, 1971., str. 691–697.

– Štefanić, Vjekoslav: „Sujevjerje na Krku u XVI. i XVII. Vijeku“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 29., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1934., str. 229–232.
– Šurmin, Đuro: *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Zagreb, 1898.
– Ujević, Ivan: „Orbo (orko).“ (Vjera u osobita bića), u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*,, knj. 1.,ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 228–229.
– Ujević, Ivan: „Vještice. Vrhgorac“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*,, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 232.
– Vidačić, M.: „Zmija mladoženja“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 21., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1916., str. 12–16.
– Vuletić Vukasović, Vid: „Narodne legende. (Konavli u Dalmaciji)“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 29., sv. 2., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1934., str.207–212.
– Zorić, Mate: „Smrt: Kotari u Dalmaciji“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*,, knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 204–206.
– Zorić, Mate: „Vjedogonja. Kotari u Dalmaciji.“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 1., ur. I. Milčetić, JAZU, Zagreb, 1896., str. 227.
– Zovko, „Ivan:Hrvatsko u narodnoj uspomeni Hercegovaca“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 3., ur. A. Radić, JAZU, Zagreb, 1898., str. 150–160.
– Zovko, Ivan: Vjerovanja iz Herceg-Bosne, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knj. 6., ur. A. Radić,JAZU, Zagreb, 1901., str. 115–160.
– Žiža, Stjepan: „Grišnjak.“ (Iz Istre), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*,, knj. 18., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1913., str. 192.
– Žiža, Stjepan: „Zmije.“ (Zapadna Istra), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, , knj. 26., sv. 1., ur. D. Boranić, JAZU, Zagreb, 1926., str. 192.
– Žiža, Stjepan: „Poslovice i uzrečice iz Istre i sa kvarnerskih otoka“, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* , knj. 33., ur. D. Boranić i M. Gavazzi, JAZU, Zagreb, 1949., str. 147–163.

Vanda BABIĆ
Danijela DANILOVIĆ

DEMONOLOGICAL WRITINGS AND FORMS IN *THE COLLECTION ON THE FOLK LIFE AND CUSTOMS OF THE SOUTHERN SLAVS*

The paper is a synthesis of concepts related to demonological writings and forms within the *Collection on the Folk Life and Customs of the Southern Slavs* (1896-2010). Through an analytical approach to the above *Collection* (later just *Collection on the People's Life and Customs*) from 1896 to 2010, stories, beings and beliefs of a fantastic and demonological aspect are determined. Further methods of synthesis and classification are then used to classify them into categories that are generally determined on the basis of visual identity. A large number of demonological beings present in the *Collection* are known to most South Slavs, but not all of them. Some of the beliefs we find in the tales that have been created in South Slavic areas testify of an assumption of motifs related to the demonological beings, thus creating variants of certain tales, proverbs, etc. This is a proof of the acceptance of certain folklore elements within a specific community.

Key words: *demonological writings, stories, beliefs, literary analysis, Collection on the Folk Life and Customs of the Southern Slavs*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.163.4.09-2(497.6)
Pregledni rad

Amra MEMIĆ (Bihać)
mali_svijet@msn.com

DUŠKO ANĐIĆ ILI POLITIČKO *JEDILIŠTE* KAO SUROVA REFLEKSIJA BOSANSKE SUDBINE

Duško Anđić spada u onu grupu dramskih autora koji nastoje da očuvaju tradiciju književnog kontinuiteta i da vraćanjem na stare teme aktualiziraju na način modernog političkog pragmatizma (totalitarna vlast i opšta politizacija života). Za razliku od dotadašnjih romantičarskih historijskih drama koje su se gradile na kontrastu ova dva historijska lika (Omer-paša Latas i Ivan Franjo Jukić), i koje su idealizirale lik i djelo Ivana Franje Jukića, Anđić uspostavlja sličan kontrast, ali je njegova dekonstrukcija junaka u duhu modernog teatra, pa ih prikazuje kao nepobitni dokaz da je osnovni problem koji obojicu pritišće totalitarna vlast, koja nužno nameće ideologizaciju. Razbija se idealistički zanos mladog Jukića i on postaje svjestan da niko slobodno ne odlučuje, nego je sve unaprijed zadano, svi su marionete viših političkih igara, i niko ne može pobjeći tome. Ovaj historijski dramski tekst je ujedno i najdublji komentar o čovjeku koji je primoran da funkcionira kao politička životinja i koji shvata da su u toj prljavoj egzistencijalnoj igri svi gubitnici, čak i oni koje za kratko ponese misao da su pobijedili.

Ključne riječi: *Duško Anđić, historijski kontrasti, Omer-paša Latas, Ivan Franjo Jukić, epizacija dramskog teksta, politički teatar*

Uvod ili političko Jedilište

Sam naslov drame Duška Anđića, *Jedilište,* predstavlja jednu metaforu političke scene na kojoj „jedni“ jedu „druge“ i gdje nema ni trunke milosti, a ta teza se ujedno želi i dati na recepciju gledateljstvu i prije samog izvođenja drame. Prije dramskog teksta postoji uvod u kojem se naglašava da glavne ličnosti u ovoj drami nose svoja prava imena, te da oni nisu metafora, već realni nosioci radnje koja ukazuje na prošla vremena, ali su i simboli politike svoga doba. Dakle, Anđić spada u onu grupu dramskih autora koji nastoje da

očuvaju tradiciju književnog kontinuiteta i da vraćanjem na stare teme aktualiziraju na način modernog političkog pragmatizma (totalitarna vlast i opšta politizacija života). Drama je pisana u dva čina i izgrađena je na konkretnim historijskim događajima, što nas opet dovodi do konstatacije da se dramski recipijenti nalaze u nadređenom položaju s obzirom na informiranost u odnosu na same aktere drame, a to uvijek stvara dozu dramske ironije.

Historijski kontrasti kao nosioci klasičnog dramskog modela

Lik i djelo fra. Ivana Franje Jukića predstavljaju značajan konstituent kontinuiteta izgradnje bosanske nacionalne svijesti i državnosti, pa je neophodno dati kratki uvid u njegovu biografiju, te na taj način obrazložiti zašto je ovaj čovjek inspirirao mnogobrojne umjetnike. Tadašnje nevolje običnog bosanskog čovjeka dolazile su uglavnom od većine silovnih domaćih begova i aga, od domaćeg podmitljivog suda i činovništva, a ne od strane osmalijske vlasti – sultana. Osmanlijski carevi su u 19. st. željeli obnoviti carstvo i pružiti svim podanicima jednakost pred zakonom, u skladu s kulturalnim razvojem historije i dominacijom ograničenih apsolutističkih monarhija, ali su njihove odredbe u Bosni domaći ljudi izigrali pa su one ostale samo na papiru. Bosanski su velikaši čak dizali i bune protiv svoje vrhovne uprave. Sultan je na to (1850) poslao Omer-pašu Latasa (1806–1871), bivšeg Mihajla Latasa iz Like, s velikim ovlastima, da prisili Bosnu na novo uređenje. Omer-paša je s dobrom vojskom vojnički uspješno suzbio pobunjene Bosance, a onda ih bez milosti ponizio, posmicao ili ih poslao u Carigrad. Na početku je Jukić mislio da Omer-paša svojim vojevanjem protiv bosanskih moćnika ide za tim da stvori uvjete za jednakost i blagostanje ove pokrajine, pa je u njemu gledao i slavio osloboditelja i prijatelja.

Lukavi je paša, međutim, iskoristio Jukićevo povjerenje, a kasnije, kad su protivnici optužili samog Omer-pašu da šuruje s kršćanima i teži da se odmetne od sultana, hladnokrvno je žrtvovao i Jukića i mnoge druge kršćane: lažno je optužio svog nekadašnjeg prijatelja, držao ga tri i po mjeseca u zatvoru u Sarajevu, a onda ga, 1852, bolesna otpremio u Carigard. Jukić je tamo proveo 25 dana u tamnici, dok ga nisu fra. Filip Pašalić i Antun Mihanović nekako odatle izbavili. Spriječen mu je otada povratak u Bosnu, pa je boravio kao kapelan u blizini Đakova. Iscrpljen naporima i zlostavljanjem i teško bolestan, podvrgao se operaciji kamenca i uskoro iza toga podlegao. Pokopan je u zajedničku grobnicu u Beču 1857.

Anđić je dosljedno poštovao kompoziciju klasičnog dramskog modela, pa je obrascem **AB−AB**, prikazao suprotstavljene protagoniste svoje drame, najprije pojedinačno u njihovim „životnim sredinama“ (Omer-pašu Latasa u

njegovom Konaku – **A** i Jukića u Fojničkom samostanu – **B**), a zatim ih je u kulminirajućem dijelu drame spojio (**A–B**) i na taj način izgradio dramaturški uspješan kontrast Omer-paše Latasa i fra. Ivana Franje Jukića.

Za razliku od dotadašnjih romantičarskih historijskih drama koje su se gradile na kontrastu ova dva historijska lika, i koje su idealizirale lik i djelo Ivana Franje Jukića, Anđić uspostavlja sličan kontrast, ali je njegova dekonstrukcija junaka u duhu modernog teatra, pa ih prikazuje kao nepobitni dokaz da je osnovni problem koji obojicu pritišće totalitarna vlast, koja nužno nameće ideologizaciju. Razbija se idealistički zanos mladog Jukića i on postaje svjestan da niko slobodno ne odlučuje, nego je sve unaprijed zadano, svi su marionete viših političkih igara, i niko ne može pobjeći tome.

O tome Josip Lešić kaže: „Jer, *Jedilište* je ustvari drama o mladom čovjeku (fra Jukiću) koji je idealistički zaneseno povjerovao u jednu „veliku" ideju (ideologiju, politiku) i u velikog vođu (uvjerenje da je došao čas konačnog oslobođenja i da bi ono moglo doći uz pomoć otomanskog namjesnika Omer-paše Latasa), a onda su ga ta ista ideja i taj isti vođa , kad su to viši interesi zahtijevali-jednostavno žrtvovali, samo zato jer je bio dosljedan, nepokolebljiv u odanosti i vjeri." (Lešić, 1991, 221)

Međutim, nije samo Jukić svjestan toga, oba junaka postaju svjesna da nisu vođe i da nisu slobodni individualci koji su u stanju da se odupru totalitarnoj vlasti, nego i oni moraju biti samo žrtva na političkom jedilištu, jer je život izvan toga naprosto nemoguć. Sukob između likova je u potpunosti konstruiran putem političkog dijaloga, putem suprotstavljenih politika koje se iznova i iznova sukobljavaju jedna sa drugom. Tako se ova drama može svrstati u drame ideja, u kojima sva dramska napetost proizlazi iz žučnog dijaloga (verbalni sukobi i debate), pa se može činiti statičnom i umrtvljenom, jer nema ekspresivne dramske akcije. Anđić se ovdje suočava sa problemom kako gledateljstvu prenijeti misao, i nažalost, taj problem rješava na klasični način tako da koristi jednostavni i tradicionalni instrument neposrednog govora- strogog dramskog dijaloga, što dovodi do toga da ovaj dramski komad varira na granici da postane bezbojan i pomalo površan.

„Drama može da se razvodni u niz dijaloških odlomaka koji su možda intelektualno tanani, ali su dramski slabašni. Znači, dakle, da je dramatičar, čije je tumačenje složeno ili duboko, suočen sa nečim što izgleda kao nesavladiv problem. Da bi svojoj publici preneo ma koji znatan deo svoga razumevanja za doživljavanje lika koji je stvorio, on mora da nađe druga sredstva komunikacije sa publikom, hitnija i neposrednija od medijuma starog dramskog dijaloga." (Fermar, 1981, 294)

Međutim, u drami se naziru i neki elementi razbijanja strogog dramskog dijaloškog prenošenja informacije na recipijente, a takve elemente mo-

žemo naći u korištenju horske muzike, mise pokajanja, u zvucima sadističkog i neobuzdanog smijeha Omer-paše, u igrom sa svjetlosnim varijacijama, i svojevrsnom monologu, kada Jukić diktira službena pisma, ali ipak su to samo neznatni elementi pokušaja, u odnosu na cjelokupnu strogo dijalošku konstrukciju drame. Tome doprinose i vrlo opširne didaskalije koje autor iskorištava da što pobliže čitatelju približi vrijeme i mjesto dramske radnje, te da im što više približi detaljni opis likova, dakle, drama je više namijenjena za čitanje, nego za samu scenu, pa zbog toga i gubi svoju dramsko-kazališnu autentičnost.

„Onaj isti sadističko-perverzni smijeh iz pluća. Ispruži ruku, koju ona četvorica obiđoše čelom i ustima. Atanacković se blago nakloni. Svi lagano, jedan za drugim izađoše. Smijeh je postajao sve jači, od grča, sigurno, ne odveć normalnog čovjeka. Scenom ovlada mrak. S početka glasnije, pa potom sve tiše grčeve smijeha nadvlada sakralna muzika orgulja (misa spasa, molitva, krunice) na isti način sama u prostoru, no u svojoj jednostavnosti topla i plemenita. Muzika straha pred Bogom, ali i ljudske vjere u sama sebe, pa makar i uz pomoć božju. Ako ništa, ljudskija, pa tim snažnija od malopređašnjeg urlika napuštenog vuka.“ (Anđić, 1985, 454–455)

Ovakav njegov postupak možemo definirati kao autorsko epiziranje drame koje podrazumijeva opširnu deskriptivnost i komentare, tako da drama gubi od svoje realizacijske vrijednosti na sceni. Jer to više nisu uobičajene režiserske upute, nego postaju pravi književno oblikovani narativno-deskriptivni dijelovi teksta koji dramsku realizaciju pomenutog komada stavljaju više u interpretativnu funkciju u smislu autorske intendirane perspektive recepcije. Na taj način je i sva koncentracija recipijenata skrenuta na svaki naredni dijalog koji slijedi, jer on bitno određuje tok statične dramske radnje.

Pomoćni dramski tekst postaje pomoćni komunikacijski sistem koji usmjerava pažnju gledatelja, uspostavlja smisao i ustvari interpretira unutrašnju sferu drame. Posmatano sa nivoa stilističke analize dramskog diskursa upravo su didaskalije koje predstavljaju dramski govor autora najmanje izučavane. Ono što je najvažnije kod analize didaskalija je to da se ona posmatraju u suodnosu autorskog govora i govora likova. U ovoj drami, didaskalije nisu više samo uputa glumcima, režiserima ili napomene čitateljima, one postaju medij koji prenosi poseban tok dramske radnje, jer su one više nego verbalno potpune. Ovakva vrsta didaskalija ima poetsku/estetsku funkciju i više su namijenjene užitku čitanja, nego što je njihova svrha da se iskoriste pri praizvedbi drame, i što je zapravo i nemoguće u cijelosti. One su bliže proznom diskursu i nadilaze tekstove koji su samo upute glumcima ili redateljima. Ovakav način pisanja didaskalija kod Anđića u dramski tekst unosi i svojevrsni lirski naboj koji je inače svojstven za poetske drame, jer to više nije samo uputa za

izvedbu, već više medij za dočaravanje atmosfera, lirskog tonaliteta. Pored okosnice dramskog sukoba, Latas-Jukić, Anđić će se kratko dodirnuti i sukoba između pripadnika franjevačkog reda, gdje će sukobiti pasivne teologe, koji se kriju u sjeni manastirskih zidina i ograničavaju samo na duhovno djelovanje i Jukićeve ideološke zamisli da je političko oslobađanje u vidu panslavenstva jedini način da se istinsko duhovno djelovanje obavlja. On svakako ne ulazi u direktnu dramsku realizaciju, ali način na koji je on uobličen u književni tekst ističe intenciju autora da se u adekvatnoj recepciji i on uzme u obzir.

Zaključak ili izjednačavanje doživljaja i slike svijeta preko epizacije dramskog teksta

Unošenje „epskog“ u „dramsko“ dovodi do toga da se izjednačavaju doživljaj i slika svijeta, pa gledalac više nije samo puki posmatrač, nego se budi njegova aktivnost. Razbija se onaj tradicionalni stav da je samo pozornica mjesto istraživanja u odnosu na gledatelje, sad važi i obrnuta relacije, gdje „scena“ istražuje svoje recipijente i konstalira njihova mišljenja. Kako je to definirao Brecht, epsko bi trebalo da „skače“ iz jedne scene u drugu i čini svaku scenu scenom za sebe. Ova drama također, kao i većina modernih drama, ima otvoren kraj u kojem se nagovještava problem čovjeka kao političke životinje, i takva teza se stavlja kolektivnoj recepciji na preispitivanje.

„Jukić: Ja, sada, nemam više kud, presvijetli !!!
Latas: Za to me nije briga, samo mi se sa očiju miči!
(Jukić lagano, ne vjerujući, pognute glave, natraške, izađe. Ona četvorica u čudu, skamenjeni stoje.)
Konzul: Htio bih..
Latas: Maaaaarš!
(Ostadoše nijemi, Latas pređe pogledom preko svih.)
Latas: Asker!!!
Karakterističnom kretnjom dade Latas znak onome askeru iza stuba, na šta ovaj drugi krenu kao i za Ališašom. Ono četvoro shvati surovu igru, odahnuše zadovoljni i sjedoše na svoja mjesta. Latas sagnuo glavu među šake. Zaustaviti sliku.“ (Anđić, 1985, 482)

Ovdje se može uočiti i ona tipična upotreba didaskalija kojima je zadatak da formiraju radnju koja je sadržana u riječima dramskih dijaloga. Pojednostavljenim jezikom, didaskalije ovdje imaju ulogu da indiciraju kretnje, raspoloženja, radnju likova, koja je uobličena u potpunosti, tek dramskim dijalogom koji ti likovi izgovaraju. Kraj drame je pomalo specifičan, jer on završava u tišini, u ukočenoj i zaleđenoj slici, te je jako zanimljivo napraviti komparaciju ove zadnje dramske scene sa onim što je propagirao

Žan-Žak Bernar, a to je *Theatre de silence*, kao jedan od mogućih načina rješavanja otkrivanja neizrečenih misli u drami. Po ovoj teoriji ćutanje je upravo ono što treba da obilježi sve što je značajno i dubokoumno u dramskoj igri. Imamo zanimljiv kontrast u krajnjem postupku Omer-paše, koji je inače prikazan kao vrstan galamdžija, da nakon žrtvovanja „Jukića“, zapada u nepomičnu tišinu. On ne izriče riječima nikakve osjećaje, nikakav stav, ali ta scena zamrznute tišine govori više nego hiljadu riječi, i ujedno ostavlja gledateljstvu jak zadatak da razmišlja o tome o čemu to Paša ćuti, a što nikad ne bi priznao. Ovo je ujedno i najdublji komentar o čovjeku koji je primoran da funkcionira kao politička životinja i koji shvata da su u toj prljavoj egzistencijalnoj igri svi gubitnici, čak i oni koje za kratko ponese misao da su pobijedili.

Literatura

- Anđić, Duško: Jedilište, Drame, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, Svjetlost, Sarajevo, 1985.
- Lešić, Josip: Dramska književnost II, Institut za književnost/Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Lešić, Josip: Savremena drama i pozorište u Bosni i Hercegovini, Sterijino pozorje, Novi Sad, 1984.
- Lešić, Josip: Savremena dramska književnost u Bosni i Hercegovini (tema i struktura), U: Drame, Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga, Svjetlost, Sarajevo, 1985.
- Lešić, Josip: Vrijeme prošlo - vrijeme sadašnje, Scena, 1970, br. 1–2.
- Lešić, Zdenko, Nova čitanja. Poststrukturalistička čitanka, Buybook, Sarajevo, 2003.
- Lešić, Zdenko, Teorija drame kroz stoljeća, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- Lešić, Zdenko, Kapidžić-Osmanagić, Hanifa, Katnić-Bakaršić, Marina i Kulenović, Tvrtko: Zbornik radova grupe autora/autorica, Suvremena tumačenja književnosti, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2007.
- Lukić, Sveta, Savremena jugoslovenska drama, Prosveta, Beograd, 1968.
- Lica, godina XV, RO „DES“, Sarajevo
- Melchinger, Siegfried: Povijest političkog kazališta, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Miočinović, Mirjana, Moderna teorija drame, Nolit, Beograd, 1981.
- Muzaferija, Gordana, Rizvanbegović, Fahrudin, Vujanović Vojislav, Antologija bošnjačke drame XX vijeka, Alef, Sarajevo, 2000.
- Muzaferija, Gordana: Bosanskohercegovačka drama ili Dijalog s vremenom. U: Činiti za teatar, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2004.

– Muzaferija, Gordana: Bošnjačka književnost u književnoj kritici, Novija književnost – Drama, Alef, Sarajevo, 1998.
– Muzaferija, Gordana: Između historije i savremenosti (bosanskohercegovačka drama 1967-1977), U: Činiti za teatar, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2004.
– Pfister, Manfred: Drama. Teorija i analiza, Hrvatski centar ITI, Zagreb, 1998.
– Selenić, Slobodan: Dramski pravci XX veka, Umetnička akademija u Beogradu, Beograd, 1971.
– Pavis, Patrice: Pojmovnik teatra, Izdanja antibarbarus, Zagreb, 2004.
– Kraj utopije i pozorišta. Kritike i eseji (1985-2000), Otkrovenje, Beograd Sterijino pozorje, Novi Sad 2000.

Amra MEMIĆ

DUŠKO ANĐIĆ OR POLITICAL *JEDILIŠTE* AS A CRUEL REFLECTION OF BOSNIAN DESTINY

Anđić belongs to that group of playwrights who are trying to preserve the tradition of literary continuity and to topicalize modern political pragmatism (totalitarian rule and the general political character of life). Unlike previous romantic historical dramas, built on the contrast of these two historical figures (Omer-pasha Latas and Ivan Franjo Jukić), Anđić establishes a similar contrast, but his deconstruction of the hero is adapted to modern theatre, so he displays them as irrefutable evidence that the basic problem pressing them both is the totalitarian rule. The idealistic enthusiasm of young Jukić is shattered and he becomes aware that nobody is free to decide, that everything is predetermined, and that we are all merely puppets in political games. This historical drama text is at the same time the most profound comment about a man who is forced to live as a political animal, realizing that everyone is at a loss in this dirty game of existence.

Key words: *Duško Anđić, historical contrast, Omer-pasha Latas, Ivan Franjo Jukić, turning drama text into epic forms, political theatre*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:821.134.2-31(862):159.964.26Jung K. G.
Izvorni naučni rad

Stijepo STJEPOVIĆ (Zadar)
Ana STJEPOVIĆ (Zadar)
Sveučilište u Zadru
stijepos@yahoo.com

JUNGOVA ANALITIČKA PSIHOLOGIJA I ARHETIPOVI KOLEKTIVNO NESVJESNOG U ROMANU *STO GODINA SAMOĆE*

Glavna tema ovog rada je odnos između romana *Sto godina samoće* Gabriela Garcíje Márqueza i analitičke psihologije Carla Gustava Junga, polazeći od Jungovih arhetipova kolektivno nesvjesnog. Autori analiziraju pristupe istraživanju romana ukazujući na postojanje različitih interpretativnih mogućnosti s naglaskom na sociološka i psihoanalitička istraživanja. Među spomenutim pristupima ističu mitsko-arhetipsku kritiku koja obuhvaća ključna područja za cjelokupno ljudsko iskustvo manifestirano kroz književni izraz s arhetipovima kao svojim najvažnijim odrednicama.

Ključne riječi: *García Márquez, Jung, arhetip, analitička psihologija, nesvjesno*

Uvod

Godine 1961. godine u Zürichu je u dubokoj starosti umro vizionar takozvane dubinske psihologije koja je obilježila struku i stoljeće, da bi nekoliko godina kasnije kolumbijski pisac na pragu četrdesetih, onim što je opisao kao svojevrsno prosvjetljenje, ispunio ostvarenje vlastite vizije koju je pohranjenu nosio od najranijih dana svog života. *Sto godina samoće* pisao je grozničavim tempom rada kroz osamnaest mjeseci nakon što je konačno iznašao naratološki modus za roman kakav je od mladosti želio napisati.

Uvod u istraživanje na ovakav način ima za cilj odmah postaviti pitanje; što povezuje analitičku psihologiju Carla Gustava Junga s najslavnijim djelom Gabriela Garcíje Márqueza? Razvoj psihologijske znanosti od Freuda naovamo je već označio njezino širenje i raznovrsne primjene u području književnosti i vizualnih umjetnosti, povijesti religije, mitologije, etnologije i sl. U svojoj *Autobiografiji* Freud je konstatirao kako je psihoanaliza tumačenjem

snova prešla granicu čisto medicinske djelatnosti, i snovi su postali ključ za psihoanalitičku kritiku umjetnosti.[1]

Godine 1967. čitalačka i kritička publika prihvatila je roman Garcíe Márqueza s oduševljenjem koje ga je do danas uvrstilo među najpoznatije svih vremena. Pozicioniranjem na ljestvicu ranog postmodernizma otkriven je kao slojevito djelo mnogobrojnih pristupa čitanju i tumačenju koje ne nadilazi njegovu zagonetnost, jer kako „listamo“ slojeve prema unutra, nailazimo tek na novo širenje njihovih značenja. Struktura „problemske kineske kutije“[2] koja zamjenjuje tradicionalnu mimetičku narativnu organizaciju upućuje na Riffattereovu tezu o vjerodostojnosti koja ne proizlazi iz mimeze, već konstrukcije. U tom slučaju tekst, ponavljanjem nekih elemenata, stvara okvir u kojem se oni ponavljaju. Okvir, ili vanjska u nizu spomenutih „kutija“ odnosi se na političko-kulturnu povijest i geografiju Kolumbije i Latinske Amerike uopće, a zadaje ga ustvari povijest i život samog autora Garcíe Márqueza čiji su obiteljsko naslijeđe i vlastita biografija i sami protkani tim događajima. To se čini jednom od ključnih osnova koje ovaj roman povezuju s Jungovim razmišljanjima, jer iako se njihove biografske odrednice ne mogu analogno povezivati nekim činjeničnim sličnostima, ne može se previdjeti kako je ono što je Jung nazvao problemom tipa zauzetog stava, bitan za uvid u njihovo stvaralaštvo. U oba slučaja temelj i razrada njihove svekolike produktivnosti uvelike su uvjetovani činjenicama njihova života. Upravo oni dijelovi koji su Jungovu teoriju učinili rubnom u odnosu na službenu psihijatriju, čine se nezaobilaznim da bi se, kao u ovom slučaju, pristupilo načinu pisanja Garcíe Márqueza i romanu *Sto godina samoće*. Put Jungove individuacije odnosno osobnog sazrijevanja, osobit je dio njegove teorije budući da je vlastitom životu pristupao kao najznačajnijem empirijskom uzorku. S druge strane, relevantni roman Garcíe Márqueza izrastao je kao produkt individuacije koja se doima upoznata s vlastitim transcendentnim, što je treći ovdje spomenuti Jungov pojam, na korijenima stabla na kojem koegzistiraju plodovi svjesnog i nesvjesnog, osobnog i zajedničkog, povijesnog i mitskog.

Jungova analitička psihologija

Mlađi kolega Sigmunda Freuda učinio je istraživanje unutarnjeg sebe svojim životnim djelom. Za njega traženi pogled na svijet i samog sebe u vidu aktivacije i zauzimanja stava često se pokazuje kao ono što od čovjeka iziskuje više moralnu hrabrost, nego inteligenciju. Zahtjev pritom nije impe-

[1] Sigmund Freud, *Autobiografija*, Zagreb: Matica hrvatska, 2006, 16.

[2] María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, X.

rativ „znanja“, već „najboljeg mogućeg saznanja“[3]. Tako je za istraživanja, uz podlogu Freudove teorije, koristio svoje široko znanje iz mitologije, religije i filozofije, u čemu se osobito služio simbolizmom mističnih tradicija i kršćanske hereze poput gnosticizma, zatim alkemije, astrologije, kabale, uz tradicije Istoka, hinduizma i budizma.

Analitičku psihologiju Jung izdvaja kao poseban pravac psihologije, jer se bavi „kompleksnim psihičkim fenomenima“[4] za razliku od fiziološke odnosno eksperimentalne psihologije koja iste razlučuje na pojedinačne elemente. Ostavlja prepoznatljivim podrijetlo naziva iz Freudove psihoanalize, ali budući da je smatra doktrinarno fiksiranom, izraz koristi samo u tehničkom smislu. Osnovna Freudova značajka je otkrivena snaga nesvjesnog koje je po dinamičkom načelu psihe u stalnom sukobu sa svjesnim, jer zahtjevi vanjske zbilje ograničavaju ostvarenje nagona. Kasnijim topičkim načelom oni dobivaju naziv Id, nasuprot Superegu i Egu u sredini. Nesvjesno predstavlja najveći dio psihe i uključuje sve ono što nije lako dostupno svjesnom, što je ustvari potisnuto jer je negativnog predznaka i za svjesni dio neugodnog ili čak prijetećeg razornog potencijala. To je mjesto na kojem Jung istupa svojim teorijskim zaokretom. Ono što želi ustvrditi jest prije svega pozitivna djelatnost nesvjesnog, kao cjelokupnost svih sadržaja *in statu nascendi*, a osnovnom Freudovom greškom uzima što snove, ali i sama umjetnička djela promatra kao simptome. Jung to naziva „kuriozitetom dostojnim žaljenja“[5]. Pretpostavku sublimacije, preusmjeravanje umjesto potiskivanja nesvjesnog, smatra novim potiskivanjem i njegov je cilj ustvari uspostaviti odmak od nedovoljnog racionalističkog materijalizma koji je dominantan u Freudovoj teoriji, jer „izostavlja ljepotu, veličinu i svetost“ stvarnosti koje čine život višeznačnim po pitanjima nesvjesnog. Dodatni potencijal ono dobiva Jungovim shvaćanjem da uz „individualno nesvjesno“, postoji i „kolektivno nesvjesno“[6], psihička nasljedna masa koja nastaje kao razvoj dugog slijeda u nizu predaka, jer se ljudsko biće ne rađa kao *tabula rasa* koja se puni samo sadržajima vlastita razvitka. Uvođenjem, za njega, tehničkog pojma arhetipa kao oznake slika koje proizvodi kolektivno nesvjesno, potpuno se približavamo onom što se u Jungovoj teoriji postavljalo kontroverznim, a temeljno je za pristup romanu *Sto godina samoće.*

Milivoj Solar se u svojim *Predavanjima* osvrnuo na Jungovo učenje o mitu prikazujući ga kao spoj erudicije i originalnosti u primjeni empirijskih podataka s načinom izlaganja koje je više sugestivno nego diskurzivno. Takav

[3] Carl Gustav Jung, *Duh i život*, Novi Sad: Matica srpska, 1978, 56 (dalje: *Duh i život*).
[4] Jung, *Duh i život* , 57.
[5] Jung, *Duh i život*, 58.
[6] Jung, *Duh i život*, 66.

pristup čini Junga više prorokom nego znanstvenikom poglavito zbog ideje o nasljeđivanju misaonog iskustva ljudskog roda.

Solar je sklon pristupu mitu izvan konteksta krizne situacije s kojom se Jung susretao u svojoj psihoterapijskoj ordinaciji ili onom svojstvenom samo znanosti i poeziji, a koji ne proizlazi iz njegovog karaktera svakidašnje situacije iz razgovora i svakodnevnog jezika. Smatra da se njegova neposredna moć gubi ako se značenje simbolima i mitovima pridodaje samo radi mehanizma koji u svemu traži značenje, bez razdiobe na relevantne, te irelevantne simbole i odnose. Tu opasnost treba nastojati izbjeći i u arhetipskom pristupu u odnosu prema književnosti ili nekom njezinom djelu kao u ovom slučaju, imajući na umu i opasnost pretjerivanja u analogijama koje ne proizlaze iz teksta.[7]

Dakle, preostaje vidjeti kako je sam Jung klasificirao arhetipove, za koje je prije svega naglasio da su njihovi atributi neljudska i neosobna mitološka svojstva, a iracionalno se javlja kao neizostavna, uvijek prisutna psihička funkcija. U slučaju smanjivanja aktivnosti svijesti ona dolazi do izražaja, svakodnevno u svađama radi kojih čovjekova okolina i bližnji poprimaju arhetipske karaktere, pa se onda kaže da netko od nekoga „stvara boga ili vraga“, zatim u sanjarenjima, snovima, vizijama, psihičkim poremećajima, religijskim obredima, a i umjetnosti. Varijante božanskog arhetipa prepoznaje u arhetipu *mudrog starca* i *sjenke*, a među značajnije arhetipove pripadaju *majka*, *dijete*, *persona*, *anima* i *animus*, *životinja*, uz koje se javljaju i nebrojeni situacijski arhetipovi. Oni su za analitički pristup romanu Garcíe Márqueza također važni budući da na posebno mjesto Jung stavlja onaj „arhetip koji predstavlja cilj ili ciljeve razvojnog procesa“.[8]

Mudri starac je arhetip koji u svom pozitivnom aspektu projicira sliku božanstva, ili plemenskog vrača posebne snage i magijskih sposobnosti. U slučaju da je aspekt negativan, često se javlja kao „tamnoput ili mongoloidan tip“, a utoliko može ući i u kontekst arhetipa *sjenke*, simbola skrivene ili potisnute, tamne strane čovjekove prirode, koja je važna kao i njegov svjestan dio, jer život buja samo u međuprožimanju njihovih suprotnosti. Njezin antipod je *persona*, čovjekova društvena maska koja zbog prisilne identifikacije s nametnutom socijalnom ulogom, izopačenjem osobnosti „kažnjava“ one koji joj se prepuštaju. *Anima* i *animus* tiču se Jungovog poimanja duše, psihološkog, naspram filozofskog ili religioznog. Muška sastavnica je *anima* koja kompenzira mušku svijest i rađa ćudi, a ženska *animus*, kompenzira žensku i stvara mišljenje. Važna je njihova objektivizacija, tj. nužan dijalog kako bi se postigla „zdrava“ osobnost.[9]

---

7 Milivoj Solar, *Edipova braća i sinovi. Predavanja o mitu, mitskoj svijesti i mitskom junaku*, Zagreb: Naprijed, 1998, 85-97.

8 Carl Gustav Jung, *O psihologiji nesvesnog*, Novi Sad: Matica srpska, 1977, 117. (dalje: *O psihologiji nesvesnog*)

9 Jung, *O psihologiji nesvesnog*, 219.

Ova dva arhetipa vode nas do ontološke sfere, onog što je za Junga suštinska bit, ako ne svakog čovjeka, onda nekolicine izdvojenih, ili odabranih za takozvani „put transcendentne funkcije". To je put u kojem oni za vodiča imaju vlastitu imaginaciju ili fantaziju i koji vodi do individualne sudbine, te predstavlja područje u kojem se Jung odmiče od zahtijeva terapijske metode jer je za mnoge nedostižan. Realizacijom nesvjesnih sadržaja i aktivnim odnosom prema *animi* (*animusu*) kojom oni gube autonomiju nad osobnošću, te nadvladavanjem dominacije *persone*, dosiže se ideal individuacije, ili svjesnom Ja nadređena veličina – Sebstvo:[10]

Transcendentni put vodi do promjene ličnosti tako da se središte ličnosti koje je dotad bilo u središtu svijesti, asimilacijom nesvjesnog pomiče na novo mjesto, centar između približenog svjesnog i nesvjesnog.

Za ovaj predmet je od velike važnosti da Jung pronalazi potkrepu ovih teza u srednjovjekovnoj alkemističkoj simbolici putem koje možemo promatrati značajne arhetipske konstrukcije romana *Sto godina samoće.*

U mističnim pokusima kojima su tragali za *kamenom mudraca* i načinom pretvorbe materije, običnog metala u zlato, Jung pronalazi istu sposobnost preobražavanja izraženu u transcendentnoj funkciji.[11]

Alkemijski je pokret, po Jungu, paradigmatski zbog svojeg duhovnog aspekta koji uzdiže do filozofskog stupnja kao pripremu za razvoj moderne psihologije. Tri koncepta tako nastale analitičke psihologije najbolje osvjetljavaju bit nesvjesnog te psihološkog procesa u Márquezovom romanu: *ouroboros*, *temenos* i arhetip *majke*.[12]

Ouroboros je zmaj, među najstarijim likovnim simbolima alkemije, koji se pojavljuje kao repožder, s pronađenom potvrdom u dokumentu – Codexu Marcianusu iz 10/11. st. s legendom: „jedno, sve".[13] Budući da alkemičari inzistiraju da *opus* proizlazi iz jednog i vodi do jednog, on je u ustvari kruženje – zmaj koji grize vlastiti rep.

Temenos je izdvojeno područje nastalo ljudskom potrebom za svojevrsnom izolacijom. Ljudi se opisivanjem začaranog kruga od najranijih vremena služe kao magijskim sredstvom zaštite od pogibelji ili očuvanja neke tajne te kako bi odjelili neko područje kao sveto i nepovredivo.

---

10 Jung, *O psihologiji nesvesnog*, 244.

11 Carl Gustav Jung, *Psihologija i alkemija*, Zagreb: Naprijed, 1984, 41. (dalje: *Psihologija i alkemija*)

12 Gary Eddy, „An Approach from Analytical Psychology", u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 107.

13 Jung, *Psihologija i alkemija*, 303.

Arhetip „majke“ ostao je prethodno nerazjašnjen, a možda je najjasniji primjer arhetipa kao rezultata nebrojeno puta ponavljanih otisaka određenih subjektivnih sadržaja. *Majka* je tako arhetip svih majki koje su same nositeljice arhetipa *vječne majke*. Ona, nasuprot ocu koji zastupa kolektivnu svijest, zastupa kolektivno nesvjesno, „izvor vode života“.[14]

Izvor označava materijalnu i duhovnu silu arhetipa, a prema Jungovom učeniku Neumannu u *majci* pripada sve što je od nje rođeno, čak i ako individua postane neovisna, arhetipsko žensko relativizira tu neovisnost do neesencijalne varijante u esenciji njena vlastita bivstvovanja.[15]

Pri podjeli ličnosti Jung govori o dva fundamentalna načina na koji se ljudi postavljaju ili reagiraju: ekstrovertiran – čovjek određen prvenstveno objektivnim faktorima, te introvertiran – onaj kojeg određuju subjektivni faktori.[16] U pitanju je razlika u temperamentu na temelju koje varira osam psiholoških tipova – ekstrovertirani ili introvertirani – misaoni, osjećajni, osjetilni te intuitivni tip.[17]

Ovakav konceptualizam Jung prati još od podjele Williama Jamesa na „tender-minded“ i „tough-minded“ mislioce, i ta podjela se nastavlja preko racionalizma i empirizma i suprotnosti novijeg vremena između idealizma i materijalizma. Introvertni su pritom povučene misaone osobe s mogućnošću uzdizanja do obožavatelja apstraktnih i vječnih načela, a ekstrovertni sinonimi za fatalizam i senzualizam. Ove funkcije se ne pojavljuju u čistom obliku, nego je jedna uvijek superiorna u odnosu prema drugoj koja se javlja kao manje vrijedna.[18]

Osnovna misao vodilja prvog poglavlja bila je proći kroz osnove Jungove psihologije zaustavljajući se na sadržajima koji svoju primjenu pronalaze u susretu sa određenim literarnim djelom, u ovom slučaju romanom *Sto godina samoće.* Ti sadržaji mogu, u sretnom slučaju, na taj način poprimiti karakter konkretizacije koja ipak ostavlja prostora za stvaranje uvjeta spoznaje, a ne „spoznaju“ samu, što bi bilo u skladu s Jungovim naukom i ranijim navodima.

---

14 Jung, *Psihologija i alkemija*, 78.

15 Gary Eddy, „An Approach from Analytical Psychology“, u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 109.

16 Jung, *O psihologiji nesvesnog*", 44.

17 Carl Gustav Jung, *Psihološki tipovi*, Novi Sad: Matica srpska, 1984, 59 (dalje: *Psihološki tipovi*).

18 Jung, *Psihološki tipovi*, 325.

Mogući pristupi u proučavanju romana *Sto godina samoće*

Zbog njegove osobite heterogenosti, uz brojne druge metode pristupa književnom djelu, a kako bi se pristupilo daljnjoj razradi na razini analitičke psihologije roman Garcíje Márqueza potrebno promatrati kao povijesno, mitsko i metafizičko djelo.[19]

Na povijesnoj razini tekst se otkriva kao metafora Latinske Amerike, izoliranog kontinenta izmučenog teškom poviješću nebrojenih krvavih ratova i političkih prevrata od vremena kad je Francis Drake napao Riohachu u šesnaestom stoljeću. Mitska razina sadrži sagu obitelji Buendía, međusobno povezanih fikcionalnih i realnih događaja kroz njezinih šest generacija, te ostalog stanovništva grada Maconda u kojem žive. Ona priča o kolektivnoj, ali i individualnoj borbi za oblikovanjem vlastitog života i sudbine, usponima i padovima na način koji dovodi u pitanje „službenu", dokumentiranu povijest. Konačni neuspjeh te borbe razotkriva treću, metafizičku razinu teksta – Melquíadesov rukopis na pergameni koji egzistira kao dio priče, da bi se na kraju s njom izjednačio i zatvorio vremenski krug od sto godina kroz koji su ga razni članovi obitelji pokušali dešifrirati, da bi to uspjelo tek zadnjem potomku, Aurelianu Babiloniji.

Kao glavni problem određuje se upravo problem jezika, tj. njegove upotrebe u prikazivanju događaja jer progresivni slijed linearne povijesti obitelji, nasuprot mitskom, cirkularnom, vodi do propasti koja se prikazuje proročanskom, kao nešto što se tek treba zbiti.

Slijed linearne fabule vodi čitatelja kroz dvadeset poglavlja od osnutka do propasti grada. Isabel Alvarez Borland vrši daljnju podjelu cjeline po poglavljima u četiri glavna dijela: utemeljenje, ratne godine, američku intervenciju i posljednje dane Maconda.[20] Povijesna i mitska razina pokazuju se toliko prožetim da ih je teško razlučiti, a metafizički podtekst ključan za interpretaciju.

Prva četiri poglavlja posvećena su utemeljenju Maconda, a pripovjedač prvom retrospektivnom rečenicom već najavljuje pripovjednu organizaciju romana. Njegova pozicija je poput božanske, sveznajući je, i kreće se slobodno prostorom i vremenom. Analogno su i mitski izvori koje upotrebljava uglavnom biblijski i klasični, iako niti jedan nije eksplicitan ili prevladavajući. Paradigmatska pozicija Maconda i obitelji Buendía kao povijesti svijeta

[19] Isabel Alvarez Borland: „An Approach Using History, Myth, and Metafiction", u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 90.

[20] Isabel Alvarez Borland: „An Approach Using History, Myth, and Metafiction", u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 90.

započinje stvaranjem, tj. utemeljiteljskim parom José Arcadia Buendíe i Ursule Iguarán, njegove žene. Oni, tjerani grižnjom savjesti krče putove od zabačenog sela na planinskim ograncima do novog naselja, jer su ustvari rođaci čije je vjenčanje izazvalo negodovanja i bilo uzrokom dvoboja u kojem je José Arcadio Buendía ubio čovjeka, Prudencia Aguilara (čiji lik i dalje egzistira u priči kao duh). Naselje koje su utemeljili je utopijsko, svojevrstan raj na zemlji u kojem se puno toga pokazuje mogućim, osobito šansa da se osnuje neko bolje društvo za razliku od ostalog svijeta. Do pojave institucionalizacije državne i crkvene vlasti, te invazije američke bananske kompanije u stare strukture Maconda, ono se takvim i čini. Njegov mitski, fantastični karakter podupiru ciganske karavane što u njega svraćaju donoseći svakojake ljudske invencije iz cijeloga svijeta koje izazivaju maštu stanovnika Maconda, da bi ih zatim apsorbirali i asimilirali na sebi svojstven način, ostajući začahureni u svoje predodžbe i način života kao i do tada. Ipak, uvijek sa spoznajnim interesom za svijet izvan Maconda, kao što je i bilo u vremenima kada se taj isti svijet činio neizrecivo velikim, a spoznaje i saznanja su s jednog kraja na drugi putovala neizmjerno dugo.[21]

Poglavlja od 5. do 9. uvode povijesni u već predstavljeni mitski kontekst romana, uvedeni su novi likovi, simboli društvene i crkvene vlasti koji svojim postupcima dokazuju nepotrebnost i besmislenost socijalnih institucija, ali i mogućnost njihova izopačivanja, kao što je primjer lažiranje izbora od strane konzervativne vlasti u dvoboju s liberalima. Objavljen je rat kojem se ipak ne zna točan uzrok, a koji rezultira znakom jednakosti između zaraćenih strana čija različitost postaje samo nominalna, jer im je djelovanje usmjereno istim ciljevima koje postižu istim sredstvima.

Od 10. do 15. poglavlja, američkom intervencijom u društvo Maconda, zaokružuje se historijski aspekt koji se podudara s poviješću Latinske Amerike od sredine 19. do sredine 20. st. Dolaze do izražaja karakteristike pripovjedača koji kao da ne razlikuje stvarno od nestvarnog, a jednako se izmjenjuju mitsko i povijesno vrijeme. Mitsko, cirkularno, uvijek se ponavlja, i povijesno, kronološko, koje teoretičari poput Lois Parkinson Zamore[22] dovode u vezu s arhivskim tekstovima o osvajanju Latinske Amerike iz 15. i 16. st. kao važnim ishodištem latinoameričke pripovjedne proze. Uvršten je događaj štrajka radnika bananske kompanije koji su pobijeni u stotinama, s jedinim preživjelim

[21] Gabriel García Márquez, *Sto godina samoće*, Zagreb: Školska knjiga, 1995, 13. (dalje: *Sto godina samoće*)

[22] Lois Parkinson Zamora: „One Hundred Years of Solitude in Comparative Literature Courses“, u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 24.

svjedokom José Arcadiem Segundom, kojem nitko ne vjeruje što se ustvari dogodilo, jer su vlasti zataškale istinu. To se u Kolumbiji dogodilo 1928. s identičnim ishodom. Tako je petnaesto poglavlje romana oda osobitostima povijesnih događaja i njihovim interpretacijama, s posebnim naglaskom na mogućnostima jezičnih manipulacija, koje tako postaju i oda moći koju ima jezik.

Ovi su događaji slijedili stvorenim okolnostima i uvjetima rođenja zadnjeg potomka obitelji – simboličnog imena, Aureliano Babilonia, mitskog Mojsija. On je nepriznat, lažima svoje bake – da je nađen na rijeci u košari, upravo njima bio određen da „oslobodi" stogodišnje breme obitelji, ali s rezultatom na koje sugerira prezime, srušene kule babilonske.

Zadnjih pet poglavlja bave se razrješenjem priče koja treba biti izjednačena s tekstom na pergameni Ciganina Mélquiadesa – mitskog alkemičara s nekoliko transformacija i povrataka iz smrti. Tekst su mnoge muške glave obitelji pokušale dešifrirati, no u tome nisu uspijevali dok se nije ispunilo proročko vrijeme od stotinu godina. Jedini preživjeli članovi obitelji, teta i nepriznati nećak, ne znajući svoju pravu rodbinsku vezu, incestom zatvaraju krug procesa koji je započeo *Knjigom postanka*, odnosno prvom incestuoznom vezom José Arcadia Buendíe i Ursule Iguarán, grijehom koji je rezultirao strahom da će se roditi dijete s prasećim repom. To se konačno i događa, jer usprkos iscrpnom radu Aureliana Babilonie na manuskriptima (tj. mogućnošću da participira u razvoju svoje sudbine), on ih radi opijenosti ljubavlju nije uspio dešifrirati prije nego se ispunilo i ostvarilo proročanstvo rođenjem djeteta kojeg proždiru mravi, kao što je u njemu i pisalo. Ključ mitsko-povijesne prožetosti djela postaje samosvijest teksta kao literature, a metafizički aspekt osvješćuje proces nastanka.

U *Sto godina samoće* metafizika izaziva čitaoca prema razumijevanju priče o Latinskoj Americi kako je izrečena, kroz mit, i kroz mitove povijesti. Manuskripti kao metafizički dokumenti postaju literarna metafora mitske i historijske dimenzije o kojoj nam je već govorio tekst: jedino kroz proces samo-razumijevanja možemo susresti izazov latinoameričkog predikamenta.[23]

Sto godina samoće – arhetipovi i analitička psihologija

Ovakav pristup romanu tiče se subtekstualnog (ili podtekstualnog) kritičkog pristupa, za razliku od predtekstualnog ili tekstualnog u preliminarnim teorijskim postavkama Roberta L. Simsa.[24] On podrazumijeva sociološka i

[23] Isabel Alvarez Borland: „An Approach Using History, Myth and Metafiction", u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 96.

[24] Robert L. Sims: „Archetypal Approaches", u *Approaches to Teaching García Márquez's*

psihoanalitička istraživanja, te mitsko-arhetipsku kritiku, odnosno pristupanje tekstu perspektivama koje su izvan njega, te multiplikaciju znanstvenog pristupa književnom djelu. Takav pristup osim toga, budući da se bavi područjima za koja osnove ne pronalazi isključivo u podlozi teksta, približava sveobuhvatnost ukupnog ljudskog iskustva određenom njegovom literarnom izrazu. Razvoj arhetipske kritike počiva upravo na Jungovim postavkama kao najvažnijim odrednicama. Psihološki procesi, uzdignuti na razinu simbola, poprimaju univerzalnu funkciju na nivou arhetipa. Kasnije se javio interpretacijski problem, radi arbitrarnosti kao glavnog obilježja pojave ovih simbola na koju čovjek ne može utjecati, jer je sam pod njihovim utjecajem. S druge strane, postoji opasnost pretjerane interpretacije koja onda karakteristikom proizvoljnosti čini s tekstom ono što joj se čini prikladnim ne obazirući se na ograničenja koja joj zadaje. Reduktivnost u pristupu uspostavila je arhetipska kritika Josepha Campbella takozvanim reduktivnim monizmom i pokušajem da locira arhetip iza arhetipa – ono što je prozvao „monomitom“ (to je arhetipski junak s tisuću lica ili situacijski arhetip mitske potrage). Osobiti cilj ovog poglavlja bio bi stoga držati se okvira teksta iskušavajući Jungove teorije unutar njega.

On je arhetipe, o čemu je već bilo govora u prvom poglavlju, podijelio na arhetipske figure i arhetipe situacije, kojima se bavio ipak manje detaljno – a mnogi prisutni u romanu već su spomenuti u prethodnom poglavlju. Prijevod s engleskog ih možda može pojasniti – „archetypal patterns“ arhetipski uzorci. Najčešći uzorak u ovom slučaju je Biblija, no nije jedini. Tekst romana i priča preuzimaju njezin okvir započevši „postankom“ i završivši „otkrivenjem“. Ime začetnika loze, Josê Arcadio Buendía, sugerira „Arkadiju“ – zemlju „sretnih pastira“ idiličkog renesansnog pjesništva koje je ime dobilo po pokrajini stare Grčke. Tako je Macondo utemeljen kao idealna zemlja i preduvjet za nastanak zemaljskog raja, s izmijenjenim „pravilima igre“ u odnosu na biblijski, jer je „prvi par“ iz njega istjeran nakon dolaska grijeha. Macondo je naprotiv, osnovan nakon incesta, s izostankom stvarnog „kajanja“, i pretenzijama da nasuprot „starom“ (u geografsko-povijesnim okvirima od renesanse, to je Europa, kontinent), postane „novi“, bolji svijet (okružen je vodom, poput otoka, paradigmatično naselje za čitavu Ameriku):

„José Arcadio Buendía, poduzetan kao nikada nitko u selu, tako je bio porazmjestio kuće te se iz svake moglo sići na rijeku i s jednako napora zahvatiti vodu, a ulice je isplanirao tako smisleno da je u svaku dolazilo jednako sunca za najvrućih sati. U malo godina Macondo je postao najurednije i najra-

One Hundred Years of Solitude, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 97.

dišnije od svih sela u okolici za koje je znalo njegovih 300 stanovnika. Bijaše to zaista sretno selo u kojem nije bilo osobe starije od trideset godina i u kojem još nitko nije bio umro.“[25]

Loza se širi preko troje djece koje je prvi par dobio. Najstariji, pukovnik Aureliano Buendía također u imenu nosi motiv koji se javlja duž cijeloga romana – „aurum“, lat. zlato. Zajedno s alkemijskim laboratorijem koji njegovom ocu daruje Ciganin Melquíades u znak poštovanja, a koji će “presudno utjecati na budućnost sela”[26], upućuje na simbole alkemijskih spoznaja koje je Jung vrlo iscrpno istraživao. Jednako tako na njih upućuje vremenska struktura romana koja se kreće istovremeno i naprijed i natrag, fabula se stalno „vrti u krugu“ - Macondo se neprestano nastoji dovesti u vezu s razvijenim svijetom, ali usprkos tom „kretanju“, sve ustvari uvijek ostaje na mjestu. Krug je arhetipski Jungov i alkemičarski put prema Sebstvu. Motiv fantastične pretvorbe materije metala u zlato ili njezine verzije, česta su preokupacija muških članova obitelji, čiji se začetnik kraj svih ostalih poduhvata, dao i u potragu za „kamenom mudraca“.

Još jednim od prepoznatljivih biblijskih motiva može se tumačiti potop koji je započeo nakon slamanja štrajka i perioda Bananskog društva, da bi počistio njegove tragove u Macondu – jer je izmijenio naravne prirodne i životne zakone prvih stanovnika, kao što je bio slučaj u Noino doba. Zanimljiva je opet vremenska kategorija, jer je trajanje potopa, (a kiša je padala više od četiri godine) određeno u mjesec i dan, dok se trajanje stogodišnjeg perioda koje bi trebalo biti pouzdano određeno, mjestimično doživljava vrlo subjektivno.

Jungov izum kolektivno nesvjesnog jedna je od dominantnih kategorija u romanu, pa tako likovi žive sa sjećanjima svojih pradjedova, umrli ostaju među njima kao duhovi, a pamćenje se javlja kao bitna kategorija u priči:

„Ljude iz ekspedicije obuzeše pradavna sjećanja na onaj raj vlage i tišine što je prethodio istočnom grijehu, gdje su čizme tonule u lokve ulja koje se pušilo, a mačevi sjekli krvave ljiljane i zlaćane daždevnjake.“[27]

Bitna odlika likova upravo je uronjenost u kolektivno nesvjesno i snagu vlastitih arhetipova, a Robert L. Sims određuje njihove aktivnosti karakteristikama repetitivnosti i cirkularnosti[28], koje su posljedice toga:

„Nije bilo tajne u srcu jednog Buendije koja bi za nju bila nedohitna, jer stoljeće karata i iskustva bijaše je naučilo da je obiteljska povijest dugi lanac

[25] García Márquez, *Sto godina samoće*, 13.
[26] García Márquez, *Sto godina samoće*, 10.
[27] García Márquez, *Sto godina samoće*, 15.
[28] Robert L. Sims: „Archetypal Approaches“, u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 105.

nepopravljivih ponavljanja, pokrenuti kotač koji bi se okretao do vječnosti, da nije postepena i neumoljiva trošenja osovine."[29]

Četiri glavna arhetipska lika predstavljena su već na prvoj stranici romana; patrijarh José Arcadio Buendía, njegova žena i „velika majka" Ursula Iguarán, prvi sin pukovnik Aureliano Buendía je ratnik – junak, te Ciganin Melquíades, „mudri starac" i „plemenski vrač". Svi ostali muški i ženski potomci obitelji nasljeđuju varijacije dvaju imena, te zajedno s njima i karakteristike koje određuju vlasnika tog imena, a koje se također ponavljaju, te zatim i poništavaju kad se dvoje blizanaca u igri zamijene.

Brojni Auerliani i José Arcadiji, dobri su primjeri Jungove podjele tipova na introvertne i ekstrovertne, a donekle tu podjelu mogu nositi i Amarante i Remediose, iako se ženski principi mogu i jasnije izraziti.

Ipak, čitatelj se ne osjeća pozvanim da se identificira s nekim određenim likom jer središnji lik ne postoji, tako bi se junakom romana mogla radije imenovati cijela obitelj Buendía – kao junak na herojskom putovanju. Ona ustvari formira metaforički proces individualne psihe s kojom se onda u različitim tragovima moglo poistovjetiti mnoštvo čitatelja koji su roman učinili toliko popularnim. Gary Eddy u svom pristupu to putovanje naziva epskim, jer se može promatrati kao putovanje kroz vrijeme, prije nego prostor – ono je „četvrto-dimenzionalna potraga". Ta potraga je osim toga negativna, jer se razrješuje rasplinućem u nesvjesno, i osuđena na propast zbog toga što njezini protagonisti ne uspijevaju pronaći „transcendentalni put" vlastite „individuacije" integracijom nesvjesnih sadržaja u svjesni dio života. Spomenuti autor osim toga izolira već spominjana tri osnovna alkemijska koncepta iz Jungovih istraživanja, koji se pokazuju vrlo korisnim za mnoga tumačenja romana, a to su: ouroboros, temenos i arhetip majke. Za Jungovog učenika Neumanna ouroboros, onaj zmaj repožder iz Codex Marcianusa, simbol je ega uronjenog u nesvjesno.[30]

„Sve nepoznato i prazno ispunjeno je psihološkom projekcijom, kao da se u mraku odrazuje duševno zaleđe promatrača. Ono što vidi i misli da vidi u tvari, ponajprije su njegove vlastite nesvjesne datosti, koje u nju projicira, to jest, iz tvari mu se suprostavljaju svojstva i mogućnosti značenja što joj prividno pripadaju, a kojih mu je tjelesna narav posve nepoznata. To napose vrijedi za klasičnu alkemiju u kojoj su prirodoslovno iskustvo i mistička filozofija tako reći još nerazlučeni."[31]

---

[29] García Márquez, *Sto godina samoće*, 331.

[30] Gary Eddy, „An Approach from Analytical Psychology", u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 107.

[31] Jung, *Psihologija i alkemija*, 238.

Mnoge alkemijske reference romana rezultirale su prepoznavanjem ouroborosa na mnogim razinama teksta, a analogno Jungovom opisu klasične alkemije i u romanu se pojavljuje nerazlučivost „prirodoslovnog“ i „mističkog“. Pritom likovi na nadrealne pojave odgovaraju vrlo racionalnim postupcima. Ouroboros se javlja u dvostrukoj ulozi, stvarateljski i proždirući, jer je kao podrijetlo svjesnoga izvor arhetipova koji je oblikuju, ali i rastvaraju prevladavajućim strastima.[32] Tako konačni ishod otkriva i samu strukturu romana – dosad opisivanu kao kružnu, ouroboričkom, što je u biti isto. Melquíadesov pergamen na drevnom sanskrtu je poput alkemičarskog „opusa“ – jedno, tekst koji sadržava povijest cijelog svijeta.

Drugi koncept preuzet iz alkemije je temenos, izolirani prostor psihe u kojem je zaštićena od izvanjskih opasnosti, u romanu – kuća Buendía. Ona je Jungovo „tabu okružje u kojem će moći doživjeti nesvjesno“[33]. Kuća-temenos je izravno povezana s arhetipom majke koja njome dominira. U ovom slučaju to je Ursula, snažan simbol matrijarhata i njegovih prevladavajućih osobina u obliku očuvanja, rasta, njege, plodnosti, te izvor uspijeha. No kao što i patrijarh ima naglašenu dvojnu prirodu koja se zatim dijeli među potomcima, introvertnim i ekstrovertnim, tako je posjeduje i Ursulin majčinski arhetip. Kao što je već navedeno u prvom poglavlju, ona uz pozitivne snage održavanja kuće na okupu, kao izvor kolektivno nesvjesnog – posjeduje njegovu razgrađujuću snagu koja je tjera da povlači svoje potomstvo dublje i dublje u nesvjesno. Nakon njene smrti, krajem priče, događa se upravo ono što je cijeli dugi životni vijek smatrala svojom misijom da spriječi. Zadnji potomci obitelji toliko su uronjeni u nesvjesno da nisu u stanju otkriti svoje rodbinsko podrijetlo niti nositi se s realnošću događaja. Potpuno predani jedno drugom, zanemaruju potrebu psihe da se uzdigne iz nesvjesnog da bi opstala, a mravi protiv kojih su se održavateljice kuće od početaka borile, spremni su ispuniti proroštvo i proždrijeti njihovog sina sa prasećim repom.

Dio priče su i još neki ženski likovi koji utjelovljuju snagu kreativnog ženskog principa; G. Eddy matrijarhalnoj majci – Ursula, Santa Sofia de la Piedad, priključuje djevice – Amaranta, Lijepa Remedios i kurve-vještice – Pilar Ternera i Petra Cotes.[34] Prve iz skupine su čuvarice temenosa, druge simboli duhovnih vrednota, dok treće imaju ulogu produživanja loze preko

---

[32] Gary Eddy, „An Approach from Analytical Psychology“, u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990,108.

[33] Jung, *Psihologija i alkemija*, 61.

[34] Gary Eddy, „An Approach from Analytical Psychology“, u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, ur., New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990, 109.

seksualnosti i plodnosti. Muškarci su oni koji predstavljaju prijetnju temenosu kojeg napuste da bi se u njega vratili donoseći nove plodove nesvjesnog dok stari još nisu apsorbirani u psihu. Zato arhetipski patrijarh gubi razum zaveden Ciganima i njihovim novotarijama, pukovnik Aureliano biva prepušten zaboravu nakon herojskih ratnih podviga, a njegov mlađi brat José Arcadio misteriozno ubijen nakon povratka s putovanja čitavim svijetom i stanja izgubljenosti u sili strastvene veze sa Rebekom, usvojenom obiteljskom kćeri.

Svi oni označavaju put koji postepeno, kao što je to slučaj i s razotkrivanjem pergamenskog rukopisa, vodi u vladavinu nesvjesnog.

Zaključak

Postoje brojne interpretativne mogućnosti i kritički pristupi romanu *Sto godina samoće.* U vidu već spomenute podjele, zadatak ovog istraživanja bio je posvetiti se onima u domeni „subtekstualnog“ kao nadogradnje podlozi osnovnih Jungovih postavki. Što se tiče „predtekstualnog“ pristupa koji priprema teren baveći se tekstom kao odrazom autorova života, čine se dovoljnim navodi iz uvoda, jer se na mnogim mjestima mogu pronaći crtice iz biografije Garcíe Márqueza koje spominju Aracatacu u kojoj je odrastao, njegovu baku Tranquilinu i djeda Nicolása. Ono što je bilo relevantno navesti u ovom radu činjenica je da se odnos autora romana prema vlastitoj povijesti i svjesnim i nesvjesnim sadržajima života individualne psihe, može dovesti u vezu Jungovim shvaćanjima - čija pojava kao da je pripremila uvjete nastanku literature ovog tipa.

Sama „tekstualna“ razina tumačenja uključuje naratološki, strukturalistički, semiotički, dekonstrukcijski pristup – koji su usmjereni isključivo na strukturalne elemente djela i nisu uključeni, osim u tragovima.

Kao što je García Márquez podigao vlastitoj obitelji i domovini „spomenik čvršći od mjedi“[35] tako je i Jung zaslužan za tolike adaptacije istraživanja nesvjesnog i njegovih arhetipova kroz različite medije, usprkos tomu što svojevremeno nije doživio dovoljnu afirmaciju. Njegova pojava stoga upravo anticipira mnoge bitne interese društva do današnjih dana. Više je nego popularna činjenica koju je ustvrdio i roman *Sto godina samoće*, individualne i kolektivne potrebe za otkrivanjem vlastitog trancendentnog puta i postizanja individuacije, da bi se tako ojačana psihička snaga mogla mjeriti sa zahtjevima koje pronalazi u aktualnom povijesnom trenutku i vlastitoj prošlosti. Tako je i García Márquez mogao stajati pred akademskim zborom u Švedskoj 1982. i primajući Nobelovu nagradu za književnost, progovoriti neupućenoj Europi o samoći Latinske Amerike.

[35] García Márquez, *Sto godina samoće*, pogovor Milivoja Telećana, 363.

Literatura

- Alvarez Borland, Isabel. „An Approach Using History, Myth, and Metafiction“, u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, ur., María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, 89-96. New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990.
- Eddy, Gary. „An Approach from Analytical Psychology“, u *Approaches to Teaching García*
- *Márquez's One Hundred Years of Solitude*, ur., María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, 107-115. New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990.
- Freud, Sigmund. *Autobiografija*, Zagreb: Matica hrvatska, 2006.
- García Márquez, Gabriel. *Sto godina samoće*. Školska knjiga: Zagreb, 1995.
- Jung, Carl Gustav. *O psihologiji nesvesnog*, Novi Sad: Matica srpska, 1977.
- Jung, Carl Gustav. *Duh i život*, Novi Sad: Matica srpska, 1978.
- Jung, Carl Gustav. *Psihološki tipovi*, Novi Sad: Matica srpska, 1978.
- Jung, Carl Gustav. *Psihologija i alkemija*, Naprijed: Zagreb, 1984.
- Parkinson Zamora, Lois: „One Hundred Years of Solitude in Comparative Literature Courses“, u *Approaches to Teaching García Márquez's One Hundred Years of Solitude*, ur., María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, 21–32. New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990.
- Sims, Robert.: „Archetypal Approaches“, u *Approaches to Teaching García Márquez's One*
- *Hundred Years of Solitude*, ur., María Elena de Valdés, Mario J. Valdés, 97–106. New York: The Modern Language Assotiation of America, 1990.
- Solar, Milivoj. *Edipova braća i sinovi*, Naprijed: Zagreb, 1998.

Stijepo STJEPOVIĆ & Ana STJEPOVIĆ

JUNG'S ANALYTICAL PSYCHOLOGY AND ARCHETYPES OF THE COLLECTIVE UNCONSCIOUS IN THE NOVEL *ONE HUNDRED YEARS OF SOLITUDE*

The main topic of this article is the relation between the novel One Hundred Years of Solitude by Gabriel García Márquez and analytical psychology of Carl Gustav Jung, especially with regard to his archetypes of collective unconscious. Moreover, the authors analyze possible approaches to the study of the novel pointing out that that there is a number of interpretative possibilities, such as a sociological and psychoanalytical research and mythical-archetypal criticism. Such an approach deals with areas that are fundamental for all human experience manifested through literary expression with archetypes as its most important determinants.

Key words: *García Márquez, Jung, archetype, analytical psychology, unconscious*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:821.133.1.09
Pregledni rad

Jovana SLIJEPČEVIĆ (Podgorica)
jovana.slijepcevic@gmail.com

ŽORŽ SAND I *PITANJA UMJETNOSTI I KNJIŽEVNOSTI*

Godine 1878. posthumno su objavljena *Pitanja umjetnosti i književnosti*, zbirka kritičkih tekstova koje je Žorž Sand za života objavila u većini tada poznatih francuskih časopisa. Drugo izdanje knjige iz štampe izlazi tek krajem XX vijeka i daje nam uvid u te gotovo zaboravljene tekstove. Ovaj rad daje njihov kraći pregled, prethodno se osvrnuvši na književno stvaralaštvo Sandove i vrijeme u kojem je živjela, a nju predstavlja u novom svijetlu.

Ključne riječi: *Žorž Sand, kritika, umjetnost, književnost, žensko pisanje, feminizam*

Mali je broj žena koje su u francuskoj književnosti bile tako aktivne kao Žorž Sand (Georges Sand, 1804–1876). Pravog imena Oror Dipen (Aurore Dupin), živjela je u vremenu koje su obilježile ogromne socio-političke, ekonomske i kulturne promjene i koje nije bilo naklonjeno ženama koje su htjele da zauzmu zasluženo mjesto među piscima, iako se njihova svijest u XIX vijeku uveliko transformisala, a u modernosti vidjela jedna velika šansa. Tako grofica Daš[1] (comtesse Dash) u predgovoru za svoju *Knjigu žena* (*Le Livre des femmes*, 1860) piše:

> „Ovaj vijek, koji želi sve da izmisli, sve da uništi; ovaj vijek, za koga prošlost nema relikviju koja bi bila sveta; ovaj vijek je, u svojim ludim i pogrešnim danima, smislio da promjeni položaj žena; nastojao je da nas inspiriše idejama o nezavisnosti, o pobuni protiv situacije koja nam je nametnuta...“[2]

[1] Gabrijel An Sistern, vikontesa de Sen-Mar (Gabrielle Anne Cisterne, vicomtesse de Saint--Mars, 1804–1872), ostala je upamćena po prijateljstvu i saradnji s Aleksandrom Dimom (Alexandre Dumas), pod čijim je imenom, između ostalog, objavila i *Memoare jednog slijepca* (*Mémoires d'un aveugle*, 1856).

[2] Comtesse Dash, *Le Livre des Femmes*, Librairie Nouvelle, Paris, 1860, p. 1. („Ce siècle, qui veut tout innover, tout détruire; ce siècle, pour qui le passé n'a pas une relique qui soit

Činjenica je da će Francuskinje dobiti mogućnost da se izražavaju, pišu memoare i da objavljuju romane i članke u novinama, ali tu mogućnost će i dalje koristiti stidljivo, između ostalog, potpisujući se lažnim, i to najčešće muškim imenima, a sve to će biti propraćeno negodovanjem i burnim reakcijama s – do tada najviše priznate – muške strane. Oštra kritika svakako nije zaobišla ni Sandovu. I ona je bila jedna od onih koje su uzele muški pseudonim, kojim je nastavila da potpisuje djela čak i kada više nije bilo potrebe za time. Najgrublju kritiku je za života dobijala od Bodlera (Charles Baudelaire). U svom djelu *Moje ogoljeno srce* (*Mon cœur mis à nu*, 1864), on komentariše: „Ona je glupa, ona je naporna, ona je pričljiva. U svojim moralnim idejama, ona ima istu jačinu mišljenja i istu istančanost osjećaja kao kućepaziteljke i prostitutke“.[3] Možda je ona svojim slobodnjačkim idejama i ponašanjem, na primjer, oblačeći se kao muškarac kako bi uspjela da dopre do brojnih mjesta koja su za žene u to doba još uvijek bila zabranjena (ogranci biblioteka, sudnice), opovrgavala njegov stav da žena ne može da bude dendi, to jest da njeguje kult sopstva. Svojom nesvakidašnjom hrabrošću ona je ipak uspjela da se svima suprotstavi, da ostvari cilj i da se oslobodi svih stega – pisanjem. Potvrdu za napor je, malo po malo, počela da dobija od mnogih uglednih ljudi toga vremena. Poznavala je i održavala prijateljske i ljubavne veze s velikim stvaraocima – Listom (Ferenc Liszt), Šopenom (Fryderyk Franciszek Szopen), Miseom (Alfred de Musset) – spomenimo samo neke od onih koji su u njoj prepoznali nekoga ko im je po talentu bio jednak. Vremenom je Sandova postala inspiracija mnogim piscima koji su priznali u kojoj mjeri je ona uticala na njihov rad. Dovoljno je reći da je Marsel Prust (Marcel Proust) više puta spominje u djelu *U potrazi za izgubljenim vremenom* (*À la recherche du temps perdu*, 1913–1927). U prvom tomu knjige, on navodi: „Još nikada nisam čitao prave romane. Čuo sam da kažu da je Žorž Sand tipičan romansijer. Već to me je nagnalo da u *Nahočetu Fransoau* zamišljam nešto neodredivo i divno“.[4]

sacré ; ce siècle, dans ses jours de folie et d'erreur, a imaginé de changer la condition des femmes; il a cherché à nous inspirer des idées d'indépendance, d'insurrection contre la situation qui nous est imposé...“) Dostupno na : http://books.google.com/ [13. 09. 2013.] Svi citati su dati u prevodu autora rada.

3 Charles Baudelaire, *Journaux intimes – Fusées, Mon cœur mis à nu*, Les Editions G. Crès, Paris, 1920, p. 63. („Elle est bête, elle est lourde, elle est bavarde. Elle a, dans les idées morales, la même profondeur de jugement et la même délicatesse de sentiment que les concierges et les filles entretenues“.) Dostupno na : http://gallica.bnf.fr/ [13. 09. 2013.]

4 Marcel Proust, *À la recherche du temps perdu, A côté de chez Swann, Partie I – Combray*, Livres en édition électronique, p. 37. („Je n'avais jamais lu encore de vrais romans. J'avais entendu dire que George Sand était le type du romancier. Cela me disposait déjà à imaginer dans *François le Champi* quelque chose d'indéfinissable et de délicieux“) Dostupno na : http://www.feedbooks.com/ [13. 09. 2013.]

Spisateljica je obilježila pripovjedačevo djetinjstvo u Kombreu, gdje je njegova majka uobičajavala da mu iščitava romane Sandove, tako mu otkrivajući svijet književnosti. Kad je odrastao, znao je da je njegov poziv pisca odavno određen, budući da se u njemu iznova budio ključni osjećaj koji je vezan za čitanje romana *Nahoče Fransoa* (*François le Champi, 1850)*.

Djelo Žorž Sand po svojim odlikama pripada romantizmu, epohi koju još početkom XIX vijeka najavljuju Šatobrijanovi *Atala* i *Rene* (Chateaubriand – *Atala,* 1802*; René,* 1802), teoretska djela Gospođe de Stal – *O književnosti* i *O Njemačkoj* (Madame de Staël – *De la littérature,* 1800*; De l' Allemagne*, 1814) i *Adolf* Benžamena Konstana (Benjamin Constant – *Adolphe,* 1816), epohi koja prvenstveno izražava „weltschmerz" – svjetski bol – nejasan i neizlečiv za većinu umjetnika (individualista, sanjara, zanesenjaka) koji će patiti od njega – Lamartin (Alphonse de Lamartine), Vinji (Alfred de Vigny), Mise, Igo (Victor Hugo). Najveći broj romana Sandove − među kojima se izvajaju *Indijana* (*Indiana*, 1832), *Lelija* (*Lélia*, 1833), *Đavolja bara* (*La Marre au Diable*, 1846), *Mala Fadeta* (*La Petite Fadette*, 1849), zatim njena autobiografija *Priča mog života* (*Histoire de ma vie*, 1854–1855), bio je dostupan čitalačkoj publici toga vremena. Kao romansijerka, ona je stvorila širok dijapazon ženskih likova opisavši ih na ubjedljiv i sebi svojstven način, a u autobiografiji je čak predložila univerzalizaciju ženskoga iskustva. Zbog toga se, kad se danas govori o njoj, govori i o začecima feminizma u kojem se ona, kroz književnost, među prvima otvoreno borila za slobodu žena, feminizmu koji će svoj procvat doživjeti mnogo kasnije, tek u drugoj polovini prošloga vijeka i za svoju Bibliju uzeti kultno djelo Simon de Bovoar – *Drugi pol* (Simone de Beauvoir – *Le Deuxième sexe,* 1949). Pa ipak, Žorž Sand u svojim težnjama nikad nije bila radikalna, kao što je to bio slučaj sa socijalističkom aktivistkinjom i feministkinjom Florom Tristan[5] čije su ideje, na primjer, zahvatale ekonomski plan i u to vrijeme nijesu bile ni razumljive ni prihvaćene, dok su se ideje Sandove polako proširile Evropom, a do danas većinom i realizovale. Ona se prvenstveno zalagala za jednakost polova, ravnopravnost u braku (samim tim i za iste odgovornosti u porodici) i pred sudom, a za neko buduće vrijeme je ostavila pitanje jednakosti građanskih prava. Stručnjaci za njen feminizam kažu da je promišljen. Tako Fernand Basan (Fernande Bassan) u jednom eseju pojašnjava da ona želi da žene koje su

[5] Flora Tristan (Flora Tristan, 1803–1844), ključna figura društvene debate 40-ih godina XIX vijeka koja je doprinijela otvaranju puta internacionalističkom socijalizmu. Zanimljivo je da je upravo ona među prvima koristila izraz „radnička klasa" („classe ouvrière"). Najznačajnija djela: *Potreba da se dobro dočekaju žene strankinje* (*Nécessité de faire un bon accueil aux femmes étrangères*, 1835), *Šetnje u Londonu* (*Promenades dans Londres,* 1840), *Radnički sindikat* (*Union ouvrière*, 1843).

manje od nje pripremljene izbjegnu poteškoće koje su nju snašle i da „doprinosi mijenjanju društva tako loše sačinjenog za potlačene“[6], to jest za njih. Dijana Hilari Hodgson-Verdon (Diane Hilary Hodgson-Verdon) Sandovu smatra konzervativnom u odnosu na feministkinje poput Žan Deruen (Jean Deroin) ili Kler Demar (Claire Démar), budući da jedino ona među njima predlaže postepenu reformu društva, koja treba da počne u porodičnom okrilju. „Što se više njeni romani usmjeravaju na porodični život i obrazovanje, to njen feminizam postaje sve blaži“.[7] Socijalistički principi će u romanima Sandove dobijati sve istaknutije mjesto, a u određenom trenutku će čak prerasti u idealizam koji prati moralizatorski ton. Sandova je, takođe, pacifista, jer je za razliku od gorepomenutih ženskih boraca vjerovala da se do cilja može doći mirnim putem; poznato je da je osuđivala militantne feminističke klubove toga vremena, među kojima je najpoznatiji bio *Vezuvljanke (Vésuviennes)*.

Premda je za života objavila veliki broj kritičkih članaka u tada poznatim časopisima[8], a sa socijalistom Pjerom Leruom (Pierre Leroux) osnovala *Nezavisni časopis (La Revue indépendante)* u kojem se vatreno zalagala za socijalnu pravdu, budućim generacijama je ipak ostala najmanje poznata kao kritičar, što i nije toliko čudno ako se uzme u obzir rezervisanost časopisa za uži krug istraživača. Na inicijativu njena sina Morisa Sanda (Maurice Sand) i njegove žene Line Kalamate (Lina Calamatta) posthumno su objavljena *Pitanja umjetnosti i književnosti (Questions d'art et de littérature)*, djelo koje čini izbor tih članaka, uz pojedine predgovore koje je pisala za svoje knjige. Od 1878. godine, kada su *Pitanja* izašla iz štampe, pa sve do pred kraj XX vijeka, ona nijesu doživjela nijedno drugo izdanje, a danas predstavljaju najdostupniji izvor za upoznavanje Sandove kao novinara, hroničara, i naročito kao kritičara[9].

Čitajući tu zbirku tekstova, otkrivamo sljedeće: umjetnost je shvaćena kao „oblik istine“ koji je napretku podjednako potreban kao, tada naročito aktuelne, političke polemike ili parlamentarne diskusije. Oblici umjetnosti su u to vrijeme, po riječima Sandove, bili „sekundarne manifestacije jav-

---

6 Fernande Bassan, „Le féminisme de George Sand à propos d'Indiana“ in : *Carrefour de cultures*, Tübingen : Narr, 1993, p. 164. („Elle contribue à changer la société si mal faite pour les opprimés“.)

7 Diane Hilary Hodgson-Verdon, *Le Moralisme féministe de George Sand dans son œuvre romanesque entre 1837 et 1849*, McGill University, 1971, p. 87. („Plus les romans de George Sand se centrent sur la vie familiale et sur l'éducation, plus son féminisme s'atténue“.)

8 *Sloboda (La Liberté), Reforma (La Réforme), Časopis dva svijeta (La Revue des deux mondes), Štampa (La Presse), Umjetnik (L' Artiste), Ilustracija (L' Illustration), Svijet (Le Monde)*, itd.

9 Knjiga je izašla iz štampe 1991. godine u Parizu, u ediciji FEMMES (ŽENE), i to izdanje je korišćeno pri pisanju ovog rada.

nog duha"[10], ali samo principjelno. Njena misao se temelji na vjerovanju da umjetnost pripada svima, to jest i ljudima iz naroda, a ne samo istaknutim pojedincima.

Dominantan plan objavljivanja njenih kritičkih tekstova ne postoji. U svojoj sveukupnosti, oni ukazuju na tematsku raznovrsnost, a samim tim i na svestranost njihovog autora. Stil Sandove je jasan i jednostavan, a kritika najčešće subjektivna i deskriptivna – vokabular obiluje riječima ushićenja i negodovanja, bez ikakve zadrške. Ona ne nastoji da nametne određenu normu koja će pošto-poto biti prihvaćena, budući da je svjesna da je u razmatranjima književno-umjetničkih pitanja kriterijume teško odrediti. Da bismo se u to uvjerili, dovoljno je poći od pitanja ukusa, uslovitelja bilo kojeg estetskog doživljaja – ko će njega definisati? – pita se Sandova, i dodaje: „Ukus je jedna velika misterija koja nema opipljiv karakter. Potpuno izmiče samovolji kritike. On samo sam sebe može da ocjeni."[11]

I pored ličnog pečata koji ostavlja na svakoj ispisanoj stranici, što bi mnogi kritičari osudili kao preveliko udaljavanje od objektivnog i vjerodostojnog, zaboravljajući da se ne radi o klasičnom pozorištu i njegovim striktnim pravilima, Žorž Sand ipak pokazuje sposobnost da analitički prouči postavljeni problem. Primjer za to pronalazimo u njenom članku o Senankurovom *Obermanu* (Étienne Pivert de Senancour – *Obermann,* 1804), u kom ona, privučena Obermanom kao arhetipom romantičarskoga junaka, daje jedno zanimljivo viđenje:

> „Premda moralna patnja može da bude podijeljena na bezbroj vrsta, [...] postoji nekoliko onih osnovnih iz kojih sve ostale boli više-manje odmah proizilaze. Postoji: 1º strast ometena u svom razvoju, to jest čovjekova borba protiv stvari; 2º osjećaj viših sila, bez volje koja bi ih mogla ostvariti; 3º osjećaj nepotpunih sila, jasan, očigledan, nesumnjiv, postojan, priznat: ove tri vrste patnje mogu da budu objašnjena i sažeta u ova tri imena: Verter, Rene, Oberman".[12]

---

[10] George Sand, *Questions d'art et de littérature*, Editions des femmes, Paris, 1991, p. 177. („des manifestations secondaires de l'esprit public")

[11] *Ibidem*, p. 182. („Le goût, c'est un grand mystère, et qui n'a pas de critérium palpable. Il échappe absolument à l'arbitraire de la critique. Il ne peut être jugé que par lui-même".)

[12] *Ibid.*, p. 50. („Quoique la souffrance morale puisse être divisée en d'innombrables ordres, […] il y a plusieurs ordres principaux dont toutes les autres douleurs dérivent plus ou moins immédiatement. Il y a : 1º la passion contrariée dans son développement, c'est-à-dire la lutte de l'homme contre les choses ; 2º le sentiment des facultés supérieurs, sans volonté qui les puisse réaliser ; 3º le sentiment des facultés incomplètes, clair, évident, irrécusable, assidu, avoué : ces trois ordres de souffrances peuvent être expliqués et résumés par ces trois noms : Werther, René, Obermann".)

Ovaj roman u pismima, u kojima se istovremeno evociraju usamljenost jednog neshvaćenog čovjeka i ljepota švajcarskih predjela, nije doživio uspjeh po svom objavljivanju, 1804. godine. Njegovu vrijednost će 30-ih godina XIX vijeka otkriti romantičari, a među njima i Sandova – upravo će na njen nagovor čak i Franc List posvetiti *Obermanu* dva klavirska komada u svom poznatom ciklusu muzičkih minijatura pod nazivom *Godine hodočašća*. Spisateljicin članak datira iz 1833. godine, i u njemu ona ističe novitet samog predmeta koji Senankur obrađuje, a naročito psihološku dimenziju romana; isti članak će, sedam godina kasnije, bez ijedne prepravke biti uzet za predgovor *Obermana* u Šerpantjeovom izdanju. Ustvari, čest je slučaj da neki tekst Sandove doživi više izdanja – njen odgovor na brošuru *Žene u Akademiji (Les Femmes à l'Académie,* 1863), koju je potpisao izvjesni J.S., doživio je nevjerovatan uspjeh kod čitalačke publike, te je već sledeće nedelje ponovo objavljen. Ona je taj rad naslovila pitanjem *Zbog čega žene u Akademiji?* (*Pourquoi les femmes à l'Académie?*, 1863) i kroz njega je iskazala stav o toj instituciji, koju je smatrala izrazito paseističkom: „Kao i mnoge druge veličine prošlosti, Francuska akademija je jedna beskorisna veličina, i samim tim se pred nama nalazi kao lampa koja prestaje da gori"[13]. Ona ovu instituciju vidi kao sve osim kao Francusku akademiju, „osnovanu da prepozna, podstiče i nagradi talent".[14] U jednoj takvoj instituciji ne postoji mjesto za žene, isto kao što ono ne postoji ni u Senatu, ni u zakonodavnom organu. Sandova smatra da Akademija ne može da ponudi ono što više nema, i kritikuje je što je izgubila priliku da se prikaže u boljem svijetlu time što, između ostalog, u svoje redove nije primila ženske pisce kao što su gospođa De Stal ili Delfin de Žirarden (Delphine de Girardin). Akademija za nju predstavlja ostatak književnog feudalizma, i svaki pisac ima pravo da protestuje ptotiv nje, budući da „svaki ozbiljni duh u sebi nosi svoju sopstvenu Akademiju"[15].

Interogacija je svojstvena Sandovoj u njenim prikazima, to postaje njen kritički postupak – sokratovski – budući da ona postavlja pitanja koja slušaocima, to jest čitaocima ukazuju na njihove sopstvene zablude. Ona na taj način privlači željenu pažnju i stvari preokreće u svoju korist, a onda nastupa sa istinskim žarom – objašnjava, opravdava, ubjeđuje. Njena sugestivnost je izrazito visokog stepena. Pojedine tekstove – *O Mari Dorval*[16] (*De Marie*

[13] George Sand, *opere citato*, p. 268. („ […] comme bien d'autres grandeurs du passé, l'Académie française est une grandeur inutile et dès lors placée devant nous comme une lampe qui achève de brûler".)

[14] *Ibid.*, p. 265. („instituée pour distinguer, encourager et récompenser le talent".)

[15] *Ibid.*, p. 269 („chaque esprit un peu sérieux porte en soi sa propre Académie".)

[16] Rođena Delone (Marie-Amélie-Thomas Delaunay, 1798–1849), Mari Dorval je jedna od najpoznatijih francuskih glumica XIX vijeka.

Dorval, 1837), *Povodom Male Fadete* (*A propros da la Petite Fadette,* 1848) – objavila je u formi imaginarnog dijaloga, što je u njih unijelo posebnu književnu notu, a njoj dozvolilo da se izrazi s više slobode. Na primjeru *Male Fadete* vidimo da Sandova ne zaobilazi da piše ni o svojim djelima. Preduslov svakog komentara te vrste jeste ispravna recepcija djela:

> „… ako ideja koja je inspirisala knjigu sama po sebi nije dovoljno vidna ili nije dovoljno jasno objašnjena u pjesmi ili romanu koji joj služi kao omot ili simbol, komentari i tumačenja ničemu ne služe“.[17]

Kao što zapažamo, Žorž Sand je sklona pribjegavanju izvjesnim definicijama. Govoreći o temi smještenoj u određenom kontekstu, ona često prelazi na opšti nivo, dotičući vječita pitanja umjetnosti i književnosti. Pa ipak, različitost fragmenata je umješno struktuirana u cjelinu teksta – među njima ne postoji raskol. Razumije se, ono što se ne očekuje, mami percepciju čitalaca, igrajući se s njihovim horizontom očekivanja. Važno je napomenuti da se akcentualizacija osnovnih književno-umjetničkih vrijednosti, ostvarena na jedan tako spontan način, javlja kao spona među svim njenim tekstovima, i, ako je shvaćena kao takva, ona dopušta bolje objašnjavanje autorove motivacije u kontekstu u kojem se prvobitno našla. Najbitnije je pisati – o aktuelnim događajima, bilo da se radi o pozorišnoj ili muzičkoj predstavi, ili o pojavljivanju neke nove knjige – Žorž Sand je uvijek bila tu da sve događaje stavi na papir: prijem Sent-Beva (Sainte-Beuve) u Francusku akademiju, nesreću koja je na sceni snašla glumca Debiroa[18] (Deburau), hrabro pojavljivanje gospođice Mar[19] (Mlle Mars) u predstavi *Figarova ženidba* (*Le Mariage de Figaro*), nezasluženo lošu kritiku Floberovog *Salamboa* (Gustav Flaubert – *Salammbô,* 1862) i to naročito u *Časopisu dva svijeta*, i mnoge druge. Kada je Flober u pitanju, ona je uvijek bila na njegovoj strani. Mnogim istaknutim ličnostima koje je poznavala pisala je o svom „dragom bratu“, kako ga je zvala, u namjeri da im pokaže njegov genij i da im stavi do znanja kako mu je njihova podrška prijeko potrebna. Često ga spominje s Balzakom (Honoré de Balzac), s ko-

[17] George Sand, *op. cit.*, p. 69. („[...] si l'idée qui a inspiré un livre n'est pas assez claire par elle-même ou n'est pas assez nettement expliquée dans le poème ou le roman qui lui sert d'enveloppe ou de symbole, les commentaires et les gloses ne servent de rien“.)

[18] Žan-Fransoa-Gaspar Debiro (Jean-François-Gaspard Deburau, 1796-1846), francuski glumac i mimičar. Njegov život je inspirisao Sašu Gitrija (Sacha Guitry) 1918. godine za predstavu *Debiro*, a kasnije Žaka Prevera (Jacques Prévert) i Marsela Karnea (Marcel Carné) za njihov film *Djeca iz raja* (*Les enfants du paradis,* 1945*)*

[19] An-Fransoaz-Ipolit Bute (Anne-Françoise-Hippolyte Boutet, 1779–1847), veliki interpretator klasičnog pozorišta i jedna od najvećih zvijezda toga vremena. Komad *Figarova ženidba* je izveden u februaru 1833. godine, kad je ona imala 54 godine.

jim je razmjenjivala pisma i koji je želio da mu baš ona napiše predgovor za *Ljudsku komediju (La Comedie humaine)*. Ta dva velika pisca se u XIX vijeku često porede, čega je ona svjesna i na šta želi da stavi tačku:

> „Često smo ih poredili zato što imaju isti postupak. Oni zasnivaju svoju fikciju na velikom proučavanju stvarnoga života. Ali oni se razlikuju po osnovnim kvalitetima, i tu se poređenje zaustavlja. Flober je veliki pjesnik i izvanredan pisac. Balzak, manje ispravan po pitanju ukusa, ima više žara i izobilnosti".[20]

Sandova takođe mnoge svoje redove posvećuje Viktoru Igou. Njegovu aktivnost krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina XIX vijeka smatra revolucionarnom – u svega nekoliko godina on je uspio da uradi ono što mnogi nikada neće – čuven je njegov predgovor *Kromvelu* (*Cromwell,* 1827), pisan u oratorskom stilu, koji kao pravi manifest romantičarskog pozorišta iznosi sasvim nove postavke i doživljava silan odjek kod Igoovih savremenika. Iako se danas smatra da su mnoga njegova pozorišna djela minorne vrijednosti (prvenstveno im se zamjera odsustvo dramskog smisla), Žorž Sand, imajući priliku da prisustvuje izvođenju nekih od njih, iskazuje potpuno drugačije, krajnje pozitivne impresije. Uzmimo za primjer Igoovu melodramu u prozi, *Lukreciju Bordžiju* (*Lucrèce Borgia,* 1833). Ona za to djelo kaže da je možda najuzvišenije u njegovom cjelokupnom pozorišnom opusu, uzbudljivije od *Rij Blasa* (*Ruy Blas,* 1838) koji se oduvijek smatrao značajnijim. Najviše se divi odvažnoj jednostavnosti *Lukrecije* koja je kroz tri kapitalne situacije sagradila tu veliku dramu (uvreda majke u prisustvu sina, a potom: majka truje sina – sin kažnjava i ubija majku), i ističe da je sasvim prirodno da ona traje zauvijek.

Žorž Sand se u kritici pozorišta pokazala kao vrsni poznavalac toga žanra. Njene analize su detaljne i vode računa o više aspekata djela, a to su, između ostalog – sadržaj, interes radnje, kvalitet stila, zatim realizacija njegove postavke na scenu, i naročito interpretacija od koje zavisi njegov dobar prijem kod publike. Pored gorepomenutih Igoovih djela, izdvojimo i njene kritike *Avanturistkinje*, komedije danas manje poznatog Emila Ožjea (Emile Augier – *L' Aventurière,* 1848) i *Gospođe Obre*, komedije Aleksandra Dime sina (Alexandre Dumas fils – *Madame Aubray,* 1860).

Sandova je uvijek spremna da pohvali ljudski kvalitet, bilo da ga vezuje za ime Igoa, ili za nekog nepoznatog stvaraoca, na čijoj popularizaciji bi, u

[20] George Sand, *op. cit.*, p. 362. („On les a souvent comparé l'un à l'autre parce qu'ils ont le même procédé. Ils établissent leur fiction sur une grande étude de la vie réelle. Mais ils diffèrent par des qualités essentielles, et là s'arrête la comparaison. Flaubert est grand poète et excellent écrivain. Balzac, moins correct en fait de goût, a plus de feu et de fécondité".)

tome slučaju, uveliko počela da radi. Časopis koji je osnovala je za osnovne ciljeve imao edukaciju narodnih masa i objavljivanje manje poznatih djela čiji su autori većinom bili samouki. Ona je u njemu branila pjesnike-radnike, među kojima je danas svakako najpoznatiji Moris de Geren (Maurice de Guérin).[21] Kao prvog velikog pjesnika koji potiče iz radničke klase Sandova spominje Beranžea[22], a pozitivnu kritiku naročito upućuje Šarlu Ponsiju (Charles Poncy), zidaru iz Tulona, koji je u dvadeset i prvoj godini objavio svoje prvo djelo *Brodovlja* (*Marines,* 1842). Pisanje je za sve njih predstavljalo potragu za ličnim mjestom u svijetu koji ih je nepravedno potcjenjivao. Vokabular koji oni koriste obiluje živim i zvučnim riječima koje sažimaju njihove osnovne ideje (emancipacija, rad, solidarnost). Koncepcija po kojoj ne postoji nepremostivi jaz između pisca iz buržoaskog sloja i pisca iz radničkog sloja jeste koncepcija s kojim se oni poistovjećuju; nju su razvili Sandova i pjesnik Perdigje (Agricol Perdiguier), i ona počiva na „ideji o neophodnoj nepristrasnosti književne prakse".[23] I dok staje u odbranu pjesnika-proletera, Sandova istovremeno, uz primjetnu dozu ironije i satire, kritikuje jednog Lamartina. Premda prepoznaje dubinu misli poznatog francuskog pjesnika, ona njegove stihove smatra „staromodnim" i „visokoparnim", a naročito mu zamjera manjak angažovanosti, jer upravo je ona potrebna velikim narodnim masama. Svi pjesnici-radnici su u Sandovoj vidjeli svoj najjači oslonac, iskrenu podršku i uzor, pa ipak, nedovoljno poznavanje njihovog stvaralaštva danas, kada su mnogi pali u dubok zaborav, odraz je jednog kompleksnog perioda iz kog potiču i u kom njihov položaj nije bio zavidan. Pitanje radničke poezija XIX vijeka u Francuskoj nije bilo toliko književnog, koliko u prvom redu socijalnog karaktera.

Već smo napomenuli koje mjesto pripada ženama u romanima Sandove – isti je slučaj i sa njenim tekstovima. Ona nastoji da promjeni sliku stvarnosti tako što će kod svojih savremenika, između ostalog, probuditi svijest o značaju ženskog pisanja i o važnosti koju žene imaju u svijetu umjetnosti uopšte. Sklonost ka ponavljanju i plasiranju istih ideja u više oblika samo je odraz njenog nezadovoljstva njihovim tadašnjim položajem. Ona u promjenama vidi nužnost. Tendencija preuzimanja postulata ženske egzistencije iz prošlih vremena se, dakle, čvrsto odbacuje. Sandova problemu prilazi direktno i obrađuje ga na cjelovit način. U člancima sa tom tematikom ponekad nastupa agresivno, ali uvijek kraj-

[21] Žorž Moris de Geren (George Maurice de Guérin, 1810–1839), u francuskoj književnosti je ostao upamćen po svojim djelima *Kentaur* (*Centaure, 1840*) i *Bahantkinja* (*La Bacchante, 1861*), objavljenim poslije njegove smrti.

[22] Pjer-Žan de Beranže (Pierre-Jean de Béranger, 1780–1857), pjesnik i satirista.

[23] Dinah Ribard, „De l'écriture à l'événement. Acteurs et histoire de la poésie ouvrière autour de 1840" in: *Revue d'histoire du XIXe siècle* [online], 32, 2006. („l'idée d'un nécessaire désintéressement de la pratique littéraire".)

nje objektivno. Piše ih u prvom licu množine, stajući ispred onih koje zastupa. Sva njena izlaganja su vođena nadom u boljitak[24], koju pojačava njen stav da dovoljno jaki i mudri muškarci takođe žele intelektualnu emancipaciju žena. Stoga kritikuje sve one koji to nijesu. Primjetno je da kada govori o muškom rodu, konkretno u jednom članku posvećenom *Sjećanjima* gospođe Merlen[25] (Madame Merlin – *Souvenirs,* 1836), početno uopštavanje uopšte ne postoji – ona je daleko od jedne takve misaone skučenosti, a dovoljan dokaz da u njenom odnosu prema muškarcima nema podozrivosti, makar i latentne, jeste način na koji je govorila o mnogima, što smo već imali prilike da pokažemo. Naravno da će u njenim tekstovima biti govora o „muškoj" i o „ženskoj" strani, ali samo u onoj mjeri u kojoj manir uopštavanja podrazumijeva najefikasniji učinak. U čitavoj priči najbitnija je vrijednost koja mora biti priznata, a nje svakako ima kod oba pola.

Gospođica Mar, gospođa Merlen, Mari Dorval – samo su neka od ženskih imena na koja nailazimo u tekstovima Sandove i čiju posebnost ona s razlogom veliča. Amabl Tasti (Amable Tastu), Eliza Merker (Elisa Mercœur), Antoanet Kare (Antoinette Quarré), Mari Karpantje (Marie Carpentier) – sve pjesnikinje − takođe zaslužuju da ovdje budu spomenute, budući da je Žorž Sand i o njima pisala sa mnogo žara. Baveći se problemom ženskog pisanja, ona ističe njegov veliki psihološki značaj i poziva da se ono pažljivo prouči, milostivo ocjeni i zaštiti. Obrazovanje shvata kao važan faktor za poboljšanje njegovog kvaliteta, a kako ono ženama nije omogućeno, ili barem ne u onoj mjeri kao kod muškaraca, ona „u ime prosvetiteljstva, u ime filosofije, u sveto ime pjesničke umjetnosti" moli kritiku da se, umjesto strogih ocjena koje daje, „očinski poduhvati obrazovanja žena pisaca"[26].

Žorž Sand je svojim angažmanom uspjela da skrene pažnju čitalaca na osobenosti ženskog pisanja, i naročito na njegov značaj. Počev od sedamdesetih godina XX vijeka, njemu će biti posvećena posebna pažnja u okviru

[24] Njen fokus je više puta usmjeren ka budućnosti:
„Dakle doći će vrijeme, možda, u kom će područje nauke, umjetnosti i filosofije biti otvoreno za oba pola".
[u originalu (p. 83): „Un temps viendra donc, peut-être, où le domaine des sciences, des arts et de la philosophie sera ouvert aux deux sexes".] Ili :
„Jednog dana, možda, ravnopravnost će moći da bude zahtijevana".
[u originalu (p. 85) : „Un jour, peut-être, l'égalité pourra être réclamée".]
Da nema rječce „možda", oba puta upotrijebljene na isti način - izdvajanjem zarezom - rečenice bi odavale utisak autorove *sigurnosti* u ono što predstoji, ovako mu ostaje *nada*.

[25] Marija de la Mersedes de Žariko (Maria de la Mercedes de Jaruco, 1788–1852), bila je poznata po svom salonu koji su posjećivale poznate ličnosti tog vremena. Bavila se muzikom i pisanjem.

[26] George Sand, *op. cit.*, pp. 86–87. („Au nom des Lumières, au nom de la philosophie, au saint nom de l'art poétique [elle prie la critique] d'entreprendre paternellement l'éducation des femmes auteurs".)

mnogih teorija. Navedimo ginokritičku teoriju koja se bavi rekonstrukcijom ženske tradicije, i francusku teoriju ženskog pisma za koju je karakteristično „teorijsko čitanje ‚ženskog' kao diskurzivnog efekta u tekstu koje odbacuje vremensku dimenziju".[27] Sandova bi svakako bila zadovoljna razvojem ženskih studija kojima se, na izvjestan način, sama bavila čak i više nego što joj je to dozvoljavalo vrijeme u kojem je živjela.

Zahvaljujući objavljivanju tekstova, Žorž Sand je iznad svega uspjela da precizira mjesto književnosti i umjetnosti u svom životu. Pokazali smo samo djelić mišljenja koje je ona iznijela o romanu, poeziji i pozorištu, o umjetnosti uopše, kao i o svima onima koji su na neki način bili povezani s njima. Iako se danas govori o manjku kvaliteta njenih romanesknih ostvarenja, za njene kritičke tekstove, za koje se podrazumijeva da ih ne treba uzeti u tradicionalnom smislu riječi, sasvim sigurno možemo da kažemo suprotno – oni obiluju kvalitetom koji taj vid pisanja zahtijeva. I baš u njima talent Sandove dolazi do punog izražaja.

Bibliografija

- BASSAN, Fernande, „Le féminisme de George Sand à propos d'Indiana" in: *Carrefour de cultures*, Tübingen: Narr, 1993, pp. 157–164.
- BAUDELAIRE, Charles, *Journaux intimes*, Les Editions G. Crès, Paris, 1920.
- DASH, Comtesse, *Le Livre des Femmes*, Librairie Nouvelle, Paris, 1860.
- DOJČILOVIĆ-NEŠIĆ, Biljana, „Ginokritika: istraživanje ženske književne tradicije" in: *Ženske studije,* br. 5–6, Beograd, 1996, str. 61–164.
- HODGSON-VERDON, Diane Hilary, *Le Moralisme féministe de George Sand dans son œuvre romanesque entre 1837 et 1849*, McGill University, 1971.
- PROUST, Marcel, *À la recherche du temps perdu,* tome I, Livres en édition électronique.
- RIBARD, Dinah, „De l'écriture à l'événement. Acteurs et histoire de la poésie ouvrière autour de 1840" in: *Revue d'histoire du XIXe siècle* [online], 32, 2006.
- SAND, George, *Questions d'art et de littérature*, Editions des femmes, Paris, 1991.

[27] Vidjeti rad: Biljana Dojčinović-Nešić, „Ginokritika: istraživanje ženske književne tradicije" in: *Ženske studije,* br. 5-6, Beograd, 1996, str. 61-164. Dostupno na: http://www.zenskestudie.edu.rs/ [13. 09. 2013.]

Jovana SLIJEPČEVIĆ

GEORGE SAND AND *ISSUES OF ART AND LITERATURE*

In 1878, a collection of criticism essays *Issues of Art and Literature* was published posthumously. George Sand published those essays originally in the most famous French magazines of the time. The second edition of the book would be published only at the end of twentieth century, giving us an insight into the almost-forgotten texts. This paper provides a brief overview of the texts, reflecting on the literary works of Sand and the time in which she lived.

Key words: *George Sand, criticism, art, literature, feminism*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:27-36:929Ozana, blažena
Izvorni naučni rad

Saša BRAJOVIĆ (Beograd)
Filozofski fakultet – Beograd

BLAŽENA OZANA KOTORSKA. KONTURE IDENTITETA

Namera ovog rada je da rekonstruiše konture identiteta Ozane Kotorske (1493–1565), koja je još za života smatrana svetom, beatifikovana 1930, a ove, 2013. godine, počeo je proces njene kanonizacije. Prvi deo rada posvećen je biografiji kotorske blaženice, zabeleženoj u njenoj hagiografiji i drugim izvorima. Njena *vitae* objašnjava značaj koji je imala u ukupnom životu renesansnog Kotora, kao i razlog formiranja njenog kulta koji je snažio u budućim vekovima. Drugi deo rada posvećen je javnom identitetu Blažene Ozane kao produktu duhovnog, socijalnog, etičkog i rodnog konteksta u kojem je oblikovan. Identitet Blažene u prvom redu je izraz dominikanske pobožnosti, pa je posebna pažnja usmerena na Ozaninu pripadnost ovom redu Katoličke crkve. Naročito se analizira njena vizionarska aktivnost, oblikovana ondašnjom vizuelnom kulturom, posebno ikonografskim obrascima oltarskih slika. Treći deo rada posvećen je mističnim iskustvima Blažene Ozane, kao specifičnom fenomenu podstaknutom težnjom za reformom Katoličke crkve. Ozanina askeza, stroga pokora i mortifikacija, intenzivni patos njenih vizija, nosili su poruku božanskog prisustva i bili doživljavani kao opšte dobro, a ona sama štovana kao proročica, isceliteljka i spasiteljica pojedinaca i čitavog Kotora. Četvrti deo rada posvećen je Blaženoj Ozani u rodnom kontekstu. Iako specifična, njena uloga rekluze („zazidane“), otelotvoruje jednu od pretpostavljenih zamisli ondašnjeg ženskog identiteta. Peti deo rada posvećen je Ozani kao izrazitoj figuri ekumenizma. Rođena kao pravoslavna Crnogorka, koja nikada nije zaboravila na svoj rod, u Kotoru je postala otelotvorenje katoličke pobožnosti ranog modernog doba. Njen sveti život, čuda, milosrđe, postali su okosnica kulta u čijem su tkanju učestvovali ne samo katolici, već i pravoslavni. Pošto su se u njenoj osobi susrele dragocene osobine, kult Blažene Ozane nadvisio je antireligiozne klime i antagonizme modernog doba, a ona sama postala identifikaciona figura generacijama ljudi dobre volje.

Ključne reči: *Blažena Ozana, Kotor, hagiografija, identitet, dominikanska pobožnost, mistične vizije, mistična iskustva, rodni kontekst, ekumenizam.*

Ozana Kotorska (1493–1565) imala je posebno mesto u celokupnom, naročito duhovnom životu Kotora u 16. veku. Njen kult snažio je tokom narednih stoleća. Iako su je njeni savremenici, osećajući da je bila sveta još za života, u literaturi i pravnim spisima nazivali *blaženom*, a težnja za njenom kanonskom beatifikacijom izražavana naročito od početka 18. veka, taj postupak zvanično je otpočet 1905, a okončan 20. decembra 1927, kada je papa Pije XI odobrio štovanje Blažene Ozane. Ono je intenzivno i danas, među katolicima i pravoslavnima. Okosnica su mu mošti Blažene koje počivaju u crkvi Svete Marije Koleđate (Sveta Marija od Rijeke, posvećena Vaznesenju Bogorodičinom, poznata i kao crkva Blažene Ozane), u sarkofagu koji je 1930. izradio skulptor Antun Augustinčić. Blažena Ozana zaštitnica je grada Kotora i Kotorske biskupije, a Splitska mitropolija poštuje je kao zaštitnicu ekumenizma. Na dan Blažene Ozane, 27. aprila, sveštenstvo Kotorske biskupije održava svečanu pontifikalnu misu, a vernici se klanjaju njenim moštima. Na taj dan ove godine *monsignor* Ilija Janjić, kotorski biskup, otvorio je proces kanonizacije Blažene Ozane.

Biografija

Biografija Blažene Ozane upoznaje se najpotpunije iz žitija koje je napisao Serafino Raci (Serafino Razzi), dominikanac, profesor logike i teologije, sakupljač i izdavač duhovnih i karnevalskih pesama svoga doba, vizitator i vikar dominikanske kongregacije u Dubrovniku i jedno vreme upravitelj Dubrovačke nadbiskupije. Raci je hagiografiju sastavio nakon svog boravka u Kotoru 1589. i štampao u Firenci 1592. pod nazivom *Vita della reverenda serva di Dio la madre suor Ossanna da Cattaro, dell'ordina di San Domenico*.[1] Istoriju Blažene Raci je sastavio na osnovu već postojećih izvora – rukopisa na latinskom jeziku koji je dobio od dubrovačkog plemića i benediktinca don Euzebija Kaboge, koji je nastao prema jednom rukopisu na slovenskom jeziku, i rukopisa na italijanskom jeziku *Vita della Beata Osanna da Cattaro*, čiji je autor bio Ivan Bona Bolica, kotorski vlastelin i pisac, Ozanin savremenik. U pisanju žitija Raciju su pomagala svedočanstva onih koji su poznavali

[1] Publikovano u: *Аналисти, хроничари, биографи*, приредио М. Милошевић, *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, Цетиње 1996, 102–129. O Raciju u Dubrovniku u predgovoru S. Krasića, O.P., u knjizi: Serafino Razzi, *Povijest Dubrovnika*, Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik, Dubrovnik 2011.

kotorsku blaženicu, naročito sestre Dominike. Dubrovački benediktinac Bazilije Gradić, takođe savremenik Ozanin, pisao je o njenom životu u svom *Libarcu od djevstva* 1566. Racijevu hagiografiju je sledio kotorski vlastelin, sudija i rektor škole, pesnik Vicko Bolica Kokoljić u svom kratkom spevu na narodnom jeziku u osmercima, *Život Blažene Ozane*, iz 1628. Potom, učeni teolog, dominikanac Dominik Cecić, u osmeračkim katrenima pesme *Život svete Hosane Crnogorkinje, koludrice reda Svetoga Dinka*, nakon 1672 i, ubrzo potom, dominikanac Vicko Dudan u epu *Život blažene Ozane*.[2] Na osnovu mnogih izvora, koji ovde nisu svi pomenuti, život i kult Blažene Ozane najcelovitije je osvetlio Don Niko Luković, u knjizi štampanoj povodom četiristo godina od njene smrti.[3]

Blažena Ozana rođena je u selu Releza u Lješanskoj nahiji 25. novembra 1493, u pravoslavnoj porodici. Njeno prvo ime bilo je, verovatno, Jovana Đujović (Đujovići su jedino bratstvo u selu Releza). Ime Katarina Kosić, koje pominju neki autori, verovatno je kasnije odabrala sama, ili prema savetu učenih ljudi, po Svetoj Katarini Aleksandrijskoj, koja joj je bila uzor, a čiji se praznik obeležava na dan na koji se rodila, 25. novembra prema gregorijanskom kalendaru.

Ozana je bila niskog rasta, lepog lika i blage ćudi. Kao devojčica čuvala je ovce i bila prožeta osećanjem pripadanja prirodi i Bogu. Već tada imala je mistična iskustva, vizije Hrista Deteta i Raspeća Hristovog. Nakon smrti oca 1507, otišla je, poput mnogih mladih Crnogorki, da služi u bogatoj kući u Kotoru. Sedam godina provela je kao služavka u domu Aleksandra Buće, potomka ugledne patricijske porodice. Tu je naučila čitati i pisati. Izvori tvrde da je naučila i italijanski i latinski jezik, da bi mogla čitati teološku literaturu. Nakon slušanja propovedi o Hristovom stradanju i vizije Raspetog Hrista koju je imala na Veliki Četvrtak u Kotorskoj katedrali, duboko potresena, donela je odluku da napusti svet i provede život kao rekluza (od lat. *reclusio*, tamnica), zatvorenica pri crkvenoj ćeliji. Dvadesetpetog januara 1515, na dan Preobraćenja Svetog Pavla, postala je dominikanka trećeretkinja (laički monaški red), položila stroge *regulae*, odnosno zavet siromaštva, čistote i poslušnosti, i nazvala se Ozanom, prema Blaženoj Ozani iz Mantove (+1505).

Uz blagoslov kotorskog biskupa Tripuna Bisantija, nastanila se u malom ograđenom prostoru, veličine jednog koraka, u uglu crkve Svetog Barto-

---

2 Ovi spevovi objašnjeni su i publikovani u: М. Пантић, „Поезија барока и просвећености у Црној Гори и Боки Которској“, u: *Пјесници барока и просвећености*, приредио М. Пантић, *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, Цетиње 1996, 12–15, 49–52, 119–127, 225–232; Don K. Stošić, *Život bl. Ozane Kotorke (Iz jednog šibenskog rukopisa)*, Bogoslovska smotra, god. XX/3, Zagreb 1932, 384–386.

3 Don N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, o izvorima za biografiju 103–118.

lomeja, između gradskih bedema na severozapadnoj strani grada. Kroz mali otvor prema crkvi slušala je svetu misu i primala svete sakramente. Nakon sedam godina preselila se u malu isposnicu kraj matične dominikanske crkve u Kotoru, Svetog Pavla, blizu Katedrale, u kojoj je živela do kraja života.[4]

Kao „zazidana devica" živela je 52 godine. Iz ćelije je izašla samo kada je Kotoru pretila opasnost od turske opsade, da bi snažila duh branilaca grada. U njoj se molila, bdela, posvećivala obredima u propisanom vremenu, čitala Sveto Pismo i vezla (pripisuje joj se izvezeni korporal koji se čuva u Kotorskoj katedrali). Pridržavala se najstrožjih oblika pokore: ispod redovničke haljine nosila je železni obruč sa kostreti, spavala na drvenim lestvama sa pet prečki, koliko je bilo i Hristovih rana, glavu polagala na komad drveta prekriven platnom, bila u gotovo neprekidnom postu, o hlebu i vodi, i svoje telo izlagala teškim oblicima mortifikacije.

Posećivali su je Kotorani i stranci, plemići i građani, koji su od nje tražili savete. Umela je da stiša neprijateljstva i izmiri zavađene. Rado je, tvrde izvori, primala i svoje seljane. Imala je proročku moć. Poštovana je i kao isceliteljka i izbaviteljka, naročito pomoraca. Hrabrila je građane Kotora za vreme nevolja, epidemija kuge i napada neprijatelja, čime je stekla status čudotvorice. Pošto je sve što je dobijala u znak zahvalnosti i kao nagradu za ručni rad predavala sirotinji, voljena je zbog milosrđa.

Kada je osetila da joj se približava smrt, tražila je da je iz ćelije prenesu u crkvu Svetog Pavla, gde je primila sveti sakrament pričesti. Molila je da joj se čitaju Hristove muke prema Jevanđelju po Jovanu i uz njih umrla 27. aprila 1565, u 72. godini života. Tada je priređena velika funerarna svečanost – prenos njenog tela kotorskim ulicama i višednevno ophođenje njenog odra, koju je sproveo kotorski biskup Luka Bisanti. Telo joj je, neraspadnuto, ostalo u crkvi Svetog Pavla do 1807, kada je francuska vojska ovu crkvu pretvorila u skladište. Preneto je u crkvu Svete Marije Koleđate, gde se i danas čuva. To-

[4] Crkva Svetog Pavla podignuta je 1263. Njen ktitor, Pavle Bari, predao ju je dominikancima 1266. Tokom 15. i 16. veka pretrpela je velike izmene. Prilikom nedavnih arhitektonskih i arheoloških istraživanja pronađeni su tragovi polukružnog svoda, uz crkvu, prema dvorištu. Prostor , u jugoistočnom uglu uzanog istočnog prolaza u crkvu, ima karakteristike monaške ćelije. To je, verovatno, prostorija u kojoj je boravila Blažena Ozana. Isposnica svetiteljke je posle njene smrti pretvorena u kapelu koja je postojala do početka 19. veka, kada je samostan uz crkvu Svetog Pavla ugašen. Sanacione, konzervatorske i restauratorske radove izvode Z. Čubrović, arhitekta konzervator Regionalnog zavoda iz Kotora i S. Barišić, arhitekta konzervator u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture Srbije. Stručni nadzor nad radovima obavlja ekipa Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika iz Kotora. O crkvi Svetog Pavla: J. Martinović, „Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka. Pokušaj rekonstrukcije urbane topografije grada prema podacima notarskih knjiga 1326–1337. godine" I, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXXI–XXXII, Kotor 1983–1984), 23–44.

kom 2009. godine štovalo se u Svetom Tripunu, povodom proslave 12 vekova Kotorske katedrale.

Iz navedenih podataka naziru se konture javnog identiteta Blažene Ozane. Njen privatni identitet ostaće, po svemu sudeći, zauvek tajna. Njen javni lik je konstrukcija koja izražava idejne, društvene, etičke i estetske ideale vremena u kojem je živela. Interpretacija njene osobe zahteva analizu duhovnog, socijalnog, kulturnog i rodnog konteksta koji ju je oblikovao.

Dominikanka

Identitet Blažene u prvom redu je izraz dominikanske pobožnosti.

Ordo fratrum praedicatorum, propovednički red, osnovao je u 13. veku Sveti Dominik de Guzman (Dominic de Guzman), a potvrdio papa Honorije III. Dominikanci su se zalagali za obrazovanje, neposredni kontakt s ljudima u naraslim gradovima, propoved na narodnom jeziku. Red se širio po univerzitetskim centrima, pa su dominikanci opravdano stekli status prosvetitelja. Dali su veliki broj mislilaca (Albert Veliki, Toma Akvinski) i stvaralaca. Veoma brzo po osnivanju počeli su propovedati i graditi crkve od Istre do Bosne.[5] Sredinom veka dolaze u Kotor.[6]

Svojim delovanjem, propovedima, izgradnjom crkava i njihovom dekoracijom, različitim formama pobožnosti, dominikanci su u velikoj meri odredili duhovni život, kulturu, i mentalitet Kotora. Među dominikancima posebno su se isticali Vincentije/Vicko i Dominik Bućа, teolozi, propovednici i pisci, iz ugledne patricijske porodice, čiji je predak sagradio prvi dominikanski manastir blizu gradskih bedema. Njihovi biografi isticali su Vickove korizmene propovedi, tumačenja poslanica Svetog Pavla i traktat o Pesmi nad pesmama, i Dominikove komentare o kanticima Novog zaveta, objavljene u Veneciji 1537, kao izraz humanističke kulture. Braća su imala veoma važno mesto ne samo u duhovnom, već i obrazovnom životu Kotora. Vicko Bućа, sveštenik u dominikanskom samostanu Svetog Nikole, bio je magistar gramatike u gimnaziji.[7] Bio je i ispovednik Blažene Ozane. Moguće je da je on bio autor teksta pasije *Muka Gospodnja po Ivanu* koju je Ozana slušala na samrti.[8]

---

5 S. Krasić, O.P., *Dominikanci. Povijest reda u hrvatskim krajevima*, Zagreb 1997; F. Šanjek, *Dominikanci i Hrvati: Osam stoljeća zajedništva (13. - 21. stoljeće)*, Kršćanska sadašnjost i Dominikanska naklada Istina, Zagreb 2008.

6 *Monumenta Montenegrina* VI/1, *Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan*, priredio V. D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2001, 96–97, 120–121, 186–187; I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 62–63.

7 I. Stjepčević, R. Kovijanić, „Književni rad u Boki u srednjem vijeku“, *Stvaranje*, Titograd 1954, 65–69.

8 Р. Ротковић, *Почеци црквене драме у Боки*, Стварање 1, Титоград 1988, 63–99, 74.

Kotorski građanin, dominikanac Albert Dujmić, profesor teologije na rimskoj *Sapienzi*, bio je ugledni učesnik Tridentskog koncila (1545–1563), jednog od najznačajnijih sabora u istoriji Katoličke crkve. Kao poštovanog teologa, papa Pavle III izabrao ga je da prouči *decretum de justificatione* (dekret o opravdanju, gorućem sporu katolika i protestanata u to doba), donet na šestoj sesiji ovog koncila, pre nego što je potpisan i oglašen. Dujmić je bio ugledni mariolog, čiji je traktat o bezgrešnom rođenju Bogorodice štampan u Rimu 1547.[9] Dominikanski red dao je odlučujući impuls razvoju Bogorodičinog kulta, naročito propagiranjem pobožnosti Svetom Rozarijumu. Time su u velikoj meri uticali na oblikovanje sakralne topografije Boke Kotorske, jer u toj svetoj mreži dominiraju crkve, kapele, oltari, slike i skulpture posvećeni Gospi od Ružarija. Dominikanci su dali snažan podsticaj razvoju karitativnih laičkih kongregacija, tzv. bratovština, naročito onih posvećenih Bogorodici od Rozarijuma, koje su imale veliku ulogu u svakodnevnom životu stanovnika Zaliva.[10] Blažena Ozana je, kada je Kotoru zapretila opasnost od Hajrudina Barbarose 1539, tražila od sugrađana da „obnove pobožnost svetom Rozariju“ i stave se pod zaštitu Majke Božije. Nakon herojske odbrane grada Turci su se povukli, a Kotorani su, „moleći krunicu i Gospine litanije”, u svečanoj procesiji, zahvalili Bogorodici.

Predstavnici ovog propovedničkog reda bili su, pre svega, učitelji. Zato su svete slike, kao velika pomoć u propovedima i drugim formama podučavanja, bile veoma važan deo dominikanske misije. Dominikanske porudžbine snažno su podstakle razvoj renesansne umetnosti, kao i one kasnijih epoha. Iz hronike kotorskog dominikanskog samostana, koju je 1716. sastavio dominikanac i istoričar Vinko Babić, saznaje se da je u crkvi Svetog Nikole bilo osam oltara, a svaki od njih je imao svetu sliku stvorenu rukom nekog od slavnih venecijanskih umetnika. Predstavljale su, između ostalog, svete Katarinu Sijensku i Vinćenca /Vinka/ Fererskog, i čuda Svetog Rozarija.[11] I iz opisa kotorskog dominikanca Gundislava Kršave *Breve narratione come fu introdotta la Religione domenicana nella magnifica cittá di Cattaro* iz 1706. saznaje se da je dominikanska crkva u Kotoru imala „prekrasne slike”.

---

9 O Dujmiću: D. Farlati, *Illyricum sacrum* VI, Venetiis MDCCC, 487–489; V. Štefanić, *Knjige krčkih glagoljaša u XVI stoljeću*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor XV, Beograd 1935, 6–8.

10 O dominikanskom razvoju pobožnosti prema Bogorodici u Boki Kotorskoj: S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu. Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Beograd 2006, 117–127, 133–135.

11 S. Krasić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266–1807)*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 28, Split 1989, 129–141.

Slika, *imago*, imala je centralno mesto u oblikovanju religioznosti i, ujedno, u vizionarskom misticizmu poznog srednjeg veka,[12] renesansnog i baroknog doba. Kako god da se tumače vizije – kao manifestacija entiteta, kao „kćeri sećanja“ ili „kćeri inspiracije“, kao arhetipski simboli pojedinačnog i kolektivnog nesvesnog, sigurno je da su vizije Blažene Ozane bile jasnije i življe nego svakodnevna optička percepcija okolnog sveta njenih sugrađana, te su im zato bezuslovno verovali. Iz kojeg god sloja njene persone dolazila, intenzivna sila vizualizacije koju je Ozana imala bila je uobličena kodovima ondašnjeg kulturnog sistema.

Vizije koje je imala Blažena Ozana imale su preciznu vizuelnu strukturu, kako to i sama reč *vizija* podrazumeva. Dok je snažna vizuelnost nekada tumačena kao sposobnost heroja da imaju preciznu sliku istorije, nevidljivu običnom čoveku, današnja nauka vizuju posmatra i kao fizičku „operaciju“, ali i kao socijalni čin. Ozanine vizije, iako bez sumnje deo njene kompleksne snažne lične strukture, bile su velikim delom oformljene ondašnjom duhovnošću oličenom u vizuelnoj kulturi, pre svega u ikonografskim obrascima slika stvaranih za dominikanske samostane.[13]

Još dok je bila pastirica u svom selu, kako pripoveda Serafino Raci, Ozana je imala snažnu viziju Hrista i Bogorodice. Pošto je kao dete stalno „razmišljala o veličini onoga koji je sve stvorio”, majka joj je rekla da se „vidi u gradu (Kotoru) njegova prelijepa slika u prilici Đetića”. Pošto je imala silnu želju da ga vidi, ukazao joj se „Đetić Isus, kako se rodio”, kao i „Blažena Djevica u društu zaštitnika Kotora, svetog Tripuna i Vincenza”. Ta vizija ponavlja obrazac tada uobičajenih oltarskih slika *Madonne sa Detetom*, okruženih svetiteljima-zaštitnicima grada. Iako ju je doživela pre kontakata sa slikama Bogorodice sa Mladencem u kotorskim crkvama i u pobožnim knjigama koje je čitala, ta vizija, znatno kasnije uobličena i zapisana, bila je eho vizuelne kulture Kotora toga doba.

Potreba da se vidi lik Gospoda i njegove Majke, i ispunjenje te želje, opšte je mesto svetiteljskih žitija, naročito ženskih, posebno od poznog srednjeg veka. Dominikanskoj svetiteljki Katarini Sijenskoj, veoma štovanoj u Kotoru (sudeći po relikviji čuvanoj u crkvi Svetog Nikole i njenim predstavama na freskama kotorskih crkava[14]), slična želja, takođe ispunjena u mladosti,

---

12 O tome u: J. Hamburger, „The Visual and the Visionary: The Image in Late Medieval Monastic Devotions“, *Viator. Medieval and Renaissance Studies*, vol. 20 (1989), 161–181.

13 O vizijama Blažene Ozane kao preciznoj ikonografskoj strukturi: S. Brajović, *op. cit*., 134–135; В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV-XVI век*, Балканолошки Институт САНУ, посебна издања 112, 109–11.

14 R. Vujičić, „O novootkrivenim freskama u crkvi Sv. Ane u Kotoru“, *Boka* 15, Herceg Novi 1983, 423–435.

bila je presudna za njenu potpunu posvećenost Bogu. I Ozana se, kao mlada, stalno molila „ah, da mi se zgodit može, da te vidim, dobri Bože, samo jednim mojim okom“, kako piše Bolica Kokoljić, a molbe su joj ipunjavane, jer je u svojim zanosima videla Boga kao dete koje sedi u krunici sjajnijoj od sunca, ali i raspetog na krstu.

„Sveta Joša“, kako je naziva njen barokni hagiograf Cecić, imala je snažnu viziju prilikom sukoba plemića i građana Kotora, koji se „do krvi proganjahu“ nasred Pjace, naoružani i rešeni da se „sijeku do smrti“. Tada se, kako zapisuje Raci, „uzdigla u zanosu“ i videla „u vazduhu slavnu Djevicu i Majku Božju koja je držala na desnoj strani blaženog Tripuna Mučenika, zastupnika i zaštitnika ovog grada, a na lijevoj blaženog ispovjednika Vinćenca dominikanca, takođe jednog od posebnih zaštitnika grada... i njoj se činilo da prvi svetac s lijevom rukom drži kraj plašta ove Bogorodice, a desnom umiruje uznemirene duhove plemića, koji su se radi odbrane svojih prava, naoružani sakupili na Trgu sv. Tripuna... a za drugog sveca joj se činilo da sa desnom rukom drži uzdignut drugi kraj pomenutog plašta slavne Djevice, kao da je želio da prekrije njima narod i ljude čitavog ovog grada i da ih odbrani od predstojećih zala... a sa lijevom rukom građane koji su često dolazili na obližnji Trg od mora...”.

Vizija Ozane Kotorske je razvijena ikonografska shema slike *Mater misericordiae* (Majke od milosti), nastala u poznom srednjem veku, naročito tokom 14. veka. Vizualizacija alegorije milosrđa podrazumeva prikaz Bogorodice pod čijim raširenim plaštom, koji pridržavaju svetitelji, kleči objedinjena gradska komuna. Vizija Blažene Ozane ukazuje na potrebu izmirenja sukobljenih kotorskih vlastelina i pučana, koji se, trudom svetog Tripuna, gradskog svetitelja zaštitnika, i popularnog svetitelja Vinka Fererskog, mole Bogorodici, amblematskoj figuri milosrđa i pravednosti. Blažena Ozana vidi Bogorodicu čiji plašt okuplja izmirenu i zbratimljenu kotorsku komunu. Njena vizija idealna je slika religijsko-političke ideologije grada i njegove uprave privilegovane zaštitom Bogorodice.

I prilikom teške epidemije „neke bolesti“, koja je izazvala veliku smrtnost, dok je u rano jutro molila i plakala, Ozana je u ekstatičnoj viziji, „u zanosu i van čula“, ugledala „slavnog svetog Vincenca“ koji ju je utešio, i zaraza je prestala. Sveti Vinko Fererski, veliki propovednik i iscelitelj, kanonizovan 1455, često je prikazivan u kontekstu zaštite od bolesti ili iznenadne smrti, a poručivanje njemu posvećenih oltara i slika obično se vezuje za epidemije kuge. Tako je, prema predanju, drvena figura ovog svetitelja sačuvala Dubrovnik od kuge. Predstavljan je u okviru poliptiha, naslikan i u drvetu rezan, kao i na skulpturalnim dekoracijama oltara u Kotoru, i to ne samo unutar dominikanskih crkava. U Kotoru se krajem 15. veka pominje i crkva posvećena ovom

svetitelju, koja se nalazila uz dominikanski samostan Svetog Nikole. Zbog svoje opšte popularnosti, ovaj svetitelj bio je u prethodno opisanoj Ozaninoj viziji umiritelj duhova građana i „svog naroda“, dok je sveti Tripun, zaštitnik grada i nukleus samosvesti Kotora, bio zadužen za ublaženje srdžbe gospode. Bogorodica je, kao i u mnogim slučajevima socijalnih i drugih tenzija u Boki, mediteranskom i evropskom svetu, amblematska pomiriteljska figura, čiju su moć koristile uprave mnogih ondašnjih gradova-država.

Blažena Ozana je na Badnje veče 1553. tokom predane molitve bila duhom preneta u Vitlejemsku pećinu. Prisustvovala je trenutku kada je Bogorodica položila tek rođenog Hrista u jasle, okružena pastirima, svetim Josifom i horovima anđela koji su se klanjali Detetu i pozdravljali „Slava Bogu na visini i na zemlji mir ljudima dobre volje!“. Ozana se, zajedno sa pastirima, poklonila Mladencu koji je na sebe uzeo sve grehe sveta. Ova vizija ponovljena je ikonografska formula slike *Poklonjenje Hristu Detetu* (nazvane i *Poklonjenje pastira*). Tema Hristovog rođenja (Lk 2, 1–20) je od početka 14. veka u slikarstvu Zapada poprimila formu poklonjenja, adoracije Detetu, dok je tradicionalni način prikazivanja, formiran u vizantijskoj ikonografiji, nestao. Koreni ovakvog uobličenja *Poklonjenja* su u mističnoj pobožnosti, posebno franjevačkoj. Imaginativni metod meditacije, zastupljen u Pseudo-Bonaventurinoj knjizi *Meditationes de Vita Christi*, mističnim vizijama Svete Brigite od Švedske, liturgijskim dramama kao verbalno-vizuelnoj formi, presudno je uticao na sliku Hristovog rođenja. Pozdrav anđela *Gloria in Excelsis Deo* (*et in terra pax homínibus bonae voluntátis*), zasnovan na Lukinom Jevanđelju (2, 14), deo molitvi i liturgije u celom hrišćanstvu, ispisivan je na predstavama *Poklonjenja*. Kotorska devica je, tako, imala viziju presudnog događaja u povesti iskupljenja i spasenja čovečanstva, uobličenu slikom koja je, dva i po veka ranije, i sama bila uobličena mističnim iskustvom Ozaninih prethodnica. I druge vizije koje je imala Blažena Ozana, od kojih će neke biti pomenute i kasnije ali u drugom kontekstu, imale su sličnost sa ondašnjim ikonografskim formulama. Vizuelna kultura poznog srednjeg veka, renesanse i baroka, u znatnoj meri je bila oblikovana vizijama svetitelja. S druge strane, slike i skulpturalne dekoracije, kao i druge forme vizuelne umetnosti, uokvirivale su vizije izuzetnih osoba. Te osobe, kasnije beatifikovane i kanonizovane, dakle podržane institucijom crkve, bile su ujedno i subjekti, kreatori „vizije“ i objekti vizuelnog. Ova, tzv. „dijalektika“ vizuelnosti, potvrđena je na mnogim poljima istraživanja vizuelne kulture.[15]

[15] O „dijalektici vizuelnosti“ pisano je prvi put sveobuhvatno u: *Vision and Visuality. Discussions in Contemporary Culture* 2, H. Foster ed., Bay Press, Seattle 1988.

Proročica, čudotvorica, isceliteljka

Da bi vizije na odgovarajući način bile projektovane u javnost, proviđenje pažljivo bira njihove prenosioce. To su obično ljudi koji jednostavnošću svog života, uklopljenoštu u svoj ambijent, ili potpunom posvećenošću Bogu, bivaju čvrsti garanti neposrednog prihvatanja božanske poruke i njenog istinitog i delotvornog prenošenja. Ozana je bila sve to. Ugled joj je počivao na skromnom pastirskom poreklu i pripadnosti prirodi koja okružuje Kotor, odstupanju od gradskog načina življenja i usamljeničkom asketizmu, svetom životu i devičanstvu, mudrosti i čudima koja je činila.

Vizije Blažene Ozane i čuda koja je činila moraju se posmatrati i kroz fenomen religioznog misticizma. Transcendentalna unija duše sa Bogom, ideja čije je poreklo u drevnim učenjima i neoplatonističkoj filozofiji, opšte je mesto hriščanske duhovnosti i na Istoku i na Zapadu. Na Zapadu je tokom srednjeg veka bilo značajnih predstavnika ovog učenja, ali je prava „invazija" mistizicma krenula u 16. veku. Retorički kvalitet mističnog zanosa koje su iskusili svetitelji poput Filipa Nerija, Tereze Avilske, Jovana od Krsta, Franje Saleškog, Madalene dei Paci, … bili su iskorišćeni u verbalnoj i vizuelnoj kulturi.[16]

Suštinski, ovi mističari vraćaju se ideji Psudo Dionisija Areopagite o napuštanju osećanja i intelektualnih operacija, odbacivanju svega što pripada čulnom i razumljivom, da bi se uzdiglo u neznanju s Onim koji je iznad svake suštine i svakog znanja. Sveti Jovan od Krsta poručivao je da treba zatvoriti vrata tamnice koju predstavlja telo i u mraku čula osloboditi dubinsko biće, ranjivu nutrinu, koja postaje sposobna za susret sa Bogom. Uzdizanje do božanske nadsuštine bila je težnja jedne od najinspirativnijih mističarki ikada, Svete Tereze Avilske. U svojim biografskim spisima, naročito u *Unutarnjem zamku*, ona je zadivljujućom psihološkom prodornošću analizirala stepene svog mističnog zanosa, *slavnog bezumlja*, *nebeskog ludila*, koje je dosezala iz potpune posvećenosti Bogu.[17]

Blažena Ozana živela je u istom veku kao pomenuti mističari, mada je bila nešto starija od većine njih. U tom stoleću, njene i njihove vizije, čuda, proročanstva, nisu doživljavane kao strano, sakriveno ili čudno iskustvo, već kao blagoslovena *intuicija* božanskog, nešto što se može opisati živim jezikom i vizuelnim formama, i nešto čemu se, kao takvom, može verovati.

To je bilo vreme velike reforme Katoličke crkve, uobličene na Tridentskom koncilu. I pre početka njegovog održavanja 1545. crkva je težila reor-

[16] O tome: V. I. Stoichita, *Visionary Experience in the Golden Age of Spanish Art*, London 1995; G. Careri, *Bernini: Flights of Love. The Art of Devotion*, The University of Chicago Press 1995.

[17] St. Teresa of Avila, *The Complete Works*, Vol. I, London 2002.

ganizaciji i sistematizaciji eklezijalne i devocionalne prakse i procedure. U doba kada je od protestanata napadana kao neduhovna, pasivna, hijeratična, korumpirana, Katolička crkva je široko prihvatila širenje personalnijeg, emocionalnijeg, intenzivnijeg religioznog iskustva, čiji impulsi mogu pokrenuti duše vernika i vratiti zalutale. Crkva je učinila napor da ovu vrstu pobožnosti učini važnim delom svoje kulture, između ostalog beatifikovanjem i kanonizovanjem vizionara.

Zanosi Blažene Ozane bili su, kao i kod pomenutih mističara, iznenadno, relativno kratko, ekstremno unutarnje stanje, ali dosegnuto nakon decenija intenzivnih „duhovnih vežbi". Njih je Ozana sprovodila u svojoj minijaturnoj „korablji od molitve" u koju se povukla iz sveta ne samo fizički, nego, što je važnije, mentalno i duhovno. Poput drugih velikih mističara, ona se „odrekla za ljubav Tvorca svih stvorenih stvari", „lišila pogleda na ljude, na zvijezde i sunce, kako bi mogla bolje da uživa u društvu anđela i Božanskom viđenju". Meditacijom o Hristovim ranama, o kojima je „sa najslađim užitkom neprestano govorila", izlazila bi iz čula i iz tela, a nakon jedne vizije Raspeća ostala je bez svesti više sati. Svoju čulnost je gasila, a mistična iskustva stimulisala strogom pokorom i najtežim oblicima samomučenja: „S verigama i s konopimi svoje tijelo udaraše na taj način da iz njega krv velika izhodaše", i udarcima kamenom u grudi. (Taj kamen su časne sestre kasnije poklonile Melhioru Teti, srodniku Ozaninom, što je izazvalo, sudeći po Cecićevoj reakciji u njegovim *Čudesima Blažene Ozane Kotorkinje*, veliku ojađenost u Kotoru). Kamen je, kako je i barokni hagiograf zapisao, izazivao „lijepo stanje" Ozani. Posebna stanja kojima je težila i u kojima se često nalazila opisana su od strane njenih biografa na način na koji je tridentska i posttridentska kultura posmatrala ekstatičko iskustvo – kao fuziju konflikata: materije i duha, tenzije i odmora, bola i radosti, fikcije i istine.

Intenzivni patos njenih vizija nosio je u sebi poruku otkrovenja i božanskog prisustva, te zato bio doživljavan kao opšte dobro. Sem toga, kako je malopre opisano, moć tih vizija, današnjom rečju kazano *opsesivna*, imala je čistu i preciznu pojavnost. Pripremljena dubokom kontemplacijom i rigoroznom pokorom, Ozana je bila sposobna da unutarnjim okom vidi nevolje svojih sugrađana, posebno na moru, i da ih od njih izbavi. Mogla je da se „uzdigne u duhu" i ode u Čistilište iz kojeg je izbavila dušu Jeronima Bisantija. Da proriče događaje od suštinskog značaja za pojedince i ceo grad. Kada su joj predstavnici ugledne porodice Bisanti tražili da moli za dušu njihovog sina Ivana, koga su bili zarobili Turci i o kome nisu ništa znali dve godine, Ozana im je kazala da je živ i da će ga uskoro zagrliti. Značajne predstavnike vlasti upozoravala je na neprilike i iskušenja, koje su zaista i imali. Prorekla je da će u Kotoru biti uništeni manastiri. I, zaista, za vreme Barbarosine opsade

1537, zbog mogućnosti da se Turci ušanče u manastirima van gradskih zidina, mletačka uprava donela je odluku da se unište dominikanski i franjevački samostani Svetog Nikole i Svetog Bernardina. Predvidela je razorni zemljotres, verovatno onaj 1563, kao i to da će se zemlja nakon njega brzo smiriti. Videla je pobedu u bici kod Lepanta 1571. u kojoj su učestvovali Bokelji, kao i to da turski sultan Sulejman Veličanstveni neće osvojiti Maltu...

Njene su vizije i molitve imale isceliteljsku moć. Lečile su bolesne, nerotkinje, kužne, slepe, decu. Mogle su da zaustave veliku poplavu, kao onu koja je pretila Kotoru nakon neprestanih kiša koje su padale više od 100 dana. Njenim zastupništvom, kuga, koja je 1526. pustošila Dubrovnik, nije prodrla do Kotora.

Najveću silu njene ekstatične vizije ispoljile su za vreme opsade Kotora 1539. Hajrudin Barbarosa je, za vreme tursko-venecijanskog rata 1538–1540, poslat da osvoji Boku. Ubzro je zauzeo Herceg Novi i Risan. Sa 70 galija i 30 000 vojnika krenuo je prema Kotoru i 11. avgusta se usidrio u Dobroti. Strah je bio ogroman: „Toliki strah od Turčina Kotorani svi imahu, da se tako izgubiše da ne znahu što činjahu“. Ozana je nakon predane molitve, lica obasjanog radošću, „puna Božijeg duha“, providuru Đovaniju Mateu Bembu i biskupu Luki Bisantiju, koji su joj se bili uputili, rekla: „Bog je s nama, a ne š njima“. Zatim je krenula u akciju: pozvala je građane da se stave pod zaštitu Bogorodice, svetih Tripuna i Vinka, da se svi ispovede i pričeste, da mole krunicu i čine druge forme pobožne prakse. Poverenje u nju i njene vizionarske sposobnosti bilo je potpuno. Uskoro su Kotorani, bodrog duha i dobro organizovani, odbili napad s mora i s kopna. Barbarosa se povukao, a Kotor izbegao najveću opasnost od Turaka u svojoj istoriji.

Vizije Blažene Ozane ponekad su imale elemente halucinacije. Mračne sile su je pohodile u vidu crnih ptica koje su ispuštale krike i zaposedale njenu malu prostoriju, demona i utvara, često u obličju njoj bliskih ljudi, kao što je bio njen ispovednik Vicko Buća, ili čak Bogorodice. Te „hudobe“ znale su isprva da je očaraju rečima koje su joj upućivale, ali ju je strašan nemir upozoravao na opsenu. Tada bi Ozana „predala svoj um Gospodu“, i prilike bi se preobrazile, i iščezavale uz strahovit huk, ostavljajući za sobom težak zadah.

O svojim vizijama nije govorila. Nikada nije rekla da se viđenje desilo njoj, već je govorila da poznaje osobu koja je „u duhu“ to videla. Tek na samrti poverila je neke od njih svom ispovedniku, dominikancu Tomu Baska.

Kada je umrla, njeno telo je bilo, suprotno običajima, izloženo šest dana javnom štovanju. Njena smrt, kao i život, obuhvatila je posvećenost svih socijalnih stratuma. Pred njenim telom, koje je, prema izvorima, širilo ugodan miris, poklonili su se najviši prelati crkve i niže sveštenstvo, providur i patriciji, ali i građani i seljaci, duboko žaleći što ih je ostavila. Telo joj je, prema običajima, položeno u zajedničku kosturnicu dominikanskih časnih sestara u

crkvi Svetog Pavla. Nakon dva meseca, zbog smrti jedne redovnice, kosturnica je otvorena. Ozanino telo bilo je potpuno neoštećeno, a iz njega je ishodio prijatan jak miris koji je trenutno ispunio celu crkvu i samostan. Svestan da je Ozani data svetost koja ne poznaje raspadljivost (*non dabis sanctum tuum videre corruptionem*, kako kaže stih iz Psalma 15,10, korišćen u liturgijskim tekstovima i službi), kotorski biskup Luka Bisanti odmah je naredio da se telo izvadi iz kosturnice, položi u drveni sanduk i izloži s desne strane oltara crkve Svetog Pavla.[18] Tako je Ozana Kotorkinja i nakon smrti činila čuda. To su činile njene relikvije, štovane poput nje same.

Relikvije svetitelja (dok se u slovenskoj tradiciji na posmrtne ostatke svetitelja odnosi samo reč mošti, u zapadnoj tradiciji termin relikvija označava i smrtne ostatke svete ličnosti i tzv. „sekundarne“ relikvije, objekte koji su bili u nekoj vrsti kontakta sa njom) bile su okosnica o kojoj se formirao identitet i integritet komune od ranog srednjeg veka. Posebno mesto one su imale u Kotoru, gradu nadaleko čuvenom po svom relikvijarnom blagu. Relikvije svetog Tripuna bile su stožer upravne, ekonomske, crkvene autonomije i stabilnosti ovog grada. Štovanje relikvija Blažene Ozane bilo je deo kulture grada oblikovanog ovom tradicijom, i ukupne crkveno-političke strategije. One su doprinele osećanju sigurnosti i zaštićenosti zajednice, bile garant neprekinutog razvoja i autoriteta grada. U burnim vremenima koja su donosila velike promene, bile su jemac socijalne i konfesionalne integracije.

I pored poštovanja koje je Ozana uživala za života i u smrti, njene relikvije su ipak, prema običajima, morale da dokažu svoju moć. Način za to bilo je činjenje čuda i njihovo ponavljanje. Oboleli Kotorani, Bokelji, Budvani, Dubrovčani, Pelješčani..., vlastela i pučani, bili bi izlečeni pošto bi na sebe prislonili deo monaške odeće ili usnama dotakli mošti Blažene. Mornar, u smrtnoj opasnosti od bure, položio je u more komad tkanine kojom je Ozana pokrivala glavu, relikviju što ju je uvek nosio uz sebe, i more se istog trena umirilo. Kada bi zapali među razbojnike zazivali bi njeno ime i bivali čudesno oslobođeni. Nakon spasa, darivali bi crkvu u kojoj se štovalo telo Blažene.

Patološke ekspertize vršene tokom 20. veka svedoče da je telo blaženice prekriveno kožom. Očuvani su nos, zubi i jezik, kao i zglobovi svih udova. Utvrđeno je da nedostaju stopala. Predanje kaže da su nedugo nakon njene smrti odsečena i odneta kao relikvija, kojoj se gubi svaki trag.

---

[18] Serafino Raci pokrenuo je Kotorane da prikupe novac za dostojniji sakrofag. Uskoro, uz prisustvo najviših crkvenih i gradskih vlasti, telo Blažene položeno je u novu kapelu, s desne strane crkve Svetog Pavla. U drugoj polovini 1675. Melhior Teta, kotorski plemić, načinio je novi oltar za crkvu Svetog Pavla sa posebnom nišom za relikvije Blažene Ozane. O tome u: Don A. Belan, „Blažena Ozana. Prilog za hagiografiju i povijest I“, *Hrvatski glasnik. Glasilo Hrvata Crne Gore*, god. X, br. 85, svibanj 2012, 48–52.

I pored isticanja različitosti dva entiteta, duše i tela, hrišćanstvo ih ipak razume kao interaktivne principe koji konstituišu jednu supstancu, jednu osobu. Tako Ozanino telo, odnosno njena *prisutnost* u njemu, duhovno i psihološki snažno utiču na vernike i njihovo štovanje koje mu ukazuju.

Blažena Ozana u rodnom kontekstu

Vizije i čuda Blažene Ozane, osim što iskazuju vizuelnu semiotiku spasenja i suštinu mistične tridentske pobožnosti, svedoče i o socijalnim i rodnim odnosima toga doba. Ozanin identitet počiva, delom, na tome što je bila žena oblikovana vladajućim društvenim i kulturnim normativima svoga doba. Ondašnja politika rodnih uloga zahtevala je konstrukciju lika žene koja precizno iskazuje ono što društvo od nje očekuje. Iako Ozana ne ulazi u rolu supruge i majke, ni renesansne gospe što joj se posvećuju stihovi, ni uobičajenog redovničkog posvećenja,[19] odlazak van sveta a boravak u svetu, odnosno anahoreza, jedan je od puteva artikulacije ženske personalnosti njenog doba. Iako izuzetna, Ozana ipak otelotvoruje jednu od pretpostavljenih zamisli ondašnjeg ženskog idenitetita.

I pored toga što je katolička pobožnost primarno definisana od strane muškaraca, ona je velikim delom počivala na mislima i delima svetiteljki, reformatorki, mističarki. Ove poslednje su imale naročito važnu ulogu u razvoju katoličanstva. Pošto su muškarci i žene u zapadnoj kulturi tradicionalno definisani kao različite prirode – muškarci intelektualne, žene emocionalne i materijalne, žene su, naročito od početka 14. veka, osvajale sve veću slobodu u kreiranju intenzivnije emocionalne pobožnosti, naročito putem svojih mističnih kontakata sa Bogom. Mistično iskustvo i vizije bile su, iako ne samo ženski, ipak veoma ženski domen. Vizije, proročanstva, isceljenja Blažene Ozane bili su, u okviru takve kulture, prikladni njoj i kao ženi.

Ukoliko je žena čija onostrana iskustva privlače pažnju bila deo crkve kao institucije, ona su bila prihvatljiva crkvenoj hijerarhiji. „Politika“ duhovne ekstaze obuhvatala je dozvolu religioznih autoriteta, a oni su, zauzvrat, njome bili osnaženi. Ozana je, prema svemu navedenom, takvu dozvolu imala.

Njena aktivnost u okviru dominikanskog trećeg reda takođe se mora posmatrati i iz perspektive rodnih uloga. Pošto je prvi samostan koji je Sveti Dominik Guzman osnovao bio ženski, rodonačelnice dominikanskog reda bile su žene. Ženska pobožnost, veoma značajna za razumevanje svih segmenata javnog i privatnog života, kulture i vizuelne kulture naročito od poznog

[19] O ovoj temi u Kotoru: L. Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, CID, Podgorica 2002, 245–254; Ibid., *Hrišćanstvo u Boki 1200–1500*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2006, 105.

srednjeg veka, bila je važan fenomen dominikanske misije. Ovaj red dao je jednu od najštovanijih svetiteljki katoličanstva, Katarinu Sijensku, koja je živela u drugoj polovini 14. veka. Ona je bila najvažniji model identifikacije i podsticaj ženama da se uključe u tzv. treći red. Treći monaški red za laike bio je izraz poznosrednjovekovne religioznosti, uobličen delovanjem prosjačkih, preciznije propovedničkih redova, franjevaca i dominikanaca. U njemu su naročito žene mogle iskazati svoju posvećenost veri, u okviru utvrđenih i strogih formi ukupnog ponašanja.

Dominikanski treći red dao je i značajne *beate*: Kolumbu de Rijeti (Colomba de Rieti), Stefanu de Kvinzani (Stefana de Quinzani), Lučiju Brokadali od Narnija (Lucia Brocadelli), koje su živele u drugoj polovini 15. i u 16. veku. Naročito je bila poštovana *beata* Ozana Andreasi (Osanna Andreasi), čije ime prilikom zaređenja uzima buduća kotorska blaženica. Ova plemkinja iz Mantove divila se svetoj Katarini Sijenskoj, imala vizije i ekstaze, i u njima stekla najbolnije iskustvo Hristovog stradanja – stigmate. Dominikanski red uglavnom je svesrdno podržavao aktivnost pobožnih i službi Bogu potpuno posvećenih žena, i njihovo pristupanje u treći red.[20]

Najvažniji izvor razumevanja života dominikanskih trećeretkinja, kao i kulta koji se o njima gradio, bile su nihove hagiografije, *vitae*. Pisali su ih hagiografi, muškarci. Bliska saradnja svete žene koja doživljava mistična iskustva i svojim ukupnim postupcima postaje stožer duhovnosti jednog grada, i njenog muškog hagiografa, bila je uobičajena. Ova praksa, osim što je stvorila poseban žanr u religioznoj književnosti, uspostavila je model po kojem su se ravnale generacije posvećenica Bogu i milosrđu.

Odavno se tvrdi da je Serafino Raci, koji je u Kotor došao tri decenije nakon smrti Blažene, njeno žitije pisao prema zapisima kotorskog vlastelina Ivana Bona Bolice, Ozaninog savremenika.[21] Ovaj kotorski vlastelin i literat, bio je, verovatno, jedan od muškaraca koji su pomogli da Ozana izgradi svoj javni integritet i autoritet. Franjevac Tomo Grubonja podstakao je da postane rekluza.

Međutim, najznačajnija je bila Ozanina bliskost sa njenim ispovednikom, učenim dominikancem Vickom Bućom. Serafino Raci zapisao je da je „morala sve da podijeli sa svojim ocem ispovjednikom“. S obzirom na to da je Buća bio cenjen teolog, pisac i profesor, veoma je moguće da je on načinio zapise o životu Blažene, koje su kasniji pisci koristili. U svakom slučaju, on je

[20] O tome: M. Lehmijoki-Gardner, *Dominican Penitent Women*, New York and Mahwah, New Jersey, 2004; T. Hercig, *Savonarola's Women: Visions and Reform in Renaissance Italy*, University of Chicago Press 2008.

[21] П. Колендић, *Боличин „Живот Блажене Озане“*, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1926/1, св. 2, 343–350.

bio od presudnog značaja za njen izbor načina služenja Bogu, ukupnu duhovnost, vizionarsku aktivnost.

I kasniji ispovednik Blažene, dominikanac i kotorski plemić Tomo Baska, zaslužan je za kreiranje Ozanine posmrtne svetosti. On ju je, na samrti, „uz zapovijed poslušnosti“, naterao da mu kaže ko je bila osoba koja je imala viđenja, proganjanja i iskušenja, koja je ona „u trećem licu iznosila“. Pošto je bila obavezana, ona mu je odgovorila da je „to bila Ozana, ova mala i beskorisna služavka Božja“. Obećala je da će mu, ukoliko dočeka dan, poveriti još svojih čudesnih susreta, ali je ujutru, prema svedočanstvu Baske, bila previše blizu smrti. Njen autoritet gradili su najviši crkveni prelati, naročito Ozanin istrajni zaštitnik, kotorski biskup Luka Bisanti, predstavnici grada i Venecijanske republike, kao i pripadnici najmoćnijih kotorskih patricijskih porodica, odlazeći joj po savet povodom najznačajnijih pitanja za život Kotora.

Međutim, kult svetih žena, pa i Ozanin, snažen je ne samo uz pomoć hagiografa, ispovednika i predstavnika crkvene i političke vlasti, već i podrškom sledbenica. One su svojim aktivnostima dodatno skretale pažnju zajednice na ove posebne služavke Božije. Ova vrsta podrške evidentirana je unutar dominikanskog reda u mnogim oblastima Evrope. Može se interpretirati i kao vrsta ženske socijalne strategije, neophodna unutar ondašnjeg dominantnog homosocijalnog konteksta.

U Kotoru je i pre Ozane bilo žena koje su provodile strogi pokornički život. U poznom srednjem veku, kada je pustinjaštvo prerastalo iz pasivnog u aktivni princip, anahoreza je bila život van sveta, ali, istovremeno, usred sveta. Zato su neke dominikanke trećeretkinje živele u Kotoru „zazidane“, uz crkvu Svetog Pavla, Svete Marije i Lucije, Gospe od Zdravlja. Časna sestra Slavuša prva je razumela autentičnost Ozaninog opredeljenja za usamljenički asketizam, i uputila je na svog rođaka Toma Grbonju.

Svi hagiografi ističu da je „Naša Joše“ imala viziju devica „narešenih zlatnom krunom“, sa dublijerom (svećnjak sa dve sveće) u desnoj ruci, dok su levom bile međusobno povezane u formi kola, kako ulaze u crkvu Svetog Pavla. Vizija ju je navela da shvati kako je to prilika za dumne (časne sestre) Svetog Dominika da se u toj crkvi „stane“. I kako je videla u svom mističnom zanosu, tako je i bilo – u taj manastir ušle su dumne. U terminima svakodnevnog života ondašnjeg Kotora, to je značilo da je Ozana dobila dozvolu od dominikanaca i kotorskog biskupa da osnuje ženski samostan pri crkvi Svetog Pavla 1521. Očito je razumela, ili ju je u tome savetovao njen ispovednik Vicko Buća, da je potrebno okupiti pojedinačne *Virgines muratae* i osnovati dominikanski samostan koji će postati fokus ženske pobožnosti u Kotoru za dugo vremena. U njega su počele ulaziti Kotoranke postajući dominikanske trećeretkinje, kojima je blaženica bila *superiora*. Ozanin i njihov sveti život

bio je veoma uvažavan, te im je, kao posebnu nagradu, ondašnji general dominikanskog reda, Frančesko Romeo Kastiljone (Francesco Romeo da Castiglione), 1547. dao pravo nošenja belog škapulara, obeležje dominikanki drugog reda.[22] Časne sestre su bile uz nju kada je umrla, nakon što im je, kao svojim „kćerkama" dala poslednji blagoslov. Mnoge su uzimale Ozanino ime. Mnoge pobožne Kotoranke ostavljale su imetak samostanu, posebno naglašavajući poštovanje prema Blaženoj. Svedočile su o njenom životu i time, posredno, oblikovale njen *vitae*.

Ujediniteljka

„Sveta Odiva", kako su je zvali u Relezima, nikada nije prekinula odnose sa svojom Crnom Gorom. Njeni biografi zabeležili su da su je njeni rođaci posećivali, tražili savet i utehu, koje im je velikodušno davala. Uzimali su zemlju oko njene ćelije i čuvali je kao svetinju. Zabeleženo je da je patila zbog toga što su njeni sunarodnici bili porobljeni, i molila se za njihovo oslobođenje. Govorila je uvek maternjim jezikom, a ne italijanskim, što je uglavnom bio običaj kotorske vlastele. U smrtnom času tražila je da joj čitaju na narodnom jeziku. Spomen na nju u Relezima, prema beleženju Don Nika Lukovića, bio je veoma jak i u decenijama nakon II svetskog rata.

Kultura sećanja na Blaženu Ozanu vizuelno je manifestovana već krajem 16. veka. Anonimni hagiograf blaženice iz druge polovine 18. veka navodi da su se u kapeli Gospe od Rozarija uz crkvu Svetog Nikole nalazile dve njene slike sa oreolom. Najstariji sačuvani *portret* Blažene Ozane je bakrorez iz 1602. Prema njemu su kasnije rađene mnoge slike, uključujući i onu što se čuva u Muzeju sakralne umjetnosti Kotorske katedrale, za koju kotorska tradicija drži da je *vera effigies*.[23] Vizualizacija njenog lika i života intenzivna je i u 20. veku: na reljefima sakrofaga koji je načinio Augustinčić za njeno telo,[24] fresci Mila Milunovića za oltar Blažene Ozane u crkvi Rođenja Blažene Djevice Marije u Prčanju, slici Voja Stanića *Sacra Conversazione* za oltar Blažene Ozane u crkvi Gospe od Škrpjela i, naročito, reljefima Vaska Lipovca za vrata crkve Marije Koleđate u Kotoru.

Ozanin kult opstao je i nakon velikih revolucija, antireligiozne klime i antagonizama modernog doba, i to ne zato, ili bar ne isključivo zato, što ga je gradila Crkva, već što je bio podržan pobožnošću ljudi, u prvom redu katolika,

---

22 Regestu koju donosi Romeo objavio je I. Taurisano, *Beata Osanna da Cattaro*, Roma 1929, 129–131, prema: Don N. Luković, *op. cit*., 51.

23 Don A. Belan, *op. cit*, 51–52.

24 Don A. Belan, „Blažena Ozana. Prilog za hagiografiju i povijest II", *Hrvatski glasnik. Glasilo Hrvata Crne Gore*, god. X, br. 86, lipanj 2012, 46–48.

ali i pravoslavnih. Sve što je suštinski oblikovalo mit Ozane Kotorske deo je zajedničkog hrišćanskog duha obe konfesije: njen sveti život, milosrdna dela, proročki i isceliteljski dar. U Ozani je pomireno njeno pravoslavno poreklo i katoličanstvo, što je čini jednom od najizrazitijih figura ukupnog ekumenizma. Sem toga, Blažena Ozana u sebi je pomirila pastiricu sa crnogorskog krša i intelektualku iz otmenog Kotora, asketu koji ne pripada svakodnevnom životu ali u njemu, na svoj način, potpuno učestvuje, devicu i strastvenu vizionarku koja govori tačno ono što vidi/misli i u skladu s tim živi, krhko telo i neverovatno snažan duh. Sve Ozanine osobine, koliko god morale biti posmatrane u okviru njenog vremena, osobine su sa kojima se mogu identifikovati ljudi svih epoha i sadašnjeg doba. Njen identitet, čiji su segmenti rekonstruisani u ovom tekstu, ujedinjavaće i u budućnosti ljude dobre volje u miru na zemlji.

Saša BRAJOVIĆ

BLESSED OSANNA OF CATTARO: IDENTITY OUTLINE

The purpose of this paper is to reconstruct the identity of Osanna of Cattaro (1493–1565), who was considered holy even during her life, and was sanctified in 1930, while the process of her canonization began in 2013. The first part of the paper is dedicated to her biography, as recorded in her hagiography and other sources. Her biography explains the importance that she had in the overall life of the Renaissance Kotor, as well as the reason for the formation of her cult that would only be strengthened in the centuries to come. The second part of the study is dedicated to the public identity of Blessed Osanna as a product of the spiritual, social, ethical and gender context in which it was formed. Her identity was primarily an expression of Dominican devotion, which is why the author focused on Osanna's affiliation with this order of the Catholic Church. The paper also discusses mystic experience of Blessed Osanna as well as the position of this Orthodox Montenegrin who would become the embodiment of Catholic piety in the gender context.

Key words: *Blessed Osanna, Kotor, hagiography, identity, mystic visions, gender context, ecumenism*

GRAĐA

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 811.163.4'276(497.16)
Preliminarno saopštenje

Ibrahim REKOVIĆ (Plav)

IZREKE, KLETVE I BLAGOSLOVI PLAVSKO-GUSINJSKOGA KRAJA

U ovome radu date su izreke, fraze, kletve, blagoslovi i poslovice karakterističene za plavsko-gusinjsku govornu oblast.

Ključne riječi: *Plav, Gusinje, izreke, poslovice, fraze, kletve, blagolovi*

Ako i Dako su najgori ljuđi – ne oslanjati se ni na koga
Ako može na stopu, na nafaku mi ne može – može me išćerati, ali mi nafaku ne može pojesti
Ako mu je babo umro, nije mu læži ponio – on laže stalno
Ako se za kamen ufatio, zlato ti se obrelo – neka ti je koristan bilo koji posao, sreća neka te prati
Ako smiješ, stisni petlju – izazivanje na tuču
Ako te majka rodila! – hajde ako smiješ
Ako vidim, viđeo me jat! – kunem se ne vidim ništa
Ako vri, ne kipi! – nije hitno, nije smak svijeta
Ako znam, znalji me jadi! – zaista ne znam
Akšam ne dočekao! – prvi mrak, veče ne dočekao
Alah kuvetilja! – neka ti Alah da zdravlje
Alah seljametilje! – srećan put
Alah te nagradio! – Bog ti dao sreću
Allah kabulosem! – neka ti Alah nadoknadi, uzvrati dobročinstvo
Aman jarabi! – o Bože
Aman ti činim! – moljim te nemoj, Bogom te kunem nemoj
Ar me od njih! – sramota me, stidim se
Azim mal. – ništa naročito, bez vrijednosti
Bahta nemao! – nemao zadovoljstva, sreće
Bajræm na Bajræm – ne čekati zadnji trenutak
Batal rabota – propao posao
Bataljiti duhan – ostaviti pušenje

Bes te bez ove – bez razloga
Bez evljada ga Bog ostavio! – Bog ga bez poroda ostavio
Bez nafake ostao! – Ostao bez prihoda
Bi mu ga rabota! – to se desilo, svršeno je
Bijela na oko – katarakta
Bilo misljit na vakæt! – trebao si na vrijeme razmišljati
Bilo, ne povrnulo se. – slučaj kojega se ne želi šećati
Birana đevojka – ljijepa i primjerna đevojka
Bit behovima – ubjedljivo lagati, hvaliti se, prijetiti, blefirati
Bit na srce – imati proliv
Biti (mu) hajtær – naljutiti se, uvrijediti se
Biva vaki – dešava se; događa se
Bljejat za kim – luđeti od ljubavi za kim
Bog mu basire svezao! – Bog mu pamet uzeo
Bog ti duša! – Za Boga miloga!
Bogoti me razmini! – molim te ne uznemiravaj me
Bogu dušu, Bog ju noće – za bolesnika koji trpi velike bolove, a ne može umrijeti
Bogu šućur – Bogu hvala
Bolji Agan-Alta jedæn, no Osmanagićæ sedæm! – bolji jedan koji radi, nego sedam koji šetaju
Bolji je njojzin noteæk no ti cijela! – kad svekrva kori snahu
Bolji se koplju! – kaže se za onoga koji je oronuo od bolesti
Bošču opasao! – prijekor za muškarca
Bože davanje – kako Bog hoće, kako je suđeno
Bože, od dva dermana učini jedæn! – kaže se za bolesnika – ili da umre ili da ozdravi
Bruku nabit – osramotiti sve
Brza kulja ćorava štenad rodi – što je brzo, to je loše
Bunda trošna ka brašno – ukusna i rastresita tikva
Cakun pakun – uredno
Ćefin s majke bi prodao! – ne birati sredstva da se dođe do cilja
Čehre joj ženu velja – kaže se za ženu vedra raspoloženja, nasmijanu, veselu
Čekat nagotovo – očekivati da neko drugi završi poslove
Čekić kopiljan – prepredena osoba
Ćerku kara snæhi prigovara! – svekrvina kritika snahi posredno upućena preko ćerke
Cica mica – zabavna igra s pasuljima
Cigani ga pośekli! – kletva za slaba čovjeka
Cigani joj se oko kuće vrćeli! – kaže se neudatoj đevojci

Cigani mu na grob svirali! – kletva za čovjeka čija smrt nikoga ne bi ožalostila
Ciganska ga puška ubila! – završio neslavno
Činet belji – uvažavati, poštovati
Činet čare – nešto preduzeti, pomoći
Cio gori! – kaže se za onoga koji ima visoku temperaturu
Ćorav kod oči – nepismen, nesvjestan
Ćordu mu volovi ne mogu povuj – za onoga koji ima previsoko mišljenje o sebi
Ćorilo te našlo! – oslijepio
Crkæn od muke! – pukao od čežnje
Crn ka zift – crn kao katran, bitumen
Crn mu obraz ka Kurtova guzica! – sram ga bilo, prijekor za nešto nemoralno
Čučnut na pamet – praviti se prepametan, mudrovati
Čučnut od pameti – poluđeti
Ćufar od ćufara – nevjernik
Cuknut se u glavu – opametiti se
Čuma ga uzela! – opaka bolest
Cvijeće ti po obrazu! – da si dugoga vijeka; riječi upućene momčiću kome počinju brčići ili pufice po licu
Da ga puhneš, pao bi! – za mršava čovjeka
Da mi ne znaš šta? – kaže se onome ko neosnovano proziva koga
Da prostiš pošto rekoh! – izvinjenje nakon izgovorene nepristojne riječi
Da ti je glava zdravo! – riječi upućene porodici povodom smrti umrlog člana
Dabogda mi crkæn! – krepao, nestao
Dabogda mu najzædnje bilo! – došao mu kraj
Dabogda se ucrvljao! – raspadao se
Daj šta daš! – dobro je koliko god da je
Daljeko mu kuća! – kaže se za nepoželjnu osobu
Dalma ga šljipila! – opaka bolest ga stigla
Damu davat – pokušavati na svaki način da se uspije
Dat dušu – umrijeti
Dat riječ – pristati na ponudu za udaju
Đavo mu u lubinu! – obolio od stomačne bolesti
Đavo ne ore nit koplje! – đavo ništa ne radi izuzev što ljude navodi na zlo
Đavo ti ga iźeo! – ne bilo ti prosto to što si pojeo
Đe loče tu i laje! – vjeran gazdi
Đe se šteni tu se ženi! – đe si rođen tu i ostani
Đe tu – đe tu – poneđe, rijetko
Dever dunjah – bijeli svijet
Deveta mu pcima melje – koji je bezbrižan, ne śekira se ni za šta
Digæn ruku na sebe – izvršio samoubistvo

Do kumine kuće – u nedogled
Do kurvića – posvađati se
Dobro te našlo! – u dobru boravio
Dođe mi na hajtær – priśetih se
Dofati dva zalogaja! – śedi da jedeš
Doj posve – vratiti se od muža roditeljima
Dok kulja ne vrcne repom, psi ne trču za njom. – dok žena ne izazove, muškarac joj se neće nametati
Dok mu drugi drobi! – dok ga drugi hrani
Dolje tvrdo gore visoko – bezizlazna situacija
Dosadæn je ka tijesne gaće – nepodnošljiv, nepromišljen i dosadan
Dosadæn ka zubna muka – dosadan
Došæn kučæk na ručæk. – pokajati se i vratiti
Došla mu zla dekika! – stigla ga nesreća
Došlo mu čehre – oporaviti se, dobiti normalnu boju lica
Đozi hor – mnogo ljuta, opasna
Drž sirotu za svoju sramotu! – kad ko zloupotrijebi pruženu pomoć
Dugovat krf – kaže se za onoga koji je ubio koga
Duha vi se poljubila! – želje za harmoničan brak
Duman kahpe – bes traga
Duša je blaga! – rezerva, uzdržanost, nesigurnost
Duže bi tvoje eto no čitavo ljeto – odlaganje ispunjenja obećanja
Dva bez duše, treći bez glave. – kad dvojica lažu, treći strada
Džaba da je dunjah njegov! – uzalud mu cijeli svijet
Džebrahilj mu dušu uzeo! – anđeo smrti mu dušu uzeo.
Džehemski te ogæen goreo! – izgorio u paklu.
Dževap davat – opravdanje pred Bogom
Ela žimi! – slobodno uraditi
Evljada mu Bog ne dæn! – ne imao đece
Faljit daska u glavu – biti nepametan
Fani ga Bog učinjeo! – bog ga uništio
Fara ti se utrla! – ostati bez poroda
Fuk pa u usta – brzo jesti
Gaip se učinet – nestati neopaženo, iščeznuti
Glava ti prsla! – glava te zaboljela
Gljedat svoj posæn – ne śekirati se
Gljedna ka vila – prelijepa
Glup ka trnokop – glup, zaostao
Gonit kome majku – posvađati se sa nekim
Grdæn došæn / otišæn – kletva

Groba mi – zakletva sopstvenim grobom
Grohnuše mu suze ka iz ibrika – proliti suze, zaplakati
Ha zora – čim svane
Habera nemat – ni o čemu nemati pojma
Haj dovalje – sa srećom, srećno
Hajde đe ji Bog dade, no đe ji sæstavi – kaže se za one koji su stvoreni jedno za drugo
Hajra ničemu ne viđeo! – nemati koristi ni od čega
Hajter ostat na koga – uvrijediti se
Hak ga ubio! – tuđa ga zarada ubila
Hakao od pameti! – poludio
Hakat ugljijeve – vračati
Hal boži – kaže se za onoga koji je mršav, bolestan
Hal habera nemat – bez znanja
Hal na hal, mal na mal – siromašne snalazi nemaština, a bogati se bogate
Hanovo doba – davno
Haram mu moja sisa bila! – ne bilo mu prosto majčino mlijeko
Haram mu sve bilo! – sve mu prokleto bilo
Hašær učinet – upropastiti, uništiti
Havrike uzet – biti svejedno
Hijanet ka Hakovo magare – tvrdoglav
Hodi mi dođi mi – uraditi nešto površno
Hodi ot sehira da vidiš! – dođi da vidiš ovo čudo
Hodit ka pehljivan – gaziti sigurno, gledati kuda se ide
Hodža ga kupao! – kletva
Hodža mu košulju krojio! – kletva
Hoja poja – biti svejedno
Hor učinet – iskritikovati koga
Huka na vuka a lisica meso ije – iskoristiti situaciju
Hušta Boža – krupan
I ka bubrek u loj – imaju sve, žive u izobilju
I mene će majka umrijet pa ću se i ja najes halve – i meni će jednoga dana svanuti i krenuti na bolje
I ovæn u tor i obras na mjesto – kad se ponudi pomoć a ona se ne prihvati
Ibadeta nemao! – nemao sreće
Ibljizom ga Bog učinjeo! – Bog ga u đavola pretvorio
Iz usti mu med izbija. – slatkorječiv
Iljač od edželja – lijek od smrti
Imalj šta novo? – jesi li trudna?
Imaš lji ti kuću? – što ne ideš kući, vrijeme ti je da ideš kući

Iz duška – naiskap
Iz petnijæ žilæ – koliko ga grlo nosi, koliko može
Iz tiha – polako
Iźes ćutek – dobiti batine
Ja jednu, ona sto i jednu. – na svaku njegovu riječ ona mu sa sto odgovara
Jæzæk mu bilo! – ne bilo mu prosto
Javit stoku – dovoditi stoku s ispaše
Jedna se otegla, druga se pritegla. – jedna otišla, druga čeka
Jedra ka bostan – zdrava
Jedva pihćat – jedva disati
Jeksik bit – nedostajati
Jelj ti žena u ruke? – ko se pita u kući – žena ili ti
Jezik pregrizla! – ne dozivaj zlo
Ka brat bratu – pravično
Ka ćup – mali, nizak
Ka da ga muha nije pečila. – kao da mu se nije ništa dogodilo
Ka da si joj glavu ośekæn. – iste su
Ka iza grada – sigurno
Ka jardum – ukusno
Ka krpeljica – previše uporan
Ka lænski snijek – uzaludno, nepovratno, bez vrijednosti
Ka mehljem na ranu – blage naravi
Ka na paljevo katunjište – pusto bez ičega
Ka po jedæn – najbolji
Ka pod mos – nesigurno
Ka pometen – zbunjen; koji jede halapljivo
Ka pred glavom – pohlepa pred smrt
Ka puce – napredno dijete
Ka Purišići na Ćetka – kad neko nekoga previše iskorišćava
Ka Puro pod krlju – kad se ko krije i uporno ćuti
Ka rogovi u vreću – neslaganje među ukućanima
Ka sljiveno – po mjeri skrojeno
Ka Teka pod kenu – ostati ni tamo ni tamo
Ka tursko groblje – zapušteno
Ka zubna muka – uporan
Kæt ide june, nek ide i konopče! – prepuštiti se nesreći
Kæt se kola slome trista kolovoza. – kad se desi nesreća. sve se raspada
Kæt zadedelji, ne moš mu ništa. – tvrdoglav čovjek
Kakæv čæk taka mu priča – nepoštena osoba nepošteno i govori
Kako je kabilj – po mogućnosti; da se može i to bi

Kamen joj u viljice – kletva za zlu ženu
Kamen mu u lubinu – kletva
Kartelj ga ljoštio! – nezgoda ga stigla
Katran ga šljipio! – kletva
Ker ti je tuđa nafaka – Đevojka (kćer) je tuđa sreća, rođena za udaju
Kidat gnoj – čistiti đubre
Ko je ka on? – kaže se za onoga koji je uobražen
Kokoška mu pjeva – kome je žena gazda u kuću
Kolaj rabota – lako ćemo, bezveze
Koljko stopæe odovut toljiko godinæ otut! – nikad se ne vratila
Komat vremena – dugo
Komate ti donijelji! – mrtva te donijeli
Kome kapa, kome čarapa. – šta koga zapadne
Kome muha pod kapu – ko je sumnjiv
Kompir trošæn ka koštæn – rastresit i ukusan krompir
Konak drvæ – drva spremljena za jedan dan
Konj prdi – nebitna stvar
Kosti joj tamo ostalje! – da joj bude dobro i da tamo ostane
Kosti neprosute – mršav čovjek
Kraj ti krajao! – imao sreću
Krmæk mu majku gonio – psovka
Krmkom ga Bog učinjeo! – kletva
Krpež i trpaž držu svijet. – snalaziti se i trpjeti
Kuća mu ga daje – koji je od dobrih roditelja i plemena
Kujruk ka ruka – debela pletenica
Kupi loj pa se goj! – govori se đeci da dobro jedu i napreduju
Kusur ga ufatio! – našla ga nevolja
Kvasæn ka miš iz rasola – potpuno mokar
Læko ti je staroga upehnut. – lako je staroga uvrijediti
Læže, grane ne drži. – laže ne prestaje
Ljanet ga Bog učinjeo! – neka je od Boga proklet
Ljegni ljebu da te ijem! – osoba koja ne radi nego očekuje sve nagotovo
Ljepotom je sve turila u kacu! – ljepša od svih
Ljim ga ne bi oprao! – obrukati se
Ljuđi snuju a Bog odlučuje. – ljudi planiraju, a Bog odlučuje
Ljuljnut od pameti – skrenuti pameću
Ljuskom se češao! – osiromašio
Logom lježat – kad su svi ukućani bolesni
Loj ti se obreo! – prijatno ti bilo
Lomit ruke – snebivati se

Lomiti vrat – ići bestaga
Lubina mi gori – utroba mi gori od muke, temperature
Majka te na tenešir poljubila! – zadnji put te majka poljubila
Malo mu dænæ bilo! – skratio mu se život
Meće svijeća – sijeva
Meljajćad mi sæs tobom – neka si mi ti zdravo
Meso ka opænæk – staro i žilavo meso
Metak nasta, junak nesta – nakon pronalaska metka, svaka šuša može ubit čovjeka
Mim na usta – zatvoriti usta, šutati
Mjesto ga ne drži – vrpoljiti se, biti nemiran
Mladi se nebo – počinju oblaci
Mladica ga puhnula! – naduo se
Moga ti haka – za moju ljubav
Moš mi pljunut pod pendžer – ne možeš mi ništa
Mrči mi svijest – imam vrtoglavicu, ošećam malaksalost
Mrtva usta bi ga pojela – ukusno jelo
Mudær ka da je starao pa mlađeo – pametan mladić
Muka mu po drobu pala – stomačna bolest
Munja ga spržila – grom, vatra
Na bejan – očigledno, javno
Na bigeri hak – na pravdi Boga
Na ćef – veseo, raspoložan
Na ćesim – napolje
Na ćordu – prepotentan
Na džebren – na brzinu, u žurbi, hitanje
Na fajdu – s interesom, s kamatom
Na gornju – imati visoko mišljenje o sebi
Na hajær i na dobro – kaže se kad neko prepričava san
Na hakćere – iznenada, bez prethodnih bolova
Na ljipcać – pred izdisaj, teško bolestan
Na moj tahmin – na moju pamet, po mojoj računici
Na muku – nije važno
Na pero – na ćošak, presavijeno na ugao
Na pik zor – na silu, bez pristanka
Na plač – na žalbu povodom smrti
Na pofatu – pri ruci, na dohvat ruke, blizu
Na pokljeku – u nedoumici, neodlučnost
Na prekotrup – kraćim putem, prijeka
Na preštuljke – isprekidano; na prekide

Na svaku riječ imat kapak – na svaku riječ imati spremljen odgovor
Na svoje se maslo pržio! – o svojoj se muci zabavio
Na teljhuć – neodlučan, na prekretnicu
Na vrh mi je jezika! – ne mogu se šetiti
Nakrivo nasađen – lošega raspoloženja
Nakvečit kapu – riješiti problem
Napako se vrnuo! – mrtav se vratio
Našte srca – na prazan stomak
Natuštio se ka Vrmoša – namrgodio se
Navaljio mi se sæn – prispavalo mi se
Ne bi čare – ne bi druge, na silu
Ne bi pjan poigrao – nešto nevrijedno pažnje i truda
Ne bir miljet – nikakav narod; loša osoba
Ne bjehu od raskide – ne bjehu protiv
Ne brat brigu – ne brižiti, ne šekirati se
Ne čula mi se riječ! – ne želim da se od mene čuje
Ne da se okvasit – ne ošeća se krivim; odbija krivicu
Ne diži mu uši – ne hvali ga mnogo da se ne uobrazi
Ne držu joj se đeca – umiru joj đeca
Ne ljazim – nema potrebe, ne treba
Ne mogæn dušu dat! – na mukama umro
Ne mogæn ljeba jes! – obolio
Ne moš ga ufatit ni za glavu ni za rep – nestabilna osoba, sklona promjeni mišljenja
Ne moš zlo radit a dobru se nadat! – ko zlo radi ne može da se dobru nadati
Ne može po konju, pa po samaru! – linijom manjega otpora, iskaljuje srdžbu na nevinoga
Ne našla te nenadna! – ne zadesila te iznenadna nesreća, zlo
Ne natovari, Bože, šta insan može podnijet! – može čovjek da podnese i najteže muke
Ne smije ni da hamne – ne smije progovoriti
Ne sprovaj, Bože! – ne daj bože
Ne udarat po tragu – ne uvažavati, ne interesovati se, ne paziti
Ne vjeruje ni svojoj peti – sumnja u svakoga
Ne žalji zalogaj iz usti – darežljiv
Ne zapade me ni da lanem – ne mogah od njega ni progovoriti
Ne zna đe je šupælj – neuk
Ne zna đe udara – opterećen obavezama
Ne zna mu se ni strvi ni javi – ni traga ni glasa od njega
Ne znam ka mu bilo! – laka kletva đetetu

Nek se pokrije ušima – bolje mu je da šuti da ne kažem
Nema ćara od harama – nema koristi od imovine stečene haramom
Nema ga halja – kasni
Nema ga ni za ljijek – ne mogu ga nikako naći
Nema od njega ništa – nema mu ljijeka, gotov je
Nema rašta – nema zbog čega
Nema zašta ni pæs da ju grizne – mršava ženska osoba
Nemaš kut no trpi – moraš istrajati, nemaš drugog izlaza
Nemo mi vjerovat – nijesam siguran
Nevolja ti je – u pravu si; tako je
Ni fala ni birićatversi – bez zahvalnosti
Ni fus – ni malo
Ni hič – nimalo, ništa
Ni kuka ni struka – nesrazmjerno građena osoba
Ni ljiječek – nimalo, ni mrvice
Ni metlom da mahneš – prazno, pusto, bez ičega
Ni na te sent mi nije – ne pomišljam o tome
Ni primæknut – ni približno
Ni s tobom se ne preteklo! – sve je propalo pa mi ni ti ne trebaš
Ni te ni ove – ni jednu ne progovori, ne kaže ništa
Ni trnom da mahneš – prazno, pusto, bez ičega
Ni vino ni voda – osoba bez autoriteta i uticaja
Ni vragut – nimalo, nema ništa
Niđe smirka nemala! – nemala smiraja niti opstanka
Nije mi kolje – nemam vremena
Nije mu žiška na pupæk – nije mu toliko hitno
Nije od dobra pobjegla – ne bi napuštila muža da joj je bilo dobro
Nije od raskide – ne protivi se, pristaje
Nije on hrepa bez korena – nije bez ikoga svojega
Nije to Alaj-begova slama – nije to svačije
Nijesi trebala, a neka si – iako nije trebalo, ispalo je dobro
Nikaka sorta – loša osoba, prevrtljivac
Niko ka on – uobražen, prepotentan
Nit ore nit koplje – ništa ne radi
Nit povila nit podojila! – nemala poroda
Nit smrdi nit miriše – ni najbolji ni najgori
Nit ti pjelo nit plakalo! – nemao poroda
Nogæ ne ośećam da su moje – bole me noge
Nogæ ne podvija – stalno nešto radi
Noge je podbio – mnogo je pješačio

O svome se jadu zabavio – preokupiran svojim problemima
Obras mu uze – obruka ga, naruži ga, svašta mu reče
Obrnut na bolje – oporaviti se zdravstveno i materijalno
Oči ka filjdžani – krupne oči
Oči mu gladne – pohlepan na jelo, nezasit
Oči ti ispalje! – oslijepio
Očima ištetit – biti oduševljen nečim, nekim
Očinijæ mi kosti – zakletva mrtvim ocem
Očita bukvicu – upozoriti, iskritikovati
Od čorbe do ošefa – izobilje
Od edželja nema ljijeka – od smrti nema spasa
Od govænæ se pita ne mijesi – od nesoja se ne može očekivat soj
Od mijene do uštæpa – s vremena na vrijeme, rijetko
Od snage ga Bog urahatio! – obolio
Od zla oca i od gore majke – od loših roditelja
Odalji Bože – ne daj Bože, daleko bilo
Ode ka poparen – uznemiren, ljut, iznerviran
Ode mi dæn ni u šta – prođe mi dan bez učinka
Odit tabanovića fijakerom – ići pješke
Odlomi vrat – ode negđe, izgubi se
Odra mu kožu – iskoristi ga, upropasti
Ogubao se kakæv si – bolovao tešku i opaku bolest
Okapah čekajući ga – čekati dugo
Oko ti zvrkalo – obrati pažnju
Okolo kalaj, unutra beljaj – naizgled zdravo a ustvari bolesno
On namlje svoju – završi kako je htio
Ot kako je krme rep zakofrčilo – bog zna od kad
Ot kæt sebe – odavno
Ot keæt znam za sebe – oduvijek
Ot sehira – od čuda
Ot sæt ćemo drukče – drugačije ćemo
Otegoh se od gladi – ogladnjeti
Otepalje su mi ruke – ruke utrnule od hladnoće
Otepao mu je jezik – utrnuoo mu jezik od bolesti ili previše pića
Otis na oči – urećі (zlim očima)
Otišæn joj je glas – priča se, čulo se o njoj
Otišæn mu glas – pročuo se
Otišlo je od oči – neko je urekao napredno dijete
Otkæt znam za sebe – oduvijek
Otkri joj zædnjicu – kazati istinu

Otkri mu posapnik – otkriti tajnu, kazati da svi čuju
Otoh đe car ide pješke – odoh u klozet
Ovaj nimet te ogubao – prokleta ti hrana
Ove mi svitke – ove mi svjetlosti, ovoga mi sina
Ove rede – ovaj put, sada
Ozat mu se obrnulje – okrenuta usta pozadi
Pade ka svijeća – onesvijestiti se
Pade mu nam – šetiti , priśetiti se
Pade mu śekira u med – uspio u nečemu, posrećilo mu se
Pamet stat – začuditi se
Pao na postelju – razbolio se
Pao na rudu – ukroćen, uzaptila ga žena
Pao na šape – oslabio, popustio
Pao pokoljenke – klonuo
Paśa mu pogibija pukla – nečasno izgubiti život
Pečentirao je obraz – ništa ga ne može uvrijedit, bezobrazan
Pæs mu se mesa najeo – trag mu se utro
Pæs s maslom nebi polokao – izgrditi nekoga bujicom izrečenih psovki i riječi
Pæs sahibiju ne poznaje – niko nikoga ne poštuje
Petek i zavezek – nikad više
Pik i petek – nikad više
Pis miljet – loša sorta ljudi
Pljune pa ljiže – nešto ružno kaže pa se izvinjava
Pljunu mu na obras – osramoti ga
Po ciku – po tjemenu, po glavi
Po nadu – u povjerenju
Po pameti – po śećanju, otprilike
Po pasulju – razbacano, rastureno
Po srcu ga fištilo – infarkt
Po suncu hodio zdrav i sretan bio – zdrav i sretan bio kad dijete liči na umrlog oca
Pod kube nebesko to nema – nigđe to nema
Pod napolje – na pola
Podmazao ga – podmitio ga
Pojeo je poparu – dobio batine
Pojeo vuk magarca – ne očekuj ništa od toga
Pola bači u vodu – od toga šta ti priča vjeruj polovinu
Pola ga nema – propao, oslabio, smršao
Položio oruže – prihvatio poraz
Pomamilo te našlo – poludio
Pomenulo ne povrnulo se – ne desio se ružni događaj

Pomeo sæm se – premrzao sam od hladnoće
Popišaj ga sæt – sad si ga upropastio, nema mu popravke
Porad Boga – za ime Boga
Porad sebe – u klozet
Poščaše mi se usta – krenu mi voda na usta
Potkovan je – načitan, spreman, obrazovan, vješt, lukav
Potpećene kundre – podrvnute cipele
Poturio leđa – žrtvuje se za nekoga
Prda kulaševa – bezvezna priča
Preči je bljiži komšija no daljni brat – više vrijedi dobar komšija no brat u daljini
Pred svačija vrata može mečka da zaigra – nesreća se može desiti svakome
Preko srijede – u struk
Prešla dara mjeru – ne može se više izdržati
Prevrće magarca – pravi kolut, salto
Prevršila dara mjeru – dosadan, ne može se više trpjeti
Pričela krava – krava pred teljenjem
Prifati mi setru – pridrži mi kaput
Pripela mu se na glavu – dosadila mu je
Pristaviti rukatku – staviti varivo da se kuha
Prođe ga huja – razljutio se
Prohodi ka pored vlaškoga groblja – ravnodušan
Prošæn je sito i rešeto – puno je iskusio
Prosipat tafru – blefirati
Prs u grlo – odbija sve, nema govora sa njim
Prs u uho – uspio da riješi problem i može da zapjeva
Pršće mi glava – glavobolja
Prslji po svijetu – svuda su otišli
Prstima pričao – onijemio
Prva se štenad u vodu hakaju – neuspješni početak
Prva zædnju ne stiže – džaba se pravdati
Prva zædnju ne stiže – nepromišljena riječ se ne može ispravit
Puca u sebe – nervira se, šekira
Puče od muke – nervira se, iźeda ga zavidnost
Puče priča po čašiji – proširi se vijest po naselju
Pukla ji tikva – posvađati se
Pukla mu skapanija – nesreća
Pušća mi tendžera – protočala mi tendžera-šerpa
Pušćena knjiga – dokument o razvodu braka
Radi pa će ti Bog dati – Bog daje onima koji rade

Rane pao – biti ranjen
Raskubusaji ka Panto pitu – sve je pocijepao
Rastu mu zazubice – čezne za nedostupnom hranom
Ravna ka tabut – ženska osoba bez oblina
Razžaljilo mu se – prisjetio se nekoga pa se rasplakao
Rekla mu se – pristala na udaju
Rezilj ga Bog učineo – hor
Rezilj ga učine – izgrditi, opsovati
Riječ mu dukat – teško izvući riječ od nekoga
Rodićeš čvorka – mnogo ćeš se namučiti
Rozi mi i mašera – Sudnjega mi dana
Ruka rabote – treba iskustva
S majke bi ćefin prodao – sve bi prodao
S po hudžuta – bez snage; bolestan
Šaka hala – malo, bez
Seber seljamet – u strpljenju je spas i sreća
Šejtanom ga Bog učinjeo – vragom, đavolom
Seljam Aljiji u vojsku – ne nadati se
Sæm druga – u drugom stanju, trudna
Šenuo od pameti – poludio
Šer budala – ludak koga treba izbjegavati
Šer mu viđe – štetovao je
Sæs kahve na kahvu – dokona žena
Sævio se ka prda u gaće – ne izlazi iz kuće
Silah ćuprija – most između raja i pakla
Skini mi se sæs konja, džaba ti ćirija – miči mi se s puta, ne tražim ti ništa
Skinula s viljice – izgubila kontrolu nad ponašanjem
Skoči mu kantar – naljuti se, ljutito reaguje
Skupo pot krf – preskupo
Slæže dok trepneš – laže na brzinu
Sljijevat stravu – gasiti otopljeno olovo u vodu radi ćeranja straha
Smetnu pupæk – poremećaj i bolovi u stomaku
Smiju mu se mustaći – izraz lica pri pomenu nečega što želi
Spao s noga – premoren
Spava s kokoškama – rano liježe da spava
Šta cuk, to fuk – šta zaradi, to pojede
Šta okom vidi to načini – sposoban, dobar majstor
Šta si zakuhao sad srči – šta si zaslužio to si sad i dobio
Šta vi turaše – kako su vas dočekali
Stao ka ukopan – zastao iznenađen

Stavit kapu na koljeno – razmisliti dobro pa odlučiti
Sto dænæ, devedeset groše – beskoristan rad
Strepi ka ovca od noža – očekuje neku nesreću
Šturno mu ostalo – nesrećno
Šućur Bogu – hvala Bogu; blago vama
Sunca ne viđeo – dopao zatvora
Sura vura do sufura-od Bandera ni hajra ni šera – beskorisno očekivanje
Sure Bože – mršav
Sure od insana – mršav
Šuti i sævij se – ćuti i nigđe ne mrdaj
Svačije pantolje su mu taman – prilagođava se svakoj situaciji
Svaki mu damar igra – uznemiren
Svakome nađe mahanu – svima nađe nedostatak
Sve ćeš mi platit na gomilu – kazniću te odjednom za sve
Sve vi slatko bilo – zahvaliti domaćinu nakon lijepog ručka ili kahve
Svega imahu do pod zadnje noge – živjeti u izobilju
Svelji ji u đerdek – odveo ih u sobu za prvu bračnu noć
Svezala ga za gatnjik – ne odbija se od nje, ne da mu niđe da ide
Svijetla ti ćesa – riječi upućene onome ko pomaže
Svoju teše – radi po svome, na svoju ruku
Svraka mu popila mozæk – neko ko ne razmišlja pametno
Svrbi ga zædnjica – izaziva da dobije batine
Svrbi me obras – predośećaj da se desiti nešto tužno
Svrnulo ji ka Medunskoj đeci – nemali poroda no im umirala đeca
Ta bi adžo Haso – dogovoreno je i ne mijenja se
Tamo se držalo – daleko bilo
Tæče ga u srce – uvrijedi ga
Teksirat ga ufatio – nesreća
Tænka ka vreteno – vitka, mršava
Teško kokoški kæt ju jajce uči – teško starome kad ga mladi počnu učiti
Teško omraznome i bezobraznome – teško zlim i bezobraznim osobama
Ti si ga pripeo na toga konja – ti si ga uzdigao
Ti za drugo i nijesi – drugo i ne zaslužuješ
Tice mu ga razabralje – niko ga ne razumije šta priča ni šta radi
To bači s mosta u rijeku – nema ništa od toga šta je obećao
To bješe hal Boži – sitan, mali, mršav
To ti je petek i zavezek – zapamti, to ti je zadnje
Toptæn u vodu – potpuno mokar
Trijeskom se češala – nemati ništa
Trla baba lan da joj prođe dan – prazna, beskorisna priča

Trnom kuću čistila – loša osoba
Troljetnja ga drmnula – višegodišnja bolest
Tu moraš uradit da ćeš se zavrijet – završiti nešto po svaku cijenu
Tu mu baba kljin kovala – stalno je kod njega
Tuđa ruka srab ne češe – niko ti ka ti sam ne može nešto obavit
Tupi zube – priča džabe
Tura piljec – podbada
Tura se u šer – pravi se da ne zna ništa
Tura se u ugluške – pravi se da ne čuje
Tura uho – prisluškuje.
Turi kapu na koljeno – stani i razmisli dobro
Turio mu pušku u pusiju – sačekao ga u zaśedu da ga ubije
Tuti taj dan – nikad više
Tuti te dæn – izgubi se negđe
U isplak u medenjak – riječi prilikom završetka kupanja
U iste opænke – odmah
U jednu tikvu prdu – istomišljenici
U koju je ljepotu otišla – dobro se udala, otišla u bogatu kuću
U krf mi se pretvori – od muke ne mogu da ga gledam
U pomam skakao – pomamio se, poludio
U sæn ga zlo fištilo – pogodilo
Ubi ga grka riječ – uništila ga laž
Ubio se po obrazu – osramotio se
Ubuljio ka tetrijeb – ukočenog pogleda
Udarila sæm dva šerbeta – nanijela , okrečila
Ufati ga kusur – snašla ga nevolja
Ufatila ga huja – naljutio se
Ufatne su mi ruke – uposlene su mi ruke
U isplak , u medenjak, voda naniže a ti naviše – pjevuši se đetetu u toku kupanja da napreduje i raste
Uljegæn šejtan u njega – ponašati se nenormalno
Uljegla mu zemlja u ljice – bolestan i u licu dobio samrtnički izgled i boju zemlje
Uljeglo u vodu – smanjilo , skupilo
Upaljenica upaljena – bestidna đevojka
Upaljila se horospa – bestidna đevojka
Usta su mi grkša od čemera – previše gorka
Usukao se ka pritka – mršav
Utra ga utrla – uništenje
Utrunio sæm se – upao mi je trun u oko
Uze mi riječ iz usti – preduhitri me ja sam mislio da to kažem

Uze noge – prohoda, poče hodati
Uzelo noge – nestalo, ukradeno
Uzeo bi mu zalogaj iz usti – gramziv čovjek
Uzeo ga na ljijepo – privukao ga lijepim riječima
Uzeo ga pod svoje – pridobio ga
Uzeo goru na glavu – poludio
Uzeo havrike – poludio
Uzeo si ga za vrat – nešto ga nagovorio da uradi
Uzeo te u riječ – pominjao te po nečemu lošem, ogovarao te
Uzeo u zajæm – posudio
Uzeo za vrat – nagovorio na neki postupak, prevarao uz obećanje
Uzeti na oko – gledati svaku sitnicu, maltretirati
Uzimlje želju – predośećaj smrti
Vadi mu dušu na pamuk – stalno ga maltretira
Vala mi osta hajter na tebe – zamjeriti
Vala mu se ne poznaje – ne primjećuje se
Vala se usrećio – loše je izabrao
Valahi, biljahi, talahi ! – Kunem ti se tvrdo Bogom!
Velja havulje velja kuvetilja – u čuđenju kad nešto vidi
Velja havulje velja kuvetilja – za Boga miloga
Veljki je krmæk – tvrdoglav je
Væzda mu je Bajræm – ne misli ni o čemu
Viđela se vila za đe nije bila – siromah koji se iznenada našao u bogatstvu đe mu nije mjesto
Vilice mu se skamenilje – ukočile
Vjeđe joj bjehu ka kuke od kantara – velike i uvijene obrve
Vjeđe joj ka pihavice – lijepo istanjene obrve
Vjera mu se ne faljila – dobra osoba ali druge vjere
Voda ti se ufatila – ne mogao da mokriš
Vodaju se ka Hamšo i Hamšovica – stalno ići i tumarati bez cilja
Vodu vari, vodu hladi, voda te voda – šta god uradio nećeš ništa promijeniti, ostaće isto
Vrag mi ga pojede – kajati se zbog nečega urađenog
Vraga bi potkovao – prepredena, lukava osoba
Vrana mu je popila mozæk – ne razmišlja ništa
Vrata znaš đe su – ako ti se ne sviđa idi traži bolje
Vruće ponese – odmah kaza, prenese priču
Vrzma mi se po kući – smeta mi, besposlen hoda po kući
Vuče se ka prebijeno pæšče – lijeno hoda, trom je
Za ćefin ti væljale – upotrijebio ih za ćefin

Za ferek – za malo, skoro da dostigne
Za kamen da se dofatiš zlato ti se obrelo – bilo šta radio neka ti je korisno i uspješno
Za koju je , dobro je – nije bolju ni zaslužio
Za malja jani – sve je uzalud
Za vraga mu pomenuh – pogriješih što mu rekoh
Za zdravlje vi bilo – zdravo bili, hvala vam
Zabiberila mu je čorbu – zakomplikovala mu je situaciju
Zabija trn u zdravu nogu – bespotrebno se zamjera, kvari dobre odnose
Zabrstila ka koza – priča brzo i bez prestanka
Zacrvenči se ka paprika – zasrami se ili naljuti tako da je pocrveneo u licu
Zagluhnuše mi se uši – ništa ne čujem
Zajat mi je – krivo mi je
Zalomiše punu sofru – staviše puno svega na sofru
Zamalja jani – sve je uzalud
Zanešeno mi je – počelo je da se prlja
Zaolovilje mu se – zatvorile
Zaolovilje ti se – dabogda onijemila
Zapalo ciganinu carstvo – dobio ono što nije zaslužio, pokazuje kakav je
Zapjeva mi uho – predośećaj pred neku vijest
Zašlo mi je iza nokti – bolovi na vrhovima prstiju od velike hladnoće
Zavarčila mu – bajala mu travama
Zebanija džehenemska – zla žena
Zædnjica će mu uzet glavu – halapljiv-pohlepan na hranu, jede i šta ne smije
Zerzelje ga mlatila – zla sudbina
Žilo žilavi – mršavko; otporan,izdržljiv
Živa ti je majka – kaže se gostu koji uđe u kuću dok ukućani jedu
Živi me sram pojede – mnogo sam se zasramio
Živo poštenje – siromašan čovjek
Život mu se skratio – umrijeti
Živu potænko – siromašni su
Zla dekika – zla sudbina
Zlo ga ne ljišilo – ne zaobišlo
Zlo goremu konja vodi – grđe od grđega
Zub o zub – cvokoću zubi od hladnoće
Žuč mu nije grka – miran, dobar, tih, dobronamjeran
Zvrknulo mu oko – sviđelo mu se

Ibrahim REKOVIĆ

SAYINGS, CURSES AND BLESSINGS OF THE SPEECH PATTERNS OF PLAV AND GUSINJE

The author of this paper deals with sayings, proverbs, phrases, curses and blessings characteristic of the speech patterns of Plav and Gusinje and surroundings.

Key words: *Plav, Gusinje, proverbs, sayings, phrases, curses, blessings*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 811.163.4'373.21(497.16)
Preliminarno saopštenje

Petar LEKIĆ (Podgorica)
Narodni muzej Crne Gore – Cetinje

O JEDNOM TUMAČENJU ETIMOLOGIJE TOPONIMA TOMIĆI U CRMNICI

Namjera nam je bila da ovim kratkim radom ukažemo na mogućnost da toponim Tomići potiče od poštovanja kulta Sv. Tome. Budući da je u Tomićima jedina slava Tomindan i da je saborna plemenska crkva posvećena Sv. Tomi, pretpostavili smo da se toponim Tomići, uprkos etimologiji koju nudi narodno predanje, odnosi na one koji poštuju kult Sv. Tome. U prilog toj pretpostavci naveli smo niz analogija koje potvrđuju slične tendencije i na širem prostoru.

Ključne riječi: *onomastika, etimologija, Sv. Toma, Tomići*

Toponim Tomići naziv je za selo u sastavu plemena Brčeli u Crmnici. U ovome radu osvrnućemo se na mogućnost da selo nosi ime po kultu Sv. apostola Tome.

Analogije za nastanak naziva sela ili plemena po svatačkome kultu možda se mogu naći i u nešto širem prostoru: tako se pretpostavlja da je naselje Mikulići u okolini Bara, u kojoj postoji crkva sv. Nikole[1] i đe dva bratstva slave Sv. Nikolu,[2] dobilo naziv od oblika Mikula za Nikolu, a kao drugi primjer možemo uzeti naziv plemena Ćeklići u Katunskoj nahiji, koje je vjerovatno poštovalo kult Sv. Ćekle, pa bi naziv dolazio od oblika Ćekla.[3]

Brčeli se u istorijskim izvorima prvi put spominju u vranjinskoj povelji koja se pripisuje kralju Stefanu Dečanskom (1321–1331),[4] Prvi pomen Tomića pronalazimo u povelji Ivana Crnojevića (1465–1490)[5]. U Brčelima se

[1] Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962, str. 191.
[2] A. Jovićević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Cetinje, 2004, str. 85.
[3] P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Zagreb, 1971, str. 351.
[4] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae, 1858, str. 114.
[5] M. Dragović, „Granice crnogorske, državne i crkvene, koje utvrdi gospodar crnogorski Ivan Crnojević i druge granice po 'Krusovulju' cetinjskom", *Crnogorka*, god. II br. 1, Cetinje, 1885, str. 3.

nalazi saborna plemenska crkva Sv. apostola Tome[6] za koju se vezuje oštećeni kameni natpis s imenom *Danil* i brojem 7235, što se vjerovatno odnosi na vladiku Danila, odnosno 1726. ili 1727. godinu, čime se sigurno može zaključiti da su tada završeni radovi na crkvi, ali ne i da crkva prije toga nije postojala[7].

Indikativno je to da u selu Tomići sva bratstva imaju za krsnu slavu Tomindan,[8] dok pet bratstava u sušednim Brčelima slave takođe Tomindan[9]. Kao logičan zaključak nameće se postojanje povezanosti crkve i slave u plemenu, tj. postojanje društvenoga uticaja koji je vršila saborna crkva Sv. Tome na stanovnike plemena. Tu konstataciju potvrdićemo na osnovu stanovništva u drugim plemenima koje živi ili je živjelo u blizinu crkve Sv. Tome i poštuje ili je poštovalo taj kult.

Ukoliko se razmotre crkve posvećene sv. Tomi u plemenima u okruženju uočiće se u tri primjera model po kojem se one vezuju po usmenoj tradiciji za starodšedilačko stanovništvo u određenome plemenu.

Crkva Sv. Tome u Limljanima, u Crmnici, pripada bratstvu Klisića, prema usmenoj tradiciji, starošedilačkome stanovnišvu u plemenu[10]. Limljani se prvi put spominju u vranjinskoj povelji, koja se pripisuje kralju Milutinu (1282–1321).[11] U povelji Skender-bega Crnojevića iz 1527. godine pominje se Novak Klisa, po svemu sudeći pripadnik ili predak bratstva Klisić, jer se u istoj povelji pominje crmnička vlastela.[12]

Prema usmenoj tradiciji u Banjanima saborna crkva Sv. Tome pripadala je starošediocima Parežanima, koju su imali za slavu Sv. Tomu.[13] Toponim Parež za brijeg i toponimi Pareške strane i Pareški do potvrđuju usmenu tradiciju o Parežanima.[14] Na vjerodostojnost usmene tradicije o starošediocima Parežanima može ukazivati toponim Skrobotno u okolini Bilećkoga jezera, oko kojega su živjeli Parežani i đe se nalaze pomenuti toponimi vezani za njihovo postojanje. Naziv Skrobotno upućuje na pleme *Scrobimesi* koje se pominje u *Ljetopisu Popa Dukljanina*, u dijelu koji se odnosi na događaje iz XI vijeka.[15]

---

6 V. Nikaljević, „Crmnica – opšti podaci“, *Zbornik radova Crmnica nasljeđe i budućnost*, Podgorica, 2002, str. 16.

7 A. Jovićević. „Manastir Brčeli“, *Zetski glasnik*, god. V br. 58, Cetinje, 1933., str. 2.

8 J. Vukmanović, *Crmnica: antropogeografska i etnološka ispitivanja*, Beograd, 1988, str 342.

9 Isto, str. 346.

10 Intervju s pripadnicima bratsva Klisića. Istu konstataciju o bratstvu Klisića navodi i Pavle Rovinski u: *Crna Gora u pršlosti i sadašnjosti* II, Cetinje, 1994, str. 48.

11 S. Novaković*, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd, 1912, str 580.

12 I. Jastrebov, „Prepis hrisovulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. XLVII, Beograd, 1879, str. 230.

13 S. Tomić, *Banjani*, Beograd, 1949, str. 88.

14 Isto.

15 *Istorija Crne Gore* I, Podgorica, 1967, str. 390–391.

U Bjelopavlićima bratstvo Simonovića, za koje se tvrdi da su od starośedilaca Lužana, slave Sv. Simona, dok im je prislužbica Tomindan.[16] Staro mjesto boravišta bratstva Simonovića bila je Slatina, u kojoj se nalazi mjesto Simonovići,[17] u blizini kojeg je selo Brijestovo, u kojem se nalazi crkva Sv. Tome. Lužani se 1455. godine spominju među opštinama Zete koje zajedno sa Stefanom Crnojevićem, ocem Ivana Crnojevića, prihvataju venecijansku vlast.[18] U povelji Ivana Crnojevića Brijestovo se spominje kao njegov pośed,[19] pa se stoga može pretpostaviti da je imalo crkvu. I prema usmenoj tradiciji Brijestovo je bilo pośed Ivana Crnojevića.[20] Zabilježena je usmena tradicija o crkvi sv. Ilije na uzvišenju kod Brijestova, koja je navodno pripadala Ivanu Crnojeviću.[21] Navodno je zbog toga postojala vinštica.[22] Toponimi Ivanovina i Ivanova vištica u Brijestovu potvrđuju pisani izvor i usmenu tradiciju o Ivanu Crnojeviću.[23]

U selu Tomići postoje toponimi koji se odnose na lično ime Toma: Tomija, Tomin do (njive) i Tomin potok[24]. Toponim Tomin potok pominje se ranije u vranjinskoj povelji, koja se pripisuje kralju Stefanu Dečanskom[25]. Potvrdu da se taj toponim odnosi na potok u selu Tomići jeste redosljed navođenja, pri kojem se nakon Tominog potoka spominju Brčeli[26]. Pomenuti toponim Tomija spominje se u defteru iz 1521. godine kao baštine Stefana[27]. Postavlja se pitanje da li se ti toponimi odnose na svjetovno lice ili partrona crkve. Prema usmenom kazivanju selo je dobilo ime po ličnom nesvetačkom imenu Tomi, što bi mogao biti slučaj i s navedenim toponimina[28]. U prilog drugome objašnjenju išla bi činjenica da u Tomićima postoje toponimi Marin do (njive) i Marin potok[29], dok u selu postoji crkva sv. Gospođe[30]. Slične pri-

16 P. Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica, 1996, str. 31.

17 Isto.

18 Š. Ljubić, *Listine* X, Zagreb, 1891, str. 68.

19 M. Dragović, „Granice crnogorske, državne i crkvene, koje utvrdi gospodar crnogorski Ivan Crnojević i druge granice po 'Krusovulju' cetinjskom", *Crnogorka*, god. II br. 2, Cetinje, 1885, str. 10.

20 P. Šobajić, n. dj., str 19.

21 M. Dragović, „Bjelopavlići II", *Crnogorka*, god. I br. 27, Cetinje, 1884, str. 131.

22 Isto.

23 V. Pulević & N. Samardžić, „Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji", *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikolsovlje „Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2008, str. 51.

24 B. Šekularac & C. Pavlović, *Toponimija opštine Bar*, Podgorica, 2012, str. 208 .

25 F. Miklosich, n. dj., str. 114.

26 Isto.

27 B. Đurđev & L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića* II, Sarajevo, 1973, str. 65.

28 J. Vukmanović, n.dj., str. 90.

29 B. Šekularac & C. Pavlović, n. dj., str. 207.

30 V. Nikaljević, n. dj., str. 20.

mjere nalazimo i na širem prostoru, pa tako kod Sutormana postoje toponimi Markina glava, Markov studenac i Markova njiva[31], dok se na Sutormanu nalazi dvopatronalna crkva sv. Romana i sv. Marka[32]. U pomenutoj povelji Ivana Crnojevića, u kojoj se spominju Tomići, zapisan je naziv Tomićki potok, a ne Tomin potok[33], što bi moglo ukazivati da je potok pripadao crkvi. Izvedenica Tomić od crkve sv. Tome prisutna je kod manastira Tomić kod Svilajnca, čija je crkva posvećana Sv. Tomi. Ipak, u nedostatku sigurnijih dokaza, u ovome prilogu nećemo donositi konačan zaključak o porijeklu pomenutih toponima.

Namjera nam je bila da ovim kratkim radom ukažemo na mogućnost da toponim Tomići potiče od poštovanja kulta Sv. Tome. Budući da je u Tomićima jedina slava Tomindan i da je saborna plemenska crkva posvećena Sv. Tomi pretpostavili smo da se toponim Tomići, uprkos etimologiji koju nudi narodno predanje, odnosi na one koji poštuju kult Sv. Tome. U prilog toj pretpostavci naveli smo niz analogija koje potvrđuju slične tendencije i na širem prostoru.

Literatura

- Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962.
- Jovićević, *Crnogorsko primorje i Krajina*, Cetinje, 2004.
- P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I, Zagreb, 1971.
- F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae, 1858.
- M. Dragović, „Bjelopavlići II“, *Crnogorka*, god. I br. 27, Cetinje, 1884.
- M. Dragović, „Granice crnogorske, državne i crkvene, koje utvrdi gospodar crnogorski Ivan Crnojević i druge granice po ’Krusovulju’ cetinjskom“, *Crnogorka*, god. II br. 1, Cetinje, 1885.
- M. Dragović, „Granice crnogorske, državne i crkvene, koje utvrdi gospodar crnogorski Ivan Crnojević i druge granice po ’Krusovulju’ cetinjskom“, *Crnogorka*, god. II br. 2, Cetinje, 1885.
- N. Martinović, *Cetinjski ljetopis*, Cetinje, 1962.
- *Zbornik radova Crmnica nasljeđe i budućnost*, Podgorica, 2002.
- Jovićević. „Manastir Brčeli“, *Zetski glasnik*, god. V br. 58, Cetinje, 1933.
- J. Vukmanović, *Crmnica: antropogeografska i etnološka ispitivanja*, Beograd, 1988.
- P. Rovinski, *Crna Gora u pršlosti i sadašnjosti* II, Cetinje, 1994.
- S. Novaković*, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd, 1912.

[31] B. Šekularac & C. Pavlović, n. dj., str. 188.
[32] Đ. Bošković, n. dj., str. 191.
[33] M. Dragović, n. dj., str. 3.

– Jastrebov, „Prepis hrisovulja na Cetinju o manastiru sv. Nikole na Vranjini“, *Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. XLVII, Beograd, 1879.
– S. Tomić, *Banjani*, Beograd, 1949.
– *Istorija Crne Gore* I, Podgorica, 1967.
– P. Šobajić, *Bjelopavlići i Pješivci*, Podgorica, 1996.
– Š. Ljubić, *Listine* X, Zagreb, 1891.
– V. Pulević & N. Samardžić, „Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikolsovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.
– Šekularac & C. Pavlović, *Toponimija opštine Bar*, Podgorica, 2012, str. 208.
– Đurđev & L. Hadžiosmanović, *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender – bega Crnojevića* II, Sarajevo, 1973.

Petar LEKIĆ

ON ETYMOLOGICAL INTERPRETATION OF TOPONYM *TOMIĆI* IN CRMNICA

The author's intention in this paper is to shed light on the possibility that toponym Tomići in Crmnica comes from the respect for the cult of St. Toma. Taking into account that the place's tribal church is dedicated to St. Toma, the author assumes that toponym Tomići, regardless of the etymology offered by the folk tradition, refers to those who follow the cult of St. Toma. To support this hypothesis, the author lists a number of analogies, which confirm similar trends in a wider area.

Key words: *Onomastics, etymology, St. Toma, Tomići*

PORTRETI

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.133.1.09Oben M.
821.163.4.09Petrović Njegoš Petar II
Pregledni rad

Marjana ĐUKIĆ (Podgorica)
Institut za strane jezike
Univerzitet Crne Gore
marjana.dj@gmail.com

MIŠEL OBEN NJEGOŠOLOG

Francuski slavista Mišel Oben, i pored izuzetno značajne monografije posvećene Njegošu i ostalog naučno-istraživačkog rada u oblasti jugoslavistike, ostaje bez prikladne recepcije u književnoteorijskoj javnosti jugoslovenskih zemalja. Ovaj rad će predstaviti značaj i doprinos Mišela Obena u oblasti njegošologije i crnogorske književnosti.

Ključne riječi: *Mišel Oben, Njegoš, Crna Gora*

Godina 2013. u znaku je crnogorskog književnog genija, Petra II Petrovića Njegoša, a za romaniste je ova velika godišnjica prilika da se podsjete značaja dugogodišnjeg istraživanja Mišela Obena (Michel Aubin, 1923–1996),[1] koga je ličnost crnogorskog vladike i pjesnika podsticala na izučavanje, analize, rasprave i odbrane tokom cijelog života.

U istoriji francusko-jugoslovenskih odnosa, ličnost Mišela Obena višestruko je značajna. Kao lektor za francuski jezik u Zagrebu i u Beogradu, kasnije kao šef katedre za jugoslavistiku u Parizu, Mišel Oben je u oblasti jugoslavistike napravio veliki pomak naučnim i istraživačkim radom, poznavanjem naše kulture, književnosti i istorije, svojim tekstovima, prevodima i angažovanjem i tako se svrstao u red velikih imena slavistike pored Ogista Dozona (Auguste Dozon), Luja Ležea (Louis Leger), Emila Omana (Emile

[1] Mišel Oben rođen je u Ruanu 15. aprila 1923. godine, gdje je stekao osnovne i srednje obrazovanje. Poslije završenih studija anglistike na Književnom fakultetu u Tuluzi, zatim ekonomije na Institutu političkih nauka, najzad završava studije srpskohrvatskog jezika i civilizacija na Školi za istočne jezike u Parizu.
Za vrijeme Drugog svetskog rata učestovao je u Pokretu otpora, a za svoje zasluge u ratu dobio je, pored ostali odlikovanja, Ratni krst (1939–1945).
Mišel Oben započinje svoj naučni i prosvjetni put kao lektor za francuski jezik najprije u Zagrebu od 1958. do 1962. godine (pri Francuskom institutu i Filozofskom fakultetu), onda u Beogradu do 1971. godine na Filološkom fakultetu.

Huamant), Andrea Mazona (André Mazon), Andrea Vajana (André Vaillant). Nakon završenog i odbranjenog doktorata na temu *Vision historiques et politiques dans l' oeuvre poétique de P.P. Njegoš* na Sorboni, 8. maja 1971. godine, velikog iskustva i širokog znanja, Mišel Oben postaje šef tek otvorene katedre za jugoslavistiku na Univerzitetu Pariz-Sorbona, gdje predaje do odlaska u penziju 1991. godine. Obenova studija o istorijskim i političkim vizijama u Njegoševom djelu izašla je 1972. u zajedničkom izdanju Sorbone i Filološkog fakulteta u Beogradu, a srpski prevod Živojina Živoinovića pod nazivom *Njegoš i istorija u pesnikovom delu* objavljen je 1986. godine.

Obenovo interesovanje za Njegoša podsticao je i podržavao profesor Nikola Banašević, romanista, komparativista i veliki poznavalac Njegoševog djela, kome Mišel Oben posvećuje svoju doktorsku disertaciju.

Njegošu je posvećivana pažnja u francuskoj javnosti još za njegovog života, pominjanjem ili tumačenjem djela, prevodima ili biografskim tekstovima, o čemu svjedoči Krunoslav Spasić u studiji *Njegoš i Francuzi*. Dozon, Leže, tekstovi povodom objavljivanja *Gorskog vijenca* u francuskom prevodu Divne Veković 1917. godine, pokazuju da Njegoš nije bio nepoznat evropskoj kulturnoj javnosti, no Mišel Oben je prvi (i još uvijek jedini) Francuz koji je dao jednu iscrpnu, argumentovanu i brižljivo urađenu monografiju o Njegošu i Crnoj Gori iz doba vladavine dinastije Petrovića. Do Obenove studije, Njegoš je privlačio pažnju u francuskoj književnoteorijskoj javnosti isključivo djelom koje je najčitanije i najpoznatije; *Gorski vijenac* je predmet svih ranijih prikaza i kritičkih tekstova.

Precizno tematski vezana za političke i istorijske poglede u Njegoševom djelu, Obenova studija prvi put francuskoj akademskoj javnosti nudi prikaz cjelokupnog Njegoševog stvaralaštva, od mladalačkih pjesama do *Šćepana Malog*.

Formalno, studija je podijeljena na tri dijela. U prvom dijelu „Porijeklo“ Oben opisuje Crnu Goru kakvu je Njegoš zatekao stupanjem na vlast (period 1815–1830) – društvenu organizaciju, autoritet koji su imali članovi porodice Petrović, običaje i religioznost Crnogoraca, političke prilike, odnose Crne Gore sa susjedima i velikim silama. Taj period Oben oslikava kao, pozitivistički rečeno, *milieu* koji je Njegoš naslijedio. „Mladost“ obuhvata Njegošev život do 1836. godine, što znači obrazovanje, prve korake u politici i književnosti, djela pisana u to vrijeme, Njegoševa upoznavanja Evrope i evropske književnosti. Posebno se analiziraju, shodno zadatoj temi, istorijske i političke vizije u prvim Njegoševim pjesmama, u *Glasu kamenštaka* i u *Svobodijadi.* Posljednji dio „Zrelost“ prikazuje Njegoša od 1836. godine do smrti. Najznačajniji vladarski i književni period Petra II posmatra se sociološki, istorijski i politički, ali taj period nudi vrlo značajne promjene u književnom stvaralaštvu

što Oben minuciozno prati nudeći vrlo zanimljive interpretacije *Luče mikrokozma*, *Gorskog vijenca* i *Šćepana Malog*.

Strani pogled, k tome i učen, dopušta pristup koji Njegoša posmatra u razvoju, u stalnoj promjeni. Određene političke prilike, tradicija, istorija, predanje bitno određuju ideje upletene u književna djela. Odnos prema Rusiji i slovenstvu, prema Srbiji, prema Turcima i prema Veneciji, prema Austrougarskoj, prema ilirskom pokretu i jugoslovenstvu, politička i istorijska pitanja su koliko i književnokritički inspirativna polazišta za (ne)razumijevanje i raznolika tumačenja. Poznato je da je boljka Njegoševih tumača što su pokušavali da ga prilagode sopstvenim pogledima. Mišel Oben pažljivo prati promjene u Njegoševom djelu, pokazuje kakav odabir pravi od onog što mu je poznato i dostupno, šta izostavlja, šta dodaje, koje istorijske junake slavi a koje nikada ne pominje, kako gradi svoje likove. Budući da je istorija u Crnoj Gori iskazana poezijom, Njegoš se zapravo, na osnovu ovog vrlo inovativnog Obenovog čitanja, uključuje u kreaciju istorijske istine. Ne samo da koristi istorijske zapise, arhivska dokumenta i nasljeđe svojih prethodnika i savremenika, već se aktivno, literarno, upušta u rekonstrukciju istorije. Govoreći na primjer o *Gorskom vijencu*, Oben zaključuje: „Stalno prisustvo aktuelnog u istorijskoj potki *Gorskog vijenca* čini od speva prigodno delo, 'angažovano', sa određenim ciljevima".[2] Upravo specifičnost teme kojom Oben pristupa Njegoševom djelu omogućava mu da otkrije različite vrste piščevog angažmana. *Šćepan Mali*, po Obenovom čitanju, ne predstavlja samo jednu realističniju sliku crnogorskog društva od one prikazane u *Gorskom vijencu*, već pokazuje sposobnost Njegoševe kritike, gotovo satire, izražavanjem prije svega nepovjerenja u sposobnost ruske politike da razumije Crnu Goru. Pesimističan i polemičan ton ne štedi ni slovenstvo, ni srednjovjekovnu istorijsku tradiciju ni ideju o ujedinjenju južnoslovenskih naroda.

Posebno značajan elemenat ove studije jeste onaj koji govori o uticaju Vuka Karadžića na Njegoša. Naime, Njegoš prihvata novu koncepciju nacionalnosti zasnovanu na filologiji i etnologiji, koju je Vuk primio od Kopitara i Herdera, gdje je „narodno", suprotno „književnom", najautentičniji izraz nacionalnog duha, a poseban se značaj pridaje narodnom jeziku i narodnim običajima. Tako Njegoš odbacuje pojam nacionalnosti koji je prevladavao u to vrijeme kod Srba u Ugarskoj gdje se pojam nacionalnog vezuje za religiju i za doba nekadašnjih dinastija. Njegoš, kako pokazuje Oben, ostaje vjeran ideji da duša nacije živi u krilu naroda. Na taj način se može objasniti Njegoševa religijska tolerantnost i, ako ne prihvatanje, onda pozdravljanje programa Ilirskog pokreta. Uz jedno metafizičko, mistično promišljanje koje proširuje i na

[2] Mišel Oben, *Njegoš i istorija u pesnikovom delu*, str. 201.

istoriju, Njegoš stvara jedno moderno nacionalno osjećanje. Sve to, s pravom konstatuje Mišel Oben, čini Njegoša najsnažnijim nacionalnim pjesnikom svog naroda.

U metodološkom pogledu, Mišel Oben pokazuje da do istine, koja je njemu kao naučniku cilj, dolazi istrajnim proučavanjima arhiva, starih rukopisa, tekstova svojih savremenika i prethodnika oslanjajući se i na istoriju, etnologiju, religiju i politiku. Multidisciplinarni pristup i pozitivističko faktografisanje kao i Obenova temeljitost, egzaktnost i pronicljivost daju sasvim originalan i inspirativan doprinos ne samo tumačenju najpoznatijih Njegoševih djela, nego cjelokupnog opusa.

Uz nevjerovatno obilje činjenica, odlično poznavanje i razumijevanje jezika i upućenost u literaturu o Njegošu, Mišel Oben objašnjava vezu istorijskih i političkih prilika u Crnoj Gori i Njegoševog djela. Crnogorska stvarnost, sa tradicijom, predanjima i istorijom, transponovana u Njegoševu umjetnost vraća se crnogorskom narodu kao izraz njegovog nacionalnog bića. Stoga Oben u uvodu s pravom uviđa da uticaj Njegoševog djela prevazilazi granice književnosti.

Razumijevanje prilika u Crnoj Gori i jedne književnosti mnogo različite od francuske, kritičko, utemeljeno analiziranje i tumačenje superiorno pozicionira Obenovu monografiju iznad rodoljubivih oduševljenja i nacionalnih tumačenja. Proučavanje istorije Balkana učiniće da, među rijetkima, podigne glas protiv prouzvoljnih napada na Njegoševo djelo.

Monografija o političkim i istorijskim vizijama u Njegoševom djelu, višestruko značajna za francusku slavistiku i za studije o Njegošu, nije bila kraj Obenovog interesovanja za Crnu Goru i njenog vladara. Pomenućemo još neke radove: „Legenda o badnjem večeru i evropska književnost“ (*Filološki pregled*, 1971), „O jednoj posledici prvog Njegoševog susreta sa Vukom“ (*Kovčežić*, X, 1972), „Povodom posvete *Gorskog vijenca*“ (Cetinjski muzej, 1973), „Stanislas Bellanger, destinataire d’un abrégé d’histoire du Monténégro dicté par Njegoš“ (*Uporedna istraživanja*, I, 1976), „*Gorski vijenac* et le culte de Zrinski dans la littérature croate“ (*Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1977), „Littérature orale et littérature écrite dans les premiers poèmes de Njegoš“ (*Revue des Etudes Slaves*, 1978). Pored radova posvećenih Njegošu, radovi Mišela Obena u oblasti jugoslavistike i komparativne književnosti značajan su doprinos u osvjetljavanju književnih pojava jugoslovenskih naroda i korespodencije s francuskim nasljeđem te analize posvećene Vuku, Dositeju, Simi Milutinoviću kao i prevod Dositejevog djela *Život i priključenija* značajan su napor da se ponište u velikom dijelu stereotipne interpretacije civilizacija balkanskih naroda.

Jedan od značajnijih radova jeste studija o Stanislasu Belanžeu, odnosno o *Istoriji Crne Gore* koju je navodno Njegoš diktirao ovom francuskom publicisti. Naime, Belanže je objavljivao tekstove u časopisu *L'Echo français*, čiji je pretplatnik bio Njegoš. U članku „Excursion dans le Monténégro", Belanže je iznio mnoštvo nevjerovatnih podataka o stanovništvu, predjelima i, naročito, životinjskom svijetu koji je navodno sretao u Crnoj Gori. Za feljton #Esquisse biographique – Le vladika du Monténégro - Extrait d'un voyage en Orient", koji je izlazio u pariskom dnevniku *Siècle*, autora Belfona (fr. Bellefond), u kome se javljaju slične opservacije, Mišel Oben, proučavanjem i analizom tekstova oba autora, zaključuje da je Belfon samo Belanžeov pseudonim. Čini se da je potrebno naglasiti značaj ovog Obenovog rada budući da se u stručnoj javnosti, naročito u radovima posvećenim recepciji Njegoša u Francuskoj, često navodi pomenuti Belfon kao značajan poznavalac Njegoševog života.

Što se tiče pomenute *Istorije* i Njegoševih veza sa Belanžeom, budući da autentični rukopis nije sačuvan, mnogi istraživači (Lj. Nenadović, P. Popović, D. Vuksan, K. Spasić i drugi), tragali su za pravim autorom i razlozima crnogorskog vladike da se ovaj rukopis objavi u francuskoj javnosti. Stanovište Mišela Obena je da je Njegoš vjerovatno htio da opovrgne Belanžeove neistine, šaljući mu ne svoju, kako tvrdi Lj. Nenadović, već Medakovićevu *Istoriju Crne Gore.*

Tumačenje naše književnosti u Francuskoj često je i dugo vremena opterećeno predrasudama koje su posljedica nepoznavanja i nerazumijevanja jezika i originalnih tekstova, a nerijetko i nedovoljnog poznavanja osnovnih istorijskih i geografskih podataka. Nije bila rijetkost da naši krajevi posluže samo kao pejzaži fantastičnim i egzotičnim pričama. Mišel Oben to ilustruje u radu posvećenom Volterovom interesovanju za jugoslovenske krajeve u vrijeme rusko-turskog rata („Volterovo interesovanje za jugoslovenske krajeve", *Zbornik MSC*, 1974). Posebno značajno je za ovu prigodu da pomenemo Volterovo isticanje hrabrosti Crnogoraca („*...un petit peuple ignoré, une poignée de Monténégrins*…"), pored izvjesne nesigurnosti u poznavanju prilika u tadašnjim našim zemljama. Po riječima Mišela Obena, ovaj Volterov interes za naše zemlje najavio je znamenito Fortisovo djelo *Put u Dalmaciju* koje je podstaklo u značajnoj mjeri zanimanje Evrope za naše krajeve, približilo našu narodnu poeziju evropskoj književnosti i postalo nezaobilazno izvorište za mnoge pisce.

Iako se nakon odlaska u penziju povukao iz javnog života, Mišel Oben se devedesetih godina oglašavao javno tek da bi pokazao svojim sunarodnicima kako predubjeđenja, poluistine i pogrešna tumačenja, protiv kojih se borio cijelog života, ponovo postaju dominantno mišljenje. Ovaj vrsni poznavalac istorije Balkana i književnog nasljeđa jugoslovenskih zemalja argumentovano

pobija tvrdnje autora Mirka Grmeka, Marka Đidara i Nevena Šimca, koji su 1994. godine u Parizu objavili knjigu o etničkom čišćenju kao višev jekovnoj ideologiji srpskog naroda koja se ogleda još u srpskim narodnim pjesmama i Njegoševom *Gorskom vijencu*. Oben se oglasio pismom i Polu Gardu, koji je tražio mišljenje za svoju knjigu *Život i smrt Jugoslavije*. Obenovo pismo pokazuje koliko neobaviještenosti i koliko logičkih, pojmovnih, istorijskih i književnih nedostataka nudi Gardova knjiga.

Jedinstvena monografija o Njegošu, brojni radovi, organizacija slavističkih konferencija, uređivačka djelatnost, intelektualna odbrana i častan angažman, najzad, zašto ne reći i to, iskrena ljubav prema zemlji Jugoslaviji, ne samo da opravdavaju lično dugogodišnje interesovanje za Mišela Obena, nego zadužuju crnogorsku romanistiku da pamti stručnjaka rijetkog senzibiliteta za crnogorskog velikana i crnogorske prilike. Jubilej koji Crna Gora slavi izuzetna je prilika da se ličnost i angažman Mišela Obena istaknu u bogatoj bibliografskoj aktivnosti kojom se slavi 200 godina od rođenja Petra II Petrovića Njegoša. Znaveno, inteligentno, naučno bavljenje Njegoševim djelom, referentni i citirani radovi, pošten i častan odnos prema nauci, iskreno divljenje koje je gajio prema Njegošu, sve to čini Mišela Obena izuzetnim jugoslavistom čiji je rad zadužio crnogorsku nauku o književnosti.

Bibliografija

- Aubin, Michel – *Visions historiques et politiques dans l'oeuvre de P. P. Njegoš*, Paris, Université de Paris-Sorbonne, Belgrade, Faculté de Philologie de Belgrade, 1972
- Oben, Mišel – *Njegoš i istorija u pesnikovom delu*, prevod Živojin Živojinović, Beograd, Književne novine, 1989.
- Deretić, Jovan- «Doprinos Mišela Obena», tekst na komemoraciji povodom smrti Mišela Obena, Beograd, Filološki fakultet u Beogradu
- Pavlović, Mihailo – *U dvostrukom ogledalu, francusko-srpske kulturne i književne veze*, Beograd, Prosveta, 1996.
- Spasić, dr Krunoslav – *Njegoš i Francuzi,* Zaječar, Kristal, 1988
- Thomas, Paul-Louis – «Michel Aubin (1923-1996)», Revue des études slaves, tome 68, fascicule 4, 1996, pp. 617-619 ;
- http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/slave_0080_2557_1996_num_68_4_6378

Marjana ĐUKIĆ

MICHEL AUBIN AS A NJEGOŠOLOGIST

Despite a very important monograph devoted to Njegoš and his other scientific research in the field of Slavic and Yugoslav studies, French researcher Michel Aubin remains without a proper reception in the literary and theoretical public in Yugoslav countries. This paper presents the importance and contribution of Michel Aubin in the fields of Njegošology and Montenegrin literature.

Key words: *Michel Aubin, Njegoš, Montenegro*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:811.163.4(497.16)Bošković R.
Pregledni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)
Institut za crnogorski jezik i književnost
adnan.cirgic@icjk.me

RADOSAV BOŠKOVIĆ KAO PROUČAVALAC CRNOGORSKIH GOVORA

Ovaj prilog, nastao povodom 30-godišnjice smrti crnogorskoga filologa Radosava Boškovića (1907–1983), ima za cilj da ukaže na njegov doprinos crnogorskoj dijalektologiji. Dijalektološki rad nije spadao u osnovni domen bavljenja Radosava Boškovića. O tome je ostavio svega četiri studije. No njegova studija o glasu *h* u crnogorskim govorima i njegov sintetički rad o tzv. starocrnogorskim govorima (dopunjen kasnije izvještajem o ispitivanju ozrinićkoga govora) nezaobilazna su literatura za sve kasnije crnogorske dijalektologe.

Ključne riječi: *Radosav Bošković, dijalektologija, crnogorski jezik*

Radosav Bošković jedan je od najznačajnijih filologa crnogorskih – ne toliko po obimu djela, ne ni po raznovrsnosti tema kojima se bavio, koliko po tome što se usuđivao razrješavati i najzamršenija pitanja istorije jezika i istorije jezikā. I radio je to bez nametanja svoga mišljenja po svaku cijenu, ostavljajući pokatkad i napomenu „Ko će bolje – široko mu polje“. Njegovi savremenici, prijatelji i studenti isticali su mu moralni, ljudski i intelektualni

elitizam. Taj elitizam karakteristika je i njegova načina rada.[1] Svi su Boškovićevi radovi i studije kratki, jasni, bez dugih uvoda i zamršenih zaključaka. I nijesu samo oni kratki. Kratak je i bibliografski spisak tih radova, koji za oko pedeset godina djelovanja dostigao tek sedamdesetak jedinica.[2] Pa ipak, njegovi su radovi, nakon selektivnoga objedinjavanja u jednu knjigu,[3] skrenuli pažnju svjetske slavistike te je nedugo zatim na ruski jezik, na insistiranje Nikite Tolstoja, prevedena njegova *Uporedna gramatika slovenskih jezika*. „Tom knjigom profesor Radosav Bošković svrstao se među najuglednije svetske lingviste koje su Rusi preveli, kao što su Paul, De Sosir, Humbolt, Meje, Vajan, Benvenist", a za knjigu je rečeno „da predstavlja nezaobilazni priručnik na svim slavističkim katedrama u svetu."[4] U predgovoru knjige odabranih Boškovićevih studija priređivači su s pravom istakli: „Prof. Bošković je ne samo jedan od danas najkompetentnijih komparativista-slavista nego i naučnik koji je, takođe danas, gotovo bez premca u slavističkom naučnom svetu po konciznosti teksta, logici argumentacije i matematičkoj tačnosti izraza i izražavanja."[5] Taj stav je danas jednako tačan i održiv kao i prije tri i po decenije, kad je izrečen.

Radosav Bošković rođen je u Orjoj Luci, 28. decembra 1907. godine. Radosav Pešov, kako su ga zvali njegovi Bjelopavlići, sin je Petra Markova Boškovića i Milice, rođene Vojvodić. Podizali su ga đed i baba i stric i strina

---

1 O njegovu ljudskome elitizmu, koji je svakako i iz kuće ponio kao potomak čuvenih Boškovića s Orje Luke, i naučnome elitizmu koji je donekle nadgradnja ovoga prethodnog pisali su mnogi, poredeći ga čak s Humboltom, Mejeom, Sosirom i drugima. Viđeti o tome: Radojica Jovićević, „Lingvista Radosav Bošković", *Četvrti lingvistički skup „Boškovićevi dani"* (zbornik radova), CANU, Podgorica, 1999, str. 9–14. I jedan je broj časopisa *Stvaranje* njemu gotovo u cjelosti posvećen – viđeti: *Stvaranje,* 4, 5, 6, Podgorica, 1993, str. 237–359. I nekoliko referata na *Prvome lingvističkom skupu u spomen na Radosava Boškovića* (CANU, Titograd, 1988) posvećeno je njegovu životu i djelu.

2 Viđeti: Drago Ćupić, „Bibliografija Radosava Boškovića", *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 267–271.

3 Radosav Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978. Knjiga je sastavljena na inicijativu Radovana Zogovića, a u selekciji radova učestvovao je – pored priređivača Dušana Jovića i Svetozara Nikolića – i sam autor. Zogović je prije toga pokušavao da objavi izbor Boškovićevih tekstova u Grafičkome zavodu, u ediciji *Luča*, ali – kako do toga nije došlo – ideju je oživio kad je postao član CANU i u toj instituciji objavio navedeni izbor (naročito zbog toga što i neki beogradski izdavači nijesu ispunili ranije dato obećanje Boškoviću da će mu objaviti izbor studija). (Viđeti o tome: Vojislav Đurović, „Više o ličnosti, manje o djelu, i neizbježno, i o djelu i o ličnosti, nerazdvojno", *Stvaranje*, 4, 5, 6, god. XLVIII, Podgorica, 1993, str. 269.) I za tu, kao i za prethodnu knjigu Bošković je odbio da primi honorar.

4 Radojica Jovićević, n. d., str. 13.

5 Radosav Bošković, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978 (predgovor priređivača).

jer je rano ostao bez oca (poginuo je 1912. na radu u Americi), a nedugo potom je i majka napuštila kuću. Od tada do kraja života on će živjeti bez najuže porodice, u zrelijim godinama bolešljiv i duševno bolestan, o čemu svjedoči i praznina u njegovoj bibliografiji od cijelih deset godina – od 1954. do 1964. godine.[6] Osnovno obrazovanje stekao je u Danilovgradu, a gimnaziju je pohađao u Danilovgradu i Podgorici. Ujesen 1926. upisao je u Beogradu srpskohrvatski jezik s književnošću, uporednu gramatiku indoevropskih jezika, uporednu gramatiku slovenskih jezika i staroslovenski jezik, što je i diplomirao 1930. godine. Boravio je dvije studijske godine u dva evropska slavistička centra – u Pragu i Krakovu. Godine 1934. doktorirao je s tezom *Razvitak sufiksa u južnoslovenskoj jezičkoj zajednici*, o kojoj su se odmah pojavile afirmativne kritike. (I inače, naučna se kritika njegovim jezikom i stilom bavila kao da je riječ o književniku.[7]) Do 1936. godine Bošković je radio kao gimnazijski profesor, a od tada do kraja radnoga vijeka bio je vezan za Filozofski (Filološki) fakultet u Beogradu. Radosav Bošković nije nagrađivan. Odbijen je i kao kandidat za Srpsku akademiju nauka i umetnosti. Kasnije, u drugim okolnostima, on sâm nije htio prihvatiti to članstvo – ni u SANU ni u CANU, bez obzira na nagovore njegova prijatelja Radovana Zogovića da bude član CANU. Do starosti je živio kao podstanar u Beogradu, a ljeta provodio kod sestre u Nikšiću. I nijesu to podaci nebitni za jednu naučnu biografiju jer govore o uslovima u kojima je živio i stvarao Radosav Bošković, sigurno najdarovitiji jezikoslovac crnogorski, višedecenijski profesor beogradskoga univerziteta, čovjek koji je radom i talentom zaslužio da boravi u Daničićevu i Belićevu kabinetu, da Jagićevu biblioteku koristi gotovo kao svoju priručnu, ali i čovjek čije dugo liječenje u Beču nije platio ni fakultet na kome je radio, ni grad u kome je boravio. Njegov je stric Novica pokušavao prodati zemlju ne bi li platio to skupo liječenje, ali je nije imao ko kupiti. Liječenje je tada platio Blažo Jovanović. Posljednje dane i godine Bošković je proveo u bolnicama i domovima, često odvojen od stvarnosti. Umro je 5. jula 1983. godine i sahranjen na Orjoj Luci.[8]

Već je istaknuta konciznost Boškovićevih radova i kratkoća njegove bibliografije. Iz oblasti crnogorske dijalektologije mogli bismo izdvojiti ove naslove:

---

6 Viđeti: Jovan Čađenović, „Naš profesor Radosav Bošković“, *Stvaranje*, 4, 5, 6, god. XLVIII, Podgorica, 1993, str. 349.

7 Radojica Jovićević, n. d., str. 9.

8 Za Boškovićevu biografiju poslužili smo se biografskim podacima datim u zborniku radova *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića*, CANU, Titograd, 1988, str. 6. te tekstom Vojislava Đurovića, „Više o ličnosti, manje o djelu, i neizbježno, i o djelu i o ličnosti, nerazdvojno“, *Stvaranje*, 4, 5, 6, god. XLVIII, Podgorica, 1993, str. 253–281.

1. Radosav Bošković, „O prirodi, razvitku i zamenicima glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Južnoslovenski filolog*, XI, Beograd, 1931, str. 179–197. (Uvršćen je u *Odabrane članke i rasprave*, str. 7–21.)
2. Radosav Bošković & Mječislav Malecki, „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, CANU, Podgorica, 2002, str. 5–13. (Rad je prvobitno objavljen na francuskome jeziku, 1932, a zatim je nepreveden uvršćen u *Odabrane članke i rasprave* (1978). Za *Glasnik* ga je na srpski jezik prevela Maja Đukanović, a priredio Radojica Jovićević.),
3. Radosav Bošković, „Izveštaj g. Rad. Boškovića“ (o govoru Ozrinića), *Godišnjak Zadužbine Sare i Vase Stojanović*, II, Beograd, 1935, str. 27–36. (Uvršćen je u *Odabrane članke i rasprave*, str. 39–44.)
4. Radosav Bošković, „Povodom nekih toponima“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XL, sv. 1-2, Beograd, 1974, str. 22–35. (Uvršćen je u *Odabrane članke i rasprave*, str. 379–392.)

Studija „O prirodi, razvitku i zamenicima glasa *h* u govorima Crne Gore“ nastala je kad je Bošković imao svega 23 godine. I to je drugi Boškovićev tekst uopšte, a prvi iz oblasti dijalektologije.[9] No nema u tome radu ničega početničkog. Asim Peco je u vezi s tim s pravom istakao: „Objavio ga je u Južnoslovenskom filologu – i tadašnjem, i sadašnjem vodećem lingvističkom časopisu – i u slavistici i u evropeistici. (...) Mnogi (su) drugi, i Boškovićevi vršnjaci, a i učenici, svoje stručne priloge otpočinjali najčešće jezičkim poukama i kraćim člancima u Našem jeziku. Radosav Bošković (...) ne ide tom stazom. On je na početku svoje naučničke karijere krenuo od Filologa i od suštinskih problema i istorije i dijalektologije našeg jezika.“[10] Već na osnovu te studije o fonemu *h* jasno se vidi budući Radosav Bošković – jezikoslovac, filolog, podjednako uspješan proučavalac jezika i na sinhornoj i na dijahronoj ravni. Na početku studije Bošković ističe: „Ja nemam nameru, da to odmah istaknem, da ovim člankom pružim kakvu iscrpniju monografiju o glasu *h* u ovim govorima; naprotiv, želeo bih da se pozabavim više principskom stranom samoga pitanja.“[11] Slično je postupio i u izvještaju o ispitivanju govora Ozrinića: „Nije me tamo odvela želja, da to odmah istaknem, da sistematski

[9] Viđeti: Drago Ćupić, „Bibliografija Radosava Boškovića“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 267–271.

[10] Asim Peco, „Radosav Bošković kao dijalektolog“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 211.

[11] Radosav Bošković, „O prirodi, razvitku i zamenicima glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978, str. 7.

proučim ozrinićki govor – kao zasebnu lingvističku celinu...“[12] Taj postupak, izdvajanje pojedinoga problema iz jednoga govora ili skupine govora a ne monografska obrada cijeloga dijalekta, novina je koju Radosav Bošković uvodi u našu dijalektologiju. „Problem koji je zahvaćen ovim radom davao je mogućnosti da se ide na cijelu monografiju. Ali, na našu veliku žalost, on nije doživio ni svoju potpunu obradu. Naime, ovdje je obrađen samo jedan dio problema. Nagoviješten je završetak koji nismo dočekali. (Boškovićevo „Svršiće se“ na kraju studije – nikad se nije ispunilo. – A. Č.) Pa ipak. Ovaj Boškovićev dijalektološki prvjenac ostao je u našoj nauci kao vrlo cijenjen i koristan prilog.“[13]

Prije početka izlaganja problema koji je naslovom naznačen Bošković naglašava tri bitne stvari: 1. nema nijednoga crnogorskoga govora koji čuva *h* dosljedno đe mu je mjesto; 2. u govorima koji imaju umjesto *h* koji drugi glas takođe nema dosljedne upotrebe tih „zamjenika“; 3. govori koji po pravilu gube *h* gube ga u svim pozicijama. Na osnovu toga crnogorske govore dijeli u tri grupe: jedini čuvaju *h,* drugi umjesto njega imaju druge glasove, treći su ga potpuno izgubili. U prvi tip (u kojemu se *h* čuva) spadaju govori okoline Cetinja – Riječka i Lješanska nahija i djelovi Katunske nahije (Njeguši, Ćeklići i Bjelice).[14] No već i u to vrijeme počeo je bio uzimati maha, naročito kod tadašnje mlađe generacije, proces zamjene glasa *h* glasom *g*. Kao poseban slučaj Bošković ističe razvoj glasa *h* u grupi *hv*, koja daje *f* (u onim govorima koji uopšte imaju *f*).[15] U drugi tip uvrstio je govore koji danas umjesto *h* imaju druge glasove – govori neposredne okoline Bara: Mrkojevići i Zupci. U tome su dijelu naročito interesantna Boškovićeva zapažanja o tome koji su lingvistički uslovi doveli do pojave određenoga „zamjenika“ glasa *h* u različitim položajima, i u različitim govorima – mrkojevićkome i zubačkome. Neobično je samo što je previše prostora posvetio pojavi „zamjenika“ *k* i *f* za etimološko *h* na kraju riječi. Čini se da je taj proces sasvim jasan. Budući da u tim govorima *h* alternira sa *g* i *v*, prirodna je pojava *k* i *f* na kraju riječi – jer je uslovljena desonorizacijom zvučnih suglasnika u finalnome položaju (tipičnom za cio prostor uz albansku jezičku granicu, a i nešto dublje prema unutrašnjosti). Ta

[12] Radosav Bošković, „Izveštaj Radosava Boškovića“, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978, str. 39.

[13] Asim Peco, n.d., str. 212.

[14] Ovđe je Bošković neprecizan. Naime, kaže da u tu oblast spadaju „cela Riječka i Lješanska nahija“, a zatim navodi da za Riječku nahiju ima materijal samo iz dva sela – Dobrskoga Sela i Kosijera, a za Lješansku samo Štitare. U Katunskoj nahiji obišao je Bjeloše, Vojkoviće i Petrov Do, a u Bjelicama nije bio.

[15] Drukčije objašnjenje od Boškovićeva nudi Mihailo Stevanović u „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Beograd, 1933-4, str. 48, i Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2007, str. 96–98.

je desonorizacija jamačno uslovila pojavu *k* (kao nezvučnoga alternanta *g*) i *f* (koje se inače ponaša kao nezvučni alternant za *v*, npr. *ofca, krf, crf* i sl.). U treću grupu, u kojoj je *h* izgubljeno bez zamjene, Bošković ubraja tzv. crnogorska Brda: Bjelopavliće, Kuče i Pipere[16] i govor Podgorice s okolinom. Jedino izdvaja Bjelopavliće u kojima se *h* još čuva u finalnome položaju u riječi u određenim kategorijama. Izuzetak iz te grupe čine i podgorički muslimani, čiji je govor trebalo smjestiti u prvu grupu (kao uostalom i sve muslimanske govore u Crnoj Gori, izuzev Mrkojevića).[17] No u vezi s prirodom suglasnika *h* u svim crnogorskim govorima od posebna je značaja Boškovićev zaključak da je njegovu sudbinu u tim govorima ponajviše određivala pojava promjene zvučnosti (uz slabljenje artikulacije i redukciju frikativnosti). Taj je zaključak ne manje važan od podjele koju je dao. Njegova studija o suglasniku *h* nije važna samo za crnogorsku dijalektologiju, već i za istoriju štokavskih jezika uopšte (naročito crnogorskoga, razumije se). Šteta je za montenegristiku što rad nikad nije završen. Uz to valja pomenuti još jednu neobičnost: u cijelome tekstu Bošković govori o *crnogorskim govorima*, u izvještaju o ispitivanju Ozrinića govori i o crnogorskoj dijalekatskoj oblasti kao *cjelini*,[18] a u naslovu studije o suglasniku *h* kaže *govori Crne Gore*. Je li to Boškovićevo rješenje ili izmjena recenzenta/urednika – to svakako ne utiče na značaj njegova rada. No njegovi su nastavljači selektivno koristili samo sintagmu iz naslova.[19]

Dio terenskih istraživanja (tj. onaj dio što se odnosi na tzv. Staru Crnu Goru) koji su prethodili izradi studije o glasu *h* Radosav Bošković obavio je s poljskim jezikoslovcem Mječislavom Maleckim. U koautorstvu s njim objavio je 1932. studiju *Przegląd dialektów Starej Czarnogory (z uwzględnieniem gwar sąsiednich)*, koja je 2002. prevedena na srpski jezik pod naslovom *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore*.[20] Iako se autori u naslovu ograničavaju samo na tzv. starocrnogorske govore, oni donose jezički materijal i sa znatno širega područja: Primorje, Zeta, Podgorica, Kuči, Piperi, Bjelopavlići, Pješivci... i nude klasifikaciju govora toga područja. Kakvo je bilo stanje u tadašnjoj crnogorskoj dijalektologiji, odnosno u literaturi o crnogorskim govorima, vidi se lijepo iz prve dvije rečenice te studije:

[16] Naglasio je da u Vasojevićima i Bratonožićima nije bio.

[17] Viđeti: Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2007, str. 75–78.

[18] Radosav Bošković, „Izveštaj Radosava Boškovića“, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978, str. 39.

[19] Viđeti: Drago Ćupić, „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1984, 97–128.

[20] Viđeti: R. Bošković & M. Malecki, „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, CANU, Podgorica, 2002, str. 5–13. (priredio Radojica Jovićević)

„Crnogorski dijalekti do sada nisu mnogo proučavani. Osim Rešetarovih dela, postoje samo prilozi nejednake vrednosti, kao i rasute beleške o različitim lingvističkim pitanjima; sve ovo nije dovoljno da se formira mišljenje o dijalekatskim karakteristikama ovoga kraja.“[21] Naravno, nije Boškoviću tada mogla biti nepoznata studija *Dialekt Istočne Hercegovine* Danila Vušovića, objavljena 1927, u kojoj se obrađuju zapadni crnogorski govori, niti studija o akcentu pljevaljskoga govora Gojka Ružičića, objavljena iste godine. Te govore Bošković, u maniru tradicionalizma, nije ubrajao u crnogorske. Ubrajao ih je u govore hercegovačkoga tipa. No ne bi bilo tačno reći da je u crnogorske ubrajao samo one govore koji ne poznaju uzlazne akcente, ili samo tzv. starocrnogorske govore. Ne bi u tome slučaju u crnogorske govore mogao uvrstiti ni dobar dio Katunske nahije – od Čeva do Zagrede i cijele Pješivce. Crnogorskim govorima Bošković je smatrao govore s neprenesenom ili dosljedno neprenesenom akcentuacijom – zato je obuhvatio, pored četiri nahije, i primorske govore i tzv. Brda – Bjelopavliće, Kuče i Pipere. Što nije išao dalje, osobito što nije uključio Vasojeviće, kojima je po svemu tu mjesto, te što nije išao dalje k śeveroistoku – u plavsko-gusinjski kraj i što tu nije uvrstio govore crnogorskoga dijela Sandžaka, ne znači da te krajeve nije smatrao crnogorskima. Razloge za to sam je naveo kad je isticao specifičnosti mrkojevićkoga govora (za koji kaže da je „pored podgoričkoga tipa, koji je opisao Rešetar, (...) jedan crnogorski dijalekatski tip koji zaslužuje da bude detaljno proučen“[22]): „Isto tako i ostatak Crne Gore valja detaljno ispitati. Mi to nismo mogli učiniti, pre svega iz finansijskih razloga.“[23]

Budući da će o studiji o tzv. starocrnogorskim govorima biti više riječi na drugome mjestu, u tekstu o Mječislavu Maleckome kao proučavaocu crnogorskih govora, ovđe ćemo ukazati samo na nekoliko bitnijih podataka. Studija je nastala kao rezultat terenskih istraživanja Radosava Boškovića i Mječislava Maleckoga u ljeto 1931. Dvije neđelje su zajedno izučavali ove krajeve: Brčelo (Crmnica), Kosijere, Malu Goranu, Seoca (Crmnica), Štitare, Vojkoviće i Zupce. Obišli su i Bjeloše, Dobrsko Selo, Godinje, Pečuricu i Petrov Do. Zatim su proučili i ove krajeve, i to odvojeno – Bošković: Fundinu, Kopilje, Orju Luku, Bioče, Medun, Ožege, Petroviće, Seoca i Uble; Malecki: Cerovo, Krug, Lastvu, Lješev Stup, Pelinovo, Trešnjevo, Čevo, Dajbabe, Dobru Goru, Grab, Kobilji Do, Markovinu, Prentin Do, Resnu i Velestovo. Namjera im je bila, kako sami ističu, da prouče osobenosti *svih* crnogorskih govora „i okolnih dijalekata“. „Ovaj cilj nije u potpunosti ostvaren, delom

[21] Isto, str. 5.

[22] Isto, str. 13. Mrkojevićki govor opisaće mnogo godine kasnije Luka Vujović u knjizi *Mrkovićki dijalekat (s kratkim osvrtom na susjedne govore*, SANU, Beograd, 1969.

[23] Isto, str. 13.

zbog nedostatka materijalnih sredstava, a delom i zbog lokalnih teškoća, kao što je klima, teren, higijenski uslovi i sl.“[24] Ipak, obišli su prilično široko područje i obavili posao kojemu nije dorastao nijedan današnji dijalektolog u Crnoj Gori (o tome najbolje svjedoči podatak da danas, uprkos tome što postoje solidni putevi i dobra oprema, gotovo da i nema terenskih istraživanja u dijalektologiji). Za istraživanje su ranije (u Krakovu) bili pripremili upitnik i dopunjavali ga na licu mjesta, no na kraju studije konstatovali su da bi za crnogorske govore „bilo sasvim uzaludno primeniti metod koji se sastoji u prevođenju dijalekatskog upitnika.“[25]

Bošković i Malecki dali su u studiji o kojoj je riječ i klasifikaciju crnogorskih govora. Izdvojili su četiri govorna tipa:

1. cetinjski tip (četiri nahije i priobalje između Boke i Bara)
2. barski tip (Bar s Mrkojevićima i Zupcima)
3. tip govora Kuča i Pipera
4. tip govora plemena Bjelopavlići i Pješivci.

Tu klasifikaciju potkrijepili su „gramatičkim crtama“ (ukupno ih je 13) koje su joj poslužile za osnov. Kasnija istraživanja pokazaće da njihovu četvrtome tipu ne pripadaju cijeli Pješivci no samo Donji Pješivci, a da se toj grupi treba dodati i vasojevićki govor. Treći tip (Kuči i Piperi) treba da obuhvata i Bratonožiće. Ključ za taj postupak i sami su indirektno naveli: „Prelazak iz jednoga dijalekta u drugi (u Crnoj Gori – A. Č.) najčešće je neprimetan.“[26] U vezi sa studijom o kojoj je riječ Mitar Pešikan je istakao: „Ovaj rad (...), iako po obimu iznosi jedva desetak strana, možemo smatrati bitnim korakom dalje i bitnom fazom u sagledavanju crnogorske dijalekatske problematike u predjelu Stare Crne Gore i susjednog brdskog i primorskog pojasa. Identifikovane su i najbitnije zajedničke crte i unutrašnja diferencijacija ove govorne zone. Istaknuta je i ilustrovana nizom podataka osobenost mrkovićkog govora, kao i specifičnosti crmničke govorne situacije; ukazano je da posebni refleks poluglasnika prate i druge pojave u glasovnom sistemu; jasno su definisana dva akcenatska sistema starijih brdskih govora i pokazano da ozrinićki ne ide s njima, nego je u stvari varijanta crnogorske akcentuacije (...); ukratko – postavljene su dobre i pouzdane osnove za sagledavanje ukupnosti dijalekatskih odnosa na tlu srednjovjekovne Zete i za orijentaciju budućih istraživanja.“[27]

Za ovu priliku treba istaći još jedan bitan podatak iz studije R. Boškovića i M. Maleckoga, a to je podudaranje dijalekatskih izoglosa s plemenskim

[24] Isto, str. 6.
[25] Isto, str. 13.
[26] Isto, str. 11.
[27] Mitar Pešikan, „O ispitivanju crnogorskih govora između dva rata“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 221.

granicama: „Kad su u pitanju izoglose, one se prostiru skoro celom dužinom granica plemena: podela na nahije i bratstva nije imala većeg uticaja na grupisanje dijalekata. Retke su velike razlike u okviru jednog plemena, ali u okviru nahije se ponekad mogu sresti dosta značajne dijalekatske razlike.“[28] To je u potpunoj saglasnosti s kasnijom tvrdnjom Mihaila Stevanovića da među crnogorskim plemenima „postoje izvesne razlike i u jezičkim crtama. U jednom plemenu, bilo ono manje (od svega jedne opštine) ili više (od nekolika sreza) – ne računajući odive i doseljenike iz drugih plemena – i za oštro uho i dobro jezičko osećanje razlike su neznatne. Ova se okolnost zgodno iskorišćava za podelu govora u manje dijalekatske grupe i za odvajanje od krajeva koji pripadaju drugim dijalekatskim oblastima.“[29] Na to je svakako morala uticati specifična podvojenost crnogorskih plemena u pojedinim sferama života. Ipak, uporednom analizom postojeće dijalektološke građe može se utvrditi da ni među pojedinim plemenima nema tolikih razlika da bi se moglo govoriti o posebnim dijalektima ili dijalekatskim tipovima na nivou Crne Gore. Ukoliko bi se iz praktičnih razloga pokušala uspostaviti neka uslovna klasifikacija crnogorskih govora, onda bi se moglo govoriti samo o govornim skupinama koje bi se međusobno razlikovale u nekim sitnijim osobenostima (kojih je danas iz razumljivih razloga sve manje).[30]

Izvještaj Radosava Boškovića o ispitivanju govora Ozrinića neka je vrsta dopune koautorskoj studiji s Maleckim. To i sam ističe navodeći tri razloga koja su ga navela na dvadesetodnevno istraživanje u kojem je obišao sela: Čevo sa zaseocima, Makljen, Velestovo, Barjamovicu, Markovinu i Zagredu. Priznajući Rešetarov trud u ispitivanju te oblasti, on navodi svoje motive istraživanja: 1. interesovale su ga dijalekatske izoglose koje presijecaju *crnogorsku dijalekatsku oblast kao cjelinu* (istakao A. Č.) a ozrinićki mu je govor, kao periferijski „starocrnogorski“ govor mogao pružiti materijala za to; 2. htio je da odredi osnovne diferencijalne crte ozrinićkoga i sušednoga mu bjelopavlić-

[28] R. Bošković & M. Malecki, „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, knj. 20, CANU, Podgorica, 2002, str. 11.

[29] Mihailo Stevanović, n.d., str. 2. Navedene činjenice dopunio je interesantnim zapažanjima povodom akcentuacije Lepetana Mitar Pešikan u već citiranome radu (str. 221–222) kad kaže da ta akcentuacija „izgleda kao lokalna anomalija na prostoru istočne Boke i ima analogiju samo u Perastu, a ne u susjednim mjestima. Vjerovatno je ovo uslovljeno činjenicom da su upravo Lepetane i Perast, za razliku od okolnog predjela, pripadali Opatiji sv. Đorđa; pokazuje se time da su za diferenciranje govora mogli biti od značaja ne samo plemenska pripadnost (na što su ukazali Bošković i Malecki) nego i pripadnost takvoj društvenoj jedinici kakvu je predstavljala određena crkvena metohija.“

[30] Viđeti o tome: Adnan Čirgić, „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 51–91.

kog govora[31]; 3. ostale „starocrnogorske“ govore već je bio obišao, a ostao mu bijaše samo ozrinićki. I u ovome izvještaju bitna je Boškovićeva klasifikacija crnogorskih govora – ovoga puta data na osnovu akcenatskih tipova. Crnogorske je govore podijelio u četiri grupe:

1. U prvu grupu svrstao je govore s „potpuno starom akcentuacijom“, tj. govore u kojima akcenat čuva staro mjesto u svim položajima u riječi, npr. *mūnjȁ, sestrȁ, nārȍd, nožȉć, grēdê, ženê, livȁda, utôrnik*. Tu ubraja Pipere, Podgoricu s okolinom, Zetu, Kuče i Bratonožiće.
2. Drugu grupu čine govori s „djelimično prenesenom akcentuacijom bez uzlaznih akcenata“. U njima je npr. umjesto *mūnjȁ* i *sestrȁ* – *mûnja* i *sȅstra*. Tu je ubrojio Riječku, Lješansku i Crmničku nahiju, Bar s okolinom i Katunsku nahiju osim Ozrinića, Zagaračja i Komana.
3. Ozriniće, Zagaračje i Komane uvrstio je u posebnu grupu s „djelimično prenesenom akcentuacijom samo s jednim akcentom uzlaznoga karaktera“, odnosno u grupu koja se od prethodne razlikuje što se prenošenjem ne javlja dugosilazni nego dugi poluuzlazni akcenat.
4. U četvrtu grupu spadaju govori „s djelimično prenesenom akcentuacijom s oba uzlazna akcenta“. U njima se umjesto *mūnjȁ, sestrȁ, nārȍd, nožȉć* javlja *múnja, sèstra, národ, nòžić*. Tu je uvrstio Bjelopavliće (osim Vražegrmaca) i Vasojeviće.

Data Boškovićeva klasifikacija prva je klasifikacija crnogorskih govora rađena na osnovu akcenatskoga stanja u govorima. U tekstu o uzlaznim akcentima u starijim crnogorskim govorima Drago Ćupić o toj klasifikaciji, između ostaloga, kaže: „Razvoj (akcenta iz treće Boškovićeve grupe – A. Č.) u Ozrinićima (ovdje se posebno misli na Čevo), na jednoj, i Zagaraču i Komanima, na drugoj strani, već u ovom vijeku drugačije je pošao, tj. u Ozrinićima ka dugom uzlaznom akcentu, a u Zagaraču i Komanima ka dugom silaznom akcentu. Tako se danas sa sigurnošću može reći da govori Zagarača i Komana pripadaju starocrnogorskom govornom tipu iz Boškovićeve druge grupe govora, tako da u trećoj grupi ostaje samo govor Čeva, djelimično i Velestova i Markovine, ali ne i Zagrede. (...) U analizi Boškovićeve klasifikacije uočavamo da on ne pominje govore Bjelopavlića i Vasojevića, govore ostalih Crnogorskih brda, govore Crnogorskog primorja osim Bara, kao ni govore u dolini Lima i mimo Vasojevića. (...) U prvoj Boškovićevoj grupi su i govori Titograda i okoline te govor Zete. I ovdje se u međuvremenu stanje izmijenilo.

[31] U požaru koji je zahvatio Narodnu biblioteku u Beogradu (1941) izgorjele su Boškovićeve bilješke i građa o bjelopavlićkome govoru. – Drago Ćupić, „Uzlazni akcenti u starijim govorima Crne Gore“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 236.

U ovoj grupi ostali su govori Pipera, Kuča i Bratonožića. Međutim, Podgorica, odnosno Titograd, zatim Lješkopolje i Zeta ispali su iz ovog tipa i uključili se u drugu grupu (drugi tip), kojoj pripadaju starocrnogorske nahije, istina – s izuzetkom hipokoristika tipa *Pêro, Jôvo* i sl. (jer je u Titogradu, Zeti i Lješkopolju, kao i u Kučima i Bratonožićima *Pērȍ, Jōvȍ* i sl.).“[32]

I Boškovićeva klasifikacija i Ćupićev osvrt na nju zaslužuju posebnu pažnju. U Boškovićevoj prvoj grupi (dosljedno neprenesenih akcenata) našla se Podgorica s okolinom i Zeta. Ćupić kaže da se tu stanje u međuvremenu izmijenilo i da Podgorica, Zeta i Lješkopolje više ne pripadaju toj grupi već su se uključili u drugu Boškovićevu grupu s djelimično prenesenim akcentima (bez uzlaznih akcenata). Dosadašnja istraživanja ne potvrđuju ni Boškovićevo svrstavanje Podgorice i Zete u prvu grupu ni Ćupićev stav da su oni u međuvremenu evoluirali i prešli u drugu grupu. (Posebno je nejasno Ćupićevo isticanje akcenatske evolucije u Lješkopolju, koje Bošković u svojoj klasifikaciji i ne spominje.) Naime, govor podgoričkih iseljenika u Skadru, među kojima ima i savremenika Boškovićevih informatora, kao ni govor njihovih savremenika u Podgorici ne daje nikakvih potvrda za dosljedno neprenesenu akcentuaciju u Podgorici. Ista je situacija i u Zeti.[33] Mora da su ga na pogrešan zaključak naveli antroponimi tipa *Mārkȍ, Pērȍ, Blāžȍ* i sl. Dakle, Podgorica i Zeta s okolinom i u Boškovićevo i u naše vrijeme pripadaju njegovu drugome tipu. Neobično je takođe što oblike tipa *Pērȍ, Jōvȍ* i sl. Ćupić vezuje za kučki i bratonoški govor, a preskače piperski, za koji su podjednako tipični (jer piperski govor čuva tzv. stariju neprenesenu akcentuaciju). Imena tipa *Péro, Jóvo* nijesu odlika piperskoga govora. Javljaju se samo u selu Crnci, i to kao uticaj susednoga bjelopavlićkog govora. I to je u literaturi odavno poznato.[34] Neobično je takođe što je Bošković u ovoj klasifikaciji ispuštio govore Crnogorskoga primorja (koji su dio njegove klasifikacije zasnovane na drugim kriterijumima, o čemu je bilo riječi uz koautorski rad njegov i M. Maleckoga). Što nijesu uvršćeni govori u dolini Lima i mimo Vasojevića, objašnjeno je takođe u njegovu koautorskome radu s M. Maleckim, pa citirano čuđenje Draga Ćupića u vezi s time nije na mjestu, kao što nije na mjestu ni njegova konstatacija da Bošković u klasifikaciju o kojoj je riječ nije uvrstio bjelopavlićki govor, koji je zapravo na prvome mjestu u njegovu četvrtome tipu. Kad je u pitanju evolucija akcenata, za nas je danas posebno interesantan Boškovićev treći tip

[32] Drago Ćupić, „Uzlazni akcenti u starijim govorima Crne Gore“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 235–236.

[33] Viđeti: Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2007.

[34] Viđeti: Mihailo Stevanović, „Sistem akcentuacije u piperskom govoru“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. X, Beograd, 1940, str. 67–184. (viđeti posebno str. 97)

s dugim poluuzlaznim akcentima. Naime, ta je evolucija dovela do znatnih razlika u odnosu na Boškovićevo vrijeme (što je prilično kratak period). Taj akcenat je, po nalazima Draga Ćupića, u Ozrinićima postao dugouzlazni, a u Zagaračju i Komanima dugosilazni, čime su se ta dva govora priključila drugome Boškovićevu tipu. No rezultati naših istraživanja ne potvrđuju Ćupićevu tezu da Zagreda, uz Čevo, Markovinu i Velestovo, nije ostala u trećemu Boškovićevu tipu.[35] Na kraju, u vezi s Boškovićevim izvještajem o ozrinićkome govoru, treba reći da je nemjerljiva šteta što nije ostavio nikakve podatke o govoru Vražegrmaca (koji je izuzeo iz bjelopavlićkoga govora) jer više nema tipičnih predstavnika toga govora koji bi nam o njemu mogli dati bilo kakve valjane podatke.

Boškovićeva studija *Povodom nekih toponima*[36] podjednako pripada i onomastici i dijalektologiji i istoriji jezika. Nastala je gotovo pred sam kraj njegova radnoga vijeka i u njoj su toponimi poslužili samo kao povod za raspravu i objašnjenja problema iz oblasti dijalektologije i istorije jezika (i ne samo u Crnoj Gori). Povod za tu studiju je studija *Mikrotoponimija Gornjih Pješivaca* Dragoljuba Petrovića koju Bošković karakteriše kao „izvanredno sređen članak".[37] Umjesto šire elaboracije Boškovićeva postupka i navođenja svih toponima na koje je skrenuo pažnju, mi ćemo se osvrnuti samo na dva detalja koji nam se sa stanovišta dijalektologije i dijalektološke onomastike čine posebno interesantnim.

Prvo je pokušaj objašnjenja poznate konstrukcije *Idem u Milana* „ (= kod Milanovih, u kuću u kojoj je Milan starešina) (koja) pokazuje, prvo, da je negde postojao pridev **milanъ, -a, -o* = Milanov, i drugo, da je današnji imenički genitiv *Milana* u toj konstrukciji – nekadašnji pridevski akuzativ jednine muškoga roda. Naime, mi polazimo od prvobitne konstrukcije: *Idǫ vъ milana domъ*, u kojoj je *milana* bio pridevski akuzativ (genitiv) od nominativa *milanъ* = Milanov (...). Putem elipse – kao u toponimima – ispao je iz te konstrukcije upravni član *domъ*. Tako je dobijen obrt: *Idǫ vъ milana* (= Milanovъ). Kad su pridevi tipa *milanъ, -a, -o* izgubili u slovenskim jezicima svoj sufiksalni status, oblik *milana* u konstrukciji *Idem u milana* < *vъ milana* protumačen je – na osnovu morfoloških i gramatičkih kalupa date epohe – u jednom delu naših dijalekata kao genitiv jednine od imenice *Milan*. Tako se u tim dijalektima novi obrt *u milana* < *vъ milana* izjednačio sa starim i

[35] Ćupićeve smo nalaze provjerili u spontanim razgovorima s informatorkom Ikonijom (Milovanovom) Popović, rođ. u Zagredi 1925.

[36] Radosav Bošković, „Povodom nekih toponima", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XL, sv. 1-2, Beograd, 1974, str. 22–35. (Ovđe je citiramo na osnovu verzije iz njegove knjige *Odabrani članci i rasprave*, CANU, Titograd, 1978, str. 379–392.)

[37] Isto, str. 380.

opštim obrtom *u milana* < *oṵ milana*.“[38] Govori u kojima se javljaju konstrukcije tipa *u Milana* (= kod Milana) gotovo redovno imaju i konstrukcije tipa *iz Milana* (= od Milana). Stoga se ni bi moglo zanemariti ni objašnjenje Mihaila Stevanovića koju tu sintaksičku osobinu objašnjava semantičkim razlozima: „Ova sintaksička osobina počiva na činjenici, bolje reći sva je u tome što se imenom lica koje se stavlja u genitiv zamenjuje sve što dotičnom licu pripada: imanje, kuća, čeljad itd.“[39] Ne navodimo oba objašnjenja da bismo presudili koje je od njih ispravno; jedan je proces mogao podržati drugi. Neobično je što Bošković nije pomenuo i Stevanovićevo objašnjenje.

Drugi bitan detalj studije o kojoj je riječ jeste značaj akcenta u rasvjetljavanju toponima. Bošković to pokazuje na primjeru toponima tipa *Ljȅpovī pod, Bjȅlovī krši, Mȉlovē torine*. U osnovi tih toponima Bošković vidi stara skraćena imena *Ljepȍv, Bjelȍv, Milȍv* (< *Ljeposlav, Bjelimir, Miloslav*). Ti su toponimi, dakle, pridjevi izvedeni od navedenih skraćenih imena starim *-yi*>*ī*, a ne nipošto sufiksom *-ovъ*, o čemu najbolje svjedoči njihov akcenat. Tome se Boškovićevu zapažanju o sufiksaciji i osnovnome obliku nema što zamjeriti, osim pretpostavljenoga akcenta skraćenoga imena od kojega su ti pridjevi izvedeni. To je, naime, i sam Bošković primijetio. Jer sufiksacijom tih imena (u pješivačkome govoru, dakle četvoroakcenatskom) očekivali bi se ovi oblici *Ljèpovī, Bjèlovī, Mìlovī*. Bošković smatra da je po srijedi „najobičnija supstitucija hercegovačkoga kratkouzlaznog akcenta starocrnogorskim kratkosilaznim akcentom“.[40] Nama se čini da tu i nije moglo doći do prenošenja kratkosilaznih akcenata u kratkouzlazne, pa samim tim ni do supstitucije koju Bošković pominje jer akcenat starih skraćenih imena nije bio *Ljepȍv, Bjelȍv, Milȍv* (od čega Bošković polazi) nego *Ljȅpov, Bjȅlov, Mȉlov* (odnosno da je zadržan akcenat punoga imena od kojega su nastali (*Ljȅpov, Bjȅlov, Mȉlov* < **Ljȅposlav, *Bjȅloslav, *Mȉloslav*). Akcenatsko stanje u pješivačkome govoru ne daje povoda za drugačija objašnjenja.

I da zaključimo. Radosav Bošković je bibliografiju crnogorskih govora proširio s ukupno četiri jedinice: dvije svoje dijalektološke studije, jednom koautorskom (s Mječislavom Maleckim) i jednom studijom koja je na granici dijalektologije, onomastike i istorije jezika. Kvantitativno gledano – malo. No teško bi bilo naći drugoga filologa koji je s manje studija više zadužio našu dijalektologiju. Nijedna monografija o crnogorskim govorima danas ne može

[38] Isto, str. 383.

[39] Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Beograd, 1933-4, str. 98.

[40] Radosav Bošković, „Povodom nekih toponima“, *Odabrani članci i rasprave*, CANU, Titograd, 1978, str. 389.

zaobići njegovu (početničku!) studiju o glasu *h*, njegovoj prirodi i razvitku, kao što nijedna klasifikacija crnogorskih govora ne može zaobići njegove dvije klasifikacije – bez obzira na to što im je, s obzirom na vrijeme u kojemu su nastale, neophodna revizija.

Korišćena literatura

- Bošković, R. & Malecki, M.: „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“*, Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, CANU, Podgorica, 2002, str. 5–13.
- Bošković, Radosav: „Izveštaj Radosava Boškovića“, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978, str. 39–44.
- Bošković, Radosav: „O prirodi, razvitku i zamenicima glasa *h* u govorima Crne Gore“, *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978, str. 7–22.
- Bošković, Radosav: „Povodom nekih toponima“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XL, sv. 1-2, Beograd, 1974, str. 22–35.
- Bošković, Radosav: *Odabrani članci i rasprave*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1978.
- Čađenović, Jovan: „Naš profesor Radosav Bošković“, *Stvaranje*, 4, 5, 6, god. XLVIII, Podgorica, 1993, str. 348–351.
- Čirgić, Adnan: „Klasifikacija crnogorskih govora“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 51–91.
- Čirgić, Adnan: *Govor podgoričkih muslimana*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2007.
- Ćupić, Drago: „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govori* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1984, 97–128.
- Ćupić, Drago: „Bibliografija Radosava Boškovića“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 267–271.
- Ćupić, Drago: „Uzlazni akcenti u starijim govorima Crne Gore“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 233–239.
- Đurović, Vojislav: „Više o ličnosti, manje o djelu, i neizbježno, i o djelu i o ličnosti, nerazdvojno“, *Stvaranje*, 4, 5, 6, god. XLVIII, Podgorica, 1993, str. 253–281.
- Jovićević, Radojica: „Lingvista Radosav Bošković“, *Četvrti lingvistički skup „Boškovićevi dani“* (zbornik radova), CANU, Podgorica, 1999, str. 9–14.

– Peco, Asim: „Radosav Bošković kao dijalektolog“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 211–218.
– Pešikan, Mitar: „O ispitivanju crnogorskih govora između dva rata“, *Prvi lingvistički naučni skup u spomen na Radosava Boškovića* (zbornik radova), CANU, Titograd, 1988, str. 219–224.
– *Prvi lingvistički skup u spomen na Radosava Boškovića,* zbornik radova, CANU, Titograd, 1988.
– Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Beograd, 1933-4.
– Stevanović, Mihailo: „Sistem akcentuacije u piperskom govoru“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. X, Beograd, 1940, str. 67–184.
– *Stvaranje,* 4, 5, 6, Podgorica, 1993, str. 237–359.
– Vujović, Luka: *Mrkovićki dijalekat (s kratkim osvrtom na susjedne govore*, SANU, Beograd, 1969.

Adnan ČIRGIĆ

RADOSAV BOŠKOVIĆ AS A RESEARCHER OF MONTENEGRIN SPEECH PATTERNS

This paper, written on the occasion of 30th anniversary since the death of Montenegrin linguist Radosav Bošković (1907–1983), intends to shed light on his contribution to Montenegrin dialectology. Dialectology was not the primary field of Radosav Bošković's research. He wrote only four studies in the field. However, his study on voice *h* in Montenegrin speech patterns and his work on the so-called Old-Montenegrin speech patterns (subsequently expanded with a study of Ozrinići's speech pattern) present the crucial literature for all the later Montenegrin dialectologists.

Key words: *Radosav Bošković, dialectology, the Montenegrin language*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:821.163.09(497.16)
Pregledni rad

Krsto PIŽURICA (Podgorica)

MILORAD STOJOVIĆ – KNJIŽEVNI KRITIČAR I ESEJISTA

Ovaj prilog podsećanje je na književnokritički angažman uglednoga crnogorskog kritičara i književnoga istoričara Milorada Stojovića, s posebnim osvrtom na njegova dvotomna *Izabrana djela.* Stojovićeva *Izabrana djela* su vrhunac njegove literarne angažovanosti. Za razliku od Sabranih djela – ona još ne nagovještavaju prizvuk zaokruženosti posla i kraj intelektualnog rada. Iako je u poodmaklim godinama, Stojović do sabranih djela ima još vremena, ali ako do sabranih djela i ne dođe – on je afirmisan kao crnogorski esteta i najuplivniji crnogorski književni kritičar druge polovine dvadesetog vijeka.

Ključne riječi: *Milorad Stojović, književna kritika, istorija književnosti, crnogorska književnost, teatrologija*

I

U poslijeratnoj Crnoj Gori do Milorada Stojovića nije bilo književnog kritičara ili esejiste koji je tu živio i stvarao. Njegoševi prethodnici s ovoga područja radili su u centrima van Crne Gore i otud bi se oglašavali kritikom i esejistikom, kako onom vezanom za crnogorsku književnost i kulturu, tako i onom s predmetom sa šireg jugoslovenskog prostora bivše nam zajedničke domovine. Risto Ratković, Đuza Radović, Vido Latković, Radovan Zogović i još poneki iz međuratne generacije, živjeli su daleko od Crne Gore, a za njima će, nekoliko godina iza rata, poći i pjesnici i pripovjedači, koji su kritiku pisali, poput Mihaila Lalića i Janka Đonovića. Tek će se predstavnici generacije, kojoj je pripadao i Stojović (1927, Martinići, Danilovgrad), ustaliti, po povratku sa studija, i radom vezati za matičnu (užu) domovinu i u njoj nastaviti profesionalnu karijeru i literarnu aktivnost. Toj generaciji pripadali su: Jovan Čađenović, Božo Bulatović, Radivoje Šuković, Radoslav Rotković, nešto mlađi Pavle Zorić i Sreten Perović. Iza njih uslijedio je talas inventivnih tumača književnih djela, čija aktivnost još traje. I njih, naravno, smjenjuje plejada najmlađih i darovitih kritičara.

Za razliku od svojih vršnjaka, Stojović je poslije studija poslom bio vezan za kulturni centar Crne Gore, pa je time bio bliži cirkulaciji misli i ideja, mogao je neposrednije da prati zbivanja u književnosti i kulturi i da se agilnije uključuje u književne tokove. Ta povoljnost blagotvorno je djelovala na Stojovića i za posljedicu imala je njegovo blagovremeno uključivanje u književni život Crne Gore. Provevši jedanaest godina (od 1952. do 1963) kao gimnazijski profesor u Titogradu, on se, ipak, na vrijeme „ratosiljao" učioničkog posla i onih silnih, sitnih, ali okupirajućih, poslova što ih nameće pedagoški rad srednje škole i usmjerio se literarnim poslovima i proučavanju nacionalne književnosti Crne Gore. Darovit, literarno informisan, student Beogradskog univerziteta, s renomeom privrženosti nacionalnim vrijednostima Crne Gore i uvjerenjem da crnogorska književnost poslije Njegoša, Marka Miljanova i St. M. Ljubiše, osobito međuratna, nije dovoljno izučena i valjano vrednovana, Stojović se dao na posao prezentovanja crnogorskog međuratnog književnog nasljeđa i njegovog afirmisanja na planu sveukupnog konstituisanja duhovnog života Crne Gore. Srećna okolnost, koja mu je bila sruke, otvorila mu je horizonte aktivnosti u onom momentu kad je prešao na rad u izdavačkoj djelatnosti „Gravičkoga zavoda", a osobito, i iznad svega, kad se prihvatio rada u uredništvu „Stvaranja", centralnog književnog časopisa Crne Gore, druge polovine 20. vijeka. Racionalan, razložan, inteligentan, usmjeren humanističkim vizijama novoga doba, Stojović se u uredništvu „Stvaranja" i proučavanju crnogorske književnosti između dva rata čuvao iskakanja iz važećih normi društvenog života i literarno-kulturnim poslovima bavio se u skladu sa društvenim konceptom. U Crnoj Gori od vajkada, recimo od Njegoša dalje, lako se sijalo „raspre šeme gorko", pa tako i u Stojovićevo doba, ali on u proučavanju crnogorskog kulturnog nasljeđa nije upadao u ideološke zamke koje bi bacile sjenku na principe njegova načina proučavanja kulturno-književne baštine Crne Gore. A jedan od principa njegova sistema književne analize je princip društvene uslovljenosti književnoga djela, što će reći dovođenje književnoga djela u vremenski kontekst van kojega teško opstoji. Na poslu afirmacije crnogorske književnosti Stojović je šezdesetih i sedamdesetih godina ovoga vijeka bio u središtu književnih zbivanja kod nas i naše najglasovitije kritičko pero (tokom dva spomenuta desetljeća). U kulturi Crne Gore njegov uticaj se ošećao i kasnije kad je obavljao poslove direktora Crnogorskoga narodnog pozorišta.

U okviru Stojovićeva učešća u izdavaštvu titogradskog „Grafičkog zavoda" nemoguće je zaobići, a ne spomenuti, činjenicu da je on bio u najužem krugu pokretača i urednika svojevremeno značajne biblioteke „Luča", koja je u više kola objavila desetine najznačajnijih književnih ostvarenja s područja Crne Gore. Do pojave „Univerzitetske riječi" (kasnije „Unireksa") i pokre-

tanja edicije o romanu Crne Gore, „Luča“ je, sa Stojovićem kao jednim od urednika, dala nemjerljiv doprinos vrednovanju crnogorske književnosti, više nego desetljeća koja su prethodila.

Stazama proučavanja crnogorske međuratne književnosti Stojović se zaputio od djela Marka Miljanova, ne zaobilazeći ga. On je 1963. godine izvršio izbor iz djela Marka Miljanova i priredio ga za štampu, pod naslovom *Sjaj legende*, a 1967. u izdanju „Grafičkog zavoda“ priredio je za štampu *Sabrana djela* toga crnogorskog pisca i vojvode i propratio izdanje predgovorom *Nadmoć ljudskosti*. U jednoj od pet knjiga toga izdanja donio je panoramu mišljenja o vojvodinom djelu, naših i stranih kritičara i pisaca, među kojima i Skerlićevo, Matavuljevo, Trifuna Đukića. Stojovićeva ocjena vojvodina djela, sažeta u formulaciji *nadmoć ljudskosti* pronicljivo je sročena, uočila je bit istine, pregnantno je saopštena. Dvije riječi u misaonom sklopu rijetko su đe imenovale suštinu stvari, sazvježđe etičko-estetičkih vrijednosti kao u Stojovićevom viđenju djela Marka Miljanova. Tu je i etika i poetika i dominacija. Za savlađivanje kompleksne ličnosti bilo je potrebno više vremena od onog što je za njega imao Stojović. On je u vojvodinom djelu naglašavao prije drugih, njegove moralne vrijednosti, vezu sa istorijom i tradicijom, realističnost i dokumentarnost. Taj tekst o književnom djelu M. Miljanova nalazi se na uvodnom mjestu Stojovićevih eseja o crnogorskoj međuratnoj književnosti, a on je i u naslovu čitave zbirke (*Nadmoć ljudskosti*) izašle u izdanju „Grafičkog zavoda“, u Titogradu 1968. godine. *Esej o Marku Miljanovu*, objašnjava on „unio sam (u zbirku) zato što njegovo djelo smatram vidom *etičkog* prologa naše novije literature“.

Stojovićeva knjiga *Nadmoć ljudskosti* popunjava veliku prazninu koja postoji u tumačenju crnogorske kulture i književnosti, ona je veliki doprinos uopštavanjima i valorizaciji crnogorskog duhovnog života i posebno onog što egzistira u snazi pisane riječi. Od uopštavanja književnog života na tlu Crne Gore, koja je svojevremeno udžbenički sažimao Trifun Đukić, do Stojovića nijesmo imali sistematskoga i sistematičnijega tretiranja, ne samo savremene literature, već ni one koja pripada književnoj tradiciji. U knjizi su se književna interesovanja M. Stojovića našla na neproučenome terenu naše međuratne literature. Svi eseji sabrani u zbirci *Nadmoć ljudskosti*, izuzev onog o M. Miljanovu, tretiraju stvaralaštvo onih crnogorskih književnika koji su svojim djelom davali pečat našim međuratnim previranjima i doprinosili razvoju našega književnog izraza. U zbirci su studije o pjesnicima: Marku Banjeviću, Janku Đonoviću, Aleksandru Ivanoviću i Mihailu Vukoviću, i prozi Nikole Lopičića. Dva eseja su sintetičkoga karaktera: u jednom se daje presek crnogorske poezije od 1918. naovamo, a u drugom crnogorske proze istoga perioda.

Stiče se utisak da Stojović pristupa impresionistički piscu i djelu. On piše lako, bez napora. Traži i iznalazi misaone i poetske vrijednosti literarnih ostvarenja, koja čine predmet njegove analize. Njegovi eseji su čitljivi, nijesu opterećeni detaljima i digresijama. Stojović se lako snalazi u materiji, suvereno se kreće u prostoru i vremenu i ovlađuje kategorijama literarnoga kritičara. U djelu nalazi i analizira komponente na kojima pisac gradi djelo: Njega interesuje i struktura djela, proces umjetničkoga stvaranja, pisac i sredina, jezik piščev i stil. U tome pogledu je karakterističan esej o prozi N. Lopičića i razmatranje i vrednovanje poezije J. Đonovića. Iz njegove analize stvaralaštva pomenutih pisaca dâ se viđeti kako je teklo formiranje naše doratne literature i kako se osvajao umjetnički izraz, posebno u poeziji.

Naglašeniji esejistički pristup u Stojovićevu proučavanju crnogorske književnosti, očitavan u *Nadmoći ljudskosti*, redukovao je, mjestima, istorično-kritički, osobito kad je riječ o piscima. Mora se naglasiti da je npr. o N. Lopičiću, prije Stojovića, pisao Đuza Radović, a da je o M. Banjeviću i J. Đonoviću, između ostalih, pisao i Mihailo Lalić. Ti radovi nijesu ujednačene vrijednosti, ali su dio književne istorije.

Stojović je u ocjenama i zaključcima siguran. Vrlo je vjerovatno da će i novije generacije crnogorske čitalačke publike, bez obzira na to što će imati vlastite kriterije za procjenu estetskih i drugih vrijednosti ovoga kulturnog nasljeđa, primiti i Banjevića, i Đonovića, i Lopičića, a Ivanovića, isto onako toplo i s uvažavanjem kako ih prihvata Stojovićeva generacija. Vrijeme će pokazati, pak, je li bilo potrebno, i koliko, da se kaže još ponešto u onim sintetičkim studijama i prešecima crnogorske proze i poezije od kraja Prvoga svjetskog rata pa dalje. To je, ipak, bilo vrijeme kad se kod nas u Crnoj Gori, delikatnije nego u bilo kom periodu naše istorije, postavljalo pitanje: pisac i vrijeme. Rijetko kad su se, kao tad, u Crnoj Gori poistovjećivali ciljevi društvene i političke borbe s ciljevima i zadacima književnosti, i nikad kod nas nije bilo toliko raskršća u literaturi kao 30-ih godina. Potrebu za pisanjem u duhu vremena ošećao je skoro svaki intelektualac, koji je duhovno izrastao iz ondašnje komunističke svijesti, pa je zbog toga bilo i dosta pokušaja i dosta literarnih promašaja.

Čim je crnogorska književnost dobila demokratski smisao i značaj, čim je izašla iz dominacije kuće Petrovića i prestala da bude podređena, u njoj je oživio polemički duh, tražila je smisao postojanja i van guslarske tradicije, tražila je *uzore* i to ne samo u idejnoj orijentaciji, već i u jeziku, stilu, izrazu. Ideja raščišćavanja u našem međuratnom životu nije se odvijala samo u publicistici, već su polemike prenošene i na teren literature. Sintetičke studije o crnogorskoj literaturi između dva rata treba da razjasne npr. je li, i u kojoj mjeri, bio kod nas prisutan M. Gorki i sve ono što je njegova pojava značila, šta je

sa Zogovićevim ugledanjem na Majakovskog (o čemu je nešto kasnije govoreno), đe su naši pisci tražili uzore i sl. U vezi sa tim treba razjasniti kakav su odraz u našem književnom životu imali članci R. Zogovića, Mila Nikolića, V. Kukalja, Đ. Lopičića. Kukalj i Lopičić pisali su npr. i o Gorkom.

U preglednom i značajnom eseju o crnogorskoj prozi Milorad Stojović nije spominjao imena nekoliko značajnih naših prozaista, bez kojih se neće moći praviti istorija crnogorske književnosti. Ne tvrdim da su spomena vrijedni samo V. Mijušković, M. Ražnatović, M. Nikolić, M. Gazivoda, V. Martinović, N. Jovićević (i još poneki), ali Stojović o njima ne govori. Nije spominjao ni neke mlađe prozaiste, a prisutni su, poput M. Đonovića, R. Rotkovića. Slično je i sa prešekom poezije, nije spominjao: Bl. Šćepanovića, Mila Boškovića, Vita Nikolića, Ljub. Cvijetića, Pavla Đonovića. Od starijih Stojović nije spominjao: Trifuna Đukića, Đ. Radovića, S. Orahovca, Junusa Međedovića, Punišu Perovića.

Stojovićeva knjiga *Nadmoć ljudskosti* značajno je ostvarenje u novijoj crnogorskoj književnosti. Ona je nagovijestila i potvrdila autorove mogućnosti i nove zamahe. No, naporedo s radom na toj zbirci eseja, radio je i na antologijskom izboru crnogorske pripovjedačke proze, pa je rad na tome planu rezultirao u *Antologiji pripovjedačke proze Crne Gore 1918–1965*. U kasnijoj literarnoj angažovanosti posvetio se i poeziji, priredivši *Antologiju crnogorske poezije XX vijeka* („Grafički zavod“ – „Obod“ 1972). Obje antologije, poezije i proze, nose obilježje samoga autora i, kao svi proizvodi te vrste, nose rizike mane i parametre pohvale, u zavisnosti od toga ko šta tamo traži. Kasnije antologije crnogorskoga pjesništva su u sjenci Stojovićeve, ali naravno s imenima i prispjelih pjesničkih poslenika. Jedan je od priređivača zbornika revolucionarne poezije *Ljudi*, 1969. god. Sa smislom za sinteze, ali sa istančanim nervima za krupnije zahvate i snažnije zamahe, objavio je u „Stvaranju“ (9/74) studiju *Pogled na savremenu crnogorsku književnost*, u kojoj je ustvrdio „da i u prvim poratnim godinama naši najbolji pisci misaonom i stilsko-jezičkom strukturom nastavljaju stvaralačka iskustva predratnog perioda“.

Dvadeset godina poslije prve knjige *Nadmoć ljudskosti*, pojavila se druga knjiga pod istim naslovom (1987, NIO „Pobjeda“). U propratnoj napomeni autor saopštava da je u „drugu knjigu *Nadmoć ljudskosti* unio i osam tekstova iz prve knjige“ budući da je tiraž prve knjige bio brzo rasprodat, „pa se pojavila potreba da se priredi novo izdanje, odnosno da se u okviru druge knjige preuzmu i ti tekstovi“. Druga knjiga toga naslova, u odnosu na prvu, je bogatija, sadržajnija, s proširenim temama. Propraćena bibliografijskim podacima, druga knjiga donosi Stojovićeve tekstove o sljedećim piscima: Radovanu Zogoviću, Niku Jovićeviću, Mihailu Laliću, Stevanu Bulajiću i Vojislavu

Vulanoviću. Stojović je, dakle, i dalje proučavalac crnogorske književnosti. Zanimljivi su i tekstovi teorijske prirode: *Stvaralački kontinuiteti – skica za studiju o crnogorskoj poeziji 20. vijeka* i *Kritika i stvaralaštvo – smisao kritičkog angažovanja*. Stojović odabira pisce i njegova djela, piše s ljubavlju o materiji i pojavi, suptilno otkrivajući tajne književnog teksta. Zanimljivo je da je za interpretaciju Zogovićeva stvaralaštva odabrao njegovu prozu, a ne poeziju, konstatujući da je Zogović ostavio dvije zbirke pripovijedaka, *Pejzaži i nešto se dešava* (1968) i *Noć i pola vijeka* (1978). Vidan je njegov napor da Lalićev roman *Raskid* (nova verzija, 1969) i *Pramen tame* (1970) iščupa iz sjenke *Hajke* i *Lelejske gore*, konstatujući u zaključku da ti romani „zaslužuju ponovno obraćanje kritike, ravnopravniji tretman u okviru bogatog, nadmoćnog opusa Mihaila Lalića". U prirodi Stojovićeve kritike nijesu opširnije studije čiji bi zaključci bili zasnivani na navođenjima piščevih misli i epizoda i sasvim malo se poziva na tuđa mišljenja. On u analizama zadržava svoju tačku gledišta, kako bi rekao Gorki, precizan je u formulaciji misli i sa jasnom rečenicom. U svim pristupima književnom tekstu on zna šta hoće, može da doživi ljepotu umjetničkoga iskaza i zna doživljeno da saopšti.

Stojović je pisao predgovore ili pogovovre za izdanja pjesnika ili pripovjedača što ih je priređivao za štampu. Uz ono što je rečeno – priredio je: *Zavjet*, izbor iz poezije M. Banjevića, 1966, *Likovi i karakteri u „Gorskom vijencu"* Stanka Perunovića, 1968, *Pjesme*, izbor iz poezije Aleksandra Ivanovića i Mihaila Vukovića, 1971, *Kako umijem tako klikujem i Vojvodi Peku Pavoloviću* (separat) 1971, *Spomenik*, izbor pripovijedaka Stevana Bulajića, 1976, *Antologija crnogorske književnosti IX – XX vijeka* (koautor), 1976, Nikola Lopičić, neobjavljeni rukopisi („Stvaranje", 11/77), *Glas preko zemlje*, izbor iz poezije Vojislava Vulanovića, 1980. i *Pripovijetke* Radovana Zogovića (izbor, predgovor, pogovor) 1985. Za vrijeme u kojem se intenzivno bavio literaturom to je, ipak, dovoljno.

Milorad Stojović je od 1976. godine bio direktor Drame, a od 1981. upravnik Crnogorskoga narodnog pozorišta u Titogradu. Tu je i penzionisan. S mjesta upravnika Pozorišta uticao je na izbor pozorišnoga repertoara, ali se bavio i pozorišnom kritikom. Ranih pedesetih godina, uz redovan posao profesora u titogradskoj Gimnaziji, u listu „Pobjeda" bio je stalni pozorišni recezent (1954–1961) i redovan saradnik u rubrici „Život knjiga". Dobitnik je Trinaestojulske nagrade Crne Gore. Stojović je dosta učinio za afirmaciju naše književnosti i kulture. Njegove kritike i eseji plod su preciznih opservacija, pouzdanih sudova i korisnih podsticaja, a antologijski izbori pionirskog značaja.

II

Naznačenim izdanjima Stojovićevih književnih djela pridružuju se i najnoviji izbori iz toga djela. Naime, izdavačka kuća CID iz Podgorice, 2012. izdala je *Izabrana djela* M. Stojovića u dvije knjige, od kojih prva ima naslov *Tragom vremena,* u kojoj su *eseji, prikazi, zapisi* i *Pozorišne hronike*, a druga *Pisali su mi*, u kojoj je korespondencija. Iako je prvi tom te edicije zasnovan na izboru iz već objavljenih knjiga – on u znatnoj mjeri proširuje tematiku *izbora* i donosi novu materiju koja Stojovića predstavlja kao kritičara širih vidika, pri čemu ga cjelovitije oblikuje i sagledava. On je s tom edicijom obimniji i sadržajniji. Stojovićevi estetički nazori iz prethodnih knjiga, u toj ediciji su artikulisaniji. Prosede njegova stvaralaštva, vidan u tome izboru, prikazuje Stojovića u znatno drugačijem svijetlu od drugih kritičara koji stvaraju na tlu Crne Gore. Naznačujući društvenu uslovljenost književnoga djela, Stojović ispituje ne samo estetsku komponentu, već sagledava i filozofski podtekst kao i etičnost djela. Za razliku od studija i širih elaboracija crnogorske književnosti, datih u prvim dvijema knjigama *Nadmoći ljudskosti*, u nadopunjenom tekstovima *Izabranih djela* Stojović se opredijelio na kraći esej ili susret sa jednim autorovim djelom, ali kritičarska načela prethodnih djela ostala su ista. Ovđe je Stojović sažetiji, konciziniji, lucidne ekspresivnosti darovitog iskaza. U ovaj izbor unio je tekstove o: Branku Banjeviću, Savu Dragojeviću, a iz susreta sa po jednim autorom nikli su radovi o: Sretenu Asanoviću, Đorđu Lopičiću, Miomiru Markoviću, Vojislavu P. Nikčeviću, Milovanu Kaleviću, Stanku Cerovića, Vojislavu Miniću, Ognjenu Radulovića, Radomiru Ivanoviću, Huseinu Bašiću, Veljku Martinoviću, Dušanu Kostiću, Marku Vujačiću, Pavlu Mijoviću i još ponekom. Već sam popis ličnosti i djela o kojima je pisao razmiče okvire prvih Stojovićevih knjiga i prikazuje ga kao plodnog kritičara i estetičara vrijednog ukusa i širokih interesovanja. U tim radovima došla je do izraza jedna od osnovnih vrijednosti Stojovićeva kritičarskog pera – konciznost izraza i ideal mjere estetskoga vrednovanja.

Među Stojovićevim esejima prvoga toma te edicije je i rad *Pogled na crnogorsku dramsku književnost*, proizišao iz Stojovićeva doticaja s pozorišnim životom Crne Gore. Taj rad ima formu *preseka* i zanimljiv je. On je u listu „Pobjeda“ bio stalni pozorišni kritičar (1955– 1959), od 1976. bio je direktor Drame, a od 1981–1990. upravnik Crnogorskoga narodnog pozorišta u Titogradu, pa je kao pozorišni čovjek pratio scenu i pozorišni život. Rezultatom takve angažovanosti je njegov naznačeni rad o crnogorskoj drami, odnosno i *Pozorišne hronike* iz prvoga toma *Izabranih djela*. U njegovim pozorišnim radovima promiču pisci, dramaturzi, režiseri, glumci – čitava jedna galerija pozorišnih radnika. Stojović se prema svima njima odnosi s dužnim poštovanjem

i ljubavlju čovjeka koji prati scenu. Uz Sretena Perovića, on je i najznačajniji pozorišni kritičar crnogorske književnosti. Ko bude pisao o crnogorskoj dramskoj književnosti neće moći zaobići ono što je Stojović napisao o drami.

III

Drugi tom Stojovićevih *Izabranih djela* ima naslov *Pisali su mi*, u kojem su pisma koja je pisao i dobijao. Njegovih pisama je sto pedesetak (152), a njemu nekoliko stotina pisama. Stojovićeva korespondencija je višestruko zanimljiva, ja bih rekao i značajna. Pisma su, inače, kao književna baština značajna prije svega sa stanovišta društvene slike vremena, angažovanosti učesnika u korespondenciji, kao i sa psihološkoga stanovišta. Ona je izvor mnogih saznanja. Njegoševa, na primjer, pisma su istorijski izvor za sagledavanje prostora i vremena, kao i psihološkog profila autora pisama. Stojovićeva pisma, i ona njemu otposlata, su mapa, reljef, društvenih zbivanja u Crnoj Gori, reljef vremena odnosnog perioda. Kad se odstrane elementi duboke privatnosti, koju neminovno nose – iz njih se sagledava puls ne samo zbivanja u sferi kulture i izdavačke djelatnosti, već i puls društvenih zbivanja. Njegova pisma su upućivana prijateljima – saradnicima, saradnicima časopisa „Stvaranje“, u kojem je Stojović bio jedan od urednika i to u desetogodišnjem trajanju, saradnicima u sferi izdavačke djelatnosti. Svoja pisma Stojović je najčešće počinjao obraćanjem „dragi/a“, a završavao odrednicom „tvoj“ ili „vaš“ što govori ne samo o bliskosti saradničkih odnosa, već i o kulturi ponašanja i epistolarnoj formi pisama. Stojovićeva pisma, kao i ona njemu poslata, nijesu samo poslanice i pozdravi, niti iz njih (ne) izbijaju samo lična raspoloženja, već se stapaju s neposrednim životnim tokovima, pa su, ponovimo, slika vremena. Pojedinačna obimnost ovih pisama zavisi od poruke koju pismo nosi, a među njima najduže je jedno pismo od Radovana Zogovića. O ovim pismima Vlatko Simunović, književni kritičar, kaže: „Sva su autentična. Uglavnom je to prepiska sa ljudima koji su se, u raznim vidovima, bavili književnošću i teatrom. Imaju različite sadržaje i nude obilje podataka relevantnih za istraživanja perioda u kojem su pisana. Nalazimo tu mnoštvo faktografskih elemenata koji mogu dopuniti naše poglede na bitne stvaraoce. Dragocjena je to građa i za radoznale duhove koji insistiraju na spoznaji detalja koji ilustruju lične i društvene situacije. Ima tu mnoštvo elemenata koji vječito govore o opredjeljenjima ljudi i njihovim pogledima na društvena pitanja. Tu su pisma: Mihaila Lalića, Radovana Zogovića, Rista Dragićevića, Jevta Milovića, Pavla Mijovića, Ljuba Đurkovića. Naravno, Milorad Stojović je čestit, odgovoran i jasan. Sa dužnim se poštovanjem odnosi prema svima koji su mu pisali, objavio je samo pisma koja mogu biti interesantna za čitaoca ili istraživača epohe,

eliminišući sve sadržaje koji odišu nabalnom privatnošću i samoljubljem. Njegova korespondencija jasna je i ostvarena, privlačna kao pripovijedna proza s elementima istorijskog“. Ova korespondencija razbija monotoniju, izaziva znatiželju, u njoj nema ništa što *bona fide* ne zahtijeva uzusna tehnika pisma. Stojovićeva „Izabrana djela“ su vrhunac njegove literarne angažovanosti. Za razliku od Sabranih djela – ona još ne nagovještavaju prizvuk zaokruženosti posla i kraj intelektualnoga rada. Iako je u poodmaklim godinama, on do sabranih djela ima još vremena, ali ako do sabranih djela i ne dođe – on je afirmisan kao crnogorski esteta i najuplivniji crnogorski književni kritičar druge polovine dvadesetoga vijeka.

Krsto PIŽURICA

MILORAD STOJOVIĆ – A LITERARY CRITIC AND ESSAYIST

The present paper presents a reminder of the literary critic work of famous Montenegrin critic and literary historian Milorad Stojović, with a special emphasis on his two-volume *Selected Works.* Stojović's *Selected Works* present the peak of his literary engagement. Unlike the Collected Works – they still did not give a feeling of comprehensiveness and the completion of intellectual work. Either way, Stojović is one of the most prominent Montenegrin literary critics of the second half of nineteenth century.

Key words: *Milorad Stojović, literary criticism, history of literature, Montenegrin literature*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:821.163.4.09(497.16)
Pregledni rad

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)
Filozofski fakultet Nikšić
vojinovicv@t-com.me

MONTENEGRISTIČKE STUDIJE AKADEMIKA RADOMIRA V. IVANOVIĆA

Autor ovoga rada portretiše akademika Radomira V. Ivanovića, akcentujući doprinos toga naučnika montenegristici. U radu se nalaze najznačajniji podaci o Ivanovićevu stručnom i naučnom usavršavanju, podaci o bibliografijama, te panoramski prikaz njegovih pojedinačnih teza o crnogorskoj književnosti i njenim osobenostima.

Ključne riječi: *Radomir V. Ivanović, montenegristika, crnogorska književnost, makedonska književnost, nacionalna književnost, nauka o književnosti...*

Jedna nacionalna književnost, njeni povremeni tretptaji, jednako kao i njen kontinuitet i njena ukupnost, neosporna biva tek onda kad se među filološkim stanovištima o njenim dometima pronađu i oni čija je trenutna adresa van geografskih granica države po kojoj je ta književnost dobila ime. Tako i crnogorska književnost ima zahvaliti činjenici da su mnogi naučnici koji žive i rade izvan Crne Gore, skoro cio radni i životni vijek posvetili i temama iz oblasti montenegristike. Slučaj je to i s naučnim djelom akademika Radomira V. Ivanovića.

Redovni član Makedonske akademije nauka i umjetnosti u Skoplju, Crnogorske akademije nauka i umjetnosti u Podgorici, Udruženja književnika Srbije, počasni član Društva pisaca Makedonije, stalni član-saradnik Matice srpske u Novome Sadu i počasni doktor nauka Univerziteta „Sv. Kiril i Metodij“ u Skoplju, Radomir Vladov Ivanović, rođen je 28. avgusta 1936. godine u selu Smonica u opštini Đakovica. S početkom Prvoga svjetskog rada Ivanovićeva porodica seli se u Titograd a u martu 1947. u selo Zmajevo, nedaleko od Novoga Sada. Ivanović je četiri razreda osnovne škole završio u Titogradu, tri razreda niže gimnazije u Zmajevu, dok je pet razreda više gimnazije završio u Novome Sadu. Diplomirao je na Filozofskome fakultetu u Novome Sadu februara 1960. (Grupa za jugoslovensku književnost i južnoslovenske jezike).

Na osnovu dostupnih Ivanovićevih biografija i bibliografija, može se zaključiti da je sav radni vijek Ivanovića bio usmjeren ka prosvjetnome i naučnome usavršavanju. Kratko vrijeme, nakon diplomiranja, radio je kao honorarni profesor u Srednjoj medicinskoj školi u Prištini. „Septembra 1960. godine izabran je za asistenta na novootvorenom Filozofskom fakultetu u Prištini (Grupa za srpskohrvatski jezik i jugoslovenske književnosti). Od marta 1961. do marta 1962. godine nalazi se na odsluženju vojnog roka u Jugoslovenskoj narodnoj armiji (Delnice, SR Hrvatska). Ponovo je izabran za asistenta na istom Fakultetu aprila 1962. godine. Na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu odbranio je januara 1965 godine doktorsku disertaciju Milutin M. Uskoković i njegovo doba, pred komisijom: akademik Velibor Gligorić, prof. dr Vido Latković i prof. dr Dimitrije Vučenov. Polovinom 1965. godine izabran je za docenta za predmet Novajugoslovenska književnost, a pet godina docnije (1970) za vanrednog profesora za isti predmet. Iste godine izabran je i za šefa novoosnovane Katedre za jugoslovensku književnost i srpskohrvatski jezik.(...) Juna 1980. izabran je za redovnog profesora za predmete Srpka književnost XIX vijeka i Makedonska književnost, koje je predavao do kraja školske 2002/2003. godine. Penzionisan je 1. oktobra 2003. godine“.[1]

Prema Milovićevu istraživanju, Ivanović je do 2012. godine objavio preko 1600 radova, „kao i 47 knjigana srpsko-hrvatskom i 12 knjiga na makedonskom jeziku.” Radove je objavljivao u 164 publikacije na jezicima jugoslovenskih naroda i narodnosti, kao i na nekoliko svjetskih jezika. Ivanovićevi radovi prevođeni su na: francuski, ruski, engleski, njemački, albanski, makedonski, turski, rumunski, jermenski, slovački, rusinski, bugarski, italijanski, grčki, španski i japanski jezik. Bio je predavač na stranim univerzitetima (po pozivu) i učestvovao je u radu brojnih naučnih skupova iz oblasti filologije. „Od njih izdavajamo one u: Budimpešti, Minhenu, Jerevanu, Sentandreji, Haleu, Lajpcigu, Bukureštu, Palermu i Varšavi. Govori ruski i makedonski, a služi se njemačkim, slovenačkim i bugarskim jezikom. Putovao je u Albaniju, Austriju, Bugarsku, Italiju, Mađarsku, Rumuniju, SSSR, Poljsku, Čehoslovačku, Demokratsku Republiku Njemačku, Saveznu Republiku Njemačku, Španiju i Grčku“.[2]

Ivanović je za rad i postignuća u oblasti pedagoške struke i nauke o književnosti nagrađivan sljedećim priznanjima: „Nagradom grada Prištine“ (1967), „Decembarskom nagradom SAP Kosovo“ (1970), „Trinaestojulskom nagradom SR Crne Gore“ (1974), „Zlatnom značkom Kulturno-prosjetne zajednice Srbije“ (1977), „Poveljom Međurepubličke kulturno-prosvjetne za-

[1] Milorad T. Milović. *Bio-bibliografija Radomira V. Ivanovića - montenegrina*. CNBCG Đurđe Crnojević. 2010: Cetinje, 7–8.

[2] Ibid, 8.

jednice Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine“ (1983), „Nagradom Saveznog sindikata Vojvodine“ (1992), „Nagradom oslobođenja Podgorice“ (1995), Balkanskom nagradom „Kočo Racin“ (1997), Kosovskom nagradom „Vuk Filipović“ (1998) i Nagradom za životno djelo „Paja Marković Adamov“ (Sremski Karlovci, 1999/2000).

O Ivanovićevu djelu objavljene su i dvije svečarske knjige – *Liber amicorum* 2001. godine i *Izbor kritka kritike* 2010. godine. Takođe, više puta je objavljivana i dopunjivana Ivanovićeva bio-bibliografija: najprije iz pera Branka Jokića u *Bibliografskome vjesniku* iz 1984. godine, potom je Jokić u koautorstvu s Jelicom Jovović tri puta dopunjavao i objavljivao; zatim je isti tim koautora sačinio Ivanovićevu bibliografiju radova s makedonističkim temama (2003); dok je, na koncu, Milović objavio i posljednju Ivanovićevu bibliografiju radova, s akcetom na montenegrističkim temama. I upravo se iz podataka koje je sistematizovao Milović jasno vidi ukupan doprinos Radomira V. Ivanovića montenegristici. U toj knjizi sačinjen je popis Ivanovićevih radova (knjiga i članaka) „koji se odnose na crnogorske autore i crnogorsku književnost, kao i radove crnogorskih autora o Ivanovićevom naučnom djelu. Ova Bibliografija sadrži ukupno 1339 bibliografskih jedinica“.[3]

Kad se posmatra Ivanovićev doprinos montenegristici onda se lako može konstatovati kako je kvantitetu radova analogan i osebujan kvalitet – Ivanovićeve sondaže pružaju se prema svim poddisciplinama nauke o književnosti i iz svih uglova rasvjetljavaju domete književnih epoha, domete pojedinih kritičkih i teorijskih rasuđivanja te domete poetika pojedinih autora crnogorske književnosti. Tome u prilog idu tekstovi, zahvaljujući kojima se jasno može viđeti kako su „nauka i kritika direktno doprinosile afirmaciji nacionalne književnosti, potom doprinosile razvoju slavistike i jugoslavistike, a sopstvenim rezultatima i daljem razvijanju metodologije istraživanja“.[4] Uprkos tome što je s vremena na vrijeme u radovima zaključivao kako se dometi nauke o književnosti ne daju primjenjivati samo na jednoj nacionalnoj književnosti, budući da bi tako izgubili na svojoj objektivnosti, Ivanović se u dobrom dijelu svoga naučnoga staža opredjeljuje upravo za isticanje ključnih crta crnogorske nacionalne književnosti i njihovo kompariranje sa sličnim susednim, što za posljedicu ima kvalitetne komparativističke studije. U njima Ivanović, uočavajući pojedinačno i poredeći ga sa sličnim izvodi neke od najpreciznijih zaključaka o crnogorskoj književnosti: „podudarnost razvoja crnogorske i makedonske književnosti ogleda se, između ostalog, i u tome što su u njima zastupljene iste stilske formacije i grupacije. Ta je podudarnost

[3] Ibid, 10.

[4] Radomir Ivanović. *Dijalog s djelom*. Titograd: NIO Pobjeda. 1987, 231.

takođe primjetna i kada su u pitanju tematika i motivika, kao i primjena određenih stvaralačkih postupaka (...) Na prvom mjestu to se odnosi na poštovanje književne tradicije, odnosno poštovanje sveukupne materijalne i duhovne kulture".[5] A upravo odnos prema duhovnome nasljeđu Ivanović smatra jednim od ključnih dokaza kontinuiteta unutar nacionalne književnosti, jer „oslanjanje na tradiciju, bez obzira na način transpozicije, transformacije i modifikacije celokupnog kulturnog i književnog nasljeđa, potvrđuje, sa jedne strane, kontinuum razvoja nacionalne književnosti, a sa druge strane posvedočuje dijalektiku razvoja svake umetničke vrste ponaosob i umetnost u celini". [6]

U tome duhu Ivanović i pristupa pojedinim etapama crnogorske književnosti i pojedinim autorima. Otud se u Ivanovićevoj naučnoj zaostavštini srijećemo s knjigama o djelima autora Stefana Mitrova Ljubiše, Stjepana Zanovića, Petra II Petrovića Njegoša, Nikole I Petrovića Njegoša, Marka Miljanova, Stefana Mitrovića, Mihaila Lalića, Radovana Zogovića, Nikole Lopičića, Rista Ratkovića, Čeda Vukovića, Đuze Radovića, Nika Jovićevića, Janka Đonovića, Branimira Šćepanovića, Sretena Asanovića, Dragana Nikolića, Mirka Banjevića, Branka Banjevića, Radonje Vešovića, Dušana Kostića, Dušana Đurovića, Aleksandra Ivanovića, ali i kritičara Vida Latkovića, Trifuna Đukića, Jevta Milovića, Milorada Stojovića, Slobodana Tomovića (*Mogućnost reči, Romani Mihaila lalića, Tumačenja savremenog romana, Ljepota pisanja, Teškoće tumačenja književnog djela, Pisci i problemi: studije i ogledi, Govor dela, Dijalog s djelom, Reči na raskršću, Od riječi do riječi, Poetika Rista Ratkovića, Njegošev poetski govor, Od Njegoša do Lalića, Retorika čovječnosti, Pisanje kao sudbina, Obnova poetskog govora, Fakta i figure, Njegoševa psihologija i filozofija stvaranja, Dar i nadahnuće, Viđenja i snoviđenja, Srodstvo po zboru, Saopisi i kazalice Stefana Mitrova Ljubiše, Iskustveni krugovi, Njegoševa poetika i estetika, Književno oblikovanje stvarnosti, Vremekazi i knjigokazi, Darovi dugovi, Umeće pripovedanja;* posebno vrijedne monografije, posvećene crnogorskim klasicima 19. i 20. vijeka objavljene su 2003. i 2004. godine u izdanju bjelopoljskoga Pegaza, i to: *Petar II Petrović Njegoš - monografija, Stefan Mitrov Ljubiša – prilog poetici, Marko Miljanov Popović, Nikola I Petrović Njegoš, Risto Ratković – prilog poetici, Mihailo Lalić* i *Dušan Kostić*). Ukupno 47 monografskih publikacija, od kojih su četiri na makedonskome jeziku. Tome broju treba pridodati i 40-ak priređenih knjiga, 40-ak uredništava i recenzija u knjigama i zbornicima, 50-ak posebnih otisaka, blizu 400 ogleda, studija i članaka, te blizu 250 prikaza i osvrta s tematikom iz oblasti montenegristike.

---

5 Ibid, 230.

6 Radomir Ivanović. *Ogledi o makedonskoj književnosti*. Cetinje: Obod. 1980, 31.

Dakako, obiman opus očituje i logičan naučni razvitak Ivanovića, pa se u njegovoj literaturi javlja cijeli spektar metoda i pristupa književnome djelu. Na osnovu toga, a posmatrajući Ivanovićevo djelo kao jedan od značajnijih montenegrističkih nanosa, lako se može pratiti i smjena naučnih tendencija, metoda i modela istraživanja u oblastima nauke o crnogorskoj književnosti. Osim toga, Ivanovićeva zaostavština jeste izuzetno korektna osnova za sva buduća tumačenja i sondaže onih epoha i djela crnogorske književnosti koja je Ivanović uspio da zahvati. U tom smislu Ivanović je i zapisao da je „značaj nauke o književnosti i književne kritike utoliko (...) veći ukoliko se zna da bez moderno zasnovanih tumačenja nije moguće osvijetliti brojne autohtone i zajedničke osobenosti razvoja i nacionalne i nadnacionalne književnosti, te da dalja specijalistička istraživanja u tom smislu predstavljaju neimovnu potrebu i samorazumljivo polazište“.[7]

U prilog toj tezi, artikulisanoj prije dvije i po decenije, Ivanović je dao i konkretan argument, posvetivši se u najnovije vrijeme djelima značajnijih imena svjetske književnosti – djelima Tomasa Mana, Umberta Eka, Gabrijela Garsije Markesa i Mihaila A. Šolohova...

Vladimir VOJINOVIĆ

ACADEMICIAN RADOMIR V. IVANOVIĆ'S STUDIES IN THE FIELD OF MONTENEGRIN LANGUAGE

The author of this paper portrays academician Radomir V. Ivanović, emphasizing the contribution of this researcher to the study of the Montenegrin language. The paper provides the most important data about Ivanović's professional and scientific training, information on bibliographies, and a panoramic view of his individual theses of the Montenegrin literature and its specifics.

Key words: *Radomir V. Ivanović, Montenegrin language, Montenegrin literature, Macedonian literature, the study of literature*

[7] Radomir Ivanović. *Dijalog s djelom*, 246.

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.163.4:929Rotković R.

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)
Institut za crnogorski jezik i književnost
adnan.cirgic@icjk.me

In memoriam
RADOSLAV ROTKOVIĆ

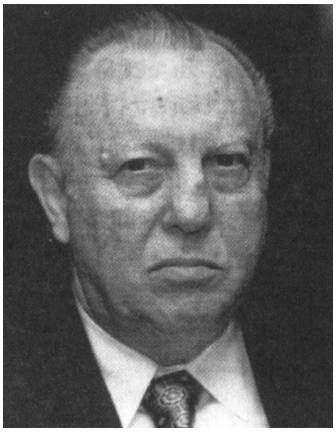

(1928–2013)

Ispratili smo u vječnost jednoga od rijetkih poslijeratnih heroja, potonjega našeg naučnika renesansnoga tipa, neustrašiva borca za dostojanstvo i čast Crne Gore, neprevaziđena govornika, književnoga istoričara i kritičara, teatrologa, publicistu, istoriografa, istoričara kulture, filologa, slavistu i latinistu, dramskoga pisca, filmskoga kritičara, onomastičara, romanopisca i pjesnika, posljednjega našeg vrsnog prevodioca s mletačkoga dijalekta. Radoslav Rotković je sigurno jedna od najkrupnijih i najosobenijih figura koja se javila među proučavaocima i afirmatorima crnogorske kulture u najširem smislu te riječi, još od prvih poslijeratnih godina (1948) pa do 8. septembra 2013.

Rođen je 30. maja 1928. godine u Mojdežu kod Herceg Novoga, đe je stekao osnovno obrazovanje, a gimnaziju je završio u Kotoru. Diplomirao je na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1953, a u Beogradu je završio i Fakultet političkih nauka 1974. godine. Doktorsku tezu *Bokokotorska crkvena prikazanja (XVII–XVIII stoljeće)* odbranio je 1979. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Radni je vijek započeo kao urednik rubrike za kulturu u Pobjedi (1954–1959); bio je umjetnički direktor Lovćen-filma (1959-1966); glavni urednik TV Titograd (1966–1980); naučni radnik u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti (1980–1981); rukovodilac Odjeljenja za društvene nauke Leksikografskog zavoda Crne Gore (odakle je penzionisan 1988. godine). Bio je član i saradnik svih institucija i udruženja koji su doprinosili razvoju i afirmaciji Crne Gore i njene kulture. Bio je član (do 1989) i predšednik Udruženja književnika Crne Gore, član Jugoslovenskoga nacionalnog komiteta za Enciklopediju evropske kulture ranoga srednjeg vijeka, član Redakcije za Crnogorsku enciklopediju DANU te član i Leksikografskoga zavoda, i Crnogorskoga PEN centra, i Matice crnogorske, i Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, i Crnogorske pravoslavne crkve, i Liberalnoga saveza, i Crnogorskoga društva nezavisnih književnika, i Fondacije Sveti Petar Cetinjski, i Instituta za crnogorski jezik i književnost. No njegovo je članstvo doživotno i bezuslovno bilo samo u humanoj borbi za autohtonu crnogorsku kulturu.

Dobitnik je bio: Ordena rada sa srebrnim vijencem (1984); Nagrade oslobođenja Titograda (1966); nagrada za TV reportaže na Festivalu u Portorožu: Nagrade za ekologiju (1974) i Nagrade za ekološku emisiju (1977); Nagrade Udruženja književnika Crne Gore za najbolju knjigu u 1976. godini (knjiga *Crnogorsko književno nasljeđe*); Vijenca Petrovića, priznanje DANU za poseban doprinos u istraživanju i prezentiranju crnogorske istorije i kulture, i najvišega državnog priznjanja – *Trinaestojulske nagrade* (2010).

Iako po primarnome obrazovanju nije bio jezikoslovac, Rotković se jezikom cijeloga života bavio. Čak je i pozamašan dio njegove doktorske disertacije obuhvatio jezičku analizu bokokotorskih prikazanja s posebnim osvrtom na jezik Nenadićeva *Prikazanja muke Jezusove.* Koristeći se uglavnom deskriptivnim i komparativnim metodom, obradio je grafiju, pravopis, akcenatske znake u jeziku prikazanja, konsonantske grupe, zamjenu jata, padežni sistem, glasovne alternacije, Nenadićev pogled na jezik i pravopis, odnos jezika prikazanja prema dijalekatskoj osnovi njihovih pisaca i prepisivača, odnos toga jezika prema starijemu jezičkome nasljeđu – i hrvatskome i crnogorskom, različite uticaje na jezik Ivana Antuna Nenadića, neke tipične sintaksičke osobine i sl. Kad je u pitanju njegovo bavljenje dijahronim jezičkim pitanjima, naročito najstarijim periodima crnogorskoga jezika, posebnu pažnju privlače onomastička ispitivanja objedinjena u monografiji *Odakle su došli preci Crnogoraca.* Posebno je značajno poglavlje *Polapsko-pomorske i zetsko-pomorske onomastičke paralele* u kojem donosi preko 860 podudarnih toponima u Polablju i Crnoj Gori. Tome njegovu radu još uvijek se nije pristupilo s dovoljno ozbiljnosti.

Radoslav Rotković je učestvovao na brojnim međunarodnim i domaćim naučnim skupovima koje su o crnogorskome jeziku ili crnogorskoj književnosti pokretale nacionalne crnogorske institucije tokom posljednje decenije XX i prvih godina XXI vijeka, zadugo izvan oficijelne potpore i protivno stavovima zvaničnoga jezikoslovlja u Crnoj Gori. Pored svega, treba istaći da je Radoslav Rotković kao član uprave Udruženja književnika Crne Gore stao iza Saopštenja o jeziku u kojem se ističe zahtjev o ozvaničenju zasebne crnogorske jezičke varijante u okviru ondašnjega zajedničkoga stadardnoga jezika, te protest protiv jezičke unitarizacije koja se provodila primjenom Novosadskoga dogovora. Još oštriji protest u kome je optužio jezičke unitarite iz Novoga Sada i Beograda za crnogorsku jezičku asimilaciju i negiranje crnogorske književnosti, te se oglasio protiv onih koji su o jeziku u Crnoj Gori raspravljali čak i bez konsultacije Crnogoraca, objavio je Rotković u reviji *Ovdje* 1971. godine: „Ako je jedinstvo našeg jezika, uz poštovanje razlika u izgovoru i pismu, prirodan put, onda je trebalo slijediti taj prirodni put. Ako to nije neophodno, ako je to smetnja za samostalno izražavanje, ako to vodi sterilizaciji i kastraciji jezika koji svoje sokove crpe jedino iz čistog narodnog izvora, onda nije trebalo ni počinjati takav ujediniteljski posao. (...) Da na prostranom području štokavskog književnog jezika postoje razlike, to nije novo. Vuk u Rječniku uz mnoge riječi stavlja oznake mjesta ili kraja. Takođe on stavlja oznake *ist., zap. jugoz., juž*. čime razgraničava dijalekte kao kod: *gudeti, gudjeti* i *guditi* ili *zagudeti, zaguditi, zagudjeti* i *zagođeti*. Ono što je kod Vuka istočni i zapadni dijalekat, to je sada istočna i zapadna varijanta. Zašto onda Vukov južni dijalekat ne bi bio južna varijanta po istoj logici? da li bi se stalo na samo tri varijante? (...) A čitav ovaj nered i sva ova nervoza koja dovodi čak do fizičkih obračuna ima samo jedan izvor: Novosadski dogovor. Nijesmo učestvovali u njegovom formulisanju ali smo sada prinuđeni da se prema njemu određujemo, braneći se od pokušaja asimilacije, upravo od onoga što je, objektivno, njegova suština.“ Zbog takvih stavova bio je zajedno s ostalima crnogorskim „nacionalistima“ i „separatistima“ unijet u tzv. *Bijelu knjigu*, čime im je zabranjeno objavljivanje radova. Bio je Rotković branič jezika crnogorskoga do kraja života, pa je i u najnovije doba oštro i bespoštedno kritikovao poznate opstrukcije standardizacije crnogorskoga jezika od stranih nekih naših javnih djelatnika: „Čitav taj manevar izveden je tako kao da su neki naši lingvisti i publicisti bili zaduženi da crnogorstvuju godinama, kako bi zauzeli što bolje pozicije, i savjetovani da ne izlaze na megdan junački s akademikom Nikčevićem, jer bi se time otkrili, s tim da se pred otvaranje nastave crnogorskoga jezika i književnosti probude i izađu iz *trojanskoga konja* sa šajkačama i dragačevskim trubama, u borbu za *srpski jezik ijekavskoga izgovora*.“

Posebno je značajno što je kao poliglota prevodio i priređivao djela starih crnogorskih pisaca iz Boke – Ljudevita Paskovića, Ivana Bone, Đorđa Bizantija, Ivana Antuna Nenadića, naročito što je priredio djela Krsta Ivanovića, Stefana Zanovića i Stefana Mitrova Ljubiše. Otkrivao nam je književnost pretpetrovićkoga vremena, otkrio nam je književni srednji vijek, otkrio nam je i renesansno Cetinje i renesansnu Boku, argumentovano odgovorio na nesuvisle napade da crnogorska književnost ne može počinjati Andreacijem a završavati Zuvdijom Hodžićem i sl. A pred kraj života završio je i svoj životni projekat i najznačajniji projekat u književnoj montenegristici – *Istoriju crnogorske književnosti* od početaka pismenosti do druge polovine XIX vijeka.

U Crnoj Gori nema više naučnika Rotkovićeva profila koji su se ogledali u različitim strukama – od filma i pozorišta do onomastičkih ispitivanja. Ispratili smo u vječnost velikana i potonjega našeg polihistora.

UDK: 37:929Milatović B.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ (Podgorica)
Filozofski fakultet – Nikšić
alexmontenegro@t-com.me

In memoriam
DR BILJANA MILATOVIĆ

Poslije kratke i teške bolesti, 28. marta 2013. godine, napustila nas je doc. dr Biljana Milatović (rođena Ognjenović). Duboko nas je rastužio i potresao rastanak od koleginice koja je bila uzor mnogima, stručnošću i profesionalnošću. Osobito je bila uzor svojom čovječnošću, rijetkom takvom u ljudskom rodu, po kojoj ćemo zauvijek da je pamtimo i zbog koje će njen odlazak zauvijek da boli.

Doc. dr Biljana Milatović rođena je 16. avgusta 1964. godine u Nikšiću. Osnovnu i srednju školu (jezičko-kulturološki smjer) pohađala je i završila u Nikšiću. Februara 1987. godine diplomirala je u Nikšiću, na Odsjeku za engleski jezik i književnost Nastavničkoga fakulteta, nakon čega je 1995. godine na Filozofskome fakultetu stekla diplomu profesora engleskoga jezika i književnosti. Magistrirala je 2002. godine na Filozofskome fakultetu u Novome Sadu i time stekla zvanje magistra lingvističkih nauka. Njen rad se ticao oblasti metodike nastave stranih jezika na temu: „Igra kao jedna od aktivnosti u nastavi stranih jezika". Doktorsku disertaciju „Početna nastava stranog jezika u osnovnoj školi (na primjeru nastave engleskog jezika)" odbranila je na Filozofskome fakultetu u Novom Sadu, septembra 2006. godine.

Univerzitet Crne Gore angažovao je u svojstvu saradnika na Odsjeku za engleski jezik i Odsjeku za sociologiju i filozofiju Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Na matičnome studijskom programu predavala je Metodiku nastave engleskog jezika i Savremeni engleski jezik I. Nakon izbora u akademsko zvanje docenta držala je predavanja na predmetima Nastavni sadržaji u predškolskom i osnovnom obrazovanju i Nastavni sadržaji u srednjoškolskom obrazovanju, kao i na predmetima Engleski jezik I i Engleski jezik II na Studijskome programu za srpski jezik i južnoslovenske književnosti i Studijskome programu za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti. Za rukovodioca Studijskog programa za engleski jezik i književnost izabrana je 2008. godine.

Doc. dr Biljana Milatović učestvovala je na mnogim naučnim skupovima u Crnoj Gori, regionu i Evropi. Ona je brojnim radovima, vodeći se najvišim naučnim standardima, dala značajan doprinos u oblasti kojoj je posvetila svoje naučnoistraživačko djelovanje. Pri tom je mapirala smjernice naučnicima koji će se za ovu problematiku tek opredjeljivati. Veliki je i njen udio u oblikovanju domaćih i inostranih časopisa, u kojima je objavljivala naučne i stručne radove, prijevode i prikaze, ali i učestvovala u uređivačkoj politici i recenziranju radova.

Trenutno je u štampi njena studija *Rano učenje stranih jezika* koja je objedinila kompleksna istraživanja magistarskog i doktorskog rada, a koju će objaviti Filozofski fakultet u Nikšiću. Polazeći od konteksta koji podrazumijeva moderan načina života kao i integracije zemalja Evrope, ukazano je na neophodnost u napređenja efikasnosti međunarodne komunikacije, uz poštovanje identiteta pojedinca i kulturne zajednice iz koje on potiče. Pokazano je kako učenje i nastava stranih jezika u tome smislu, moraju biti shvaćeni kao kontinuirani proces koji se odvija kako u školi, tako i van nje, tokom čitavog života svake individue. Poseban napor je posvećen izučavanju nastave stranih jezika u Crnoj Gori. Naglašena je činjenica da strani jezici imaju specifično mjesto u reformisanoj školi i da u tako organizovanoj školi, od samog njenog početka, engleski jezik počinje da se uči kao fakultativni predmet. Od ogromnog je značaja pokretanje cijelog niza pitanja i odgovora koji se tiču stanja u školskom sistemu Crne Gore kakva su npr. sljedeća: kada se počelo s promjenama, kako se one odvijaju, dokad treba da budu završene i druga.

Doc. dr Biljana Milatović, u saradnji sa koleginicom prof. dr Julijanom Vučo, organizovala je deset naučnih skupova posvećenih metodici nastave stranih jezika, a koji su održavani na Filozofskome fakultetu u Nikšiću. U istom koautorstvu priredila je više zbornika s tih skupova inicirajući interesantne teme (npr. stavovi promjena, promjene stava; autonomija učenika i nastavnika u nastavi jezika i književnosti; individualizacija i diferencijacija u nastavi, evaluacija u nastavi jezika i književnosti) koje su inspirisale veliki

broj učesnika iz različitih evropskih centara. Višestruko dragocjen je bio i njen podsticaj skupovima naučnika anglista koji izučavaju književnost, jezik i kulture anglo-američkog govornog područja, a koji već tradicionalno organizuje Studijski program za engleski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću. Njeno prisustvo je na tim okupljanjima bilo nezaobilazno. Pomagala je u radu organizacionih i akademskih odbora, ali i davala korisne sugestije u vezi sa izradom zbornika i monografskih publikacija u kojima su odabrani radovi priređivani. Uz to, od strane Zavoda za školstvo Crne Gore, doc. dr Biljana Milatović je imenovana za predsjednicu ispitne komisije za polaganje stručnoga ispita iz engleskog jezika za opštinu Nikšić.

O znanju stručnjaka i profesorskoj predanosti doc. dr Biljane Milatović svjedočiće generacije studenata kojima je bila mentorka ili članica komisije za izradu diplomskih i magistarskih radova. I kroz pedagoški aspekt svoga rada ona je pokazivala da „ne živi dužnosti, nego nadahnuća". Tome u prilog svjedoči i uspješna saradnja s kolegama s Internacionalnoga univerziteta u Novom Pazaru i Fakulteta za pravne i poslovne studije u Novome Sadu gdje je bila angažovana i gdje je upamćena kao ozbiljni znalac i pregalac svoga posla.

Srdačna i energična, u svakoj situaciji spremna da pomogne prijateljima, saradnicima i studentima, Biljana je znala da nađe rješenja za sve probleme s kojima smo se suočavali. Mi koji smo u njenom životu, poslije porodice joj, imali posebno mjesto, ostajemo vječno zahvalni na nesebičnoj ljubavi i pažnji koju nam je pružala, zahvalni što smo je imali na ovome svijetu, s kojeg je tako rano morala poći. Za njom ćemo uvijek tugovati.

PRIKAZI

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.163.4(497.16)(091)
Pregledni rad

Milica LUKIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku
milica.lukic@os.t-com.hr

JOŠ JEDNA O CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOJ POVIJESTI

(*Istorija crnogorske književnosti* (u 3 sveska),
Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica 2012., 1620 str.)

U ovome prikazu autorica daje osvrt na tri sveska *Istorije crnogorske književnosti* u izdanju podgoričkoga Instituta za crnogorski jezik i književnost. Ovaj kapitalni projekt u sklopu studija crnogorske književnosti obuhvaća razdoblje od početaka pismenosti do 1918. godine, a autori su Novak Kilibarda, Radoslav Rotković i Milorad Nikčević.

Ključne riječi: *istorija književnosti, crnogorska književnost, Novak Kilibarda, Radoslav Rotković, Milorad Nikčević*

„Ovo je istorija jedne književnosti. Ona se ne ograničava na knjige napisane na jednom jeziku, već opisuje književna djela jednoga naroda napisana na bilo kojem jeziku“ – riječi su engleskoga pisca i hispanista Geralda Brenana koje se bez ostatka mogu primijeniti i na kapitalni projekt podgoričkoga Instituta za crnogorski jezik i književnost – *Istoriju crnogorske književnosti* u tri sveska (1620 str.; obuhvaća razdoblje od početaka pismenosti do 1918. godine), uredništva koje potpisuju čelni ljudi te mlade crnogorske znanstvene institucije doc. dr. sc. Adnan Čirgić i prof. Aleksandar Radoman. Riječ je o povijesti jedne nacionalne književnosti kojom se ostvaruju prikaz i ocjena kontinuiteta književnih pojava odabranoga prostora i ljudi te se sustavno pojašnjava njihova međuovisnost (ili zrcalni odnos književnosti prema zbilji) u odnosu na izvanknjiževne sustave, prije svega politički i društveni (Šabić, 2002). Književnost se tada upisuje u temelje nacionalnoga identiteta, a (ne) postojanje sustavnoga opisa književne baštine jedne zemlje nesumnjivim je svjedokom njezine dugotrajne borbe za priznanjem i prepoznanjem i njezina trijumfa koji je okrunio ista nastojanja. Izradba crnogorske povijesti književnosti ujedno je i svojevrstan hommage pokojnom crnogorskom akademiku Vojislavu Nikčeviću (1935–2007) (pa i time što je cijelo izdanje usklađeno

sa službenim *Pravopisom crnogorskog jezika* iz 2010. godine), koji je inicirao projekt izrade *Istorije* i postavio mu čvrste temelje obradivši povijest crnogorske književnosti od početaka pismenosti do Miroslavljeva evanđelja. Taj su rukopis Adnan Čirgić i Aleksandar Radoman objelodanili 2009. godine (ICJK, Cetinje) pod naslovom *Historija crnogorske književnosti – od početaka pismenosti do XIII vijeka* objavljujući tako svoju ozbiljnu namjeru da nastave projekt svog mentora i učitelja. Crna je Gora dosada bila jedna od rijetkih slavenskih zemalja čija bogata književna baština nije bila monografski opisana, ali je sada dobila povijest književnosti usustavljenu prema relevantnim metodološkim principima koji se primjenjuju u književnopovijesnim istraživanjima (analitičko-sintetički pristup; podjela po književnim periodima i pravcima za pisanu književnost; reprezentativna djela i njihovi autori; podjela po rodovima i vrstama za usmenu književnost; knjige su opremljene sažecima na crnogorskom i engleskom jeziku, bibliografijom, imenskim kazalom i podacima o autorima) obuhvaćajući svojim opisom, u dijakroniji i sinkroniji, sve od supstratnoga – usmenoga književnoga teksta do autora iz Crne Gore, bez obzira na to gdje su stvarali ili objavljivali svoja djela, ali i *izvanjaca* koji su se svojim radom ugradili u crnogorski književni i kulturni život. Dva su općeprisutna modela oblikovanja književnih povijesti. Prvi, koji se temelji isključivo na historizmu ili ustanovljenju događajnice, tzv. pozitivistički pristup, koji je dominirao do kraja XIX. stoljeća i drugi koji se javlja kao otpor *sintetičkom nastojanju da se ukupna kulturnopovijesna zbivanja podrede jedinstvu i kontinuitetu* (Biti, 2000). Drugi model javlja se već krajem XIX. stoljeća, ali radikalniji zahvati počinju početkom XX. stoljeća s pojavom nove kritike te kasnijim intervencijama ruskih formalista i čeških strukturalista. Ono što novije povijesti književnosti definira u širem smislu jest svojevrsna kontaminacija ili, bolje istaknuti, interferencija dvaju modela (Safitch, 2007). I u trima se knjigama sinteze crnogorske književnosti, od usmene dionice do 1918. godine, dade prepoznati njihovo prožimanje, osobito ako na umu imamo da i pristup kroz prizmu događajnice kao i imanentna (kontekstualna) književna povijest imaju svojih nezanemarivih prednosti i nedostataka. Dijakronijsko-spacijalna (vremensko-prostorna) paradigma kosturskom je osnovom svake sustavne nacionalne povijesti književnosti. Između ostalih, takav se sintetski pristup poimanja ukupnosti zbiljskih povijesnih (društvenih, političkih, kulturnih, javnih) događaja i njima pripadajućih književnih ostvaraja razumijeva i Voltaireovom izrekom: *Sva povijest je nedavna*. Nedavna po tome što se preobražava natrag u književnost. Ono što ih nužno i sjedinjuje i relativizira činjenica je da su i povijest i književnost, a onda i povijest književnosti, tvorevine jezika i kao takve imaju svoje zakonitosti – do neke mjere uvijek distinktivne u odnosu na zbilju i do neke mjere uvijek podložne kritici zbilje u kojoj trenutno *živimo, mičemo se i jesmo*.

Preciznije: svezak 1. *Usmena književnost* (266 str.) Novaka Kilibarde, crnogorskoga znanstvenika, napose povjesničara usmene književnosti i književnika obuhvaća pet cjelina: *O nazivu i postanku usmene književnosti, Tok crnogorske usmene književnosti, Historijski mozaik Crne Gore kao tematika njezine usmene književnosti, Oblici crnogorske usmene književnosti te Narodsko iliti imitativno pjesništvo u Crnoj Gori*. Zakonitost narodne, terminološki preciznije usmene (Kilibarda, 2012), književnosti nalaže veće uposlenje prostorno-vremenskoga pristupa u identifikaciji književnosti Crne Gore koja se ima smatrati usmenom, a koja je ostvarena crnogorskim jezikom i to na prostoru koji danas, po povratku državnosti 21. svibnja 2006., jest matičan teritorij Crne Gore. Događajnica ili temporalna dimenzija pristupa ovdje se naziva *tok*, a s obzirom na trajanje riječ je o prikladnom terminu. Prva je postaja *prethrišćanska*, iscrpljuje se u razumijevanju riječi *Slovjene* i plemensko-rodovskoga, politeističnoga svjetonazora. Ta je poput spolije potom ugrađena u temelje *hrišćanskih zdanja usmene književnosti* (Kilibarda 2012). Autor knjige ipak upozorava na nedostatke metode koja ima, osobito ukoliko kazivač nije poznat, tematiku ambijenta lučiti kao kriterij prisvajanja nacionalnoj književnosti. Imajući istaknuto na umu razumijemo dalje razredbu poglavlja: *Dukljansko-zetski period, Specifičnost crnogorskog XVI i XVII vijeka, Nahijska Crna Gora, Sedmoro Brda, Morački uskoci, Crnogorska plemena s hercegovačkim predznakom* itd. Eksplikacija žanrovskoga sustava usmene književnosti, usmjerenost unutarnjim književnim pitanjima, dolazi po iscrpljivanju vremensko-prostornoga pristupa. Na samom kraju promatraju se imititativni pokušaji oživljenja usmenoga stiha (osmerca i deseterca) kao instrumenti političke ideologije.

Svezak 2. *Od početaka pismenosti do sredine XIX vijeka* (568 str.) sinteza je dugogodišnjih (višedesetljetnih) istraživanja stare crnogorske književnosti, ali i povijesti i kulture uopće, akademika Radoslava Rotkovića, nagrađivanoga crnogorskog znanstvenika (filologa, historiografa, kulturologa, teatrologa) i književnika koji je svoju znanstvenu naobrazbu stekao u Zagrebu. S obzirom na to da je Rotković ne samo književni znanstvnik već i historiograf i kulturolog, opis pismovnih/književnih pojava toga golemog – milenijskog razdoblja – prati povijest države i kulture kroz četiri cjeline: *Srednji vijek, Humanizam i renesansa, Barok i prosvjetiteljstvo te Petar II Petrović Njegoš.* Najranija je pismenost u srednjovjekovnoj Duklji onakva kakvom ju tumači Crnorizac Hrabar za Slavene uopće u svom apologetskom spisu *O pismenima* (X. st.) – prije pokrštavanja slavenska se riječ bilježi „crtama i urezima“, a po pokrštavanju u uporabi grčko pismo te sva tri slavenska pisma (glagoljica, ćirilica i latinica). Ostvaruje se pod okriljem triju vladarskih dinastija: Vojisavljevića, Nemanjića i Balšića. O pismenosti na slavenskom jeziku postoje samo posredna svjedočanstva, dok su tragovi latinske i grčke pismenosti dukljanskoga pe-

rioda djelomično sačuvani. Još su hrvatski filolozi Branko Vodnik i Vatroslav Jagić ustvrdili da je srednjovjekovna Zeta „rasadnik glagoljice“ (na njihovu tragu u suvremenoj se hrvatskoj filološkoj znanosti o tom prostoru govori i kao o „istočnom krilu hrvatskoga glagoljaštva“), a pretpostavlja se da se glagoljska pismenost mogla razviti pod utjecajem snažnoga središta slavenske pismenosti u Ohridu. Posebna je pozornost posvećena djelovanju skriptorija u vrijeme Nemanjića te kasnije Balšića u manastirima na Skadarskom jezeru te opisu najvažnijih spomenika najstarije crnogorske pismenosti/književnosti kao što su *Andreacijeva povelja* (poč. IX. st.), *Barski epitafi* (IX. st.), *Legenda o Vladimiru i Kosari* (XI. st.), *Povelje dukljanskih vladara* (XI. i XII. st.), *Ljetopis popa Dukljanina* (vjerojatno kraj XII.), temeljni predstavnici zetske redakcije crkvenoslavenskoga jezika *Marijinsko* (XI. st.) i *Miroslavljevo evanđelje* (kraj XII. st.), *Ilovačka krmčija* (1262), *Zbornik popa Vasilija zvanog Dragolja* (XIII. st.) i mnogi drugi. U skladu s temeljnim metodološkim zadacima povijesti književnosti donosi se i opis žanrovskoga sustava koji uključuje apokrife, hagiografije, legende, čudesa, narodno pjesništvo, različite pravne tekstove (povelje, ugovore, oporuke), liturgijsku književnost u užem smislu i dr. U poglavlju o humanizmu i renesansi središnje mjesto pripada kotorskom književno-kulturnom krugu, uključivanju u „Gutenbergovu galaksiju“ – izdavačkoj i tiskarskoj djelatnosti Andrije Paltašića Kotoranina, Kotoranina Zagurovića, vladara, pisca i tipografa Đurđa Crnojevića te najpoznatijem crnogorskom humanističkom pjesniku Ljudevitu Paskoviću. U razdoblje baroka i prosvjetiteljstva autor uvodi opisom općih vojno-političkih, privrednih, vjerskih i kulturnih prilika, upućuje na dominantne književne žanrove tih razdoblja (lirska poezija, satire i paskvili, spjevovi – napose oni o Blaženoj Ozani – epovi, crkvene drame, polemički spisi, putopisna proza, epistolarna književnost) i njihove predstavnike: Andrija Zmajević, Ivan Krušala, Đivo Bolica – Kokoljić, Kristofor Krsto Ivanović, Ivan Antun Nenadić, Stjepan i Miroslav Zanović, Antun Kojović, Petar I. Petrović Njegoš i dr. Posebno je poglavlje knjige posvećeno Petru II. Petroviću Njegošu – njegovu političkom, vjerskom i književnom djelovanju, s nizom slikovnih priloga koji zornijim čine odnos prema iznesenu gradivu.

Svezak 3. *Istorije Crnogorska književnost od 1852. do 1918.* (786 str.) djelo je osječkoga sveučilišnog profesora, metodičara i metodologa Milorada Nikčevića, i obuhvaća sljedeća poglavlja: Razdoblje romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti, Poezija druge polovine XIX i početka XX vijeka, Proza druge polovine XIX i početka XX vijeka, Crnogorski bokokotorski i pljevaljski književni krug, Dramska književnost, Putopisna i memoarska književnost, Književna kritika i nauka o književnosti, Evropski književni kontekst. Treća se knjiga crnogorske književne povijesti može smatrati istinskom materijalizacijom procesa humanizacije povijesti književnosti

(Barac, 1986). Uspostavljena je ravnoteža između analitičko-interpretacijskoga i književno-povijesnoga pristupa. Pozitivistički je pristup pojedinim autorima i njihovu opusu produbljen interpretacijom i umjetničkom ocjenom tekstova. Pomno se povezuju dimenzije prostornosti, autorstva i stila u ocjene koje nadilaze događajnicu i opterećnost kronologijom sustava, a u svom nadilaženju uspijevaju ostvariti kontekstualizaciju crnogorske književne riječi u svjetskoj, potvrđujući međuovisnost dimenzija nacionalnoga i univerzalnoga. Da se među prvim polazišnim kriterijima ističu kategorije stila i književne evolucije, koje su tek u djelomičnu podudaranju s društveno-povijesnim događanjima (vladavina knjaza i kralja Nikole I. Petrovića Njegoša – kulturno uzdizanje Crne Gore), svjedoče i uvodne napomene Milorada Nikčevića: *Svesti u pomenute vremenske koordinate crnogorske književne pojave romantizma i realizma te modernu kao stilsku formaciju potrebno je iz više razloga* (Nikčević, 2012). Crnogorska poezija, pripovjedna proza i putopisno-memoarska proza toga vremena u duhu su novih misaonih strujanja obilježena komunikacijom fikcije i fakcije: crnogorske prošlosti i sadašnjosti, narodnoga života i običaja. Postupci dokumentarizacije književnosti i literarizacije zbilje ponovno se prepoznaju preko temeljnoga vodiča – medija jezika koji ostaje temeljnim sadržajem nacionalnih kategorija: povijesti, književnosti i pismenosti. Isticanje komparativna odnosa *nacionalno – kontaktno – univerzalno* u odnosu na formiranje, vrhunac i opadanje stilske formacije, te u odnosu na žanrovsko usmjerenje, vidljiva je u svim temeljnim poglavljima knjige. Svaki se književni fenomen određuje žanrovski i tipološki, a potom se utvrđuje domet oblikovne, jezično-stilske i umjetničke razvijenosti, osobito prema kontaktnim južnoslavenskim književnostima. Na taj su način poglavlja ustrojena i sadržajem ispunjena počevši s *Poezijom druge polovine XIX i početka XX vijeka* i pojavom književnoga otoka Petra II Petrovića Njegoša, *Pjesništvom epskoga narodnoga ruha* (Savo M. Martinović, Mirko Petrović, Jovan Sundečić, Stefan Petrović Cuca, Filip Radičević, Nikola I Petrović Njegoš, Jovan Magovčević, Mićun Pavićević) i *Pjesničkom ekspanzijom krajem XIX i u osvitu XX vijeka i epigonima Nikole I Petrovića Njegoša* (Risto Milić, Radoje G. Roganović Crnogorac, Živko Dragović, Jovan Popović Lipova i dr.). Da autor sustavno nudi i umjetničku ocjenu tekstova svjedoči primjerice citat o stvaralaštvu Filipa J. Kovačevića: *Premda je neumorno objavljivao stihove u vrijeme snažnijih impulsa i prodora moderne poezije, Kovačević je do kraja života ostao zarobljenik početničke poetike: idilične i već tradicionalno iscrpljene rodoljubive i prigodne tematike koju je zatvarao u posve pojednostavljenje i shematizovane, uglavnom osmeračke i deseteračke stihove (...)* (Nikčević, 2012). Po prikazu prve rodovsko-žanrovske artikulacije autor daje i pregled razvoja poezije za djecu, a potom slijedi eksplikacija *Proze druge polovine*

XIX i početka XX vijeka. Riječ je o najznačajnijem književnom fenomenu analizom obuhvaćenoga razdoblja. Zamašnjak u književnoj produkciji predstavlja tradicija usmenog narodnog blaga kojoj se ugledaju svi – i prozaisti (od Petra II. Petrovića Njegoša preko Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova, te Marka M. Popovića i Vuka S. Karadžića, do modernističkih impulsa, avangardnih težnja i regionalnih književnih krugova – crnogorskoga i pljevaljskoga), i putopisci (Arsenij Crnojević, Nikon Jerusalimac, Kirilo Cvjetković, Nikola Vasojević, Vuk Vrčević, Petar II. Petrović Njegoš, Savo Kosanović i dr.), i memoaristi (Antun Kojović, Danilo Pavković, Lazar Popović, Živko Dragović, Jovan Nikolić, Nikola I Petrović Njegoš, Kiril Cvjetković, Maksim Šobajić i dr.). Daljnje usustavljivanje poglavlja prema književnim rodovima donosi i poglavlje o dramskoj književnosti na prostoru Crne Gore čijim je autorom Aleksandar Radoman. Sedma glava trećega sveska predstavlja razvoj i temeljne predstavnike crnogorske književne kritike i znanosti o književnosti, a posljednja osma korpus prevedene poetske i pripovjedne književnosti, osobito u književnim časopisima i listovima krajem XIX. i početkom XX. stoljeća (*Luča, Književni list, Dan, Glas Crnogorca, Nova Zeta* itd.).

Tri sveska *Istorije crnogorske književnosti*, uza sve ostalo, pokazatelj su ozbiljnosti, intelektualne snage i vizije mlade znanstvene institucije u Crnoj Gori – podgoričkoga Instituta za crnogorski jezik i književnost – i njezina vodstva, ali i potvrda više od dva desetljeća duge suradnje crnogorskih i hrvatskih znanstvenika potaknute projektom prof. dr. sc. Milorada Nikčevića *Kulture u doticaju: stoljetni hrvatski i crnogorski književni identiteti.*

Milica LUKIĆ

ANOTHER ACCOUNT OF THE MONTENEGRIN LITERATURE

(*The History of Montenegrin Literature*,
Institute for Montenegrin Language and Literature, Podgorica 2012)

The author of this review provides a reflection on the three-volume History of Montenegrin Literature published by the Institute for Montenegrin Language and Literature from Podgorica. As a part of studying Montenegrin literature in a broader context, this capital project covers the period from the beginnings of literacy in Montenegro until 1918. Its authors are Novak Kilibarda, Radoslav Rotković and Milorad Nikčević.

Key words: *History of literature, Montenegrin literature, Novak Kilibarda, Radoslav Rotković, Milorad Nikčević*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.163.4:398(497.16)
Stručni rad

Violeta PIRUZE-TASEVSKA (Skoplje)
Filološki fakultet – Skoplje

PRVA KNJIGA *ISTORIJE CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI*

(Novak Kilibarda, *Usmena književnost*,
Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012)

Ovaj prilog osvrt je na prvu knjigu kapitalne edicije *Istorija crnogorske književnosti* objavljenu pod naslovom *Usmena književnost*, autora Novaka Kilibarde. Istorija crnogorske književnosti izlaže građu preko dobro organizovanoga književnoistorijskog teksta i predstavlja izuzetnu teorijsku i kritički fundiranu sintezu. Crnogorska književna istorija prvi put se tretira kao posebni književni i kulturni kontekst, dosad aspektirana u okviru srpske književnosti kao njen dio, odnosno kao regionalna književnost. Posebno značajno mjesto u knjizi zauzima proučavanje žanrova crnogorske usmene književnosti, njenoj impresivnoj raznovidnosti, tj. „stabilnom žanrovskom sistemu“ kao karakterističnom obilježju usmene književnosti uopšte.

Ključne riječi: *Novak Kilibarda, usmena književnost, istorija književnosti, crnogorska književnost*

Istorija crnogorske književnosti izlaže građu preko dobro organizovanog književnoistorijskog teksta i predstavlja izuzetnu teorijsku i kritički fundiranu sintezu. Crnogorska književna istorija prvi put se tretira kao posebni književni i kulturni kontekst, dosada aspektirana u okviru srpske književnosti kao njen dio, odnosno kao regionalna književnost. Kako Novak Kilibarda ističe, „Crna Gora je povratila svoju državnost 21. maja 2006. godine“. Ovaj eminentni poznavalac oralne tradicije pravi distinkciju između termina narodna i termina usmena književnost (tzv. „literatura na kamenu“) koja je, prema Jovanu Deretiću, u Crnoj Gori dominirala do pojave pisane književnosti. Naime, ne javlja se kolektivni duh kao tvorac – prema Herderovom, Grimovom, pa i Vukovom konceptu – nego su individualni stvaraoci umjetnički reprezenti tog duha, o čemu je pisao Vladan Nedić, naglašavajući individualnu kreaciju narodnoga tvorca/pjesnika/pripovjedača. Koncepcijski izvanredno utemelje-

na knjiga tretira, pored genesisa, i tokove usmene književnosti u Crnoj Gori, na primjer prethrišćanski period kao simbiozu paganskog osjećanja života i istorijskih događanja, odnosno kao „književni amalgam od mitologije, hrišćanstva i istorije“.

Pod imenom Crna Gora podrazumijevaju se njena nekadašnja imena Duklja i Zeta (dukljanska alijas crnogorska država i Zeta alijas Crna Gora). Zato poglavlje „Hrišćansko vrijeme“ ističe individualne pjevače, kao na primjer Homerovog nasljednika Starca Miliju, o kome Vuk detaljno govori, a spominje i Vukovu povezanost s Crnom Gorom. U svojoj izvanrednoj književnoistorijskoj studiji, N. Kilibarda je sagledao književne interferencije i prožimanja, koristeći komparativni metod na svim nivoima i prihvatajući tezu Maje Bošković-Stuli da usmena književnost nijednog naroda ne može biti apsolutno autohtona i posebna, što znači da sličnosti i razlike „neće biti same sebi mjerilo ni za stapanje, ni za određivanje granica date usmene književnosti“. Odličan primjer za to je „Hasanaginica“, balada anonimnoga bošnjačkog, muslimanskog autora, čiju je varijantu Vuk tražio u drugim susjednim književnostima, ali je nije našao.

Dukljansko-zetski period kao tematika usmene književnosti fokusira se na Ljetopis popa Dukljanina iz sredine 12. vijeka, naročito na usmenu legendu o Vladimiru i Kosari. Analizirajući istorijske epohe, Kilibarda ističe specifičnosti crnogorskog 16. i 17. vijeka koji su bez usmene epske poezije, zbog neodređenosti u kolektivnoj svijesti. Ali promjene su se dogodile kada se vladika Danilo Pertović Njegoš 1697. godine našao na čelu „četvoronahijske Crne Gore“, kada je usmena književnost obogaćena epsko-junačkim deseteračkim pjesmama, budući da Crnogorci započinju „borbu neprestanu“. Tokom vladavine dinastije Petrović-Njegoš gradi se i nacionalno jedinstvo nahijske Crne Gore. Ipak, u crnogorskim junačkim guslarskim pjesmama iz toga vremena ima više istorije nego poezije, kako je primijetio Vuk Karadžić.

Posebno značajno mjesto u knjizi zauzima proučavanje žanrova crnogorske usmene književnosti, njenoj impresivnoj raznovidnosti, tj. „stabilnom žanrovskom sistemu“ kao karakterističnome obilježju usmene književnosti uopšte. Detaljno su analizirane stihovane forme, prozne tvorevine/usmena proza i kratke žanrovske forme, uz isticanje „da je Starac Milija vrh u usmenoj i pisanoj poeziji Crne Gore, a da su *Primjeri čojstva i junaštva* Marka Miljanova vrh u usmenoj prozi Crne Gore. Na kraju knjige Novak Kilibarda daje poseban osvrt na „narodsko/imitativno pjesništvo“, kojim će započeti atrofija autentične, autohtone, „nepatvorene“ usmene poezije Crne Gore.

Violeta PIRUZE-TASEVSKA

THE HISTORY OF THE MONTENEGRIN LITERATURE – THE FIRST VOLUME

(Novak Kilibarda, *Oral Literature,*
Institute for Montenegrin Language and Literature, Podgorica, 2012)

The present article presents a review of the first volume of the *History of the Montenegrin Literature*. Authored by Novak Kilibarda, the volume is entitled *Oral Literature*. The History of the Montenegrin Literature presents material through a well-organized literary-historical text and presents a unique and critically founded theoretical synthesis. Montenegrin literary history is treated as a separate literary and cultural context for the first time, as it was previously viewed as a part of the Serbian, i.e. regional literature. Kilibarda pays special attention to the study of oral literature genres in Montenegro and their impressive diversity, i.e. "stable genre system", as a typical feature of oral literature in general.

Key words: *Novak Kilibarda, oral literature, history of literature, Montenegrin literature*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 811.163.4'374(497.16)
Stručni rad

Čedomir DRAŠKOVIĆ (Cetinje)

NJEGUŠKI RJEČNIK, IZVORNOM STRUKTUROM – KA JEZIČKOME ORIGINALU

(Dušan Otašević, *Njeguški rječnik*,
Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica 2012)

U izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost publikovana je knjiga *Njeguški rječnik* Dušana Otaševića, kao druga knjiga Biblioteke *Lexicographia* ovog već veoma renomiranog izdavača naučne literature u Crnoj Gori. Na kraju knjige, u Napomeni urednika (urednici: dr Adnan Čirgić i Jelena Šušanj), ukratko je predočen istorijat rukopisa: „Knjiga *Njeguški rječnik* posljednje je djelo dr Dušana Otaševića, njeguškoga naučnika koji je živio i radio u Sarajevu. Neposredno pred smrt autor nam je poslao rukopis ove knjige uz molbu da ga publikujemo jer mu je narušeno zdravlje onemogućilo dalje staranje o njoj. Djelo je nastalo kao plod entuzijazma Dušana Otaševića, koji je pripadao drugoj struci (istoriografiji i muzeologiji), a ovim je želio vratiti dug rodnim Njegušima". U tome mu je suštinski pomogao urednik, koji je (uz stvaranje materijalnih i tehničkih uslova za publikovanje rukopisa) – svaku riječ u Rječniku akcentovao, udahnuo joj dušu.

Ključne riječi: *njeguški govor, crnogorski jezik, leksikografija*

U izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost publikovana je knjiga *Njeguški rječnik* Dušana Otaševića, kao druga knjiga Biblioteke *Lexicographia* ovog već veoma renomiranog izdavača naučne literature u Crnoj Gori (koji radi tek tri godine). Na kraju knjige, u Napomeni urednika (urednici: dr Adnan Čirgić i Jelena Šušanj), ukratko je predočen istorijat rukopisa: „Knjiga *Njeguški rječnik* posljednje je djelo dr Dušana Otaševića, njeguškoga naučnika koji je živio i radio u Sarajevu. Neposredno pred smrt autor nam je poslao rukopis ove knjige uz molbu da ga publikujemo jer mu je narušeno zdravlje onemogućilo dalje staranje o njoj. Djelo je nastalo kao plod entuzijazma Dušana Otaševića, koji je pripadao drugoj struci (istoriografiji i muzeo-

logiji), a ovim je želio vratiti dug rodnim Njegušima". U tome mu je suštinski pomogao urednik, koji je (uz stvaranje materijalnih i tehničkih uslova za publikovanje rukopisa) – svaku riječ u Rječniku akcentovao, udahnuo joj dušu.

Suštinski, skromnost je najsigurniji znak ljudskoga dostojanstva. Dr Dušan Otašević prevashodno je ličnost u tome formatu – koji je iz odaljenoga horizonta stalnog mu boravka, bio trajno zagledan u rodnu grudu, istraživački opservirajući i kao zahvalni potomak, i kao narativni istoriografski hroničar i analitičar. Riječ je o glavnome Otaševićevu djelu *Njeguši kroz vrijeme* (Podgorica, 1999), zamašnoj monografiji koja se kompleksno bavi njeguškom regijom još od prve polovine XIV vijeka, od vremena Balšića, odnosno prvoga pomena Njeguša (prvobitnog Ledineca, ili „lužina", koji su predstavljali kotorske feudalne pośede (kroz koje je – do drastičnih tektonskih poremećaja – tekao potok Nelgoše, po kojemu su kasnije dobili današnji naziv). O nešto kasnijem političkom i kulturno-istorijskom, pa shodno tome i suštinskom konstituisanju njeguškoga plemena, koje je zbog blizine Kotora sve više poprimalo osobeniji stil života, temeljen na bogatijem iskustvu, na racionalnijem odnosu prema realnim društvenim izazovima, na bržem i mudrijem prilagođavanju, što je postupno stvaralo bolje i bogatije uslove za život – dr Otašević izlaže postupno i razuđeno. S tim u vezi, kompleksna upitanost njegova naučno-istraživačkoga postupka ogleda se i u činjenici da se u posebnom poglavlju ove knjige bavio *Govorom Njeguša,* odnosno izvornim jezikom zavičaja kao najvažnijim sadržajem za čuvanje i trajno oblikovanje bića narodnoga. Neovisno koliko se zvanično nije udubljivao u noviju imperijalnu prinudu po Crnoj Gori – jezičku i vjersku – iako formalno sekularnoj i građanskoj državi!?

Iako suštinski nije bio lingvističkoga obrazovanja, Dušan Otašević je spontano ośećao značaj zavičajnoga narodnog govora – kao prirodnoga sublimata narodne duše, i nosećega dijela njeguškog, a samim tim i crnogorskoga sistema kulturne vrijednosti – o čemu svjedoči ova njegova knjiga. Prevladala je savjest i maniri razborita i dobronamjerna čovjeka i autora.

Poslije nekoliko standardizacija i kodifikacija na liniji srpskoga jezičkog etnocentrizma Karadžić-Daničić-Belić – jeziku kao izvornome dijelu sistema vrijednosti mora se pristupati postupno: počev od neposrednih terenskih jezičkih istraživanja. S tim u vezi, da bi se odgovorno razmišljalo o autentičnoj crnogorskoj kulturnoj i istorijskoj tradiciji, treba se podśetiti posebno sadržajnih i kulturološki značajnih saznanja i stavova neutralnih stranaca, kao na pr. Endrjua Arčibalda Pejtona, Engleza, koji je neposredno po štampanju *Gorskoga vijenca* (1847) – iste godine preveo jedan broj stihova toga Njegoševa remek-djela – i propratno komentarisao: „Gorski vijenac je pisan snažnim jezikom, s obiljem metafora – koje se ponekad uzdižu do genijalnosti".

Poslije gotovo dvovjekovnoga političkog genocida prema crnogorskoj kulturi, posebno jeziku, i dalje su nepristrasni strani stručnjaci uočavali (nekim čudom) pretrajali crnogorski jezički potencijal, imajući u vidu „mnoge lekseme i (slični) endemični crnogorski jezički materijal“ (Marko Snoj, Slovenija). Ili, po svojevremenome sudu (1984) poznatoga hrvatskog lingvističkog autoriteta Dalibora Brozovića: „Čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca“.

Da je bilo poštenoga, istinoljubivoga bavljenja naukom i (sljedstveno tome) nepolitizovanoga obrazovanja, već bi i „vrapci trebali da znaju“ – kako su od jedinstvenoga, sistemskoga staroslovenskog jezika nastajali naredni etno-lingvistički procesi. Od sve više modifikovanih govornih jezika južnoslovenskih naroda, preko njihovih administrativnih prilagođavanja, zatim sljedećih slojeva prepisivačke djelatnosti i usmene narodne književnosti, do savremenijih im literarnih ostvarenja. U tome sazvežđu se jasno, i veoma davno počeo izdvajati i formirati crnogorski jezik kao socio-lingvistička, odnosno etno-lingvistička i kulturološki osobena varijanta štokavskog sistema. Ko objektivno može osporavati činjenicu da jezik Petra I i Njegoša (i kasnijih klasika crnogorske književnosti) nije posebna i autohtona jezička varijanta!? No, duga silina falsifikovanja crnogorske svijesti bila je usredsređena (prije svega) na nacionalno negiranje kulture, i to primarno crnogorskoga jezika i crnogorske crkve. Zbog toga je došlo do programiranoga uprošćavanja i okoštavanja narodnoga jezika, njegova reduciranja i dekadentnoga minimiziranja i marginalizovanja. Zbog toga i knjiga *Njeguški rječnik* D. Otaševića upućuje na grku istinu da je u crnogorskoj kulturi i nauci, pa samim tim i ukupnoj društvenoj demokratiji – obmana najrasprostranjenija disciplina! Zvanično, svi kliču Evropi, i licemjerno se zaklinju u njene standarde, dok po pitanju osnovnih ljudskih prava i dalje tavorimo i ispaštamo u sumornoj i dobro poznatoj „balkanskoj krčmi“. Već je i populacija s psihotičnim devijacijama izvjesna na demokratskome horizontu, dok vjernici i poštovaoci Crnogorske pravoslavne crkve ne mogu do svojih istorijskih prava i svoje cjelokupne imovine po Crnoj Gori!? Sličan je kontinuitet neodgovornosti zvanične Crne Gore, i njen nedorastao vodeći personalitet, posebno u kulturi i nauci – zbog čega ispašta najvažniji kulturni i društveni kapital, crnogorski jezik! Na drugoj strani, civilizovanost objektivno daleke nam Evrope, između ostaloga, počiva i na suprotnim reprezentnim kulturnim podacima, npr.: početkom XIX vijeka Evropa je imala ukupno 15 jezika: stotinu godina kasnije već ih je bilo tridesetak, a poslije Drugoga svjetskog rata čak pedeset!

Zar i nastrana politička činjenica, kojom se Njegoševo djelo „kalemi“ na neki „arhaični“, lokalni i rudimentarni „cetinjsko-njeguški govor“ (kako je

to „naučno“ obrazlagao vodeći savremeni srpski lingvista, akademik SANU, A. Mladenović – koji je za bavljenje Njegošem svojevremeno dobio (čak!) i državnu nagradu Crne Gore, Trinaestojulsku), prosto ne vape ovakve i slične knjige. Poput Otaševićeve, ili prije toga objavljene (2009) slične knjige dr Adnana Čirgića *Rječnik njeguškoga govora.* I još nekih, sličnih ovovremenih naslova, prije svega u produkciji Instituta za crnogorski jezik i književnost (vezano za jezičke osobenosti Bara, Rožaja, Podgorice, zatim ostaloga dijela širega cetinjskog zaleđa i sl.). Koje će (uz nastavak ove aktivnosti – skupljanja pretrajalih riječi crnogorske leksike, i sa korišćenjem ranijih kanalisanih izvora i kumulacija lingvističkih (kao nacionalnog i državnog crnogorskog kulturnog nasljeđa) – neminovno doživljavati naučnu sintezu. Na takav postupak čeka i već mnogo objavljenih priloga u brojnim knjigama, najčešće imenovanih kao „Rječnik manje poznatih riječi“; ili su posebno velike leksičke „košnice“ ostajale pripremljene ali i nepublikovane kao odgovarajuće jezičke riznice, sakupljane od strane značajnih pojedinaca, poput Andrije Jovićevića, dr Pera Šoća, i drugih. Odnosno, crnogorske stručnjake čeka mnogo posla: detaljna valorizaciju lingvističkoga nasljeđa i neophodna, prateća stručna tumačenja: semantička i semiziološka, i etimološka; zatim ekspertize – fonetske, morfološke, sintaksičke... U daljem procesu, sve to analitički (tj. kritički) treba propratiti u djelima vodećih pisaca s crnogorskog prostora, shodno njihovim jezičkim i vremenskim koordinatama. Da se ne bi dešavali takvi apsurdi (bez kritičkog komentara, prije svega) – po kojemu je „naš standardni jezik“ – kao književni alat i naratološka infrastruktura – kod mnogih, bolje reći listom crnogorskih pisaca lingvistički bliži Milovanu Glišiću i Janku Veselinoviću, nego recimo Laliću, Ljubiši, Miljanovu, Njegošu (na to je prije desetak godina upozorio poznati slavista, dr Vuk Minić). Jedino takvim kompleksnim pristupom možemo revitalizovali našu smušenu i dezorijentisanu kulturu i nauku, i učiniti je odgovornom i održivom, odnosno humanom i operativnom društvenom kategorijom.

Prljava matica propadanja i nestajanja nadvija opasnost za nestanak „preko 4.000 narječja različitih narodnosti naše planete“, kaže se u nedavno objelodanjenom naučnom alarmu s Lajpciškog univerziteta. Razlog je u osnovi jednostavan: površnost i neodgovornost – i suprotstavljena velika snaga primitivizma! Znači, i jednih i drugih, i tlačenih i tlačitelja!

Umjesto dosadašnjega jezikoslovlja u službi politike, treba se vraćati originalu – jeziku kao najubjedljivijoj crnogorskoj kulturnoj i društvenoj determinanti. *Njeguški rječnik* dr Dušana Otaševića jedna je od vrijednih stepenica na putu duhovnoga povratka sopstvenom istorijskom prostoru, i našoj kulturnoj baštini. Koja je čak i Vuku Karadžiću u osnovu bila realnost, o čemu svjedoči njegov put u Crnu Goru 1841. godine, kad je s Ljudevitom Gajem

i Antunom Mažuranićem (bratom Ivana Mažuranića) pośetio Cetinje i Crnu Goru – prevashodno se „interesujući za upoznavanje raznih dijalekata ilirskog jezika“. Dakle, jezika koji Vuku kao zahuktalom srpskom reformatoru – još uvijek nije bio srpski, nego jedna od varijanti tada aktuelnog ilirskog, odnosno južnoslovenskog – konkretno crnogorskoga jezika.

Otkrivanje temelja ne znači automatski i njegovo ponovno i automatsko funkcionalizovanje. Da li – i koliko – se sadržajem ove knjige pokazuje, prije svega, neka bivša leksička panorama iz dominantno leksičkoga sloja njeguškog kraja: izuzeta iz politizovanoga procesa školovanja, stihijnosti urbanizacije, i politički-strukovnog drila nasilno nametnutih tuđinskih stručnih kodifikacija? Zatim, koliko je – i odakle su – u njeguškome govoru tzv. tuđice i posuđenice, i da li one imaju mogućnost slovenske alternative? Dalje, da li je kod Otaševića prisutan previd da u leksičkome podneblju Njeguša nema turcizama? Ili, koliko je aktuelna njeguška leksika zastupljena (recimo) u Njegoševim djelima, itd. Ukratko, sve su to pitanja za kompleksnija buduća istraživanja. Od etnološkoga i dijalektološkoga problematizovanja, do etimološkoga i toponomastičkoga proučavanja, i suptilnih kulturoloških i stručnih analiza. Da bismo se (prioritetno i sa suštinskim razlogom) – argumentovano i s uvjerljivom naučnom istinom ograđivali od degutantnoga ideologizovanja sveprisutne erdeljanovićevštine i njenih brojnih trabanata i nastavljača po Crnoj Gori, čija formalna nauka volšebno sune, bolje reći iracionalno i nemušto surdukne i u dubine srednjega vijeka, i onda potpuno paušalno, a kobajagi precizno izgusla željene podatke, kao one o naseljavanju Njeguša (kao da je to bio prostor zaludnje regije i neartikulisane pustopoljine, a ne zaleđe dinamičnoga Kotora, i atraktivna zona interesovanja agresivnih zetskih feudalaca): „Od 442 porodice – 67 je zećanskog porijekla; 297 je iz Bosne i Hercegovine; 16 iz Raške; 8 iz Brda, i 53 iz drugih crnogorskih krajeva“. Sve navodno naučno, čak i očigledno, a u suštini proizvoljno izmaštano i izmanipulisano kao u najbizarnijim crtanim filmovima.

Na sličnoj površnosti i trivijalnosti u Crnoj Gori i dalje (i zvanično i nezvanično) pluta tradicionalna srpska, i davno improvizovana srpsko-hrvatska jezička taraba, koja se politički (i kao formalni izraz demokratije) u zadnje vrijeme može baštiniti i crnogorskom. Pošto je, kažu, to i „krležijanski“, s obzirom na to da je o tome svojevremeno ovaj književni bard načelno opservirao: „Lingvistički gledano to je jedan jezik, koji svaki narod ima pravo da zove svojim imenom“. Kao da to ne zna svaki odgovorni intelektualac odgovarajuće struke, i kao da je dovoljno (trenutno nekako ostvareno) samo demokratsko, tj. političko pravo na sopstveno lingvističko imenovanje malobrojnog i u dugom kontinuitetu kulturno degradiranog crnogorskog naciona? U odnosu na taj (čak!) eto i krležijanski „jedan jezik“ (kao izvorni i

sistemski), koji se još od vremena staroslovenoga stadijuma – počeo granati, od vremena nastajanja *Miroslavljeva jevanđelja,* odnosno izražajnih razlika njegovih skriptora Versameleona i Grigorija. Ipak, to i dalje ne smeta mnogim literatama crnogorske provinijencije – kao utreniranim književnim SH-esovcima – da arogantno i bučno zaziru i distanciraju se od najvrjednijega dijela crnogorskoga jezičkog nasljeđa. Kao da su spregnuti s tradicionalnim batinašima crnogorskoga jezika, i satrapima njegove izvornosti, jezgrovitosti i snažne metaforičnosti, nekad zasnovane i na obilju sinonima. Uglavnom, i dalje prepuštajući nestajanju i zaboravu, faktički gurajući najbolji dio crnogorskoga jezičkog i književnog nasljeđa u „arhaizme“ i „neudobne riječi“, ili (čak!) u „degenerativne plemenske jezičke izopačenosti“!? Kao da suštinska ujdurma unisonih, tragičnih „ujedinitelja“ iz 1918. i dalje samo formalno ne dobija podršku?

Naravno, jedino je rješenje da svako profesionalno radi ono zašto ima potrebne reference, a autentični kulturni procesi (poput prirodnoga sistema odabira) – dugoročno će odlučiti o budućnosti crnogorskoga jezika. Na stručnjacima Instituta za crnogorski jezik i književnost (i njihovim saradnicima) je da obezbijede stručni nivo i lingvističku infrastrukturu za zvanično funkcionisanje standardnoga crnogorskog jezika (rječnik, gramatiku, pravopis i sl.). A književne i ostale bundžije iz Crne Gore neka pišu na nivou sopstvene savjesti i stečenoga obrazovanja: na zvaničnome crnogorskom ili nazovi crnogorskome, ili na srpskome, hrvatskome, bošnjačkome. Možda i na svakom ponešto, u duhu već viđenih autorskih sloboda i njihove čaršijsko-anacionalne mimikrije. Bliže rečeno, zarad obezbjeđivanja što šire medijske i tržišne promidžbe! Odnosno, vrijeme će pokazati da li će crnogorski jezik postati to što bi trebao biti: kulturna i sistemski prihvaćena „kuća bitka“ nacionalna i državna, crnogorska. Ili će funkcionisati kao uvezeni operativni sistem za tekuću komunikaciju, i neophodni dio ukupne političke i tehničke infrastrukture društva.

Čedomir DRAŠKOVIĆ

NJEGUŠI'S DICTIONARY: TO LINGUISTIC ORIGINALITY THROUGH A SOURCE STRUCTURE

(Dušan Otašević, *Njeguši's Dictionary*,
Institute for Montenegrin Language and Literature, Podgorica 2012)

Njeguši's Dictionary by Dušan Otašević was published by the Institute for Montenegrin Language and Literature, as the second book within *Lexicographia* library of this already renowned publisher of scientific literature in Montenegro. At the end of the book, in the editors note (editors: Dr. Adnan Čirgić and Jelena Šušanj), the history of the manuscript is briefly presented: "The book Njeguši's Dictionary is the last work of Dr. Dušan Otašević, Njeguši's scientist who lived and worked in Sarajevo. Shortly before his death, the author sent us the manuscript of the book asking us to publish it as his poor health prevented him from taking further care about it. The book was created as the result of enthusiasm of Dušan Otašević, who belonged to another profession (historiography and museology), but who wanted to repay his debt to Njeguši, his birthplace. In this effort, he was greatly assisted by the editor, who (in addition to creating the material and technical conditions for the publication of the manuscript), accented each word in the dictionary, breathing in a new soul in *Njeguši's Dictionary*.

Key words: *Njeguši's speech pattern, Montenegrin language, lexicography*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.163.4.09Petrović Njegoš P. II
Stručni rad

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)
Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

ANTUN BARAC O NJEGOŠU

Knjiga *Prilozi o Njegošu*, darovitog hrvatskog književnog kritičara Antuna Barca, koju je u jubilarnoj Njegoševoj godini objavio Institut za crnogorski jezik i književnost, vrijedan je prilog obogaćivanju saznanja o tome koliko je djelo toga crnogorskog pjesnika i mislioca izazivalo istraživačke interese. Članke Antuna Barca skupio je, priredio za štampu i napisao predgovor dr Krsto Pižurica.

Ključne riječi: *Antun Barac, Krsto Pižurica, njegošologija*

Knjiga *Prilozi o Njegošu*, darovitoga hrvatskog književnog kritičara Antuna Barca, koju je u jubilarnoj Njegoševoj godini objavio Institut za crnogorski jezik i književnost, vrijedan je prilog obogaćivanju saznanja o tome koliko je djelo toga crnogorskog pjesnika i mislioca izazivalo istraživačke interese. Članke Antuna Barca skupio je, priredio za štampu i napisao predgovor dr Krsto Pižurica.

U predgovoru knjizi Antuna Barca, dao je Pižurica široku sliku rada toga književnog kritičara koji je pokazao duboko razumijevanje Njegoševa pjesničkog djela. Ujedno je Pižurica iskazao jedan oblik zahvalnosti Antunu Barcu, što mu je, kroz predavanja na studijama, pokazao put za otkrivanje literarnih vrijednosti.

Pižurica nalazi da je Barac donosio trezveni sud o vrijednosti književnih djela koje je analizirao. Najviše se bavio hrvatskim književnicima (Šenoa, Mažuranić, Nazor, i dr.). Objavio je, 1954. godine, knjige *Hrvatska književnost* i *Jugoslavenska književnost.*

Prvi je tekst Antun Barac napisao o jednome Njegoševu djelu 1924. godine. Povod je bio izdanje *Luče mikrokozma*, s predgovorom folozofa Branislava Petronijevića (1923). U tome kritičkom osvrtu, koji je objavio u zagrebačkome časopisu *Jugoslavenska njiva*, Antun Barac kaže da je *Luča mikrokozma* za Njegošev pogled na život – karakteristično djelo, jer sadrži pjesnikov pokušaj da riješi problem čovjekove egzistencije. Mišljenje Petro-

nijevića da se poezija i filozofija uzajamno isključuju, Barac nije prihvatio jer smatra da poezija „rasuđuje o biću svijeta i života“ i da na svoj način rješava problem bitka. I za filozofiju Barac je tvrdio da je vezana sa čovjekovim „čuvstvenim i voljnim životom“. Zato on zaključuje da su najveći pjesnici – „ujedno najveći filozofi“ jer utiču na razvoj duha „više nego li filozofi sa svojim sistemima“. Barac za Petronijevićevu raspravu kaže da se svodi na dokazivanje Njegoševa pesimizma i da je zbog toga navodio samo ona mjesta iz *Luče mikrokozma* koja potvrđuju tu tezu.

Stogodišnjicu prvoga izdanja *Gorskoga vijenca*, 1947. godine, nova vlast u Jugoslaviji riješila je bila da iskoristi, da bi preko toga djela sugerirala zajedničku nit – „oslobodilačku ideju“ – kod svih jugoslavenskih naroda. Zato je, početkom januara 1947. godine, Komitet za kulturu i umjetnost vlade FNR Jugoslavije donio odluku o organizovanju proslave pomenutoga jubileja, u čitavoj zemlji. Komitet je odredio i zajednički dan proslave za sve Republike, 18. maj. Rad na pripremi jubilarnoga izdanja *Gorskoga vijenca* prihvatili su: u Crnoj Gori Vido Latković i Vuko Pavićević; u Bosni Salko Nazečić koji je napisao i komentar; u Hrvatskoj Antun Barac, čiji je komentar objavljen uz *Gorski vijenac* u izdanju Matice hrvatske; u Sloveniji pjesnik Alojz Gradnik, koji je uradio novi prijevod toga Njegoševa djela na slovenački jezik; u Makedoniji književnik Blaže Koneski, čiji je prijevod *Gorskoga vijenca* na makedonski ujedno i prvo objavljivanje toga djela na tome jeziku.

Gorski vijenac je tada štampala i „Jugoslovenska knjiga“, s predgovorom Radovana Zogovića, ali bez komentara. Iste godine pojavila su se i tri izdanja *Gorskoga vijenca*, u Beogradu i Zagrebu, s komentarom Đuze Radovića.

Antun Barac je uz *Gorski vijenac* napisao komentar koristeći komentare Milana Rešetara i Trifuna Đukića, kao i tekstove nekih autora koji su tumačili pojedine stihove. Potrebno je naglasiti da je Barac polazio od stava da opširna tumačenja stihova mogu remetiti doživljaj pjesnikovih metafora. Zato su njegova objašnjenja kratka i sadrže nužne podatke o istorijskim ličnostima koje su pomenute u tom dramskom spjevu, o geografskim pojmovima, i td, kao i tumačenja najtamnijih mjesta. Barac je komentare primjerio hrvatskim čitaocima.

Krsto Pižurica je u predgovoru ovoj knjizi konstatovao da je Antun Barac komentarom *Gorskoga vijenca* „ugradio kamenčić u mozaik crnogorsko-hrvatskih kulturnih veza“, te da nije iznevjerio Njegoševu misao i jezički izraz.

Barac je odbacio razne pretpostavke nekih autora o tome zašto su u Posveti *Gorskog vijenca* umetnute tačke među neke strofe, zaključujući da je u pitanju samo „tipografski razlog“ jer je Posveta u štampi složena nakon što je *Gorski vijenac* bio već paginiran, pa je „trebalo naći načina da se ispune prazne stranice“.

Pri proslavi stogodišnjice od Njegoševe smrti, 1951. godine, Barac je objavio dva članka o Njegošu, u crnogorskome časopisu *Stvaranje*: „Jedan prizor u *Gorskom vijencu*“ i „Tri dana u Trijestu na njemačkom jeziku“. U prvome tekstu autor zaključuje da glavni pokretač radnje u *Gorskome vijencu* nije pojedinac, već narod, koji u otsudnim časovima ima bolje ošećanje za potrebe vremena nego li „duhom jači pojedinci“. Tako je Njegoš za sudbonosnu odluku o ustanku isticao pritisak naroda koji se ispoljavao u **kolima**, da bi taj prijelom dobio najviše opravdanje. Barac je zaključio da je vladika Danilo samo izvršilac volje naroda.

U drugome članku iz 1951. godine, Barac piše o prijevodu s italijanskog na njemački, pjesme „Tri dana u Trijestu“, koji je objavljen u njemačkome časopisu *Der Pilger* (Putnik), u Karlovcu. Barac pretpostavlja da je prijevod pjesme učinio Ivan Mažuranić, koji je tada živio u Karlovcu i sarađivao u tome časopisu. On osporava tvrdnje da Njegoša njegovi savremenici nijesu ocjenjivali kao pjesnika, nalazeći da su ga tadašnji kulturni radnici u Hrvatskoj smatrali „odličnim književnikom“, kao što ga je cijenio krug oko književnika Stanka Vraza.

Barac je pisao o Njegošu i u svojoj knjizi *Jugoslavenska književnost.* On kaže da je Njegoš, tragajući za smislom života, našao odgovor „u preegzistenciji ljudske duše“. Čovjek je, kao anđeo Adam, bio u savezu sa Satanom protivu Boga, ali se pokajao pa zato nije bačen u Tartar, već na Zemlju da tu bijedno provodi dane i da se priśeća nekadašnje sreće. Tako Barac daje osnovnu ideju spjeva *Luča mikrokozma.* U pomenutoj knjizi on govori o *Gorskom vijencu* i drami *Šćepan Mali.* Pri sažimanju Njegoševih pogleda, Barac kaže da je on iskazivao vlastito iskustvo da se samo borbom, a ne „kompromisom i puzanjem stiječe sloboda, spašava čast i nezavisnost“. Njegoš je u glavnome liku *Gorskoga vijenca* pokazao sopstveni udes.

Zahvaljujući književnom kritičaru Krstu Pižurici, bavljenje Njegošem hrvatskoga kritičara Antuna Barca dospjelo je do današnje crnogorske čitalačke publike. Institut za crnogorski jezik i književnost ovim izdanjem potvrdio je svoju predanost da naučnom obradom čuva kontinuitet crnogorske kulturne i literarne baštine, i sabira njene odjeke u drugim sredinama.

Danilo RADOJEVIĆ

ANTUN BARAC ON NJEGOŠ

The book entitled *Studies on Njegoš* by talented Croatian literary critic Antun Barac, published by the Institute for Montenegrin Language and Literature, presents a valuable contribution to the knowledge about how much the work of this Montenegrin poet and philosopher aroused research interests. The studies by Antun Barac were collected and prepared for publication by Dr. Krsto Pižurica, who also authored the foreword to the edition.

Key words: *Antun Barac, Krsto Pižurica, Njegošology*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 811.163.4'373.21(497.16)
Stručni rad

Zarija BRAJOVIĆ (Podgorica)

VRIJEDAN DOPRINOS CRNOGORSKOJ ONOMASTICI

(Božidar Šekularac & Cvetko Pavlović, *Toponimija opštine Bar*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2012)

Crnogorska onomastika bogatija je za jedno vrijedno izdanje iz oblasti toponomije. Radi se o knjizi „Toponimija opštine Bar" autora Božidara Šekularca i Cvetka Pavlovića koja je nedavno objavljena. Sakupljena i objavljena toponimija u ovome izdanju ima poseban značaj jer se radi o specifičnome i interesantnome jezičkom i geografskom prostoru Crne Gore, odnosno o Baru i njegovoj okolini, tj. nekadašnjem *Antibarumu*. Ovo izdanje važan je doprinos crnogorskoj lingvistici u oblasti onomastike, dok su proučavaoci crnogorskoga jezika dobili značajnu smjernicu za dalja proučavanja.

Ključne riječi: *onomastika, toponimija, crnogorski jezik*

Crnogorska onomastika bogatija je za jedno vrijedno izdanje iz oblasti toponomije. Radi se o knjizi „Toponimija opštine Bar" autora Božidara Šekularca i Cvetka Pavlovića koja je nedavno objavljena. Sakupljena i objavljena toponimija u ovome izdanju ima poseban značaj jer se radi o specifičnome i interesantnome jezičkom i geografskom prostoru Crne Gore, odnosno o Baru i njegovoj okolini, tj. nekadašnjem *Antibarumu*. Knjiga ima 285 strana, a njeni recenzenti su akademik Radosav Rotković, akademik Vukić Pulević i dr Maksut Hadžibrahimović.

Toponimska građa predstavljena u knjizi je ne samo nesumnjiv doprinos obogaćivanju kartoteke onomastike Crne Gore, već može poslužiti i kao važan materijal koji neće moći da se prenebregne, da se ostavi sa strane i da se ne razmotri pri daljim lingvističkim istražvanjima, kao i pri komparativnim sociolingvistikim, istorijskim i etnološkim proučavanjima.

Toponimija je bila i ostala specifična disciplina onomastike koja za predmet, prije svega lingvističkoga proučavanja, ima nazive mjesta. Rad u toj oblasti zahtijeva sakupljanje, sistematizaciju i klasifikaciju toponima. Savremeno prostorno planiranje, širenje urbanih sredina, napuštanje sela, migracije

u gradove i smjena generacija, faktori su koji neumitno utiču na zaboravljanje mnogih starih toponimima, među kojima ima i onih koji su veoma važni za izučavanje istorije jezika određenog mjesta, istorijskih događaja i tokova, etničkih, socijalnih, kulturnih i ekonomskih osobenosti, te imovinskih podataka koji datiraju još iz starih vremena pa sve do danas. Upravo je oslanjanje knjige na očuvanje toga korpusa razlog zbog kojeg se autorima duguje ogromna zahvalnost i priznanje.

Poznato je da toponimi imaju različito porijeklo. Neki od njih potiču iz patronima i antroponima, neki su opisnoga karaktera, uz isticanje neke geografsko-prostorne osobine: boje, sastava, građe, položaja, pozicije, koristi, funkcije itd. Drugi su fitonimi i zoonimi koji se odnose na biljni ili životinjski svijet određenoga mjesta, ali i na promjene nastale zbog klimatskih uslova i uticaja čovjeka. Neki potiču iz stranih jezika koji su se upotrebljavali u određenim prostorima u raznim istorijskim periodima, od davnina do danas. Posebnu važnost imaju toponimi-apelativi lokalnog govora, koji ponekad ukazuju na stare, krnje oblike koji su se tokom vremena izgubili na proputovanju jezika kroz turbulentna vremena, naročito tokom onih kada nije bilo pisane riječi. To je još jedan razlog zašto treba sakupljati, proučavati i objavljivati toponimiju jednog mjesta.

Poznato je, takođe, da su toponimi formirane riječi, kompozicije i složenice nastale različitim jezičkim metodama. Neki su korijeni, neki izvedenice s prefiksima i sufiksima, a neki složene riječi. Po važnosti, na prvome mjestu su toponimi od prostih riječi (apelativa) i izvedenica, koji su i najstariji i prenose se u istom ili transformisanom fonetskom obliku. Takvi su oronimi i hidronimi, koji se, pored naziva naseobina, smatraju toponimima prve kategorije. Etimologija takvih toponima može ponekad biti presudna za određivanje nekih pojava koje nijesu samo lingvističke, već se odnose na istoriju i druge aspekte određenog prostora. Ta etimologija, međutim, zahtijeva i strogu upotrebu naučnih kriterija. Ona se mora analizirati vraćanjem kroz vrijeme (vertikalna ravan), prateći istorijske fonetske promjene (horizontalna ravan), pisane tragove, a ukoliko je potrebno i one prije vremena pisane riječi. Ovdje su, prije svega, potrebna i nezaobilazna poređenja s dva antička pisana jezika: starogrčkim i latinskim, kao i sa starim pisanim dokumentima iz različitih perioda koji se odnose na određeni prostor i mjesto. Na taj način se može doći do pouzdanih i tačnih zaključaka, naučno prihvatljivih i utemeljenih. Takvo nastojanje se upravo može prepoznati u poglavlju „Analiza toponima opštine Bar“. Time su u knjizi izbjegnuta nagađanja i tzv. narodska etimologija. Ovo je pokazatelj naučne prudencije autora koja zaslužuju priznanje i osobito poštovanje.

Pored toga, veoma je jasno da su toponimi koji su složene riječi nastali kombinacijom *pridjev* + *imenica* ili *antroponim* (*patronim*) + *imenica*, toponimi novijeg datuma. Oni su ponekad jednostavno prijevod s nekog stranog jezika. Kao takvi, ne mogu značajno ili pouzdano poslužiti za proučavanje istorije jezika. Toponimi prve vrste su svakako značajniji za jezičko proučavanje u njegovoj vertikalnoj ravni, dok su oni druge vrste važniji za njegovo proučavanje na horizontalnom nivou.

U vezi s toponimima u pomenutom izdanju uvaženih autora Šekularca i Pavlovića, ukazano je i na učestalost onih koji su albanskoga porijekla, te onih u kojima se prepliću uticaji dva susedna jezika. Tako imamo slučajeve đe je korijen riječ iz albanskog jezika, a nastavci iz crnogorskog, i obratno. Takva simbioza pokazatelj je ne samo bilingvistične sredine u području Bara, već i potvrda visokoga nivoa komunikacije i tolerancije unutar sredine. Predstavljenim materijalnom autori su ponudili crnogorskim i albanskim proučavaocima jezika veoma interesantnu građu koja može poslužiti kao model za buduća slična proučavanja u toj oblasti.

Autori su toponime rasporedili prema abecedi, uvijek ukazujući na značenje i osobine svakog od nih. Na taj način olakšava se njihovo dalje proučavanje i mogućnost podjele i sistematizacije prema načinu ili sredstvima jezičkoga formiranja, prema porijeklu ili jezičkoj pripadnosti, prema starosti ili migracionim osobinama itd.

Ovo izdanje važan je doprinos crnogorskoj lingvistici u oblasti onomastike, dok su proučavaoci crnogorskoga jezika dobili značajnu smjernicu za dalja proučavanja, šira u opsegu i što temeljnija u konkretnoj oblasti.

Uvjereni da će, pored ocjena i zapažanja lingvistučkih krugova, posebno onih koji se bave toponimijom i onomastikom, ovo izdanje privući i pažnju šire javnosti, sa zadovoljstvom možemo prenijeti izraze čestitki i priznanja autorima zbog njihova vrijednog rada i značajnog doprinosa uzdizanju montenegristike na zasluženi nivo.

Zarija BRAJOVIĆ

A VALUABLE CONTRIBUTION TO MONTENEGRIN ONOMASTICS
(Božidar Šekularac & Cvetko Pavlović, *Toponymy of Bar Municipality*, Doclean Academy of Sciences and Arts, Podgorica, 2012)

Montenegrin onomastics has recently been enriched by a valuable edition in the field toponymy. The collected and published toponymy in *Toponymy of Bar Municipality* by Božidar Šekularac and Cvetko Pavlović, which was recently published, has a special significance because it relates to a specific and interesting linguistic and geographical territory of Montenegro – Bar and its surroundings, i.e. former *Antibarum*. Through this book, Montenegrin linguistics received an important contribution in the field of onomastics, while the Montenegrin language scholars received another important guideline for further studies.

Key words: *onomastics, toponymy, Montenegrin language*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK: 821.163.4.09-2
Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)
Institut za crnogorski jezik i književnost
aleksandar.radoman@icjk.me

DRAMSKA BAŠTINA U NOVOME SVIJETLU

(Dušan J. Sekulović, *Komedija uoči Gospe*, priredio Milovan Radojević, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2011)

U ovome prilogu dat je osvrt na nedavno publikovanu dramu Dušana J. Sekulovića *Komedija uoči Gospe*, nastalu prije sedamdeset pet godina, koju je za štampu priredio teatrolog Milovan Radojević. Pojava toga dramskog teksta u izdanju Crnogorskoga narodnog pozorišta, danas i ovđe dotiče nekoliko nezaobilaznih tema – pitanje istraženosti našega dramskog nasljeđa, pitanje izdavačke produkcije Crnogorskoga narodnoga pozorišta te pitanje pozicije toga dramskog teksta u kontekstu crnogorske književnosti između dva svjetska rata.

Ključne riječi: *Dušan J. Sekulović, crnogorska književnost, Milovan Radojević, dramska baština*

Zahvaljujući izuzetnom trudu i istraživačkome pregnuću teatrologa Milovana Radojevića drama *Komedija uoči Gospe* Novljanina Dušana J. Sekulovića, prvi put se našla pred čitaocima cijelih sedamdeset pet godina od nastanka.

Pojava toga dramskog teksta u izdanju Crnogorskoga narodnog pozorišta, danas i ovđe dotiče nekoliko nezaobilaznih tema – pitanje istraženosti našega dramskog nasljeđa, pitanje izdavačke produkcije Crnogorskoga narodnoga pozorišta te pitanje pozicije toga dramskog teksta u kontekstu crnogorske književnosti između dva svjetska rata.

U crnogorskoj književnoj istoriografiji neobično malo prostora posvećeno je problemima istorije drame i teatra. Do danas najcjelovitiji rad o tome problemu je studija Sretena Perovića „Pregled crnogorske dramske književnosti“, objavljena u časopisu *Stvaranje* 1974. godine. Crnogorskom dramskom baštinom bavili su se i drugi autori. Ovđe bi valjalo apostrofirati vrijedne priloge Radoslava Rotkovića, Jagoša Jovanovića, Ljubomira Đurkovića, Milo-

vana Radojevića, Darka Antovića, Siniše Jelušića, Nataše Nelević, i u potonje vrijeme posebno agilnoga proučavaoca povijesti teatra – Luke Milunovića. Ipak, čini se da je publikovanje drame *Komedija uoči Gospe* dobra prilika da se priśetimo jedne posve izuzetne ličnosti crnogorske nauke i kulture – Ratka Đurovića. Kojim god fenomenom iz naše dramske baštine da se pozabavimo, prije ili kasnije, naići ćemo na ime Ratka Đurovića, kao čovjeka koji je o tome, ako ne opširnije pisao, a ono bar u vidu anotacije nešto pribilježio. Enciklopedijski duh i akribija toga znamenitog teatrologa i kulturologa zadugo će još davati osnovni ton i smjernice proučavanjima crnogorske dramske i scenske baštine. Đurović je i autor značajne bibliografije crnogorske drame „Dramsko stvaralaštvo do 1941“, koja je svojevrstan majdan crnogorske dramske književnosti, još uvijek prilično neistražen i neiskorišćen. U izdanju Crnogorskoga narodnog pozorišta, prije neku godinu objavljena je jedina Đurovićeva knjiga – „Teatrološki spisi“, izbor iz Đurovićevih teatroloških ogleda i studija, koje je prikupio i znalački pripremio Milovan Radojević. Ovaj kratak ekskurs o Đuroviću dakako nije slučajan. Upravo polazeći od Đurovićevih istraživanja, Milovan Radojević je priredio i dramu koja je upravo objavljena.

Drugo pitanje kojem bih posvetio pažnju je – izdavačka produkcija Crnogorskoga narodnoga pozorišta. Iako izdavaštvo ne spada u najuži krug djelatnosti nacionalnoga teatra, Crnogorsko narodno pozorište u tome smislu predstavlja rijetko zanimljiv primjer osmišljene i kvalitetne izdavačke produkcije. I više od toga. S obzirom na posvemašnju neistraženost našega nasljeđa, do skora i odsustvo institucija ili, u slučaju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, apsolutne inercije a često i svjesne opstrukcije nekih procesa, izdavačku produkciju Crnogorskoga narodnog pozorišta možemo ocijeniti kao svojevrsnu misiju. U tri edicije za proteklih petnaest godina, Crnogorsko narodno pozorište publikovalo je na desetine vrijednih izdanja, savremenih drama ili onih koje pripadaju crnogorskoj dramskoj baštini, potom vrijedne monografije, bibliografije, hrestomatije i druge priloge iz istorije drame i pozorišta. Ako su školski programi ogledalo književnoga kanona jedne zajednice, onda se mora primijetiti da je znatan broj autora koji su prvi put objavljeni u edicijama Crnogorskoga narodnog pozorišta, danas dio crnogorskog književnog kanona. Naime, u crnogorskim školskim programima od ove godine nalaze se drame Marka Kavaje, Veljka Mandića, Veljka Radovića, Ljubomira Đurkovića, Radmile Vojvodić, Igora Bojovića, kao i poznorenesansna drama nepoznatog Kotoranina *Lukrecija iliti Ždero*. S druge strane, monografijama akademika Radoslava Rotkovića *Oblici i dometi bokokotorskih crkvenih prikazanja*, Darka Antovića *Kotorsko pozorište u XIX vijeku*, Milovana Radojevića *Crnogorsko narodno pozorište 1953-2003*, knjigama Ratka Đurovića, Olge Brajičić, Uzeira Bećovića, bibliografijama Ljiljane Milunović te

dragocjenim hrestomatijama Milovana Radojevića, umnogome su proširena naša saznanja o crnogorskome dramskom i scenskome nasljeđu. Crnogorsko narodno pozorište tim je vrijednim izdanjima obavilo ulogu kakve specijalizovane naučnoistraživačke institucije koja bi se trebala baviti ovim pitanjima. Ako se ima u vidu da su edicije i izdanja Crnogorskoga narodnog pozorišta od 1998. na ovamo utemeljili i uređivali Ljubomir Đurković, Milovan Radojević i Goran Bulajić, imena nespornoga renomea i izuzetne stvaralačke energije, možda i ne treba da začudi ovako razgranata i brižljivo osmišljena koncepcija izdavaštva.

Treće pitanje koje se nameće povodom ovoga izdanja jeste problem mjesta drame *Komedija uoči Gospe* u crnogorskoj književnosti. Iako je socijalna literatura najsnažnije obilježila proznu i pjesničku crnogorsku lietaraturu između dva svjetska rata, te su se tendencije u manjoj mjeri reflektovale u dramskoj književnosti. Zapravo, moglo bi se govoriti o dva zasebna korpusa crnogorske dramske književnosti između dva svjetska rata. S jedne strane nalaze se pisci koji se, tematski i stilski, nadovezuju na prethodni, poznoromantičarski, period (Trifun Đukić, Ilija Zlatičanin, Ljubomir Glomazić, Radule S. Brajičić, Arso B. Petrović...), a s druge, autori u čijim djelima naziremo prodor savremenih literarnih tendencija (Risto Ratković, Nikola Lopičić, Marko Cemović, Vasilije Leković...). Drugome krugu autora pripada i Dušan J. Sekulović s dramom *Komedija uoči Gospe*. Ratko Đurović, minuciozno i enciklopedijski precizno definiše poziciju *Komedije* kao prvog scensko-muzičkog djela koje se u crnogorskoj dramskoj produkciji odvojilo od svoga stereotipa i izrazilo kroz modernu dramaturšku strukturu, s inventivnim konfliktom i obrtom, kao funkcionalnim rješenjem dramske tenzije. Nadalje, primjećuje da je to prvi i jedini pozorišni igrokaz s muzikom, pjesmom i plesom do Drugog svjetskog rata čija su oba autora s područja današnje Crne Gore. U *Komediji uoči Gospe* prevladavaju neke kreativne dramske novine nad njenom melodramatikom i sentimentalizmom. *Komedija*, po mišljenju Ratka Đurovića, predstavlja prvu modernu umjetničku formu u razvoju scensko-muzičkog rada i izraza u Crnoj Gori. Ako Ratković, kao najznačajnija pojava crnogorske dramske književnosti između dva rata, prati recentne tokove evropske poetsko-simbolističke drame, Sekulović se modernističkom obrascu približava uvođenjem strukture *mise-en-abyma*. Naime, centralni dramski konflikt realizovan je posredstvom te strukture, odnosno postupkom uvođenja „teksta u tekst“, pri čemu metadijegetički nivo odražava odnose na primarnom nivou teksta. Taj postupak, poznat još od *1001 noći*, rabljen i u Šekspirovom *Hamletu*, svoju eksplikaciju dobio je u tekstovim Andrea Žida, postavši jedan od bitnih toposa modernizma i postmodernizma.

Budući da je kritika postavku ovog komada u beogradskome Narodnom pozorištu 1937. godine, uglavnom negativno ocijenila, to je prava recepcija Sekulovićeve drame izostala. Tekstovi Maksima Zlokovića, Ratka Đurovića, Radoslava Rotkovića i instruktivni predgovor Milovana Radojevića, nezaobilazni su putokazi za dalje tumačenje i vrednovanje toga zanimljivog teksta.

Aleksandar RADOMAN

DRAMATIC HERITAGE IN A NEW LIGHT

(Dušan J. Sekulović, *Comedy on the Eve of Our Lady*,
edited by Milovan Radojević, Montenegrin National Theatre, Podgorica, 2011)

In this paper, the author gives an overview of the recently published drama by Dušan J. Sekulović, *Comedy on the Eve of Our Lady*, written seventy-five years ago and prepared for publication by theatrologist Milovan Radojević. The publication of this drama by the Montenegrin National Theatre inevitably raises several issues – the question of dramatic exploration of our dramatic heritage, the question of publishing production of the Montenegrin National Theatre and the question of the position of this drama in the context of Montenegrin literature between the two world wars.

Key words: *Dušan J. Sekulović, Montenegrin literature, Milovan Radojević, dramatic heritage*

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

UDK:612.391(091)
Stručni rad

Krsto PIŽURICA (Podgorica)

KNJIGA O GLADI DR BOŽA VUKOVIĆA

(Dr Božo Vuković: *Glad – medicinski i društveni problem*, 3 M. Makarije, Podgorica, 2013)

Ovaj tekst osvrt je na knjigu dr Boža Vukovića *Glad – medicinski i društveni problem*. Povezujući istoriju medicine sa svojim bogatim iskustvom Vuković u centar svojih interesovanja stavlja čovjeka, čovjeka – ranjenika, čovjeka – osvetnika, pri čemu ga posebno interesuje položaj crnogorskoga čovjeka i njegovo istorijsko trajanje. Sežući za umjetničkim tekstovima lijepe literature, on u književnim tekstovima nalazi ličnosti i epizode što se mogu objašnjavati primjenom metode medicinske nauke ili ih uzima kao slučajeve medicinske struke.

Ključne riječi: *Božo Vuković, glad, medicina, književnost*

Tridesetak naslova, što iz medicinske struke, što iz brošure šire tematike autora dr Boža Vukovića, ljekara interniste i kardiologa, svjedokom su jedne neiscrpne energije i neutažive želje jednog autora da što više saopšti i sazna, kao i šireg dijapozna vlastite naobrazbe, taj veliki ljekar i narodni dobrotvor ne miruje duhom ni u poodmakloj dobi svoga života, već, kao da mu se žuri, zasipa nas novim naslovima i tematikom interesovanja svoje duhovnosti. Povezujući istoriju medicine sa svojim bogatim iskustvom – on u centar svojih interesovanja stavlja čovjeka, čovjeka – ranjenika, čovjeka – osvetnika, pri čemu ga posebno interesuje položaj crnogorskog čovjeka i njegovo istorijsko trajanje. Sežući za umjetničkim tekstovima lijepe literature, on u književnim tekstovima nalazi ličnosti i epizode što se mogu objašnjavati primjenom metode medicinske nauke ili ih uzima kao slučajeve medicinske struke. U razmišljanju o gladi Vuković citira Dostojevskog, koji za glad kaže da je patnja, a patnja je širi izvor o zlu u čovjeku. Kod Dostojevskog je dosta „bijednih ljudi“, a deviza da će „svi biti srećni i siti“ je po njemu laž, jer u čovjeku vlada praiskonsko, metafizičko načelo zla, agonističko načelo biti bolji, bogatiji, moćniji od drugoga. U romanu „Braća Karamazovi“ je misao da je „čovjek tajna i zagonetka, i ako cio život provedeš u njenom odgonetanju,

nemoj reći da si uzalud proživio vijek“. I pored višeznačnosti i višesmislenosti poema Dostojevskog „Veliki inkvizitor“ mi nalazimo da su neke misli iz nje, na primjer, „pretvori (ovo kamenje) u hljebove i za tobom će potrčati čovječanstvo“, ili „ti si im obećao hljeb nebeski, ali (...) može li se on u očima slabog, večno poročnog i večno neblagorodnog ljudskog plemena, uporediti sa zemaljskim“, ili „nahrani, pa tada možeš zahtevati od njih vrlinu“ i sl. primjerene temi gladi.

Tema gladi prisutna je i u prozi M. Lalića. To je široka tema kod naših pisaca. Vuković je za svoje opserviranje odabrao Lalićevu „Lelejsku goru“ i „Zlo proljeće“. Iz tih romana odabrao je nekoliko epizoda za citiranje, pri čemu se zapaža da se zadržao na epizodi s barjaktarom Grivićem iz Lelejske gore. Za ovu priliku, kao dopunu Vukoviću, mi citiramo Lalića: „Došlo od gladi oči da iskaplju a s glađu strah i pakost druguju. Znaju ljudi kako treba, no ne mogu dok se ne najedu, gladan čovjek je pogana zvjerka. Prvo izgubi stid, a poslije pamet i strah, a onda je to strašno nešto – može od gladi da učini što ni sam ne bi vjerovao“.

Doktor Vuković dio svojih istraživanja zasniva na Njegoševu djelu i prozi Marka Miljanova. Kod kučkoga vojvode i pisca je dosta materije za temu koja se obrađuje. I kod Njegoša, ali više u prepisci. Nije se šetio da proučavanje protegne i na, recimo, Mažuranića i Šantića. Tema to zahtijeva. Ali ne samo na njih. Siromašni seoski život Mažuranić imenuje rajom. Kod njega:

Gacko polje, lijepo ti si
kad u tebi gladi ne ima,
ljuta glada i nevolje ljute!
pa dok aga traži harač, sirotinja vapije:
Hljeba, hljeba, gospodaru!
Ne vidjesmo davno hljeba
Glad, golgota, gospodaru.

Kod Šantića je, uz fizičku glad, prisutna i psihološka glad u pjesmi „Hljeb“: No, hljeba nema... Zbogom! Hljeba, ... hljeba. Kod Njegoša u „Kuli Đurišića“, skadarski vezir u knjizi Sultanu siromaštvo i glad Crnogoraca apostrofira kao činioce moguće izdaje Crnogoraca, a to čini na sljedeći način:

„Sultan – care, dragi gospodare,
Crnu Goru muke pritisnule:
pogibe joj žito u dolini
pogibe joj stado u planini;
uzvija se narod u gorama,

ništa ne zna, šta hoće da radi.
No otvori blago iz riznice,
a otvori žito iz žitnice,
domamićeš na to Crnogorce,
predaće se tebi Crnogorci,
pokorićeš lomnu Goru Crnu“.

Kako se vidi – vezir svoj plan o pokoravanju Crne Gore i Crnogoraca zasniva na otvaranju blaga iz riznice i otvaranju žita iz žitnice, – a u podtekstu svega je glad – glad za novcem i fizička glad itd. Mi se zadržavamo na dijelu literarnih tekstova o gladi podstaknuti dr Vukovićem da bismo skrenuli pažnju na širinu teme, ne samo kod istorijskoga crnogorskog čovjeka, već i šire. Ta tema zahtijeva širu elaboraciju. Opet se vraćamo Crnoj Gori, sada Gagićevom izvještaju o pośeti Crnoj Gori 1837. godine. Gagić kaže: „Po nalogu Azijatskog Departmenta uputio sam se ja 8-moga tekućeg marta na more u nadi da ću za 24 časa stići u Kotor, ali sam na 25 minuta od Risna bio spriječen suprotnim vjetrom i prinuđen da se iskrcam na obalu, i do Herceg Novog nastavim kopnom kroz turske krajeve, odakle sam opet nastavio morem do Kotora. U Kotoru sam zatekao Pera Tomova Petrovića, brata vladike crnogorskoga i Stevana Perkova Vukotića, starješinu Katunske nahije, koji su kod austrijskih trgovaca kupovali žito i dijelili ga siromašnom stanovništvu Katunske nahije, koje je umiralo od gladi. Samo što sam se pojavio na pazaru, mjestu okupljanja Crnogoraca, bio sam okružen mnoštvnom siromaha, koji su tražili hljeba i pitali me hoće li se vladika brzo vratiti iz Rusije da ih spase gladi koja im prijeti pogibijom“. Kod Lalića je prisutna i glad za zemljom, kod crnogorskog seljaka. On donosi primjer da je rovački seljak ubio brata zbog međaša.

Autor ove knjige je predmetnu građu, temu, podijelio na devetnaest poglavlja, s uvodom pri čemu se zapaža različita uspješnost od poglavlja do poglavlja. Mi cijenimo da su poglavlje „Klinička slika izgladnjelih zatvorenika na Golom otoku“ i „Gladovanje kao uzrok propadanju i umiranju organizma“ najbliža struci ovoga autora, te da je u njima najviše istraživačkog. I u poglavlju „Ljekarska procjena zdravstvenog stanja pregledanih osuđenika“ očituje se istraživački postupak. Od izgladnjivanja, loših zdravstvenih prilika, raznih vidova maltretiranja, loših opštih uslova i sl. zatvorenici su gubili i do 50% tjelesne težine, a da je kod 127 kažnjenika došlo do atrofije testisa. Od 3000 pregledanih osuđenika samo kod 240 nijesu se pojavile degenerativne promjene, dok su kod ostalih evidentirana različita oštećenja na organizmu. Zahvaljujući svom ljekarskom iskustvu, on se zadržava na primjeru kažnjenika s Gologa otoka, čime, neposrednim uvidom, toplinom vjerodostojsnosti opštijih istraživanja on citira izvještaje i ljekarske tabele imenuje pojedince iz sfere

istraživanja, izvlači zaključke i nudi širu građu da bi se opštost izvela. Njemu kao praktičaru potreban je kontakt sa sredinom i pojedincima i tako i sređuje svoja teorijska znanja sa živim organizmom čovjeka i njegovim doživljajima.

Knjiga je propraćena fotosima citiranih pojedinaca i ukusno je opremljena.

Njena tematika je interesantna, koliko sa stanovišta pojavnosti, toliko kao i uzročnik čovjekovih moralnih devijacija.

Krsto PIŽURICA

BOOK ON HUNGER BY DR. BOŽO VUKOVIĆ

(Dr. Božo Vuković: *Hunger – Health and Social Problem*,
3 M. Makarije, Podgorica, 2013)

The present paper presents a review of the book by Dr. Božo Vuković, *Hunger – Health and Social Problem*. Linking the history of medicine with his rich experience, Vuković places a man – wounded man – avenger in the centre of his interest, while he is particularly interested in the position of the Montenegrin man and his historical life. Searching for artistic texts, he identifies, in literary texts, personalities and episodes that can be explained using the medical methods, or he views them as the cases for the medical profession.

Key words: *Božo Vuković, hunger, medicine, literature*

ARHIVA

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

Лазар ТОМАНОВИЋ

МАЛО О ПРАВОПИСУ*

(Писмо уреднику).

Драги пријатељу!

У мојијема утисцима *На повратку з Бранкове свечаности*, што су у *Црногорки* печатани, има правописнијех погрешака, које ћеш ми допустити, да исправим. Ја сам ове утиске писао по еуфонији, која влада на овијем нашијем странама. Тако сам ја предлог с претварао пред ријечима, што почињу словима **б** и **д**, у **з**, а што почињу словима **њ**, **љ**, **ђ** и **ћ**, у **ш**, н. п. : **з** дрвета, **з** брда, **з** Богом, **ш** њиве, **ш** људма, **ш** ђететом, **ш** ћерком. Даље ја претварам **ј** пред зубнијема **д** и **т** у **ђ** и **ћ**, тако мјесто *дјевојка*, *гдје*, *видјети*, *летјети*, тјешити ја пишем: *ђевојка*, *ђе*, *виђети*, *леђети*, *ћешити*. Најпослије ја пишем *шјутра*, *шјеме*, *шјекира* мјесто *сјутра, сјеме*, *сјекира*. А ти ни прво, ни друго, ни треће не трпиш, те си ме се исправљао према правилима еуфоније већином усвојенијем, али не свуда, јер ти се ђе-ђе поткрала која моја погрешка. Тако се догодило да су моји чланци изашли печатани ни по већином владајућијем правилима еуфоније, ни по еуфонији која влада колика је Херцеговина и Црнагора са њиховијем приморјем, по којој би ја шћио писати.

Као да те слушам, ти ми само напомињеш Даничића, да ме покориш. На што се усуђујем шљедеће двије примједбе учинити. Прије свега ја мислим, да се покојни Даничић доље међу нама које доба бавио и уживао сладости нашега изговора, да га ћаше и он потпуно у књизи усвојити, ако не ради дошљедности према правилу већ коначно усвојеном како изговараш тако пиши а оно ш љепоте саме овога изговора. Друго; ти знаш како су Хрвати противни и самој Даничићевој, рецимо *умјереној* еуфонији: па зар није могуће претпоставити, да и Даничић ћаше усвојити *потпуну* еуфонију, да није било ове противности? Зар није могуће претпоставити, да је Даничић постепено шћио увести еуфонију?

---

* Филолошка расправа између Лазара Томановића и Јована Павловића објављена је први пут у *Црногорки* 1884. године. Прва два текста изашла су у броју 37 (25.10.1884), а трећи текст којим је закључена полемика изашао је у броју 39 (8.11.1884). – Текстове је приредио и структури часописа прилагодио Никола Поповић.

На сваки начин наш Будмани, који данас замјењује Даничића, у својој Grammatica della lingua serbo-croata (Vienna, 1867) вели (ст. 10) да се може рећи: **с** њим и **ш** њим, **из** њега и **иж** њега и. т. д. По томе дакле и **з** Богом, **з** брда, **з** дрвета, и. т. д. тијем прије што се тако не само изговара него се друкчије и може изговорити.

Даље, факт је, да Херцеговина и Црна Гора са њиховијем приморјем слова зубна **т** и **д** испред **ј** претварају у **ћ** и **ђ**. Па зашто ми бар не бисмо тако и писали, кад се једном јужнијем нарјечјем служимо?

Најпослије ево ме на једно питање, које је поп Миљан назад њеколико година био потакао у „Словинцу“. На име он је шћио свратити пажњу нашијех учењака на глас, што се у Херцеговини, а чини ми се и у Црној Гори, одиста пак по њезином приморју чује, а за који глас у азбуци нашој нема знака. То је онај глас између **ш** и **с**, у ријечима *шјеме*, *шјекира*, *шјутра* и сличнијема, на што је био сврнуо своју пажњу још прије г. Миљана г. Будмани у споменутој својој граматици, успоредивши овај глас с пољскијем **ś** (ст. 15). У оскудици дакле потребитог знака ја узимљем **шј**, јер ова **ј** омекшава **ш** тер ми се чини, да се овако најбоље може приближити гласу између **ш** и **с** бар у ћирилици, пошто би се у латиници могло коначно присвојити **ś**.

Као што видиш, ови се моји назори оснивају на нашем изговору и на оном правилу: како изговараш тако пиши. Ако ми ове моје назоре можеш довољнијем разлозима промијенити, ја бих ти зафалан остао. У противном случају предложио бих ти, да усвојиш потпуну еуфонију у *Црногорки*. То би ако ништа изазвало пажњу нашијех језикословаца, тер би се и ово питање коначно рјешило, што вапије наш правопис. Ако бисмо се морали повратити у шљед тог рјешења на умјерену еуфонију, мала штета, но да смо већи аукторитети у овој струци.

Још њешто, кад смо на овом пољу. Мало по мало од *Улциња*, *Улћина*, као да ће остати у нашој књизи коначно *Уцињ*. Зато ми је дужност примјетити, да овако народ не изговара. Познато ти је да је наше приморје од памтивјека у свакдашњем додиру са овијем градом среством мора, по ком му бродовље непрестано наша пристаништа полазе. И по цијелом нашем приморју не говори се *Уцињ* него *Оцињ*. Што више чује се и пословица често као Оцињани у датијем случајевима. Зато би требало и писати *Оцињ* а не *Уцињ*.

Брацкијем поздравом

С Приморја. 12.—10.—84.

Јован ПАВЛОВИЋ

ОДГОВОР

Не могу се, драги пријатељу, сложити с тобом.

Што се тиче самога твога чланка *На повратку з Бранкове светковине*, ја сам хтио, да он изиђе по овоме правопису, којим си га ти написао – премда се с њим никако не слажем – но у штампарији при слагању и послије при коректури учињене су, против моје воље, измјене, о којијема ми пишеш, те је доиста изишло њешто поправљено, а њешто је опет задржано по твом правопису.

То ћеш ми опростити, а сада на ствар.

По данашњем нашем правопису еуфонија се простире само на ријечи за себе, на гласове у појединим ријечима, а не на више ријечи међу собом, на читаве реченице. Тако пишу наши најбољи филолози почињући од Даничића па на ниже. У њих се угледам и ја.

Ти би сад хтио, да еуфонији дадеш толику снагу, да се по њој мијењају, разумије се према нашијем законима о гласовима, читаве ријечи међу собом.

Да би видио, куд би те то одвело, ја ћу ти навести неколико примјера, претпостављајући да ти хоћеш ту еуфонију консеквентно да изводиш.

Ти велиш, да по твојој еуфонији треба писати: **з** дрвета, **з** брда и т. д. и да треба писати **ш** њиве, **ш** људма, **ш** ђететом (у овом потоњем случају гријешиш против своје сопствене еуфоније, јер по твојој еуфонији не смије се писати **ш** ђететом него **ж** ђететом, почем се **ш** пред **ђ** претвара у **ж**.).

Добро, то је тако!

Али онда треба да будеш дошљедан, па да то правило спроводиш у сваком случају, гдје би се оно морало спровести по законима о гласовима у нашем језику. Тако н. пр. ти би морао писати: *Бок ти помогао* (мјесто: *Бог ти помогао*), јер се јасно **г** пред муклим **т** мора претворити у **к**. Ти би морао писати: *Вуг дође* (м. *Вук дође*), *Срп коња јаше* (м. *Срб коња јаше*), *то пуче* (м. *топ пуче*), *кнес право мјеро мјери* (м. *кнез правом мјером мјери*), *нош твок покдојнок пријатеља* (м. *нож твог покојног пријатеља*), *обруџ буре држи* (м. *обруч буре држи*) и т. д.

Тако би се морало писати по твојој еуфонији, а видиш куд би нас то одвело. Шта би било од нашега језика, кад би се тако почело писати? Ко би могао разабрати при том правопису, шта се хоће да каже? Ја сам ти само ово неколико примјера навео, колико сам се могао сјетити у онај мах, кад ово писах; а било би још и других, на којијема би се још боље могло видјети, до каквих би се апсурдности дошло, кад би се тако почело писати.

Из тијех разлога, видиш, ја не могу прихватити твога правописа, а добро би учинио и ти сâм да га напустиш. Узгред ћу ти напоменути још и то, да наши најбољи филолози не изводе у свему еуфоније ни у самим појединим ријечма. Тако н. пр. они не пишу: *љутски* (ни љуцки) него *људски*, не пишу: *хрвацки* него *хрватски*. И ја тако пишем, премда за то немам другога разлога него оно што наши филолози кажу: да су **т** и **с** гласови у српском језику нерадо другују, који се не трпе, па за то се **д** пред **с**, противно правилу, оставља непретворено.

Тебе пак (и многе друге наше писце, нарочито млађе) видим гдје пишете: *хрвацки*, *љуцки*, *грацки*; но још вас нијесам видио да пишете: *оцлужити* (м. *одслужити*), *нацкакивати* (м. *надскакивати*), *оцуда* (м. *одсуда*), *оцтојање* (м. *одстојање*) и т. д.

Што се тиче промјене слова **д** и **т** у **ђ** и **ћ**, кад су пред **ј**, томе ја не замијерам, премда се држим Даничића, који је **д** и **т** пред **ј** задржао у ријечима, које ти наводиш. Он је писао: *видјети*, *дјевојка* и т. д. не за то што се међу Хрватима налазио (он је писао тако још прије него што се настанио у Хрватској) нити за то што не би знао како се она овијема странама говори, него због тога, што је имао за то јаких филолошких разлога.

Него и ако не налазим погрјешке у претварању поменутијех слова у **ћ** и **ђ**, не може се ни теби ни другијема допустити без замјерке што пишете *шћио* (м. *хтио*). Ако је по вашем претварању добар неодређени начин *шћети*, не може бити добар глаголски придјев шћио, јер се овдје **је** (од *хотјео или хтјео*) већ претворило пред самогласним **о** у **и**, па се не може онда још један пут претварати са **т** у **ћ**. По истим законима не може се писати од виђети (по вашој еуфонији): *виђио* (него: *видио*), ни од стиђети се: *стиђио се* (него: *стидио се*) и т. д. Ни ви сами не пишете: *виђио, врћио* (м. *вртио*), *леђио* (м. *летио*), *полуђио* (м. *полудио*), *хићио* (м. *хитио*) и т. д., а овамо пишете: **шћио**. Пазите, за Бога!

Што се тиче писања ријечи: *шјутра, шјеме, шјекира* и т. д., то је са свијем погрјешно, јер по правилу ваља писати: или *сјутра*, *сјеме*, *сјекира* (тако пише Даничић и сви други за њим, па и ја) или *шутра*, *шеме*, *шекира*, а никако *шјутра*, *шјеме*, *шјекира*, јер би то било против сваког правила. Дакле или непретварање или претварање. Ако ћемо усвојити непретварање, онда остаје: *сјутра*, *сјеме*, *сјекира*, што је доиста лако и изговорити без претварања. А ако усвојимо претварање, правило гласи, да **ј** мора погинути без трага, претворивши **с** у **ш**, и онда **ј** не може опет на ново искрснути, па да буде: *шјутра, шјеме, шјекира*, него би морало бити: *шутра, шеме, шекира*.

Знам лијепо, да се те ријечи на овијем странама изговарају онако као што ти велиш, премда не свукуд једнако, јер док се оно ***ш*** код вас

у Приморју изговара мекше (ваљда упливом талијанштине) као оно пољско **c** с рогом одозго, код нас овамо изговара се оштрије и ближе је самоме гласу **ш**. Е ма то су провинцијализми, који треба да су познати филолозима, јер им могу служити као материја за њихове студије, али се не могу узети за опште правило језика. Ако би се почело писати онако како се провинцијално говори на овој или оној страни нашега народа, онда бисмо од јединства својега језика отишли још даље него што смо данас су три дијалекта, јер би нам се језик раскоматао на десетак дијалеката, кад бисмо провинцијализме унијели у писаћи језик. Чуо сам ја овдје гдје се говори и: *дођок* (м. *дођох*), *нађог* (м. *нађох*), или: *добријах* (м. *добријех*), *лијепијах* (м. *лијепијех*), *гроће* (м. *грожђе*), *јабукех* (скоро више **е** него **а**, м. *јабука*, ген. пл.), *крушакех* (м. *крушака*, ген. пл.), *жнам* (м. *знам*) и т. д. Али ваљда ником не ће пасти на ум да од тога начини правило за наш језик. Исто тако не може се од тога, што у Приморју и Црној Гори изговарају *шјутра*, *шјеме*, *шјекира*, начинити правило за вас језик.

Што се тиче *Уџиња*, и мени се чини да ти имаш право. Кад народ каже *Оџиљ* (или можда *Оџиње*), а никаквог филолошког разлога не може бити против тога, онда је право да се и пише *Оџиљ* (или *Оџиње*).
Ето то је мој одговор на твоје примједбе, драги пријатељу!

И ако се у многоме не слажем с тобом, хвала ти ипак, што си ту ствар потакао. Ми нијесмо стручни филолози, ни ја ни ти, премда сам ја (допусти ми мало сујете!) написао или боље рећи извео по Даничићу неку *Малу Српску Граматику*, с којом наравно нијесам барут пронашао. Али ту су наши филолози, па нек нам они суде. Ја ћу се њиховом суду покорити.

Познајући се с покојнијем Даничићем још из ђачког доба (био сам њеко вријеме његов ђак), ја сам му више пута, а нарочито од како пишем јужнијем дијалектом, досађивао питањима о овоме или ономе што ми се није свидјело или у чем нијесам био на чисто, и он ми је (хвала му и с ону страну гроба!) вазда најтачније и најсавјесније одговарао, као што је у свему био сушта савјесност и тачност. Имам и сад неколика његова писма из Загреба, и по њима се владам и управљам у својој књижевној радњи што се тиче језика и правописа, често и не питајући за разлоге, по ономе: juro in verba magistri, јер ми лаици често нијесмо ни у стању да пратимо филологе у њиховим стручним испитивањима до најмањих ситница, него морамо да узмемо за готов новац резултате, до којих они доспију.

Ја тако радим. А ако наши новији филолози докуче што новије и боље од онога што је Даничић нашао, ја ћу им се поклонити.

Теби братски поздрав и од Бога здравље.

Цетиње, 24. Октобра 1884.

Лазар ТОМАНОВИЋ

МАЛО О ПРАВОПИСУ

(II. Писмо уреднику).

Драги пријатељу!

Одма да ти искрено кажем, да ме твоји разлози не могу склонити на *умјерену* еуфонију. Главна је разлика између нас, што бих ја шћио примјењивати законе о претварању гласова у нашем језику и на гласове између двије ријечи у *опредијељеном случају*, а ти то не допушташ, него само у *појединијем* ријечима. Ја ћу покушати да измирим ова два различна правила.

Ко пише **з** брда, **ш** њиве, **ж** ђететом (лијепо ли ме ти овђе улови!), не слиједи да мора примјењивати овај закон и на гласове између које му драго друге двије ријечи, што су једна до друге, јер се овај закон не примјењује између двије ријечи, које свака свој нагласак једна поред друге задржава. За то се и не изговара: *нош твок покојнок пријатеља* него: *нож твог покојног пријатеља*. Ђе се пак двије ријечи слију тако у једну рецимо *материјалну* ријеч, да обје немају него један нагласак, ту долази претварање гласова и између двије ријечи, као н. пр. *прѐт-подне*, *пȍт-поље*. Оваквијех примјера спајања двије ријечи нагласком ми имамо много и то већином између предлога и именице, као: *нȁ-брдо*, *нȁ-сунце*, *у̏-гору*, *у̏-море*, и т. д.; али се се ово спајање вазда не збива, јер се не изговара: *нȁ-коња*, *нȁ-њиви*, него са свијем засебно: *на коња*, *на њиви*, и за то се не изговара ни *пȍт-коња*, *иж-њиве*, него: *под коња*, *из њиве*, јер нагласак остаје и исти на ове именице. Дакле ни ја не претварам гласове између двије ријечи, која свака свој нагласак једна поред друге задржавају, него између онијех, што се у једну слијевају. Ето како се ми ипак слажемо. Али ми не питај ништа о закону овога нагласка: ту су позвани наши филолози, који ће и остале разлике између нас изравнати, само сам шћио примијетити, да ово претварање гласова између двије ријечи зависи од нагласка.

У осталом свако правило има своје изнимке, па ће отуда бити и у нашој еуфонији недошљедности, али то није довољан разлог, да само правило напустимо. Како је дошло *шћио* м. *хтио* не бих ти знао рећи; али наш *видио*, *стидио*, *летио* позајмљујемо од облика: *видити*, *стидити*, *летити*. Што пишемо *љуцки*, *хрвацки*, мислим да оно **к** тражи да се претвори **дс** и **тс** у **ц**, а у ријечима: *осуда*, *остојање*, *ослужити*, и т. д., **д** ишчезава испред **с**, зато и не пишемо: *оцуда*, *оцтојање*, *оцлужити*.

Надом да ће нас у брзо који стручњак коначно измирити прекидам овај наш пријатељски разговор остајући вазда твој искрени пријатељ и поштоватељ.

С Приморја, 28.—10.—84

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

Danilo RADOJEVIĆ

ODBORU ZA PODIZANJE NJEGOŠEVOG MAUZOLEJA NA LOVĆENU*

Cetinje

Podstaknut sam pismom Dragana Jeremića, književnika iz Beograda, koje je objavio u svojem listu (Književne novine, 29. avgusta 1970. godine), te vam pišem ovo nekoliko redova.

Nije u tome pismu važan ni pokušaj (neka mi oprosti D. Jeremić što se služim njegovijem manirom) Jeremićev, da „ospori" autentičnost i umjetničku vrijednost kiparskog djela Ivana Meštrovića (Meštrovićevo djelo je dovoljno originalno, umjetnički cjelovito, ozračeno unutrašnjim smislom i svojevrsnim proporcijama, da će se, bez napora, moći braniti, u svim vučjim vremenima za umjetnost, od prolaznosti, kao i od neiskrenih i neinteligentnih pokušaja da se ljepota umjetničkog doživljaja zamijeni betonskim monstrumima koje „brane" lažne parade riječi, i koje „drži" varka da će kvantitetom pobijediti).

Bitno je na koji je način Dragan Jeremić, čovjek koji je do sada nalazio uvijek tuđu ruku da potpisuje njegove političke okršaje, izišao iz „anonimnosti" i morao lično stupiti u akciju, kao veliki majstor masonske lože. Nemam namjeru ispravljati Jeremićeve pogrješke, posebno ne ovijem putem: pokazaću samo na nekolike osnovne netačnosti, na kojima je on zidao „cijelu 'istorijsku' istinu", na kojoj insistira u cijelom članku, i tako pokušava moralno oboriti akciju oko podizanja Njegoševog Mauzoleja.

Jeremić veli da su Meštrovićevi međuratni spomenici, koje je podizao za potrebe monarhističkih režima, – „izmenom društvene situacije – izgubili onaj prvobitni simboličan smisao", pa ne treba rušiti spomenik „Zahvalnosti Francuskoj" (preko njega se zahvaljivala velikosrpska buržoazija francuskoj buržoaziji što joj je pomogla da dobije kao prćiju jugoslovenske zemlje) ili „Neznanom junaku" na Avali. Kako onda nije dobio svoj pravi „simboličan smisao" Meštrovićev Mauzolej Njegošu, koji je rađen po porudžbi narodne vlasti crnogorske, a podiže ga crnogorsko samoupravno društvo. Tako se, na samim Jeremićevim riječima, lomi njegova (Jeremićeva) konstrukcija, da moralno ospori akciju oko podizanja Mauzoleja. Ali, to spada u „cijelu" istinu Dragana Jeremića.

* Pismo se ovđe prvi put publikuje.

Njemu smeta što je dr Dedijer pred javnošću pokazao da sadašnja kapela, koju je podigao kralj Aleksandar Karađorđević, predstavlja „simbol uništenja crnogorske državnosti, simbol prevage dinastije Karađorđevića nad Petrovićima, i, najzad, simbol uništenja nezavisnosti Crnogorsko-primorske mitropolije“. Da bi nas uvjerio u „dobronamjernost“ kralja Aleksandra, Jeremić ističe da je bio „potomak i dinastije Petrovića“. Pošto je ovdje nemoguće što opširnije reći o tome, inače, vrlo poznatom „rođačkom“ odnosu prema Petrovićima i Aleksandrovim „plemenitim“ namjerama prema Crnogorcima i Crnoj Gori, – navešću samo riječi kralja Aleksandra Karađorđevića, koje je uputio srpskom generalu Drag. Milutinoviću, kada ga je odredio za komandanta srpskih trupa, upućenih da, 1918. godine, umarširaju u Crnu Goru: „Vama je osiguran čin generalski (...). Pri radu u Crnoj Gori nemojte biti meka srca. Kralju Nikoli treba zabraniti dolazak u Crnu Goru po svaku cenu, pa ma upotrebili razna sredstva“ (Arhiv SANU, br. 11441/11493 – 1 – 8).

Jeremić kaže, da je kralj Aleksandar „1932. godine naložio Meštroviću da ranije odloženu ideju otpočne da realizuje“, tj. mauzolej na Lovćenu, ali da su „Ideju o podizanju reprezentativnog spomenika, i to u Beogradu, preuzeli (...) zatim visoki srpski akademici, crkveni, vojni i politički krugovi“. A šta je istina od ove „cijele“ istine koju nam „otkriva“ Dragan Jeremić? Udruženje Crnogoraca u Beogradu donijelo je odluku 1929. godine da podigne spomenik Njegošu u Beogradu. Treba imati u vidu činjenicu, da je Udruženje Crnogoraca u Beogradu formirao onaj dio crnogorske buržoazije koji je pomagao velikosrpskoj buržoaziji, i regentu Aleksandru, da izvrši prisajedinjenje Crne Gore, pa se odmah u „bratskoj“ zajednici osjetio ugroženim (srpska buržoazija se javno smijala i tako provjerenim bivšim svojim agentima, inače Crnogorcima, kao što je jedan Tomo Oraovac, pošto su im poslužili da izvrše prisajedinjenje Crne Gore, – sada su im ispali jadni, arhaični, epski, neupotrebljivi; vidi, recimo: Govor Toma P. Oraovca, narodnog poslanika, u Narodnoj skupštini, stenografske bilješke, Beograd, 1924), jer nijesu dobili položaje koje su očekivali, nijesu bili nikakvi činioci. Zato su bili i formirali Udruženje, da bi lakše realizirali svoje ciljeve, udruženi; uzeli su Njegoša kao simbol okupljanja, „koji je visoko sa crnogorskih planina držao razvijenu zastavu: ’Za krst časni i slobodu zlatnu’; u teškim danima našega naroda, kada se po Njegoševim riječima zbivaše: ’Bješe oblak sunce pomračio’ (ta crnogorska buržoazija je radila sve napamet, pa i Njegoševe stihove tako citirala, inače, taj stih glasi: „Bješe oblak sunce uhvatilo“ – stih 2622 – primj. D. R.), ’na oltaru plakaše kanđelo’ (Njegošev stih glasi: „Pred oltarom plakaše kanđelo“ – primj. D. R.) – kako oni kažu u pismu, 1932. godine, kojim mole srpskog patrijarha da se primi članstva u Odboru za podizanje spomenika Njegošu u Beogradu. Kasnije se kralj Aleksandar prihvatio pokroviteljstva. Međutim, 24. oktobra 1933.

godine Nadzorni i Izvršni odbor preuzeli su akciju za podizanje spomenika Njegošu u Beogradu od Udruženja Crnogoraca u Beogradu, dakle, preuzeli su inicijativu „visoki srpski akademici, crkveni, vojni i politički krugovi“ – kako dobro veli Jeremić, ali ne kaže „cijelu“ istinu jer ne veli da su ti srpski akademici, crkveni, vojni i politički krugovi, „pod visokim pokroviteljstvom Nj. V. kralja Aleksandra I“, preuzeli od Udruženja Crnogoraca inicijativu, da bi joj dali drugi smjer i smisao, da bi razbili okupljanje ugrožene crnogorske buržoazije, oko ličnosti Njegoševe. Jeremić nas opominje da je na „čelu“ Odbora bio Gavrilo Dožić koji je, kaže, „bio vođa delegacije koja je u Beogradu 1918. godine saopštila“ odluku „velike“ „narodne“ „skupštine“ (Jeremić, naravno, pridaje toj „skupštini“ značenje koje ona nema, pa je piše velikim slovom; ali, i to spada u „cijelu“ istinu njegovu). On i ovdje ostavlja „tezu“ nedorečenu – da bi se kasnije ako ga neko napadne, „lakše“ branio, zato i nije rekao da je Gavrilo Dožić prodao svoju zemlju – Crnu Goru – za patrijaršijski prijesto. Ali, i to spada u „cijelu“ istinu Dragana Jeremića. On ne govori ni to što je predsjednik Izvršnog odbora za podizanje spomenika Njegošu u Beogradu – bio poslije srpski general (i akademik) Ž. G. Pavlović. I to spada u „cijelu“ istinu koju nam nudi Jeremić.

Odbor – kasnije nazvan Društvo za podizanje spomenika u Beogradu Petru II Petroviću Njegošu – nikako ne uspje podići spomenik (bili su, do početka drugog svjetskog rata, prikupili 886.058 dinara, koje su deponovali u Opštinskoj štedionici u Beogradu i Državnoj hipotekarnoj banci), jer im se nije ni podizao. Ali i to spada u „cijelu“ istinu, koju namjerno prešućuje, ili joj drugi smisao daje – D. Jeremić.

Ipak nije moguće nabrojiti sve činjenice koje je tendenciozno izostavio Dragan Jeremić, kao što se u pismu ne mogu ni prokomentarisati kako treba ni sve „činjenice“ koje on navodi, ali je i iz ovih nekoliko stavova vidljiva krnja „cijela“ istina Dragana Jeremića.

Umjesto kakvog drugog završetka ovoga pisma, želim da čestitam dr Vladimiru Dedijeru na poštenom i znanstvenom pristupu problemima koji su u vezi sa podizanjem Mauzoleja Njegošu.

Beograd, 21. septembra 1970. godine

Dr Danilo Radojević,
Beograd, Dž. Vašingtona br. 28

LINGUA MONTENEGRINA, god. VI/2, br. 12, Podgorica, 2013.
Institut za crnogorski jezik i književnost

Radoslav ROTKOVIĆ

NIŠTA NIJE STRAŠNIJE OD NEZNANJA KAD JE AKTIVNO*

Ovaj naslov su cijenjeni čitaoci „Oka“ svakako uočili u prošlom broju kao Geteovu misao. Bila je divna slučajnost da se Brkovićev članak o „Antologiji crnogorske književnosti“, objavljenoj u časopisu „Stvaranje“, pojavio u istom broju.

Zbog čitalaca, koji nemaju uvid u spomenutu antologiju (i problematiku) potrebno je dati nekoliko objašnjenja. Brković je ionako sve pobrkao i za njega je kasno da se sada odaje nauci.

U prirodi je čaršijskog mentaliteta da se kroz kafansko staklo posmatraju oni napolju koji prolaze i rade. Unutra je polumrak i tamo je pravo mjesto za „sveznalice“. Svi oni zaziru od svjetla koje bi otkrilo njihov strah od izloženosti, njihove vriježe, njihove nesigurne korake. Oni se, kao i bršljan, mogu popeti samo uz nečije stablo ili grob. Oni žive samo zato da bi bili na nečijoj grbači. Oni se „dive“ onima koji rastu, jer time zidaju spomenik na koji će oni sletjeti kao muhe i uživati odozgo kako je sve to pod njima sitno i beznačajno. I dok vi otkrivate stare škrinje tražeći rukopise, oni čekaju. Da vas zakatanče u toj istoj škrinji. I dok rastete, oni čekaju da vam skrate previše isturenu glavu. Da vama bude bolje. Za spas nacije.

I sada, kada se pojavila prva Antologija crnogorske književnosti od početaka do danas, osjeća se neko komešanje u tom polumraku. Neko se usudio da kresne svjetlo, i njima je postalo nelagodno. Zbunili ih vjekovi, nepoznata imena, druge vjeroispovijesti, neke nove, nepoznate književne nahije. Ne može to tako, drugovi! Šta se to tamo radi? Otkud nama tolika djela? Zašto nam pričate o piscima koje mi ne umijemo čitati? Od potresa napukla je kafana i unutra ušao tračak sunca. Prerano ili prekasno?

* * *

Zaostajanje nauke u crnogorskoj književnosti vidljivo je iz same činjenice da se tek osniva, u Nikšiću, prva katedra književnosti u SFRJ. Pojedine publikacije koje su imale ambicije donosile su saznanja toga trenutka. Druge

* Ovaj tekst objavljen je u zagrebačkome *Oku*, br. 127, 27. I 1977, str. 4–5, kao odgovor na paskvilu publiciste Jevrema Brkovića „Ako se rodilo zdravo dijete, zašto ćutimo ili o jednoj antilogičnoj antologiji“, objavljenu u *Oku*, br. 126, 13. I 1977. Tekst su priredili i strukturi časopisa prilagodili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić.

edicije, pripremljene kasnije, koristile su se onim što je u međuvremenu otkriveno. I tako se stalno išlo naprijed bez ikakve podrške sadašnjih kritičara našeg rada na antologiji, a za mnoga djela i pisce o kojima sada „suvereno“ izlažu svoj „sud“ saznali su prvi put iz naših radova. Bilo je došlo do sasvim nekorisnog i nepotrebnog konfrontiranja istraživača i predavača, jer su predavači smatrali da je ono što su učili na fakultetima posljednja riječ nauke i da se nešto novo može samo izmišljati. Oni se nijesu stidjeli da priznaju da nijesu nikad ranije čuli za Kojovića, Nenadića, Krsta Ivanovića, Ljudevita Paskovića, pa je tako neznanje već poodavno podignuto na nivo norme. Stvari se, međutim, mijenjaju nabolje a to dokazuje i savjetovanje u Nikšiću, 10. I ove godine, o otvaranju katedre crnogorske književnosti. No, na žalost, uvijek ima onih koji kasne, pa se i kritičari naše Antologije, u onom dijelu koji se odnosi na staru književnost, čude sa zakašnjenjem od desetak godina. Jer u međuvremenu su se pojavile mnoge knjige, sa različitim koncepcijama, ali korisne po građi koju nude. O Andreacijevoj povelji, koja je prva na udaru, pisao je Jovan Kovačević u „Spomeniku“ Srpske akademije nauka, CV, u članku „Na tragu rane književnosti našeg Južnog primorja i Duklje“, smatrajući da upravo ovo djelo, koje sadrži i „Priču o Teodori“ i „Legendu o moštima sv. Tripuna“, predstavlja takav trag. Sam izraz „povelja“ nije adekvatan, ali se upotrebljava u nauci u znake one „tromosti duha“ koju pominje Krleža. I „Testament“ Đurđa Crnojevića više je literarno pismo nego pravni spis. I njegovu književnu vrijednost uočili su istoričari književnosti poodavno. Ako nije imao pri ruci neku stariju literaru, Brković je mogao naći ponešto o tome u „Istoriji Crne Gore“ (II, 2, 398), gdje je riječ o Đurđevom smislu za lijepo književno izražavanje. Polemišući sa Jirečekom koji je taj smisao našao već u pashalnoj tablici u „Cetinjskom psaltiru“ iz 1495, dr D. Bogdanović se oslanja na Đ. Sp. Radojičića koji ističe upravo „Testament“ „koji zaista najbolje svjedoči o književnim sklonostima njegovim“. Ovo mišljenje prihvata i N. S. Martinović u ediciji „Prednjegoševsko doba“. Radojičić je smatrao poezijom i Ivan-begov zapis o osnivanju manastira pa ga je razlomio u stihove u knjizi „Tvorci i dela“, 285.

Šta da se kaže na Brkovićev crni humor kada pretpostavlja da će se Franjo Morandi, „ugledni građanin, kanonik kotorski i župnik dobrotski“ začuditi, „kada pomoću spiritizma ili crne magije, sazna da je postao antologijski pjesnik“, samo zato što je navodno u samostanskoj dosadi napisao „Pofalu“ jednom pokojnom kapetanu? Taj Morandi, o kome niko sem autora zbornika „Poezija baroka“ nije znao do pojave ove Antologije, pisao je pod uticajem narodne poezije, na čistom narodnom jeziku, u sjedištu mletačke uprave u Boki 1796. godine ovako:

Trudan junak zaspa u planini
U planini na travi zelenoj.
K njemu dođe planinkinja vila
Zagrli ga i zaspa uz njega.
A kada je o zorici bilo,
Obadva se oni probudiše.
Pita junak: tko me zagrlio,
Ali vjetrić, ali zorna rosa?

I tako dalje, da bi tek na kraju, poslije 77 stihova, pomenuo i pokojnog kapetana i odužio svoj protokolarno-prijateljski dug. Svako ko je dobronamjeran radovao bi se pri otkriću takvih stihova, nastalih u vrijeme kada je mletačka okupacija slavila već 38. deceniju u Boki, obeshrabrena da nije uspjela da nametne svoj jezik čak ni katoličkom kleru, na koji je mislila da se osloni, a koji je, srećom, više cijenio narodnost nego tuđinštinu. Tako je, na veliko Brkovićevo razočarenje, nastalo mnoštvo djela koja remete njegovu viziju čisto pravoslavne Crne Gore od Svetoga Petra naovamo. Njemu smeta svaka druga vjera, pa zato maliciozno apostrofira Andreacija i Zuvdiju Hodžića. On bi želio da se taj raniji, katolički, primorski period ustupi nekom drugom, i najsrećniji je kad primijeti da je to neko već svojatao. A svojatao je, kao u ediciji „Hrvatski latinisti“, najviše zato što ih drugi nije još ni poznavao. U novoj „Povijesti hrvatske književnosti“, I kolo, Marin Franičević postupa drukčije. On informativno prikazuje kotorski krug humanista, ali ističe da su oni pisali pod uticajem italijanskog i hrvatskog humanizma, što je istina. On ih ne prikazuje kao hrvatske pisce. Čiji bi onda bili? Žali li Brković što Boka još nije pod Venecijom ili Austrijom? Pjesnike našeg baroka M. Pavić prikazuje kao Crnogorce, ali u okviru srpskog baroka! To takođe Brkoviću ne smeta, jer se na takvu nelogičnu inventuru nije bunio. Ili možda nije ni čitao Pavića? Dakle, kada je riječ o piscima čiju vrijednost ne može poreći, on se ljuti što smo ih oteli Srbima ili Hrvatima. A kad je riječ o Đurđu Crnojeviću, Vasiliju Petroviću i sl. on ne zna da je Đurđe i osnovao štampariju da bi zadovoljio svoje književne sklonosti, a Vasilija Petrovića je Skerlić od 1909. uvrstio u istoriju književnosti XVIII vijeka, dok u „Istoriji nove srpske književnosti“ takođe obrađuje Vasilija, a Petra I tamo nema. Nije još bio otkriven. Mi ih nijesmo otkrivali. Mi smo ih samo smjestili u istorijski kontekst. A što se tiče napomene o Teodosiju Mrkojeviću koji je zapisao pismo Vasilija i Save, treba samo napraviti razliku između pisara i pisca. Ima slijepih pisaca čije misli neko drugi zapisuje, ali zapisivači nijesu time postali autori.

Neznalačka i neukusna Brkovićeva napomena o Paskoviću takva je da nas je stid da o njoj i pišemo. On veli da je „gospar i, zaista, veliki pjesnik la-

tinista LJUDEVIT PASKVALI „za života svoga“ (neko kada bi drugo?) pisao „samo na latinskom i italijanskom jeziku“, pa bi se začudio kad bi saznao da smo ga preuzeli iz edicije „Hrvatski latinisti“ i promijenili mu ime u PASKOVIĆ. „Veoma asocijativan korijen prezimena“, kaže Brković. On, dakle, želi da nas okrivi da smo oskrnavili prezime Paskvali preokrećući ga u Pasković, i tako naveli osjetljivog pjesnika da se zgrozi nad korijenom „pas“. On nije pročitao ni našu napomenu iz koje se vidi da je prvobitno prezime ovog pjesnika bilo Paskojević, i da se to prezime, skraćeno, sačuvalo do današnjeg dana (Pasković), te da je takav način pisanja prezime davno preporučio prof. Torbarina, čega se držao i autor teksta u novoj „Povijesti hrvatske književnosti“ u izdanju „Libera“. Prema tome usvojeno je u nauci da se pjesnikovo prezime ne izvodi iz latiniziranog oblika Paschale i italijanskog Pasquale već iz njegovog domaćeg izvora, iz imena rodonačelnika ove porodice Paskoja. Doduše, kad bi sve ovo Brković znao, on ne bi ovako pisao. On s pravom ističe da je antologija morala da sadrži i predgovor. Ali toga su bili svjesni i sastavljači. Jedan autor je i prihvatio obavezu da napiše predgovor, ali ga je zasnovao preširoko pa nije stigao da ga završi do predviđenog roka, a jubilej „Stvaranja“ nije mogao da se pomjera. Ta primjedba je, dakle, ispravna, ali predgovor je, po našem mišljenju, morao da se objavi zbog onih građani koji se ne bave istorijom i teorijom književnosti, zbog običnih čitalaca a ne samo zbog onih koji pretenduju da su to sve i sami znali mnogo bolje od autora Antologije. Brković ubuduće mora da bude jasniji, jer ne može u isto vrijeme dijeliti lekcije i vapiti za objašnjenjima.

Po njemu, crnogorska književnost počinje od Petra I. Kojoj književnosti pripada onaj raniji period, on izričito ne kaže, ali iz brojnih napomena se vidi da bi on želio da se to književno nasljeđe „vrati“ Srbima i Hrvatima. Na taj način on će svakako zadovoljiti dvije čaršije, ali narodi s time nemaju veze. Svaki narod ima neotuđivo pravo da prihvati kao svoje nasljeđe ono što je sam, na svom tlu, bez obzira na okupacije i režime, stvarao u toku stoljeća. Ako bi se pojam crnogorske književnosti vezivao za naziv Crna Gora, i tada bi trebao „stići“ do XIV vijeka. U čemu je principijelna razlika između odvojenosti Dalmacije od zaleđa, na jednoj strani, i Boke i prirodnog, ekonomskog, etničkog zaleđa na drugoj strani? Pa kada su hrvatski pisci i Šižgorić i Markantun Dominis, i Lucić i Hektorović, a to zaista jesu, iako su živjeli pod okupacijom, ili u tuđini, odvojeni od teritorije koja je zadržala ime Hrvatska, zašto i pisci iz Boke ne bi bili uvršteni u crnogorsku književnost? Da li samo zato što su bili fratri, ili što su živjeli pod Venecijom, i jedno vrijeme pisali latinski? Onda mi ne bismo imali humanizam.

Nezavisna Albanija konačno je, na ambasadorskom nivou, potvrđena tek 1920. godine, sa granicama iz 1913, ali Albanci ipak bilježe da je još 1555.

Buzuku objavio „Meshari“ (Misal). Šta da oni rade sa tim misalom? Da ga poklone Otomanskoj imperiji? Je li to djelo stvorio albanski narod ili sultanova administracija? Koliko su Normani držali jug Italije? Španci Napulj i Siciliju od 1504. do 1713, Francuzi Milano (1500), a Mleci bili saveznici Francuza 1511! Zar nijesu Habsburgovci dobili Španiju i time njihove posjede u Italiji? Ni 1861. Italija nije bila čitava oslobođena, jer joj nedostajao Rim i Venecija. Pa ipak postoji hiljadugodišnja italijanska književnost, koja sadrži i latinsko nasljeđe od VI do XIII vijeka, a tek tada javlja se dijalektalni italijanski jezik u književnosti. Petrarka je napisao na latinskom 18 djela, od kojih poema „Africa“ ima devet knjiga. On je to djelo smatrao najvažnijim, a ostao je zapamćen po „Cenzioneru“. Pa šta? Studenti moraju da uče i „Africu“, ne samo zbog punskih ratova i slave Scipiona, jer i to čini italijansku književnost. A kod nas našao se neki Jevrem Preblagi (ovaj epitet je iz njegove zbirke pjesama), siromašan duhom ali bogat ambicijama koji je uzeo u ruke krpu da očisti crnogorsku književnost od prašine starih vjekova, kako bi sa jednim svecem (i zaista talentovanim vladarem i piscem) započeo jednu književnost koja je već prije njega postojala vjekovima i time „obogatio“ nauku koja je bila mnogo srećnija bez njegovih usluga. I dok se drugi narodi raduju otkriću svake nove pjesme i daju milionske sume za otkup rukopisa poznatog teksta, angažuju Interpol zbog krađe jednog crteža, i to stranog autora; dok vladar jedne evropske zemlje smatra svojim osobitim doprinosom razvijanju prijateljskih odnosa sa Jugoslavijom to što je donio kopije nekih naših starih rukopisa u Beograd, naš Jevrem rasipa pisce i stoljeća, poklanja lijevo i desno, kao svako ko nije ništa s mukom stekao. I sipa nam prašinu u „Oko“. Zaista, ništa nije strašnije od neznanja kad je retroaktivno.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovu autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. ***Izvorni naučni rad*** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. ***Preliminarno saopštenje*** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. ***Pregledni rad*** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. ***Stručni rad*** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4−8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific researches, as well as preliminary communications, and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of magazines, and scientific and professional conferences.

Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the Author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials were previously published or not.

The decision of the Editorial Board on whether the paper is to be accepted for publication, as well as the classification of papers accepted for publication, is based on the evaluation of Reviewers. Objectivity of the Reviewer's decision-making is ensured through a double-blind review process, whereby the Reviewers do not know the Authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in the Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc).

1. *Original scientific papers* contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Its authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.
2. *Preliminary communications* contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.
3. *Reviews* are critical and analytical overviews of a field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of selected problem area, while the quoted literature must be comprehensive.
4. *Professional papers* aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In the upper left corner of a paper, all the authors should note: the author's first and last name, his/her affiliation, place of residence, and e-mail address.

Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, and 4-8 key words.

The Editorial Board reserves the right to make any necessary technical and similar changes to the papers.

Manuscripts and CDs will not be returned.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Josip SILIĆ
Još jedan prilog tezi o različitosti standardnoga
jezika i jezika umjetničke književnosti 3

Adnan ČIRGIĆ
Neke fonološke i morfonološke osobine jezika
Petra II Petrovića Njegoša u odnosu na crnogorske govore
(s posebnim osvrtom na njeguški govor) 7

Indira SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ
Analiza priložnih izraza bosanskohercegovačkoga
srednjovjekovnog epigrafikona 15

Milica LUKIĆ & Jasna HORVAT
Glagoljica Konstantina Ćirila i *Ars Magna* Tamóna Lulla
– paradigme semiotičkog komuniciranja 25

Ružica ZELJKO-ZUBAC
O načinima intenziviranja njemačkih pridjeva
i njihovim prijevodnim ekvivalentima u hrvatskom jeziku 47

Sonja ŠPADIJER
Prefaces des dictionnaires phraseologiques:
Est-ce un genre a part entiere? Aperçu sur les ressemblances
et les differences entre les expressions idiomatiques et les proverbes..... 67

Danilo RADOJEVIĆ
Njegoš kao vladika 85

Vesna KILIBARDA
Njegoš i Dante 89

Patrick LEVAČIĆ
Dramatičnost u francuskim putopisima
po Crnoj Gori u razdoblju *Fin du siècle*a 99

Vladimir VOJINOVIĆ
Otklon-pripovijetke Kopitovića, A. Nikolaidisa i Spahića 113

Krešimir ŠIMIĆ
Religiozna lirika Mavra Vetranovića 123

Vanda BABIĆ & Danijela DANILOVIĆ
Demonološki zapisi i oblici u
Zborniku za narodni život i običaje (II) 147

Amra MEMIĆ
Duško Anđić ili političko *Jedilište* kao
surova refleksija bosanske sudbine 185

Stijepo STJEPOVIĆ & Ana STJEPOVIĆ
Jungova analitička psihologija i arhetipovi
kolektivno nesvjesnog u romanu *Sto godina samoće* 193

Jovana SLIJEPČEVIĆ
Žorž Sand i *Pitanja umjetnosti i književnosti* 209

Saša BRAJOVIĆ
Blažena Ozana Kotorska. Konture identiteta 221

GRAĐA

Ibrahim REKOVIĆ
Izreke, kletve i blagoslovi plavsko-gusinjskoga kraja 241

Petar LEKIĆ
O jednom tumačenju etimologije
toponima Tomići u Crmnici 261

PORTRETI

Marjana ĐUKIĆ
Mišel Oben njegošolog 269

Adnan ČIRGIĆ
Radosav Bošković kao proučavalac crnogorskih govora 277

Krsto PIŽURICA
Milorad Stojović – književni kritičar i esejista 293

Vladimir VOJINOVIĆ
Montenegrističke studije akademika Radomira V. Ivanovića 303

Adnan ČIRGIĆ
In memoriam Radoslav Rotković 309

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ
In memoriam dr Biljana Milatović 313

PRIKAZI

Milica LUKIĆ
Još jedna o crnogorskoj književnoj povijesti 319

Violeta PIRUZE-TASEVSKA
Prva knjiga *Istorije crnogorske književnosti* 325

Čedomir DRAŠKOVIĆ
Njeguški rječnik, izvornom strukturom – ka jezičkome originalu 329

Danilo RADOJEVIĆ
Antun Barac o Njegošu 337

Zarija BRAJOVIĆ
Vrijedan doprinos crnogorskoj onomastici 341

Aleksandar RADOMAN
Dramska baština u novome svijetlu 345

Krsto PIŽURICA
Knjiga o gladi dr Boža Vukovića 349

ARHIVA

Лазар ТОМАНОВИЋ
Мало о правопису 355

Danilo RADOJEVIĆ
Odboru za podizanje Njegoševog mauzoleja na Lovćenu 363

Radoslav ROTKOVIĆ
Ništa nije strašnije od neznanja kad je aktivno 367

TABLE OF CONTENTS

Josip SILIĆ
A Contribution to the Hypothesis About
the Different Character of Standard Language
Compared to the Language of Artistic Literature 3

Adnan ČIRGIĆ
Some Phonological and Morphonological Features
of the Language of Petar II Petrović Njegoš
Compared to Other Montenegrin Speech Patterns
(With an Emphasis on Njeguši's Speech Pattern) 7

Indira SMAJLOVIĆ-ŠABIĆ
An Analysis of Adverbs and Adverbial Phrases
of Bosnian-Herzegovinian Medieval Epigraphs 15

Milica LUKIĆ & Jasna HORVAT
The Glagolitic Script of Constantine
Cyril and *Ars Magna* of Ramon Lull –
Paradigms of Semiotic Communication 25

Ružica ZELJKO-ZUBAC
On the Methods of Intensifying German
Adjectives and Their Translation Equivalents in Croatian 47

Sonja ŠPADIJER
Prefaces in Phrasal Dictionaries:
A Separate Category? A Review of the Relationship
Between Idiomatic Expressions and Proverbs 67

Danilo RADOJEVIĆ
Njegoš as a Ruler 85

Vesna KILIBARDA
Njegoš and Dante 89

Patrick LEVAČIĆ
Dramatic Motifs in French Travelogues
About Montenegro at *Fin De Siècle* 99

Vladimir VOJINOVIĆ
Atypical Short-Stories by Kopitović, A. Nikolaidis and Spahić 113

Krešimir ŠIMIĆ
Mavro Vetranović's Religious Lyric Poetry 123

Vanda BABIĆ & Danijela DANILOVIĆ
Demonological Writings and Forms in
The Collection on the Folk Life and Customs
of The Southern Slavs 147

Amra MEMIĆ
Duško Anđić or Political *Jedilište* as a Cruel
Reflection of Bosnian Destiny 185

Stijepo STJEPOVIĆ & Ana STJEPOVIĆ
Jung's Analytical Psychology and Archetypes
of the Collective Unconscious in the Novel
One Hundred Years of Solitude 193

Jovana SLIJEPČEVIĆ
George Sand and *Issues of Art and Literature* 209

Saša BRAJOVIĆ
Blessed Osanna of Cattaro: Identity Outline 221

MATERIAL

Ibrahim REKOVIĆ
Sayings, Curses and Blessings of the Speech
Patterns of Plav and Gusinje 241

Petar LEKIĆ
On Etymological Interpretation
of Toponym *Tomići* in Crmnica 261

PORTRAITS

Marjana ĐUKIĆ
Michel Aubin as a Njegošologist 269

Adnan ČIRGIĆ
Radosav Bošković as a Researcher
of Montenegrin Speech Patterns 277

Krsto PIŽURICA
Milorad Stojović – A Literary Critic and Essayist 293

Vladimir VOJINOVIĆ
Academician Radomir V. Ivanović's Studies
in the Field of Montenegrin Language 303

Adnan ČIRGIĆ
In Memoriam Radoslav Rotković 309

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ
In Memoriam dr Biljana Milatović 313

REVIEWS

Milica LUKIĆ
Another Account of the Montenegrin Literature 319

Violeta PIRUZE-TASEVSKA
The History of the Montenegrin Literature
– The First Volume 325

Čedomir DRAŠKOVIĆ
Njeguši's Dictionary: To Linguistic
Originality Through a Source Structure 329

Danilo RADOJEVIĆ
Antun Barac on Njegoš 337

Zarija BRAJOVIĆ
A Valuable Contribution to Montenegrin Onomastics 341

Aleksandar RADOMAN
Dramatic Heritage in a New Light 345

Krsto PIŽURICA
Book on Hunger by dr. Božo Vuković 349

ARCHIVE

Lazar TOMANOVIĆ
A Word on Orthography 355

Danilo RADOJEVIĆ
To the Committee for Raising the
Njegos's Mausoleum on Lovcen 363

Radoslav ROTKOVIĆ
Nothing is Worse than an Active Ignorance 367

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@icjk.me

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i književnost

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura
Sanja Orlandić

Korektura
Goran Drinčić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Grafo Bale

Tiraž
500

Časopis Lingua Montenegrina uvršten je u
međunarodnu bazu časopisa s otvorenim pristupom
DOAJ (www.doaj.org)

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)